

De sociale staat van Nederland 2009

De sociale staat van Nederland 2009

Redactie:

Rob Bijl

Jeroen Boelhouwer

Evert Pommer

Peggy Schyns

Sociaal en Cultureel Planbureau,
Den Haag, november 2009

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn die het beleid van meer dan één departement raken. De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2009

SCP-publicatie 2009/14

Zet- en binnenwerk: Textcetera, Den Haag

Figuren: Mantext, Moerkapelle

Omslagontwerp: Bureau Stijlzoorg, Utrecht

Illustratie omslag en deeltitels: © Ien van Laanen, Amsterdam

ISBN 978 90 377 0434 1

ISSN 1570-3606

NUR 740

Voor zover het maken van reprografische verveelvoudigingen uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16h Auteurswet 1912 dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.repro-recht.nl). Voor het overnemen van (een) gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (art. 16 Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten Organisatie, Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

Sociaal en Cultureel Planbureau

Parnassusplein 5

2511 VX Den Haag

Telefoon (070) 340 70 00

Fax (070) 340 70 44

Website: www.scp.nl

E-mail: info@scp.nl

De auteurs van SCP-publicaties zijn per e-mail te benaderen via de website.

Inhoud

1	<i>Hoe gaat het met de Nederlandse bevolking?</i>	13
1.1	Volgen in de tijd	13
1.2	Zowel feitelijke situatie als subjectieve waardering	14
1.3	Waardoor wordt de leefsituatie van mensen bepaald?	15
1.4	Persoonsgebonden factoren en maatschappelijke context	17
1.5	Hulpbronnen ('kapitaal') en overheidsbeleid	18
1.6	Niet gericht op evaluatie van het beleid	21
1.7	Selectie van domeinen en indicatoren	22
1.8	Opzet van het rapport	23
	Literatuur	25
2	<i>Bevolking, economie en overheid</i>	29
2.1	De leefsituatie in maatschappelijk perspectief	29
2.2	Sociaaldemografische ontwikkelingen	30
2.3	Economische ontwikkelingen	42
2.4	Ontwikkelingen in de publieke dienstverlening	55
2.5	Samenvatting	59
	Noten	61
	Literatuur	62
3	<i>De publieke opinie</i>	65
3.1	Het opinieklimaat als thermometer	65
3.2	Welvaart en de financiële crisis	66
3.3	Maatschappelijke problemen en beleidsdoeleinden	71
3.4	Opvattingen over de overheid en haar beleid	77
3.5	Persoonlijk tevreden, maar politiek wantrouwend	88
3.6	Slotbeschouwing	90
	Noten	93
	Literatuur	94
4	<i>Het dagelijkse leven: goed gevuld of te vol?</i>	99
4.1	Een voller leven?	99
4.2	Taakcombinatie	101
4.3	Opvoeding en ouder-kindrelaties	105
4.4	Sociale contacten	108
4.5	Reizen als schakel tussen dagelijkse activiteiten	112
4.6	Slotbeschouwing	116
	Noot	118
	Literatuur	119

5	Onderwijs	125
5.1	Beleidsdoelstellingen: basisvaardigheden en kwaliteit	125
5.2	Voor- en vroegschoolse educatie (vve)	127
5.3	Basisonderwijs en speciaal onderwijs	128
5.4	Segregatie in het onderwijs	138
5.5	Voortgezet onderwijs	140
5.6	Vervolgopleidingen mbo, hbo en wo	146
5.7	Ontwikkelingen in het opleidingsniveau van de bevolking	151
5.8	Kwaliteit en basisvaardigheden, enkele kanttekeningen en dilemma's	154
	Noten	156
	Begrippenlijst	158
	Literatuur	161
6	Inkomen en werk	167
6.1	Beleidsdoelstellingen	167
6.2	Inkomen	169
6.3	Arbeidsmarktontwikkelingen	175
6.4	Voorzieningen op het terrein van inkomen en werk	181
6.5	Oordelen van de bevolking over inkomen en werk	190
6.6	Slotbeschouwing	195
	Noten	197
	Literatuur	198
7	Gezondheid en zorg	203
7.1	Een gezond Nederland met goede zorg	203
7.2	Ongezonde leefstijl	204
7.3	Levensverwachting, aandoeningen en beperkingen	210
7.4	Subjectieve gezondheid	216
7.5	Gebruik van zorgvoorzieningen en tevredenheid	220
7.6	Slotbeschouwing	226
	Noten	230
	Literatuur	232
8	Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid	239
8.1	Vormen van betrokkenheid	240
8.2	Nederland in Europa	241
8.3	Ontwikkelingen in betrokkenheid	245
8.4	Ontwikkelingen in het middenveld	251
8.5	Verschillen tussen bevolkingsgroepen	261
8.6	Slotbeschouwing	265
	Noten	267
	Literatuur	269

9	<i>Cultuur, media, sport, recreatie en toerisme</i>	273
9.1	Vrije tijd: een kwart van het leven	273
9.2	Cultuur	274
9.3	Media, informatie en communicatie	279
9.4	Sport en bewegen	284
9.5	Toerisme en recreatie	287
9.6	Meedoen, niet meedoen en beleid	290
	Literatuur	296
10	<i>Sociale veiligheid</i>	301
10.1	Voorkomen en genezen	301
10.2	Omvang en ontwikkeling van de criminaliteit	303
10.3	Minder zichtbare vormen van criminaliteit uitgelicht	307
10.4	Verdachten en slachtoffers	311
10.5	Voorkomen en bestrijden van de criminaliteit	314
10.6	De zorg voor het slachtoffer	319
10.7	Beleving van criminaliteit door de bevolking	323
10.8	De wind in de rug	327
	Noten	331
	Literatuur	332
11	<i>Wonen en wijken uit de jaren zestig en zeventig</i>	337
11.1	Wonen en het wijkenbeleid	337
11.2	De woningvoorraad in Nederland	339
11.3	Vertrouwen in de woningmarkt	342
11.4	Nederland in Europa	343
11.5	De wijken uit de periode 1960-1980	345
11.6	Conclusie	355
	Noten	356
	Literatuur	357
12	<i>Leefsituatie en kwaliteit van leven</i>	361
12.1	De leefsituatie-index	361
12.2	De leefsituatie in 2008 en ontwikkelingen sinds 1997	364
12.3	Determinanten van de leefsituatie	366
12.4	De leefsituatie en de sociale en fysieke omgeving	369
12.5	Tevredenheid, geluk en veiligheidsgevoel	373
12.6	Met wie ging het beter en met wie ging het slechter?	379
12.7	Kwaliteit van leven in Europa	381
12.8	Slotbeschouwing	386
	Noten	388
	Literatuur	389

13 De sociale staat van Nederland in tijden van crisis 393

Literatuur 408

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau 409

Bijlagen zijn te vinden op de website van het SCP, www.scp.nl, bij deze publicatie.

Voorwoord

Dit is de vijfde aflevering van De sociale staat van Nederland, een tweejaarlijks rapport van het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) dat op verzoek van de Tweede Kamer wordt opgesteld. Het beschrijft en analyseert de leefsituatie van de Nederlandse bevolking en van verschillende groepen daaruit aan de hand van kerncijfers over zaken als onderwijs, arbeid, inkomen, zorg, vrijetijdsbesteding, maatschappelijke participatie, veiligheid, huisvesting en woonomgeving. Ook het oordeel van de burgers wordt beschreven. Hoe waarderen zij hun bestaan, hoe tevredenheid zijn zij met hun leven in het algemeen, of met specifieke aspecten van hun leefsituatie? Hoe waarderen zij hun gezondheid, hun werk, hun vriendenkring, hoe prettig voelen zij zich in de Nederlandse samenleving? Het vertrouwen van de bevolking in de samenleving in het algemeen en in de overheid in het bijzonder komen eveneens aan bod. Om de huidige sociale situatie te kunnen beoordelen, worden vergelijkingen gemaakt met de ontwikkelingen in de afgelopen tien jaar.

De sociale staat van Nederland past in een lange en internationale traditie van onderzoek waarin door gebruik te maken van sociale indicatoren getracht wordt op een eenduidige manier veranderingen van levensomstandigheden door de tijd heen te volgen. De beschikbaarheid – en omvattendheid – van statistische gegevens neemt toe, en daarmee de mogelijkheid maatschappelijke ontwikkelingen in de totale bevolking in beeld te brengen. In deze editie wordt dan ook, meer dan in vorige jaren, een vergelijking gemaakt met andere Europese landen.

In de Sociale staat van Nederland kijken we altijd terug in de tijd om na te gaan of de kwaliteit van leven van de Nederlandse burgers er op vooruit of achteruit is gegaan. Dat is ook nu weer gebeurd. Maar juist nu dringt zich onvermijdelijk de vraag op waar het naar toe zal gaan, hoe de huidige economische crisis de leefsituatie van de Nederlanders zal gaan raken. Deze editie van de Sociale staat van Nederland verschijnt op een moment dat de wereld in een ongekende recessie verkeert.

Welke gevolgen de crisis zal hebben voor de Nederlandse burgers is nog moeilijk te overzien. De meningen over de duur en de diepte van de crisis lopen uiteen. De rust op de internationale financiële markten is nog allerm minst teruggekeerd en over de vraag of het economische herstel alweer is ingetreden of dat de opleving medio 2009 gevolgd zal worden door een nieuwe neergang, wordt door politici en economen nog volop gediscussieerd. Met zoveel onzekerheden is het op dit moment ook moeilijk voorspellingen te doen hoe de leefsituatie van de Nederlandse burgers zich zal ontwikkelen. Crises zijn weliswaar altijd tijdelijk, maar het einde van een crisis betekent niet het onmiddellijke einde van de ellende voor burgers die de gevolgen ervan ervaren. De sociale gevolgen van de crisis zullen nog vele jaren na-ijlen. In de verschillende hoofdstukken is geprobeerd waar mogelijk een inschatting te

maken hoe de kwaliteit van leven zich de komende jaren zal ontwikkelen en, vooral, welke bevolkingsgroepen zich zorgen moeten maken en welke minder.

Het boek bevat de resultaten en de kerncijfers. Veel achterliggend materiaal is opgenomen in de bijlagen die elektronisch zijn te raadplegen via de website van het SCP (www.scp.nl).

De gebruikte gegevens zijn in hoofdzaak ontleend aan statistieken van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) en periodieke onderzoeken van het SCP. Ik dank het CBS voor de levering van de data en voor de extra werkzaamheden die het daartoe moest verrichten.

Veel medewerkers van het SCP hebben een bijdrage geleverd aan deze uitgave. Hun namen staan bij de hoofdstukken vermeld.

Prof. dr. Paul Schnabel
Directeur SCP

1
Hoe gaat het met
de Nederlandse
bevolking?

1 Hoe gaat het met de Nederlandse bevolking?

Rob Bijl

Hoe gaat het met de Nederlandse bevolking? Dat is de centrale vraag in *De sociale staat van Nederland 2009*. In dit boek beschrijven we voor een aantal belangrijke levensgebieden hoe Nederland en de Nederlanders er nu voor staan en welke veranderingen in de leefsituatie zich de afgelopen tien jaar hebben voorgedaan. Is er een verbetering van het inkomen geweest, zijn er meer of minder mensen aan het werk en bij welke bevolkingsgroepen zien we de sterkste voor- of achteruitgang? Welke kant gaat het uit met de onderwijsprestaties van de jeugd? Hoe staat het met onze (ongezonde) gewoonten en leefstijlen? Hoe gaan we met onze tijd om? Ook de belevingswereld van de bevolking komt aan bod. Hoe kijken de Nederlandse burgers aan tegen de toekomst: hebben we er vertrouwen in of maken we ons ernstig zorgen? Is de sociale samenhang in Nederland aan het afkalven, dreigen er groepen mensen buiten de boot te vallen en zit het nog wel goed met het ondersteunen van mensen die hulp behoeven, of met het vrijwilligerswerk bij verenigingen?

Door deze uiteenlopende thema's in samenhang te beschrijven, komen we tot een overzicht van de leefsituatie van de Nederlandse bevolking als geheel. Uiteraard besteden we ook aandacht aan afzonderlijke groepen. De mogelijkheden, kansen en preferenties die mensen hebben voor de inrichting van hun leven, verschillen immers en zijn, al dan niet causaal, gerelateerd aan hun leeftijd, geslacht, wel of niet gehandicapt zijn, etnische herkomst en financiële positie. Ook de gevolgen van de financiële crisis die in de loop van 2008 is ontstaan, brengen we in beeld voor de thema's waarvoor reeds gegevens beschikbaar waren. En omdat Europa steeds dichterbij komt en veel overheidsbeleid tegenwoordig Europees beleid is, geven we op diverse plaatsen aan hoe de Nederlander scoort in vergelijking met zijn Europese burens.

1.1 Volgen in de tijd

De sociale staat van Nederland (SSN) past in een lange en internationale traditie van onderzoek waarin, door gebruik te maken van sociale indicatoren, getracht wordt op een eenduidige manier de levensomstandigheden en de kwaliteit van leven van burgers te volgen door de tijd heen en de ontwikkelingen daarin te duiden. De beschikbaarheid en omvattendheid van statistische gegevens nemen toe, en daarmee de mogelijkheid maatschappelijke ontwikkelingen in de totale bevolking in beeld te brengen. Na een kentering in de jaren tachtig en negentig, zien we de laatste jaren een hernieuwde belangstelling voor het monitoren van maatschappelijke ontwikkelingen met behulp van sociale indicatoren; dit vindt plaats in Europa, maar ook elders, zoals in de Verenigde Staten, Canada en Australië.

In diverse Europese landen heeft de overheid sociaal beleid met doelstellingen geformuleerd, onder meer op het gebied van armoede en sociale uitsluiting, de verbetering van de levensomstandigheden, de sociale zekerheid, gelijke kansen voor mannen en vrouwen, en het voorkómen van sociale uitsluiting. De ontwikkelingen hierin worden nauwlettend gevolgd.

De oprichting in 2008 van het European Social Reporting Network (ESRN), waarvan ook het SCP deel uitmaakt, is een interessant initiatief, dat poogt bij te dragen aan de inhoudelijke en methodologische ontwikkeling en verbetering van het monitoren van maatschappelijke ontwikkelingen. In de statistische informatiesystemen in de diverse Europese landen en in die van internationale en supranationale organisaties als de Europese Unie en de OECD, is *social reporting* inmiddels een vanzelfsprekende activiteit. Er zijn in Europa niet veel landen meer die niet een of andere vorm van regelmatige sociale monitoring op nationaal niveau kennen. Enkele van de meest bekende rapportages zoals de Britse Social trends, de Italiaanse Rapporti sulla situazione sociale del paese, de Franse Données sociales, van de EU het Report on the social situation, en niet te vergeten het Sociaal en Cultureel Rapport van het SCP, worden al bijna veertig jaar gepubliceerd. Van meer recente datum zijn omvattende sociale rapporten in landen als Polen, Hongarije, Spanje en Zwitserland. In Duitsland is er het gezaghebbende tweejaarlijkse Datenreport, uitgevoerd door het Duitse Bureau voor de Statistiek in samenwerking met twee onderzoeksinstituten.

1.2 Zowel feitelijke situatie als subjectieve waardering

Onder 'de leefsituatie' verstaan wij: de kwaliteit van leven, uitgedrukt in termen van welvaart en welzijn. De kwaliteit van leven verwijst in eerste instantie naar de objectiveerbare levensstandaard en komt tot uitdrukking in de wijze waarop mensen wonen, recreëren, participeren, zich bewegen en verplaatsen. Zij is niet alleen afhankelijk van algemene maatschappelijke, economische en demografische ontwikkelingen, maar ook van allerlei hulpbronnen waarover de burger zelf in meerdere of mindere mate beschikt. Voorbeelden van dergelijke hulpbronnen zijn een adequate opleiding, een inkomen, en een sociaal netwerk dat kan worden aangewend om sociale stijging te bereiken. Ook is echter van groot belang dat burgers de weg weten in de samenleving, zeker in een zo complexe als de Nederlandse. Zij moeten de aanwezige hulpbronnen weten te vinden en die vervolgens kunnen gebruiken: hoe kom je aan een baan, hoe kun je je rechten – op huurtoeslag, op een subsidie – uitoefenen? Dat een dergelijke vaardigheid niet vanzelfsprekend is, mag bijvoorbeeld blijken uit de hoge percentages burgers die weliswaar recht hebben op een sociale voorziening als huurtoeslag of kwijtschelding van gemeentelijke heffingen, maar er desondanks geen gebruik van maken (Wildeboer Schut en Hoff 2007). Ook de hoge werkloosheid onder allochtone jongeren toont dat het bemachtigen van een baan meer vereist dan alleen het bezitten van beroepsmatige kennis en vaardigheden.

De kwaliteit van leven heeft ook een subjectieve kant. Het oordeel van mensen over hun leven, hun tevredenheid met hun leven in het algemeen of met specifieke aspecten van hun leefsituatie, maakt eveneens deel uit van hun kwaliteit van leven. Hoe waarderen zij hun gezondheid, hun werk, hun vriendenkring? Hoe prettig voelen zij zich in de Nederlandse samenleving? Vaak zullen de objectieve situatie en de subjectieve waardering parallel lopen: een goede opleiding, een daarbij passende baan en een goed inkomen dragen in het algemeen bij aan een als positief ervaren leven. Maar dit is niet altijd zo eenduidig. Ondanks de positieve aspecten, kunnen als negatief ervaren omstandigheden de algemene waardering doen dalen. Tot dergelijke omstandigheden behoren de angst dat het economisch slechter zal gaan of, zoals bij ouderen of allochtonen wel geconstateerd wordt, het gevoel dat men niet echt (meer) bij de Nederlandse samenleving hoort of erdoor geaccepteerd wordt. Dergelijke percepties en ervaringen kunnen de kwaliteit van leven van burgers doen verslechteren.

In eerdere edities van *De sociale staat van Nederland* kwam nog een ander aspect van de subjectieve beleving naar voren. Er bestaan vaak tegengestelde oordelen over enerzijds de Nederlandse samenleving, de tevredenheid daarmee en het vertrouwen in de overheid, en anderzijds het eigen leven. Het *Sociaal en Cultureel Rapport 2004* toonde aan dat de tevredenheid met het eigen leven en het gevoel gelukkig te zijn veel hoger scoorden dan het oordeel over de Nederlandse samenleving als geheel (SCP 2004: 69). Deze spanning kan ertoe leiden dat mensen hun persoonlijke leven afschermen van de boze buitenwereld en een eigen veilige haven creëren. In deze SSN gaan wij na of deze spanning nog steeds aanwezig is.

1.3 Waardoor wordt de leefsituatie van mensen bepaald?

De leefsituatie van mensen is uiteraard geen statisch gegeven, en voor onderzoekers en beleidsmakers zijn juist de veranderingen interessant. De leefsituatie is de resultante van de mate waarin en de wijze waarop mensen hun plek in de samenleving weten te realiseren en willen en kunnen deelnemen aan maatschappelijke activiteiten. Dit is relevant voor drie maatschappelijke domeinen: het politieke, het sociaaleconomische en het sociaal-culturele. In het politieke domein gaat het om zeggenschap en politieke invloed van burgers, en om hun vertrouwen in de overheid. In het sociaaleconomische domein kunnen we denken aan het participeren op de arbeidsmarkt, het verwerven van een inkomen, het verkrijgen van goede woonruimte, en het beschikken over voldoende financiële ruimte om te kunnen consumeren. In het sociaal-culturele domein, ten slotte, draait het om uiteenlopende zaken als het volgen – en succesvol afronden – van onderwijs, het deelnemen aan culturele of sportactiviteiten, het willen accepteren en respecteren van normen en waarden, en het aangaan en onderhouden van sociale contacten.

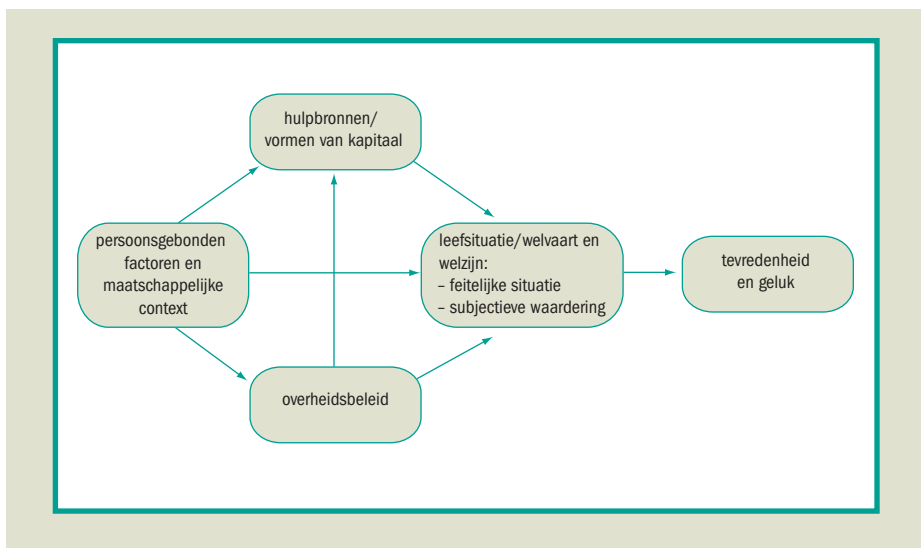
In hoeverre individuen en groepen erin slagen sociaaleconomisch, sociaal-cultureel en politiek te participeren, wordt bepaald door een ingewikkeld samenspel van individugebonden en maatschappelijke factoren, die elkaar kunnen versterken, maar

ook tegenwerken. Ook kunnen er sterke verschillen zijn in de snelheid waarmee verschillende groepen burgers erin slagen hun leefsituatie op een van de domeinen te verbeteren. Dat kan te maken hebben met exogene factoren, zoals ongunstige macro-economische ontwikkelingen, maar ook met individuele omstandigheden en gedragingen (bv. niet afgemaakte opleiding, drugs- en drankgebruik) die mede bepalen of en hoe de leefsituatie verbetert of verslechtert.

Figuur 1.1 toont de onderlinge samenhang van de maatschappelijke factoren en processen die relevant zijn voor de leefsituatie van burgers. De figuur laat zien wat de belangrijkste verbanden zijn tussen de hulpbronnen die mensen ter beschikking staan en hun leefsituatie; tevens toont zij welke maatschappelijke factoren en persoonsgebonden predisponerende factoren een bevorderende of belemmerende rol kunnen spelen. De figuur is uiteraard een vereenvoudiging van de werkelijkheid, want in realiteit is er een wisselwerking tussen de verschillende hulpbronnen. Zo kunnen mensen die over een ruim inkomen beschikken, gemakkelijker bepaalde opleidingen volgen of hun actieradius (fysiek en sociaal) uitbreiden. Meer geld kan dus, simpel gezegd, ertoe leiden dat men ook meer andere hulpbronnen ter beschikking heeft. Het model in figuur 1.1 wordt in *De sociale staat van Nederland* zoveel mogelijk ingevuld, op basis van empirische gegevens. Overigens zal het model niet in zijn alomvattendheid in dit boek aan bod kunnen komen, omdat onderzoeksdata over bijvoorbeeld de relatie tussen bepaalde persoonsgebonden factoren en de leefsituatie op dit moment op bevolkingsniveau niet voorhanden zijn. Wij streven er naar daar de komende jaren verbetering in te brengen.

Figuur 1.1

Maatschappelijke factoren en processen die relevant zijn voor de leefsituatie van burgers, in hun onderlinge samenhang

1.4 Persoonsgebonden factoren en maatschappelijke context

Persoonsgebonden factoren bepalen in sterke mate de leefsituatie van mensen. Het gaat om aangeboren eigenschappen en om omstandigheden die stabiel of weinig veranderlijk zijn. Dergelijke predisponerende factoren kunnen van groot direct belang zijn voor de ontwikkeling van iemands leefsituatie en de kansen en mogelijkheden die hij of zij in het leven krijgt. Hun invloed kan ook indirect zijn; zij kunnen er bijvoorbeeld voor zorgen dat bepaalde hulpbronnen niet of moeilijk toegankelijk zijn. Zo worden allochtonen nauwelijks toegelaten in bepaalde sociale netwerken, en kunnen gehandicapten niet gemakkelijk een opleiding vinden die in overeenstemming is met hun capaciteiten. Als belangrijke persoonsgebonden factoren noemen we leeftijd, sekse, seksuele voorkeur, de samenstelling van iemands huishouden, de sociale status van de ouders, etnisch-culturele achtergrond, en (aangeboren of vroeg verworven) lichamelijke, psychische en verstandelijke eigenschappen en beperkingen. Leeftijd is uiteraard wel veranderlijk – we worden vanzelf ouder – maar bedoeld is hier dat iedere levensfase wisselende mogelijkheden en onmogelijkheden met zich meebrengt voor het geven van vorm en inhoud aan de eigen leefsituatie. Een jongvolwassene die aan het begin van zijn of haar werkzame leven staat, zal een andere invulling aan het leven willen en kunnen geven dan een 75-jarige. Voor de samenstelling van het huishouden geldt iets soortgelijks. Mensen die alleen wonen, hebben andere mogelijkheden om hun leven in te richten dan mensen die een gezin met kinderen hebben.

Hetzelfde kan gezegd worden van de persoonlijkheid en de uiterlijke verschijning van mensen. Bepaalde persoonlijkheidskenmerken, uiterlijke kenmerken en zelfbeeld helpen mensen bij het realiseren van een goede leefsituatie en geluk, of staan hen daarbij juist in de weg (Walburg, 2008).

Met een zwakke gezondheid of met beperkte intellectuele en cognitieve vaardigheden, is het moeilijker te participeren in de samenleving en een goed leven op te bouwen. Daarbij moet opgemerkt worden dat (on)gezondheid niet alleen een predisponerende factor is, maar ook deel uitmaakt van iemands leefsituatie en kwaliteit van leven. Het is dus zowel een verklarende factor als een uitkomst.

Onder de maatschappelijke context verstaan we relevante ontwikkelingen op het niveau van de samenleving: economische cycli, demografische veranderingen en de publieke opinie. Dit zijn fenomenen die zich bijna autonoom voordoen en die niet of nauwelijks direct beleidsmatig zijn te beïnvloeden.

De macro-economische ontwikkelingen zijn van grote invloed op zowel het leven van individuele burgers als de ontwikkelings- en investeringsmogelijkheden van de samenleving als geheel of van de overheid als representant van die samenleving. Een economische recessie leidt tot werkloosheid, beperking in de financiële mogelijkheden van veel mensen, en een groeiende aanslag op de collectieve middelen. De huidige kredietcrisis en de daaropvolgende economische crisis tonen dit weer zonneklaar aan.

Ook demografische ontwikkelingen spelen direct of indirect een rol. Vergrijzing, ontgroening en verkleuring van de samenleving zijn, naast veranderingen in de omvang van de bevolking, het gemiddelde aantal kinderen per gezin en de gemiddelde leeftijd waarop vrouwen hun kinderen krijgen, processen die doorwerken in de arbeidsmarkt, het onderwijs, de huisvesting en het stelsel van sociale zekerheid.

De publieke opinie, ten slotte, is de som van waarderingen en percepties van burgers ten aanzien van de samenleving, groepen medeburgers, en de overheid en de politiek. De publieke opinie en het opinieklimaat, dat wil zeggen de waargenomen publieke opinie, zijn van invloed op de kwaliteit van leven – of de beperkingen daarin. Overigens is het niet onaannemelijk dat de omgekeerde relatie zich eveneens voordoet: door veranderingen in de leefsituatie van mensen, kan de publieke opinie veranderen. Zo blijkt uit meerdere studies dat als de economie aantrekt en er meer werkgelegenheid ontstaat, de opvattingen over etnische minderheden positiever zijn dan in slechte economische tijden. Dit komt doordat in economisch zwaar weer gevreesd wordt voor een grotere bedreiging van de eigen werkzekerheid en het eigen welbevinden; gaat het economisch goed, dan, zwakt dit negatieve oordeel af.

1.5 Hulpbronnen ('kapitaal') en overheidsbeleid

Bij het maken van keuzen in het leven maken mensen gebruik van diverse soorten hulpbronnen. Dit zijn de verschillende vormen van kapitaal waarover mensen beschikken of die zij in de loop van hun leven hebben opgebouwd. Binnen de maatschappelijke context van economische en demografische omstandigheden, zoals hierboven geschetst, en de publieke opinie, kunnen mensen nog altijd zeer uiteenlopende keuzen maken in hun leven, door het beschikbare kapitaal te benutten. Ons uitgangspunt is dat het kunnen, willen en mogen beschikken over uiteenlopende hulpbronnen een flink deel van de verklaring biedt voor het gedrag van mensen, en voor de mate waarin zij succesvol zijn op belangrijke levensgebieden. Toegang hebben tot en gebruik kunnen maken van de verschillende vormen van kapitaal zijn bepalend voor hun kwaliteit van leven.

Bij 'kapitaal' denken we natuurlijk allereerst aan *financieel kapitaal* – dat uiteraard een pre is, maar geen noodzakelijke voorwaarde om een goede kwaliteit van leven te realiseren. Hoewel een minimale financiële basis nodig is om goed te kunnen leven, en een tekort daarom de kwaliteit van leven fundamenteel aantast, is het omgekeerd niet zo dat het bezitten van steeds meer geld automatisch samengaat met een steeds hogere kwaliteit van leven. Te weinig geld maakt ongelukkig, steeds meer geld niet per se gelukkiger (Veenhoven 2002).

Human capital, ofwel de kennis en vaardigheden van mensen, is een vorm van kapitaal die vooral afhankelijk is van opleiding en onderwijs. De veronderstelling luidt dat de kans op succesvolle deelname aan de samenleving wordt beïnvloed door de hoeveelheid *human capital* die men heeft vergaard. Hoe meer individuele kennis en vaardigheden mensen bezitten, des te groter de kans dat zij succesvol zijn in allerlei

domeinen van de samenleving. Daar komt nog bij dat als mensen zich bewust zijn van het belang van *human capital* voor hun toekomstige succes, we mogen veronderstellen dat zij investeren in de vergaring van kennis en vaardigheden. Daarnaast bestaat relevant menselijk kapitaal ook uit wat mensen meebrengen aan persoonlijke eigenschappen, zoals emotionele en sociale intelligentie.

De notie van *sociaal kapitaal* is op vele terreinen populair. Zij wordt gebruikt om te benadrukken dat de aan- of afwezigheid van sociale netwerken voor een belangrijk deel kan verklaren waardoor er verschillen zijn in economische en maatschappelijke ontwikkeling tussen (groepen) mensen. Over de invulling van het begrip ‘sociaal kapitaal’ bestaan uiteenlopende opvattingen. Het centrale idee is dat sociale netwerken waarde hebben, maar ook in waarde kunnen verschillen. Interactie in familieverbanden, werkrelaties, verenigingsleven, vrijwilligersorganisaties enzovoort, maakt het mensen mogelijk een samenleving op te bouwen, zich met elkaar te verbinden en op elkaar betrokken te zijn. Een belangrijke gedachte bij het gebruik van het begrip ‘sociaal kapitaal’ is dat, op de korte of lange termijn, mensen veel voordeel kunnen hebben van het gevoel erbij te horen en te kunnen rekenen op vertrouwen en tolerantie (Field 2003; Portes 1998). Door gebruik te maken van en te kunnen vertrouwen op het eigen sociale netwerk en daarin actief te investeren, kunnen mensen doelen in het leven bereiken die zij anders niet bereikt hadden.

Putnam (2000: 19), een van de meest spraakmakende auteurs op dit terrein, benadrukt dat sociaal kapitaal, anders dan fysiek of menselijk kapitaal, niet een individueel kenmerk is, maar verwijst naar de verbindingen tussen individuen (i.c. sociale netwerken) en de normen van wederkerigheid en vertrouwen die zij opleveren. Sociaal kapitaal is volgens hem een kenmerk van sociale netwerken en verwijst naar de relaties die binnen en tussen verschillende sociale netwerken bestaan, waardoor leden van het ene netwerk kunnen profiteren van de kennis, vaardigheden, macht en dergelijke van een ander netwerk. Door deel uit te maken van netwerken die goede of nuttige banden hebben met andere netwerken, is een individu in staat zich verder te ontplooiën of op andere wijze vooruitgang in het leven te boeken. Putnam wijst ook nadrukkelijk op het collectieve nut van sociaal kapitaal: sociaal kapitaal en sociaal vertrouwen zijn een middel om collectieve problemen op te lossen. Doordat mensen er vertrouwen in hebben dat anderen hun bijdrage of wederdienst leveren – of dat in de toekomst zullen doen – kan een groep meer bereiken dan als de leden van die groep zich individueel rationeel zouden gedragen.

Sociale cohesie in een samenleving duidt op de aanwezigheid van sociale netwerken die contacten met elkaar hebben en waarin wederzijds vertrouwen, gemeenschappelijkheid en betrokkenheid bestaan. In veel gevallen is dat gunstig voor de ontwikkeling van de leefsituatie van burgers. Omgekeerd zal een sociaal netwerk dat maatschappelijk geïsoleerd is of negatief bejegend wordt, moeite hebben de leefsituatie van zijn leden te verbeteren. Door licht te werpen op de sociale bindingen (*bonds*) binnen de eigen groep, de sociale bruggen (*bridges*) met leden van andere groepen,

en de sociale verbindingen (*links*) met instituties zoals overheidsinstanties (Ager en Strang 2004), kan verhelderd worden op welke wijze (groepen) mensen hun leven vorm en inhoud weten te geven en participeren in de samenleving. Mensen die bindingen hebben met relatief veel anderen en over sociale bruggen beschikken, vinden bijvoorbeeld sneller een baan dan mensen die niet daarover beschikken. Behoren tot een sociaal netwerk of een gezin dat hoge aspiraties heeft voor de opleiding van de leden, is een heel sterke voorspeller voor goede onderwijsresultaten en toekomstmogelijkheden (Feinstein et al. 2004).

Reeds in 1983 wees Bourdieu erop dat sociaal kapitaal ook een middel kan zijn om maatschappelijke ongelijkheid in stand te houden of zelfs te versterken (Bourdieu 1983). Hij gebruikte de notie van 'sociaal kapitaal' om te verklaren hoe sommige mensen wel in staat zijn toegang te krijgen tot economische of politieke macht, en andere niet. De verklaring is erin gelegen dat er in de samenleving elites (kunnen) bestaan die (bewust) weinig of geen relaties met andere sociale geledingen hebben, en zich toch uitstekend economisch of anderszins weten te ontwikkelen. Een samenleving waarin slechts een beperkte mate van sociale cohesie bestaat, is dus niet per definitie voor alle burgers ongunstig. In de Nederlandse verzorgingsstaat heeft de overheid de taak om de toegang tot allerlei hulpbronnen (onderwijs, zorg, inkomensondersteuning) zeker te stellen voor alle burgers en ongewenste (al te grote) ongelijkheid daarin te voorkomen of te verzachten.

Met *cultureel kapitaal* bedoelen we de kennis, de vaardigheden om het eigen leven in te richten op een sociaal acceptabele manier. Eveneens behoort het besef van 'hoe het hoort' in de omgang met andere mensen, zoals buurtgenoten en collega's, hiertoe. Maar ook het ontwikkelen van culturele bagage door het zich eigen maken van het culturele erfgoed van een samenleving is er onderdeel van. Onder 'cultureel kapitaal' wordt tevens verstaan iemands levensvisie of religie en de bijbehorende normen en waarden. Het hebben van een levensvisie en waardepatroon dat sterk afwijkt van het gangbare in een samenleving, kan in de weg staan van een succesvolle participatie en iemands leefsituatie nadelig beïnvloeden.

Hier past de toevoeging dat er een vloeiende overgang is van menselijk naar cultureel kapitaal. Onderwijs is er niet alleen om mensen nuttige kennis en vaardigheden aan te leren, maar ook om kennis (en omgangsvormen en smaakvoorkeuren) te laten verwerven die zich lenen voor elitevorming en ter onderscheiding van andere groepen.

Ons uitgangspunt dat het kunnen, willen en mogen beschikken over hulpbronnen (vormen van kapitaal) belangrijk is voor het kunnen realiseren van een goede leefsituatie, behoeft nog enige toevoeging. Voor veel mensen is het hebben van een gezin, een aantrekkelijke baan of het beschikken over een interessant netwerk van kennissen en vrienden op zich al belangrijk voor de kwaliteit van hun leven. Het beschikken over deze hulpbronnen is dus voor velen al een waarde op zich, nog afgezien van het feit dat deze hulpbronnen ook kunnen bijdragen aan een betere leefsituatie

qua gezondheid, woonsituatie of veiligheid. Het onderscheid tussen hulpbronnen en leefsituatie is dus niet altijd scherp, en is in dit rapport vooral om analytische redenen gemaakt.

Overheidsbeleid

De overheid speelt voor de burgers een belangrijke rol bij het verbeteren van hun leefsituatie. Via allerlei collectieve voorzieningen vergroot zij niet alleen de totale hoeveelheid van de verschillende vormen van kapitaal, zij beoogt ook dat kapitaal goed te spreiden over de verschillende bevolkingsgroepen. Het onderwijs is hiervan een duidelijk voorbeeld. De overheid biedt onderwijs aan, waardoor het burgers mogelijk gemaakt wordt zich te ontwikkelen en kennis en vaardigheden op te doen (*human capital* te ontwikkelen), waarmee zij vervolgens een plek op de arbeidsmarkt kunnen verwerven. Door een toegankelijk onderwijssysteem in stand te houden, wordt de totale hoeveelheid *human capital* in de samenleving groter. Tegelijkertijd is het onderwijsstelsel zo ingericht dat in principe ieder kind er zonder veel belemmeringen gebruik van kan maken; dat zorgt weer voor verdere spreiding en ook voor vermeerdering van kapitaal. In hoeverre dat kapitaal later ook daadwerkelijk ingezet wordt of kan worden op de arbeidsmarkt, is overigens nog wel de vraag. Zo is er het fenomeen van de diploma-inflatie, waarbij een diploma steeds minder waard wordt op de arbeidsmarkt, doordat steeds meer mensen een hogere opleiding afronden. In dit geval hebben burgers niet direct voordeel van de vermeerdering van hun menselijk en cultureel kapitaal.

Er zijn ook vele financiële regelingen en subsidies die tot doel hebben burgers te ondersteunen op het gebied van wonen, zorg, gezondheid. Dergelijke voorzieningen hebben als functie de burgers (beter) toe te rusten voor een volwaardige participatie in de samenleving. En bovendien is het ook in het belang van de samenleving als geheel dat de burgers in goede gezondheid verkeren, aangenaam wonen en financiële armslag hebben.

1.6 Niet gericht op evaluatie van het beleid

In De sociale staat van Nederland hebben wij niet het doel een beleidsevaluatie uit te voeren. Wel kunnen wij, op grond van outputindicatoren, voor verscheidene maatschappelijke terreinen vaststellen of de daar geformuleerde beleidsdoelstellingen gehaald zijn. Of het overheidsbeleid daarbij een doorslaggevende rol heeft gespeeld, in positieve of negatieve zin, kunnen wij lang niet altijd bepalen. Daarvoor is een andere onderzoeksaanpak vereist. In figuur 1.1 is het overheidsbeleid slechts een van de determinanten voor de leefsituatie en de kwaliteit van leven van burgers in Nederland. Ook andere *working mechanisms*, zoals het verwerven en gebruiken van hulpbronnen (kapitaal) of de macro-economische ontwikkelingen, zijn daarbij van belang. Het ontrafelen van de invloed van elk van deze factoren is geen onderdeel van dit rapport.

Het blijft soms duister of een in gang gezet beleid of een interventie effectief is en, zo ja, waarom. In de wereld van het evaluatieonderzoek is er een sterke opkomst c.q. heropleving te zien van de zogeheten theoriegestuurde evaluaties (Pawson et al. 2005). Het uitgangspunt van deze benadering is dat er bij het bepalen van beleid vaak impliciete veronderstellingen gedaan worden (zgn. beleids- of programmatheorieën). Deze veronderstellingen betreffen het gedrag van mensen of organisaties en de wijze waarop ze zullen reageren op het ingezette beleid, gegeven de context waarin zij leven of functioneren. Met andere woorden, de beleidsmaker veronderstelt dat zijn beleid mechanismen kent die zullen leiden tot succes. Bij een beleidsevaluatie gaat het er dan om die *working mechanisms* en de context waarbinnen zij werkzaam zijn te achterhalen en expliciteren. De vraag die de evaluator dient te beantwoorden, is of de programmatheorie juist is op grond van wat er bekend is uit de wetenschap (is de beleids- of programmatheorie *evidence based*) of dat is geput uit *best practices*, en of de gehanteerde veronderstellingen valide zijn. De vraag is dus ook of het beleid op zich enige kans van slagen heeft of dat wellicht uitgegaan is van verkeerde gedragsveronderstellingen. Pas als daarop met enige zekerheid een bevestigend antwoord gegeven kan worden, heeft het zin naar de werkelijke uitkomsten (effecten) te kijken. Een bekende valkuil voor beleidsmakers is dat een maatschappelijke ontwikkeling die bijvoorbeeld aan een oplevende economie is toe te schrijven, ten onrechte toegerekend wordt aan de eigen beleidsinspanning. Dat beleid heeft mogelijk helemaal geen effect gehad of is zelfs contraproductief geweest.

Een recent voorbeeld van een theoriegestuurde beleidsevaluatieve aanpak is te vinden op het terrein van de sociale veiligheid. In *Sociale veiligheid ontsleuteld* (Van Noije en Wittebrood 2008) worden de veronderstellingen van het recente veiligheidsbeleid in kaart gebracht en geconfronteerd met empirische bevindingen over de effectiviteit van maatregelen om de criminaliteit, overlast en onveiligheidsbeleving terug te dringen.

Dit soort beleidsevaluaties zijn er echter nog niet veel. Op die terreinen waar ze er zijn, zal er in deze SSN naar worden verwezen.

1.7 Selectie van domeinen en indicatoren

Het analytisch kader weergegeven in figuur 1.1 is zeker (nog) niet in zijn geheel te vullen met empirische gegevens. Er moet een keuze gemaakt worden, waarbij de beschikbaarheid van relevante kwantitatieve gegevens een cruciale afweging is. Om de leefsituatie van uiteenlopende groepen burgers daadwerkelijk te kunnen vaststellen, moet gekeken worden naar concrete maatschappelijke terreinen, waarop meetbaar is wat de feitelijke situatie en de mate van participatie, en veranderingen daarin, zijn. Een handvat daarvoor biedt empirisch onderzoek dat aansluit bij de algemeen heersende mening over wat van belang is voor de leefsituatie c.q. de kwaliteit van leven.

Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) heeft een lange traditie in het rapporteren over sociale trends en leefsituatie. De keuze in deze Sociale staat van concrete

maatschappelijke terreinen en indicatoren is dan ook in hoge mate gebaseerd op eerder verricht empirisch onderzoek. In dat onderzoek speelden overigens ook beleidsmatige overwegingen een rol bij de selectie van onderwerpen en indicatoren. De taak van het SCP – het onderkennen en monitoren van maatschappelijke ontwikkelingen die relevant zijn voor het welzijn van de Nederlandse bevolking – is terug te vinden in de onderwerpkeuze van het onderzoek. Thema's ten aanzien van de sociale participatie en sociale cohesie, die door diverse kabinetten zijn opgepakt, vormen sinds jaar en dag een belangrijk onderdeel van het SCP-onderzoek.

1.8 Opzet van het rapport

De maatschappelijke terreinen die in deze rapportage geanalyseerd worden, zijn: onderwijs en opleiding (hoofdstuk 5), inkomen en werk (hoofdstuk 6), gezondheid en zorg (hoofdstuk 7), maatschappelijke participatie en betrokkenheid (hoofdstuk 8), cultuur, media, sport, recreatie en toerisme (hoofdstuk 9), veiligheid (hoofdstuk 10), en wonen en woonomgeving (hoofdstuk 11).

In al deze hoofdstukken is ook aangegeven – uiteraard voor zover daarover gegevens beschikbaar waren – hoe Nederland presteert in vergelijking met de Europese bureaus. Centraal in ieder hoofdstuk staan de trendmatige ontwikkelingen in het afgelopen decennium (het laatste waarnemingsjaar in de beschikbare databestanden minus circa tien jaar). Waar dat relevant en mogelijk is, hebben we uitsplitsingen naar bevolkingsgroepen gemaakt. Daarbij zijn de volgende groepen aangemerkt als 'kwetsbaar', dat wil zeggen beschikkend over relatief weinig hulpbronnen: mensen met een laag inkomen, mensen met een laag opleidingsniveau, uitkeringsafhankelijken, gezondheidsbeperkten, eenoudergezinnen en mensen met een allochtone achtergrond.

Voorafgaand aan deze hoofdstukken, wordt in hoofdstuk 2 en 3 de maatschappelijke context op macroniveau geschetst. In hoofdstuk 2 betreft het de economische en demografische ontwikkelingen, en in hoofdstuk 3 het opinie-klimaat. Aparte vermelding verdient hoofdstuk 4 (Het leven van alledag), dat laat zien welke veranderingen zich de laatste decennia hebben voorgedaan in de tijdsbesteding van Nederlandse burgers. In dit hoofdstuk gaan we na in hoeverre het dagelijks leven in het teken is komen te staan van grotere drukte, van de noodzaak tot coördinatie, van de kans dat die planning spaak loopt en van de gevoelens van gejaagdheid die dat veroorzaakt. We doen dat voor vier aspecten van het dagelijks leven: taakcombinatie arbeid en zorg, ouder-kindrelaties, sociale contacten en mobiliteit.

Hoofdstuk 12 gaat niet in op één bepaald maatschappelijk terrein, maar toont de ontwikkeling van de leefsituatie aan de hand van een samengestelde leefsituatie-index. Dit samenvattende meetinstrument integreert acht indicatoren van de leefsituatie: gezondheid, wonen, sociale participatie, sportbeoefening, bezit van duurzame consumptiegoederen, mobiliteit, vrijetijdsactiviteiten en vakantie. Met behulp van deze index is in één getal het niveau van de leefsituatie weer te geven en kan getoond worden welke bevolkingsgroepen er de laatste jaren op vooruit of

achteruit zijn gegaan. Ook hier wordt een vergelijking gemaakt met de kwaliteit van leven in andere Europese landen.

In het concluderende slothoofdstuk 13 vindt een kanteling van perspectief plaats ten opzichte van de eerdere hoofdstukken. Na een beschouwing over de belangrijkste en meest in het oog springende ontwikkelingen in de samenleving, richten wij ons daar op de zaken die goed en slecht blijken te gaan en op de bevolkingsgroepen waarvoor dat met name geldt.

Literatuur

- Ager, A. en A. Strang (2004). *Indicators of integration: final report*. London: Home Office.
- Bourdieu, P. (1983). Forms of capital. In: J.C. Richards (red.), *Handbook of theory and research for the sociology of education*. New York: Greenwood Press.
- Feinstein, L., K. Duckworth en R. Sabates (2004). *A model of the inter-generational transmission of educational success*. London: Centre for Research on the Wider benefits of Learning (Wider Benefits of Learning Research Report 10).
- Field, J. (2003). *Social capital*. London: Routledge.
- Noije, L. van en K. Wittebrood (2008). *Sociale veiligheid ontsleuteld. Veronderstelde en werkelijke effecten van veiligheidsbeleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2008/11).
- Pawson, R., T. Greenhalgh, G. Harvey en K. Walshe (2005). Realist review – a new method of systematic review designed for complex policy interventions. In: *Journal of Health Services Research and Policy*, jg. 10, suppl. 1, p. 21-34.
- Portes, A. (1998). Social capital: its origins and applications in modern sociology. In: *Annual Review of Sociology*, jg. 24, p. 1-24.
- Putnam, R. (2000). *Bowling alone: the collapse and revival of American community*. New York: Simon & Schuster.
- SCP (2004). *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Veenhoven, R. (2002). *Het grootste geluk voor het grootste aantal. Geluk als richtsnoer voor beleid*. Rotterdam: Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Walburg, J.A. (2008). *Mentaal vermogen. Investeren in geluk*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam Uitgevers.
- Wildeboer Schut, J.M. en S. Hoff (2007). *Geld op de plank. Niet-gebruik van inkomensvoorzieningen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/11).

**Bevolking,
economie
en overheid**

2

2 Bevolking, economie en overheid

Evert Pommer en Michiel Ras

- De Nederlandse bevolking kent, met 0,5% per jaar, in internationaal verband een gematigde groei. Deze groei komt vooral voort uit natuurlijke aanwas. De groei door nettomigratie is gering.
- Het aandeel allochtonen is toegenomen van ruim 16% in 1997 tot 20% in 2009. De stijging komt vooral voor rekening van niet-westerse allochtonen.
- Nederlanders van niet-westerse herkomst zijn vooral in de stedelijke gebieden geconcentreerd. In de sterk verstedelijkte gebieden, waar 20% van de bevolking woont, is ruim een op de vier inwoners van niet-westerse herkomst. In de drie grote steden is dit een op de drie inwoners.
- Het nationale inkomen is in de jaren 1997-2008 met gemiddeld 2,5% per jaar toegenomen. Door de kredietcrisis zal de welvaart in 2009 echter terugvallen naar het in 2006 gerealiseerde niveau.
- Huishoudens delen in de loop der tijd steeds minder in het nationale inkomen, ten gunste van bedrijven en de overheid. Per saldo is het vrij beschikbare inkomen van huishoudens sinds 1997 circa 16 procentpunt achtergebleven bij de ontwikkeling van het nationale inkomen.
- Nederland was in 1997 de op een na best presterende economie in Europa (na Denemarken) en zal dat naar verwachting ook in 2009 zijn (na Ierland).
- Nederland had in 2008 de laagste score op de zogenoemde misère-index. Zowel de werkloosheid als de inflatie en het begrotingstekort van de overheid behoorden tot de laagste in Europa.
- Het aandeel anderhalfverdieners is gestegen van 36% in 1997 naar 46% in 2007. Dit is nagenoeg geheel ten koste gegaan van het aandeel eenverdieners, dat in dezelfde periode is gedaald van 32% naar 24%.

2.1 De leefsituatie in maatschappelijk perspectief

De leefsituatie van mensen wordt voor een belangrijk deel bepaald door hun maatschappelijke en economische omgeving. Nederland is een betrekkelijk open samenleving. Dit houdt in dat internationale ontwikkelingen eveneens van invloed zijn op de leefsituatie van mensen. In dit hoofdstuk wordt ingegaan op de belangrijkste demografische, maatschappelijke en economische ontwikkelingen die zich in nationaal en internationaal verband hebben voorgedaan en die mede het kader bepalen waarbinnen de leefsituatie van mensen zich ontwikkelt. Daarbij gaat het vooral

om omstandigheden die van invloed zijn op individuele hulpbronnen en publieke voorzieningen. In het leefsituatiemodel, dat de kern van deze rapportage vormt, zijn zij de belangrijkste factoren die mensen kunnen aanwenden om hun leefsituatie te verbeteren.

Demografische en economische ontwikkelingen hebben invloed op de leefsituatie van mensen. Vergrijzing en verkleuring van de bevolking en verdunning van de huishoudens hebben gevolgen voor de leefsituatie in de domeinen 'gezondheid', 'participatie', 'recreatie', 'mobiliteit' en 'wonen'. Daarnaast heeft de welvaartsgroei grote invloed op de ontwikkeling van de koopkrachtige vraag van huishoudens en op het beschikbare budget van de overheid. De ontwikkelingen in de Nederlandse economie hebben direct hun weerslag op de arbeidsparticipatie, het verdiende inkomen en de uitkeringsafhankelijkheid. Maar ook de overheid zelf is, via de belastinginkomsten, afhankelijk van economische ontwikkelingen en zal het niveau van de publieke voorzieningen, waaronder zorg, onderwijs en veiligheid, mede daarop afstemmen.

Veranderingen in koopkracht en typen huishoudens hebben tevens gevolgen voor de vakanties die mensen zich kunnen veroorloven, de woondiensten die ze kunnen consumeren, de afstanden die ze kunnen overbruggen, de sport(en) die ze kunnen bedrijven en de culturele voorstellingen die zij kunnen bijwonen. Demografie en economie bepalen dus samen met de overheidvoorzieningen de context waarbinnen de sociale staat van Nederland zich ontwikkelt.

2.2 Sociaaldemografische ontwikkelingen

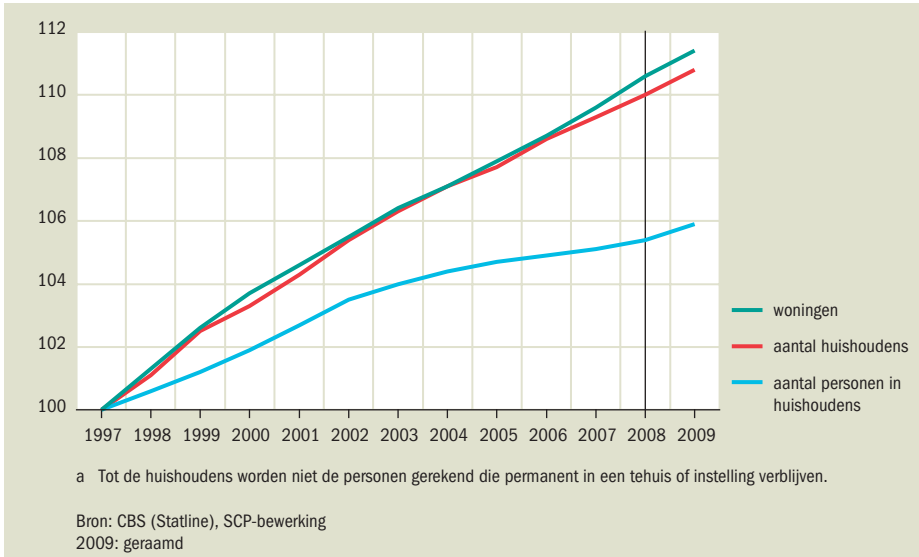
Bevolkingsontwikkeling

Momenteel telt Nederland 16,5 miljoen inwoners. In de periode 1997-2004 groeide het aantal personen met 0,4% tot 0,8% per jaar (zie figuur 2.1). Daarna zakte de groei tot onder de 0,2% in 2007, gevolgd door herstel in 2009 (0,5%). Voor de komende tien jaar gaat het CBS uit van een bevolkingsgroei van gemiddeld 0,3% per jaar.

Het aantal huishoudens groeide sneller, doordat huishoudens steeds kleiner worden. Maar ook hier lag de groei vanaf 2004 lager (gemiddeld 0,7% per jaar). Het aantal woningen nam ongeveer even snel toe als het aantal huishoudens. Na 2006 ging die toename echter niet meer gelijk op.

Figuur 2.1

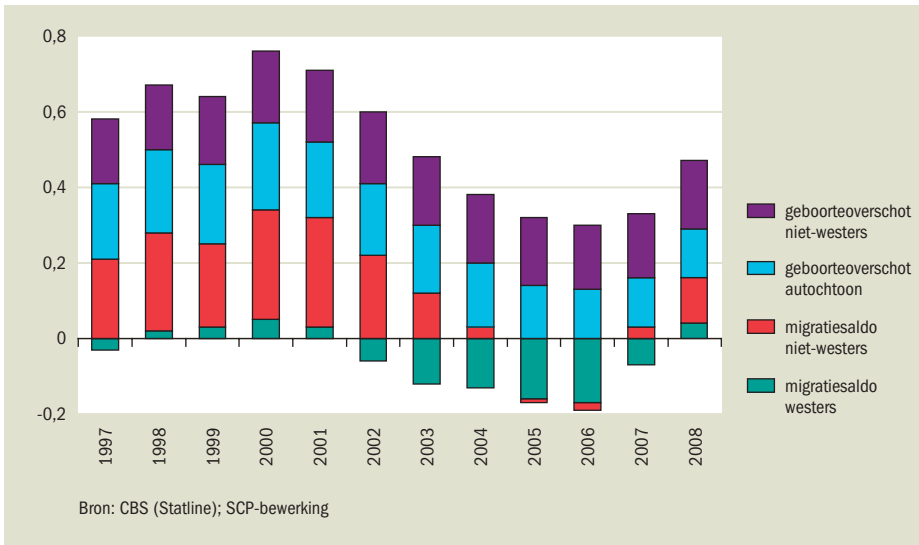
Ontwikkeling aantal personen, huishoudens^a en woningen, 1997-2009 (1997 = 100)

De vertraging in de bevolkingsgroei vanaf 2004 ontstond vooral door minder immigratie en meer emigratie; de recente versnelling van de groei is weer het gevolg van een omkering van deze verhouding. Bedroeg in 2008 de immigratie bijna 143.000 personen, in 2007 was dat nog 117.000 personen. De emigratie daarentegen daalde in 2008 naar 116.000 personen, tegenover 123.000 in 2007. Deze bevolkingsstromen hebben een beduidend grotere invloed op de jaarlijkse verschillen in bevolkingsgroei dan de ontwikkelingen in geboorte en sterfte van de reeds aanwezige bevolking (resp. 3000 en 2000 hoger in 2008 dan in 2007). Dit maakt het ramen van de bevolkingsomvang dan ook lastig (zie figuur 2.2).

Figuur 2.2

Nettomigratiesaldi (immigratie - emigratie) en geboorteoverschot, naar geboorteland, 1997-2008 (in procenten van de bevolking)

In de periode 1997-2002 kent Nederland een migratieoverschot dat 0,2% à 0,3% bedraagt van de totale omvang van de bevolking. Door het aangescherpte immigratiebeleid is het aantal niet-westerse immigranten daarna gehalveerd. Doordat tegelijkertijd de westerse emigratie iets is toegenomen, is het migratiesaldo in 2003 negatief geworden; in 2006 daalt het verder naar -0,2%. Daarna loopt zowel de westerse als niet-westerse immigratie weer op, waardoor er in 2008 weer een licht positief migratiesaldo is. In 2008 worden in Nederland 13.400 eerste asielverzoeken ingediend. Dit zijn er bijna tweemaal zoveel als in 2007; toen dienden 7400 mensen een asielverzoek in, het laagste aantal sinds 1988 (CBS 2009c). Het is nog onduidelijk hoe de ontwikkeling zich zal voortzetten.

De emigratie is overwegend een allochtone aangelegenheid. De emigranten bestaan voor eenderde deel uit autochtone Nederlanders, westerse allochtonen en niet-westerse allochtonen. Dit betekent dat tweederde deel van de emigratie retourmigratie betreft. Van de vertrekkende autochtone Nederlanders kan vervolgens 40% als grensmigranten worden aangeduid. Zij verleggen hun basis weliswaar naar België of Duitsland, maar hun dagelijks leven speelt zich vaak nog gewoon in Nederland af.

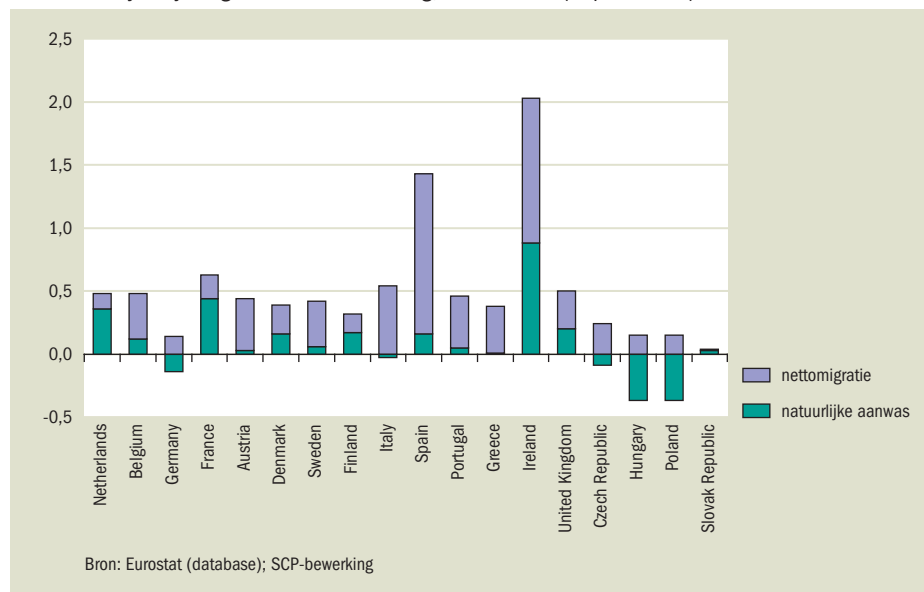
Vergeleken met de migratie is het geboorteoverschot stabiel, en gemiddeld genomen groter (0,3% à 0,4%). Het niet-westerse aandeel in het geboorteoverschot groeit van circa 45% vóór de eeuwwisseling naar 57% in 2007. Dit wordt vooral veroorzaakt door een sterke afname van het autochtone overschot (35% lager dan in 1997).

Ook in internationaal verband kent de Nederlandse bevolking, met gemiddeld 0,5% per jaar, een gematigde groei. Alleen Spanje (met 1,5%) en Ierland (met 2,0%) kwamen daar het afgelopen decennium duidelijk bovenuit (figuur 2.3). De groei is in de laatstgenoemde landen vooral door grootschalige immigratie tot stand gekomen – in Spanje vooral vanuit Marokko, Colombia, Roemenië en Engeland, en in Ierland vooral vanuit Engeland en de Oost-Europese landen. Nederland vormt, samen met Frankrijk en Ierland, nog een van de weinige landen waar de bevolkingsgroei in belangrijke mate door natuurlijke aanwas tot stand komt. De groei van de bevolking door nettomigratie (saldo van immigratie en emigratie) is er, op Ierland na, zeer gering. In de meeste andere landen groeit de bevolking nog 0,5% per jaar door een positief migratiesaldo. In Duitsland is de bevolkingsgroei echter tot staan gebracht, en in Hongarije en Polen compenseert de nettomigratie niet langer de afname van de natuurlijke bevolking. De achterblijvende natuurlijke aanwas hangt vooral samen met een dalende vruchtbaarheid van de bevolking. Deze vruchtbaarheid is laag in de Oost-Europese landen en Duitsland (1,3 kind per vrouw van 15-49 jaar), gemiddeld in Nederland (1,7 kind) en hoog in Frankrijk en Ierland (2,0 kind).

Op termijn verwacht het CBS een groei van de Nederlandse bevolking met ongeveer 5% (tot en met 2030). Het aandeel niet-westerse allochtonen neemt in die periode naar verwachting toe van 11% tot ruim 14%. Niet-westerse allochtone vrouwen hebben weliswaar een hogere vruchtbaarheid dan autochtone vrouwen, maar deze daalt en ligt bij de tweede generatie veel dichterbij die van autochtone vrouwen.

Figuur 2.3

Gemiddelde jaarlijkse groei van de bevolking, 1998-2008 (in procenten)

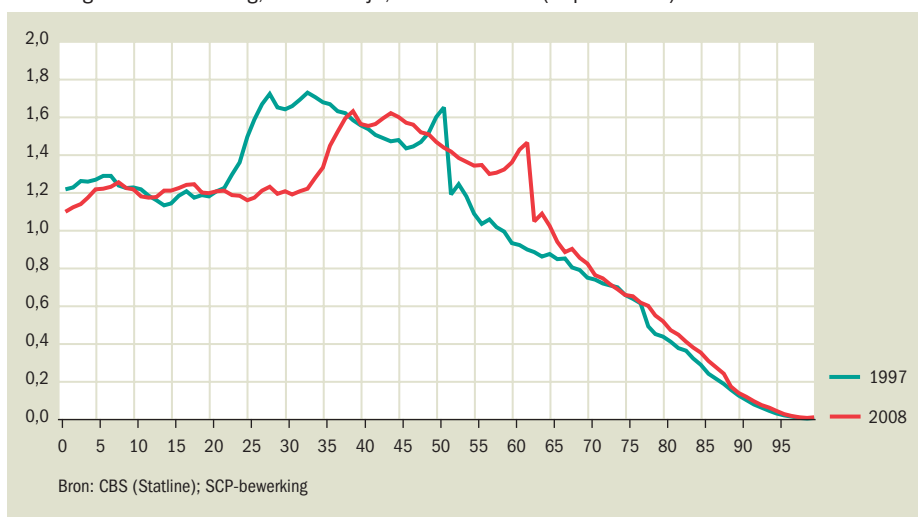

De leefsituatie van de bevolking is mede afhankelijk van haar leeftijdsverdeling. Leeftijd is, na inkomen en opleiding, de derde factor in de verklaring van verschillen in leefsituatie tussen mensen (SCP 2007: 285). Jongeren (vooral 18-34-jarigen) scoren in verhouding tot de middenleeftijdsgroepen relatief gunstig op gezondheid, sport en vrijetijdsbesteding; ouderen (vooral 75-plussers) scoren relatief slecht op alle leefsituatiedomeinen.

De leeftijdsverdeling is tussen 1997 en 2008 duidelijk veranderd (zie figuur 2.4). De grootste verandering vond plaats binnen de groep 20-64-jarigen. Binnen die groep vormden in 1997 de 25-40-jarigen de grootste groep, en de 48-51-jarigen de op een na grootste. In 2008 is dat beeld veranderd en vormen de veertigers de grootste groep. Links in figuur 2.4, aan de jongere kant van 40 jaar, zijn de groepen een kwart kleiner dan de veertigers. Aan de oudere kant neemt de groep tot eind 50 jaar licht af, en daarna weer toe (de babyboomers). Dan volgt een plotse terugval bij de 62-jarigen; dit is de groep die kort voor het einde van de Tweede Wereldoorlog verwekt is. Vervolgens lopen de percentages terug in een tamelijk rechte lijn.

Figuur 2.4

Verdeling van de bevolking, naar leeftijd, 1997 en 2008 (in procenten)

De vergrijzing (het aandeel 65-plussers in de bevolking) is tussen 1997 en 2008 vrij langzaam verlopen. Het aandeel 65-79-jarigen liep op van 10,3% tot 11,0%, het aandeel 80-plussers van 3,1% tot 3,8%. De groei bij 65-79-jarigen zal in 2012 sterker worden, doordat dan de huidige groep 61-jarigen 65 jaar wordt. Pas tegen 2040 wordt het hoogtepunt van de vergrijzing bereikt (CBS 2009a), wanneer ook de huidige veertigers 65 jaar of ouder zijn geworden. Dan zullen 65-79-jarigen ruim 17% van de bevolking uitmaken, en 80-plussers meer dan 8%.

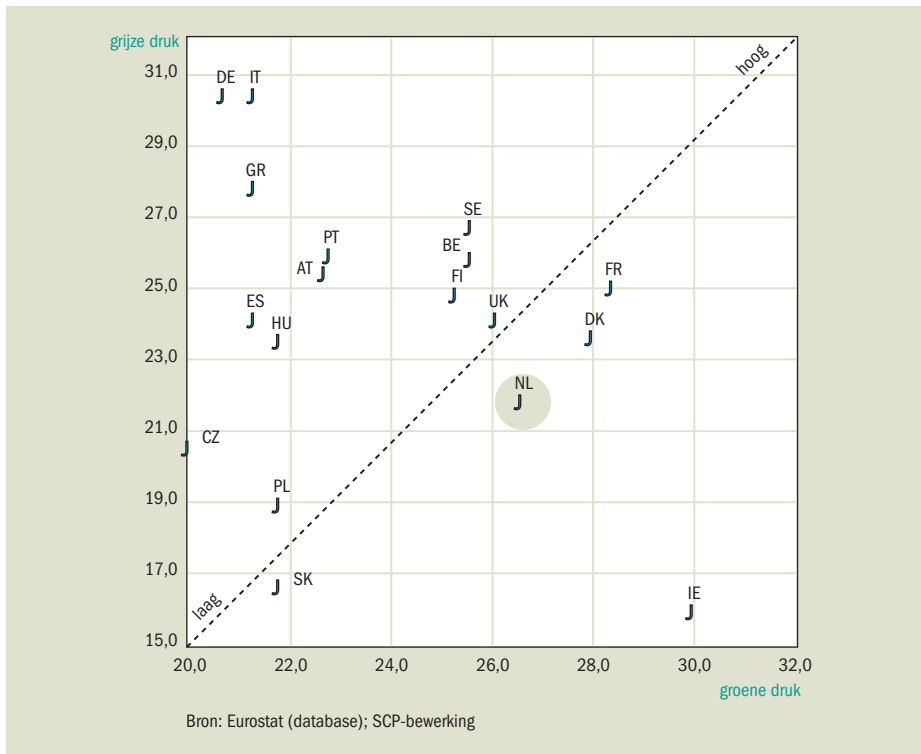
Bij de discussie over de vergrijzing moet wel worden bedacht dat van de 60-64-jarigen slechts ongeveer een derde in 2008 actief is op de arbeidsmarkt (CBS 2009b). Dit aandeel stijgt al enkele jaren en zal wellicht nog verder toenemen, als de kabinetsvoornemens om de AOW-gerechtigde leeftijd te verhogen werkelijkheid worden. Maar het is dus zeker niet zo dat elke 64-jarige die 65 jaar wordt een werknemer minder en een pensioenontvanger meer oplevert.

De leeftijdsverdeling is niet alleen van invloed op de leefsituatie van mensen, maar ook op de vraag naar publieke voorzieningen, en daarmee op de collectieve uitgaven. Onderwijs, zorg en uitkeringen leggen een groot budgettair beslag op de publieke uitgaven. De groene en grijze druk, uitgedrukt als de verhouding van het aantal 0-14-jarigen respectievelijk 65-plussers tot de potentiële beroepsbevolking, vormen dus een belangrijke indicator voor het beroep op publieke voorzieningen. Bij de jeugd betreft het de onderwijsuitgaven en gezinsuitkeringen, bij ouderen de zorguitgaven en ouderdomsuitkeringen.

Nederland is niet het enige land met een matige groene en grijze druk (figuur 2.5).

Figuur 2.5

Groene druk (aandeel 0-15-jarigen) en grijze druk (aandeel 65-plussers), 2008 (in procenten van de 15-64-jarigen)

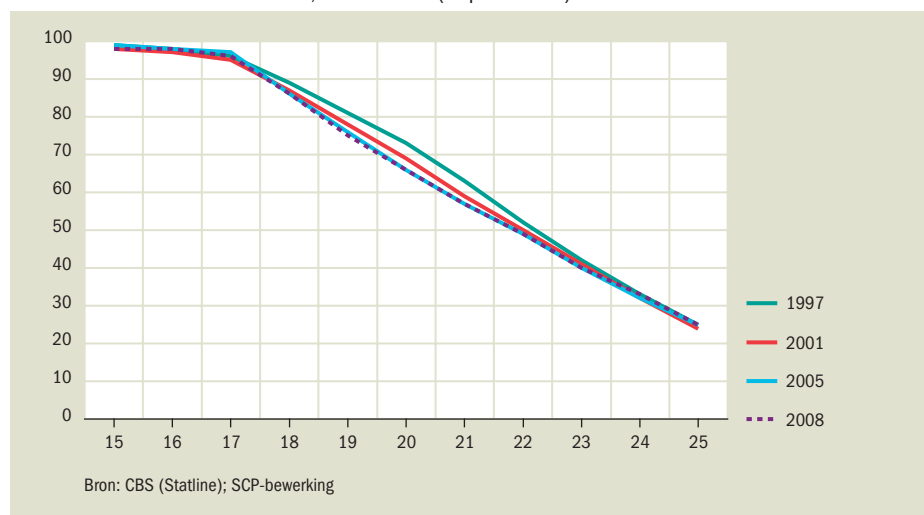

Wel komt de grijze druk in Nederland onder het EU-gemiddelde uit, en de groene druk er juist boven. Er zijn geen landen waar zowel de groene als grijze druk als hoog kan worden aangemerkt, maar wel zijn er landen waar de demografische druk laag is (met name de Oost-Europese landen). Ook zijn er landen met een hoge groene druk (Ierland) of een hoge grijze druk (Duitsland, Italië, Griekenland). Volgens ramingen zal de grijze druk de komende jaren verdubbelen van circa 25% nu tot circa 50% in 2050 (OECD 2009b). Dat vergt aanzienlijke inspanningen van de landen om zowel het arbeidspotentieel op peil te houden als de zorguitgaven en de ouderdoms-uitkeringen te beperken.

Huishoudsamenstelling

De verdeling van personen over huishoudenstypen hangt sterk samen met hun leeftijd. Personen tot 25 jaar wonen in meerderheid nog thuis. De leeftijd waarop kinderen het huis uitgaan, is sinds 1997 wel gedaald. In de leeftijdsgroep van 18 tot 22 jaar daalde in de periode 1997-2008 het percentage thuiswonenden met gemiddeld 5 procentpunten (zie figuur 2.6). Vooral het percentage thuiswonende 20-jarigen is gedaald: van 73% in 1997 naar 66% in 2008. Dit komt neer op zo'n extra 45.000 uitwonende personen van 18-22 jaar (bovenop de natuurlijke groei met circa 6000 18-22-jarigen), een niet te verwaarlozen aantal op de woningmarkt, waar de streefcijfers voor nieuwbouw uit het Regeerakkoord tussen de 80.000 en 100.000 liggen. Het proces lijkt na 2005 echter wel tot stilstand te zijn gekomen. Bij andere leeftijden zijn de verschillen veel kleiner. Dit houdt wellicht verband met suggesties dat men liever langer thuisblijft in de (gemiddeld steeds rianter wordende) ouderlijke woning of liever wat langer wacht met uit huis gaan in verband met de wachtlijsten voor een huurwoning en de hoge woningprijzen.

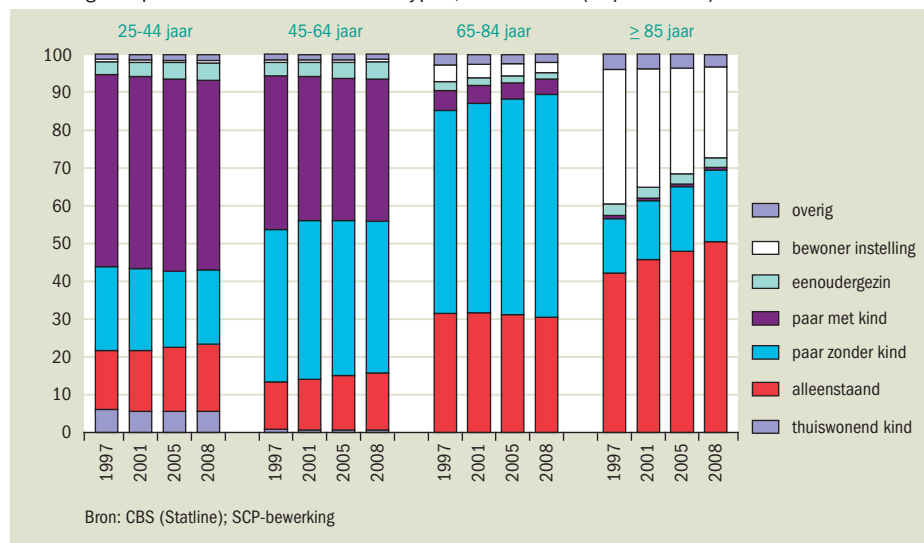
Figuur 2.6
Aandeel thuiswonende kinderen, 1997-2008 (in procenten)

Bij de 25-44-jarigen zijn de paren met kind dominant (onveranderd in de tijd, ruim 50%), gevolgd door paren zonder kind en alleenstaanden (zie figuur 2.7). Bij 45-64-jarigen waren in 1997 de paren met kind ook nipt de grootste groep, maar deze is in 2008 geslonken tot bijna 38% en ingehaald door de paren zonder kind (ruim 40%). Bij 65-84-jarigen vormen paren zonder kind de grootste groep; deze groep groeide van bijna 54% in 1997 tot 59% in 2008. De alleenstaanden vormen in deze leeftijdsgroep de tweede groep, met ruim 30%. De oudste groep, de 85-plussers, vertoont de grootste veranderingen in de tijd. De alleenstaanden maken er in toenemende mate de dienst uit (van 42% in 1997 naar ruim 50% in 2008). De tweede groep, bewoners in instellingen, is gekrompen van ruim 35% tot 24%. Paren zonder kind komen er steeds meer voor (van ruim 14% in 1997 naar 19% in 2008). De grootste aandelen worden in 2008 dus geleverd door paren met kind bij de 25-44-jarigen, paren zonder kind bij de 45-84-jarigen en alleenstaanden bij de 85-plussers.

Figuur 2.7

Verdeling van personen over huishoudentypen, 1997-2008 (in procenten)

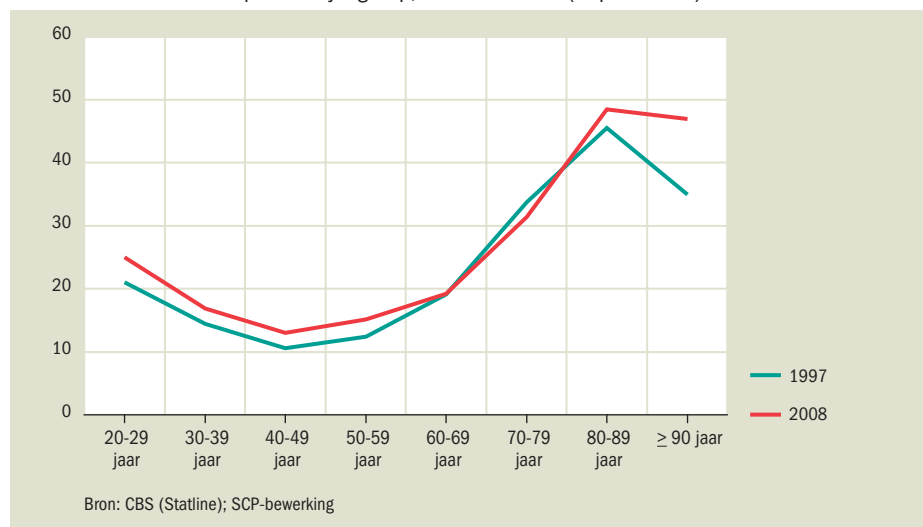
De huishoudsamenstelling heeft beperkte, maar wel significante invloed op de leefsituatie van mensen. Vooral alleenstaanden scoren matig, hetgeen vooral tot uitdrukking komt in de domeinen 'wonen', 'duurzame consumptiegoederen' en 'mobiliteit'.

Alleenstaanden maken een steeds groter deel van de huishoudens uit. Tussen 1997 en 2008 nam het percentage alleenstaanden onder alle 20-plussers toe van 18% tot ruim 20%. De verschillen naar leeftijd zijn echter groot; daarom besteden we daar hier wat meer aandacht aan (zie figuur 2.8). Bij de 30-59-jarigen was de groei van het aandeel alleenstaanden bescheiden, met ongeveer 2,5 procentpunten. Een iets

sterkere groei zien we bij de 20-29-jarigen (4 procentpunten, deels samenhangend met het eerder uit huis gaan). Boven de 60 jaar is het beeld veel meer divers. Bij de 60-69-jarigen vindt vrijwel geen verandering plaats. Bij de 70-79-jarigen zien we zelfs een daling van ruim 2 procentpunten, geheel in tegenspraak met het bekende beeld van de verweduwdere oudere. Het is echter al vaker aangegeven dat de ouderen vaker 'samen oud worden' (zie bv. Fokkema, Ter Beke en Dykstra 2008). Bij de 80-89-jarigen zien we wel weer meer alleenstaanden (+3 procentpunten) en bij 90-plussers een heel forse toename van bijna 12 procentpunten. De laatste leeftijdsgroep is vrij klein, maar groeit gestaag. Een belangrijke oorzaak van de groei van het aandeel oudere alleenstaanden ligt in het afnemende gebruik van intramurale verpleging en verzorging. In 1997 werd nog bijna 50% van de alleroudsten intramuraal verzorgd, in 2008 was dit geslonken tot 37%. Hiermee gaan zij steeds meer op de groep 80-89-jarigen lijken.

Figuur 2.8

Aandeel alleenstaanden per leeftijdsgroep, 1997 en 2008 (in procenten)

Allochtonen

De leefsituatie van mensen wordt ook bepaald door opleidingsniveau en etnische herkomst. Een lage opleiding en een migratieachtergrond, vooral uit niet-westerse gebieden, leiden doorgaans tot een minder gunstige leefsituatie in vrijwel alle domeinen.

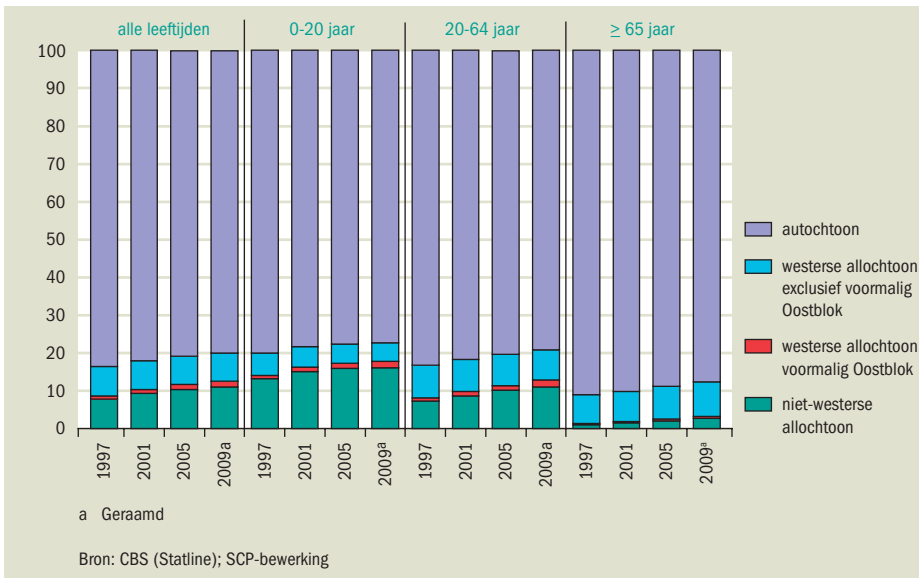
Het aandeel allochtonen (het totaal van eerste en tweede generatie) is in de afgelopen periode toegenomen van ruim 16% in 1997 tot 20% in 2009 (zie figuur 2.9). De stijging komt vooral door niet-westerse allochtonen (van bijna 8% in 1997 naar 11% in 2009). De groep westerse allochtonen groeide slechts heel licht. Dit is het saldo van groei bij westerse allochtonen uit het voormalige Oostblok (van 0,8% naar 1,5%)

en een daling bij de overige westerse allochtonen (van 7,8% naar 7,4%). Bij jongeren tot 20 jaar valt vooral het grotere aandeel niet-westerse allochtonen in 2009 op (16,1%). Dit komt niet door een snellere groei, maar door een hogere aanvangspositie in 1997 (13,2%). Het relatief grote aandeel bij jongeren wordt regelmatig in verband gebracht met hogere kindertallen onder niet-westerse allochtone moeders. De verschillen tussen autochtone en niet-westerse allochtone kindertallen nemen echter af (zie bv. Van Praag 2008).

Onder 65-plussers is het aandeel niet-westerse allochtonen met 2,7% nog steeds laag. Bij westerse allochtonen exclusief het voormalige Oostblok, valt verder op dat het aandeel daalt bij personen onder de 65 jaar, en juist stijgt bij 65-plussers (van 7,5% naar 9,1%). Waarschijnlijk hangt dit samen met vergrijzing van deze groep. De groep met het voormalige Oostblok als herkomstland groeit niet hard in termen van aantallen personen, maar wel in aandelen. Was in 1997 0,8% van de bevolking afkomstig uit deze landen, in 2009 was dit gestegen naar 1,5%, bijna een verdubbeling dus. Deze vond geheel plaats binnen de groepen onder de 65 jaar. Het is lastig te voorzien in welke mate deze ontwikkeling zich zal voortzetten, maar het is wel zichtbaar dat deze mensen hier niet alleen komen werken, maar zich voor een deel ook komen vestigen.

Figuur 2.9

Aandeel personen naar herkomst, 1997-2009 (in procenten)

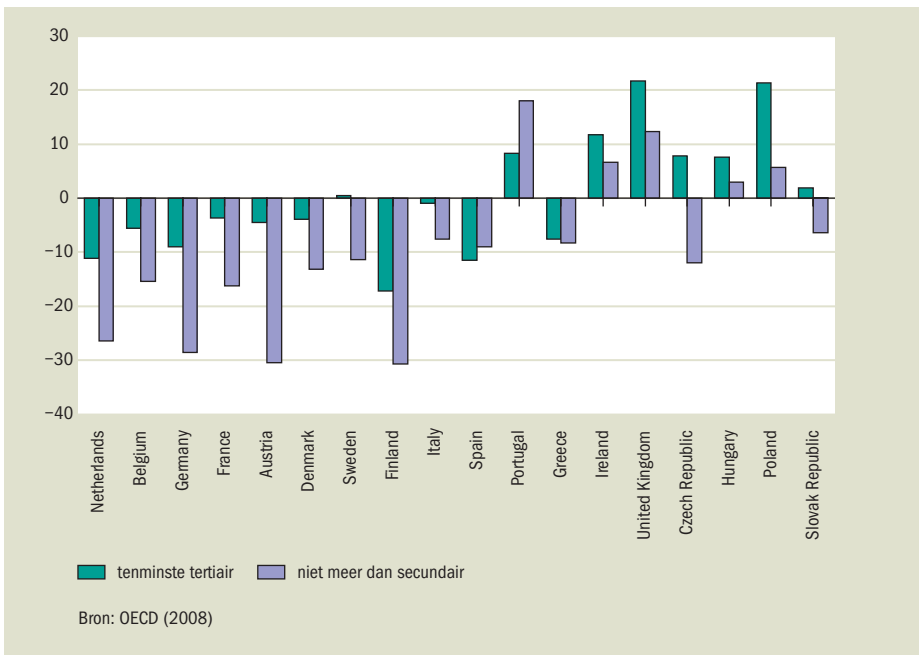
Van de traditionele EU-landen hebben Duitsland, Oostenrijk en Spanje de afgelopen tien jaar veel immigranten hun land zien binnenstromen, vooral van niet-westerse herkomst. In Frankrijk, Finland en Engeland is de instroom zeer beperkt geweest

(OECD 2008). Portugal en Denemarken kenden een gematigde instroom, bij Portugal voornamelijk van niet-westerse herkomst en bij Denemarken voornamelijk van westerse herkomst. Nederland neemt voor zowel totale instroom als niet-westerse instroom een middenpositie in.

Figuur 2.10 geeft verschillen in opleidingsniveau en etnische herkomst weer, door de bereikte opleidingsniveaus van 25-34-jarige allochtonen en autochtonen tegen elkaar af te zetten. De verschillen zijn weergegeven in procentpunten en een negatieve score betekent dat allochtone jongeren een minder gunstige positie ten opzichte van autochtone jongeren innemen (dus meer lager en minder hoger zijn opgeleid). Zo is te zien dat in Nederland 26 procentpunten meer allochtonen dan autochtonen hooguit secundair onderwijs hebben genoten. De situatie van jongvolwassen migranten in Nederland blijkt niet erg gunstig te zijn. Samen met Duitsland, Oostenrijk en Finland staat ons land aan de top van de landen waar naar verhouding veel allochtone jongvolwassenen niet meer dan secundair onderwijs hebben genoten. Ook bij het tertiair onderwijs is het beeld weinig rooskleurig. Samen met Duitsland, Finland en Spanje scoort Nederland ook hier het minst gunstig. Daarbij moet worden vermeld dat Finland weinig immigranten kent, die vooral afkomstig zijn uit Scandinavische en Baltische staten en Rusland.

Figuur 2.10

Verskil tussen het percentage allochtonen en autochtonen van 25-34 jaar, naar opleidingsniveau, 2000

Stedelijke concentraties

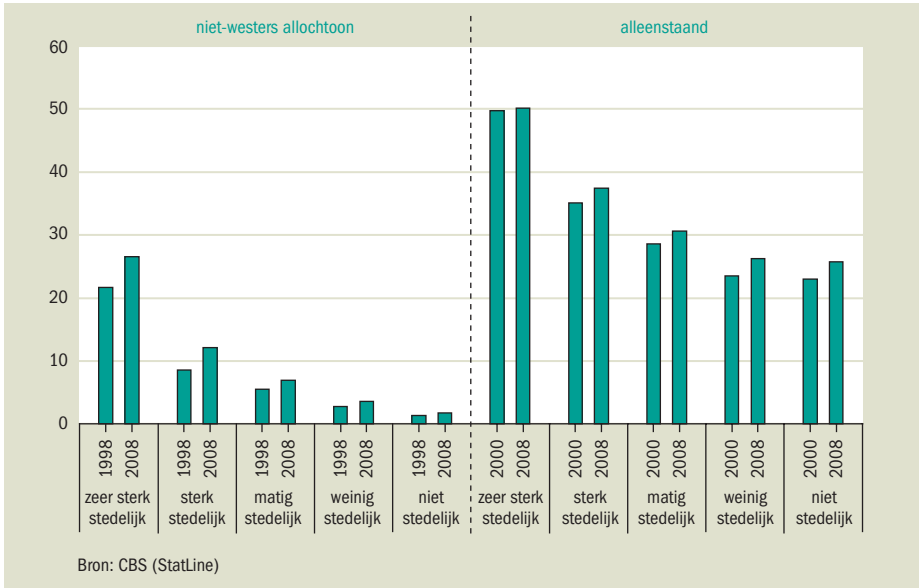
Bijna de helft van de bevolking in Nederland woont in een sterk of zeer sterk stedelijk gebied, en een op de acht Nederlanders woont in een van de vier grootste steden. Niet alleen is de grote stad het middelpunt van sociale, culturele en economische bedrijvigheid, maar ook wordt zij gekenmerkt door achterstanden in leefsituaties, die vooral in de oude wijken zijn geconcentreerd. Deze achterstanden vinden hun oorsprong in de relatief lage score van de bewoners op factoren die in belangrijke mate bepalend zijn voor de leefsituatie (arbeid, inkomen en opleiding). Daarin spelen allochtonen van niet-westerse afkomst een belangrijke rol. Juist de grote steden worden geconfronteerd met grote aantallen personen van niet-westerse herkomst (figuur 2.11). In de zeer stedelijke gebieden, waar momenteel circa 20% van de bevolking woont, is 27% van de bevolking van niet-westerse herkomst. Dit aandeel neemt zeer sterk af naarmate de stedelijkheid afneemt. Zo is in de landelijke gebieden (niet of weinig stedelijk) slechts 3% van niet-westerse herkomst. Deze verschillen naar herkomst zijn in de loop der jaren iets toegenomen. Het aandeel niet-westerse allochtonen in de sterk stedelijke gebieden is de afgelopen tien jaar met 4,0 procentpunten toegenomen en in de landelijke gebieden met 0,65 procentpunt.

Nog sterker zijn de verschillen als we kijken naar de drie grootste steden (Amsterdam, Rotterdam, Den Haag), waar momenteel een op de drie inwoners van niet-westerse herkomst is. Tien jaar geleden was dit nog een op de vier inwoners. Deze groei van het aandeel niet-westerse allochtonen heeft zich vooral voorgedaan in de jaren 1998-2004. Verwacht wordt dat er de komende tijd een omgekeerde trek plaatsvindt, waarbij niet-westerse allochtonen naar de randgemeenten of de omliggende suburbane gemeenten trekken (Van den Broek en Boschman 2008). Hierdoor zal het aandeel niet-westerse allochtonen dat in de 25 grootste steden woonachtig is, naar verwachting dalen van 60% nu naar 50% in 2025.

Verbijzonderen we de genoemde cijfers naar leeftijdsgroep, dan valt op dat de concentraties naar allochtone herkomst zich vooral voordoen bij de jeugd. Zo is 57% van de Amsterdamse leerplichtige jongeren van niet-westerse herkomst, tegenover 16% gemiddeld in Nederland. In Rotterdam gaat het om 56% van de jongeren en in Den Haag om 48%. Een verbijzondering naar herkomstgroep maakt duidelijk dat in deze steden Surinamers de grootste groep vormen. In Amsterdam worden de Surinamers op de voet gevolgd door de Marokkanen, maar in de beide andere steden door de Turken.

Figuur 2.11

Enkele achtergrondkenmerken, naar stedelijkheidsgraad

De grote steden worden voorts gekarakteriseerd door een iets lagere groene en grijze druk en een zeer groot aandeel alleenstaanden. De groene druk (aandeel 0-14-jarigen) komt voor de vier grote steden in 2008 uit op 16,5%, tegenover 18,1% voor de rest van Nederland; bij de grijze druk (aandeel 65-plussers) gaat het om 12,4% in de G4, tegenover 15,1% voor de rest van Nederland. De verschillen naar gezinstype zijn echter veel groter: de grote stad is duidelijk het domein van alleenstaand Nederland (figuur 2.11). Naar gezinstype worden de G4 voor ongeveer de helft bevolkt door alleenstaanden, terwijl dat voor de middelgrote steden circa een derde is en voor de minder stedelijke gebieden circa een kwart. Dit grotere aandeel gaat in nagenoeg gelijke mate ten koste van paren zonder kinderen en gezinnen met kinderen. In de loop van de tijd verandert er wel iets in deze verhoudingen. Terwijl het aandeel alleenstaanden in de grote stad zich stabiliseert rond de 50%, zien we in de rest van Nederland dit aandeel geleidelijk stijgen met circa 0,3 procentpunt per jaar.

2.3 Economische ontwikkelingen

Inkomen heeft niet alleen grote invloed op de kwaliteit van de leefsituatie, het is in de loop van de tijd ook een steeds belangrijker determinant geworden (SCP 2007: 285). Het inkomen waarover huishoudens kunnen beschikken, is zelf weer sterk afhankelijk van de economische groei. Deze groei wordt doorgaans afgemeten aan de volumeontwikkeling van de jaarlijks geproduceerde goederen en diensten: het bruto binnenlands product (bbp). De economie is volgens deze maatstaf tussen 1997

en 2007 met gemiddeld 2,6% per jaar gegroeid. Deze groei is iets groter geweest aan het begin en einde van deze periode en fors lager in het midden van deze periode. Deze ontwikkeling wordt ook weerspiegeld in de leefsituatie-index, die tussen 2002 en 2004 nagenoeg stabiel is gebleven, maar in de overige jaren licht is verbeterd. Inmiddels is de wereldeconomie, en daarmee ook de open Nederlandse economie, door de kredietcrisis in zwaar weer terechtgekomen. In 2008 heeft dit nog niet geleid tot een terugval in economische groei, maar in 2009 wordt een forse krimp verwacht, die de koopkracht van het gemiddelde huishouden zal terugbrengen tot het niveau van 2007.

Het nationale inkomen

Het nationale inkomen, dat de geldelijke tegenwaarde vormt van de nationale productie, beweegt per definitie mee met de economische groei. Het netto nationale inkomen is, gecorrigeerd voor de inflatie, in de periode 1997-2008 met gemiddeld 2,5% per jaar toegenomen (figuur 2.12).¹ Deze groei is echter niet gelijkmatig geweest. In de periode 1997-2000 kwam de gemiddelde jaarlijkse groei uit op 4,9% per jaar, in de periode 2000-2005 op 1,3% per jaar en in de periode 2005-2008 op 2,2% per jaar. In 2009 wordt, als gevolg van de kredietcrisis medio 2008 en de doorwerking daarvan in de economie, door het CPB een daling verwacht van 4,75% van het bruto binnenlands product (CPB 2009). Dit werkt door in het nationale inkomen.²

De kredietcrisis vindt mede haar oorzaak in het feit dat financiële overschotten van de opkomende Aziatische economieën en olieproducerende landen besteed worden in Amerikaanse financiële producten en instellingen (CPB 2008). Hierdoor worden rentestanden en rendementen op obligaties laag en werden er veel risicovolle transacties gedaan op de Amerikaanse huizen- en aandelenmarkten.³ De resulterende zeepbellen zijn medio 2008 doorgeprikt, waardoor de vermogensposities van de financiële bedrijven sterk werden uitgehold. Hierdoor is de kredietverlening aan bedrijven gestokt. Dit proces is versterkt door de onzekere financiële positie van financiële instellingen, waardoor ook de onderlinge kredietverlening in gevaar kwam. Dit heeft een olievlekwerking gehad op de rest van de economie en de rest van de wereld. De wereldhandel is scherp gedaald, hetgeen heeft geleid tot de grootste naoorlogse recessie, met een daling van de economische groei van circa 4% in het laatste kwartaal van 2008 bij de opkomende economieën, tot circa 7,5% bij de westerse economieën (IMF 2009). Voor 2009 wordt op wereldniveau een verdere terugval in de economische productie verwacht. Nederland is in het bijzonder getroffen, vanwege het open karakter van de economie alhier, de belangrijke betekenis van de bancaire sector en de relatief sterke afhankelijkheid van de Angelsaksische wereld.

Ongeveer 75% van het nationale inkomen wordt momenteel door huishoudens verdiend. Dit percentage is vroeger hoger geweest. Begin jaren negentig werd nog 85% van het nationale inkomen door huishoudens verdiend, maar geleidelijk aan zijn bedrijven en overheden meer gaan delen in het totaal verdiende inkomen – bedrijven

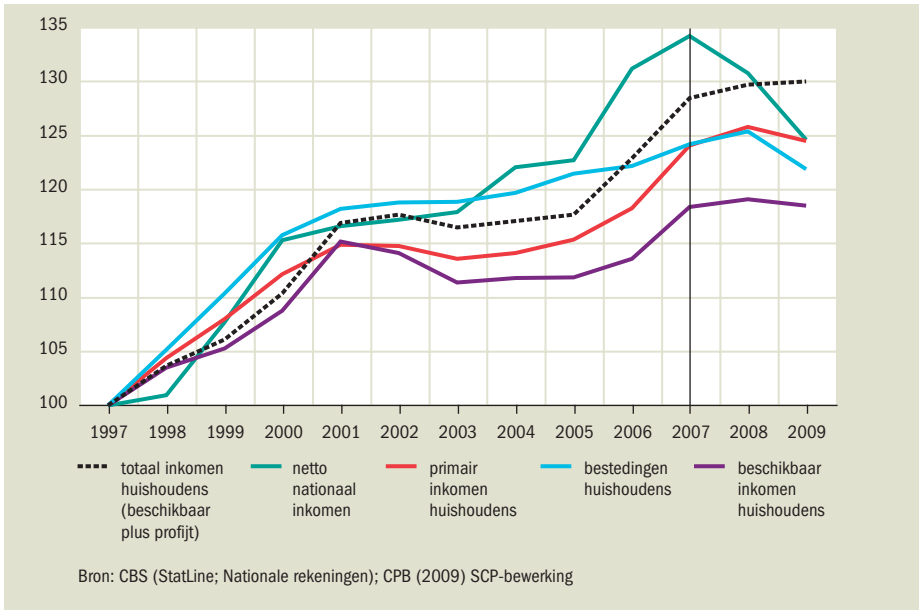
vooral in de tweede helft van de jaren negentig en overheden over het geheel van de waargenomen periode. Huishoudens betalen uit het verdiende inkomen premies en belastingen, maar ontvangen ook sociale uitkeringen en pensioenuitkeringen. Per saldo resulteert het vrij beschikbare inkomen, dat momenteel ruim de helft beslaat van het nationale inkomen. Begin jaren negentig deelden de huishoudens nog voor circa 65% in het beschikbare nationale inkomen, maar daarna is hun vrij beschikbare aandeel geleidelijk gedaald naar circa 53% in 2007. De rest van het inkomen komt beschikbaar voor bedrijven (16%) en overheid (30%).

Het groeiende beslag van de overheid op het beschikbare nationale inkomen betaalt zich vooral uit in een groeiende beschikbaarheid van overheidsdiensten voor individuele mensen. Hierbij moet men denken aan uitgaven voor zorg, onderwijs, cultuur, vervoer en wonen, die vallen onder de noemer 'profijt van de overheid'. Deze uitgaven zijn, gecorrigeerd voor de inflatie, in de periode 1997-2007 gestegen met gemiddeld 4,75% per jaar. Deze stijging is aanzienlijk groter dan de stijging van het nationale inkomen (met 3,0% per jaar) en de overheidsuitgaven voor collectieve diensten als defensie en openbaar bestuur (met 2,25% per jaar). Het sterk toegenomen profijt van de overheid zien we terug in de lijn in figuur 2.12 die het totale inkomen van huishoudens weergeeft: deze lijn omvat het beschikbare inkomen van huishoudens plus de overheidsuitgaven voor publieke diensten die aan individuele mensen ten goede komen. Hierdoor gaat de groei van het beschikbare inkomen van huishoudens van 1,7% per jaar, in de vorm van vrij beschikbaar inkomen, naar 2,5% per jaar, in de vorm van vrij beschikbaar en aan publieke diensten gebonden inkomen. Per saldo betekent dit echter wel dat het vrij beschikbare inkomen van huishoudens sinds 1997 circa 16 procentpunten is achtergebleven bij de ontwikkeling van het nationale inkomen, en met circa 6 procentpunten bij het totaal beschikbare inkomen.

Huishoudens hebben een deel van de achterblijvende inkomensgroei gecompenseerd door te ontsparen of te lenen. Met name in de jaren 2002-2005 lopen inkomens en bestedingen uiteen (met resp. -3% en +2%), maar in de jaren daarna gaan de bestedingen weer meer in de pas lopen met de inkomsten. Het in de loop der jaren gegroeide verschil is echter nog niet geslecht. Huishoudens hechten nu eenmaal aan een gelijkmatige ontwikkeling van de consumptieve bestedingen, en zullen in een tijd van relatieve voorspoed naar verhouding minder uitgeven, en in een tijd van relatieve tegenspoed naar verhouding juist meer. Opmerkelijk is dat de scherpe daling van het nationaal inkomen vanaf 2008 niet zal leiden tot een navenante daling van het beschikbare inkomen van huishoudens. Als bij het beschikbare inkomen ook nog de overheidsuitgaven voor burgers worden bijgeteld ('plus profijt') is in 2009 nog zelfs een lichte groei te zien. Dit komt omdat de gevolgen van de kredietcrisis pas later doorwerken bij huishoudens (werkloosheid) en de overheidsuitgaven op peil zijn gebleven (onderwijs en zorg). De huishoudens preluderen hier blijkbaar op, gezien de sterke afname van de bestedingen in 2009.

Figuur 2.12

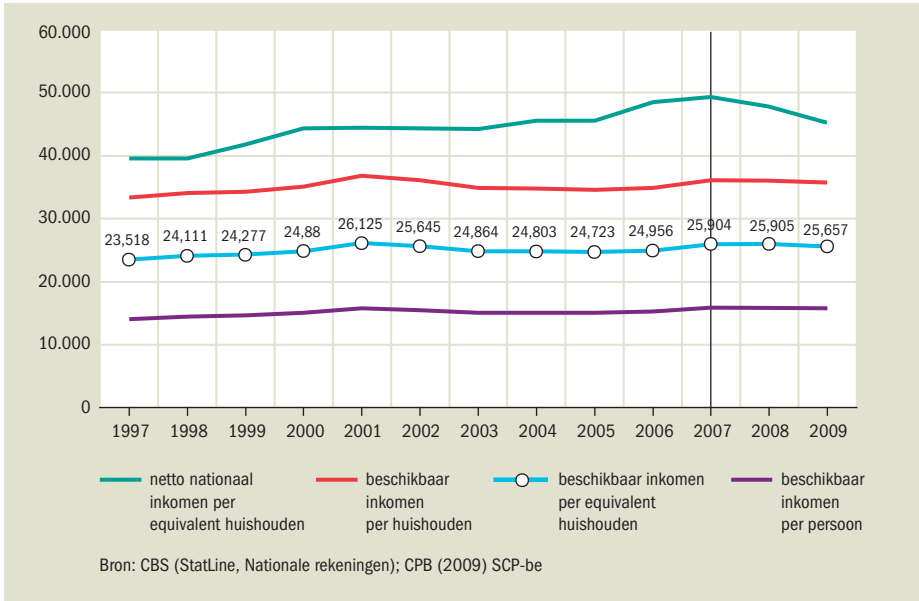
De ontwikkeling van reële nationale inkomens, 1997-2009 (in indexcijfers, 1997 = 100; 2008 en 2009 zijn geraamd)

Door de bevolkingsgroei wordt de spoeling van het beschikbare inkomen dunner. Per hoofd van de bevolking blijkt het beschikbare inkomen in de periode 1997-2007 met slechts 1,2% per jaar te zijn gestegen en per huishouden met slechts 0,8%, tegenover 1,6% per jaar voor het totaal beschikbare inkomen voor huishoudens (zie figuur 2.13). Dit betekent dat van de jaarlijkse groei van het beschikbare inkomen 0,4 procentpunt opgaat aan de bevolkingsgroei en 0,8 procentpunt aan de groei van het aantal huishoudens. De groei van het aantal huishoudens is deels te verklaren door de bevolkingsgroei en deels door de toename van het aandeel alleenstaanden en eenoudergezinnen.

Figuur 2.13

De ontwikkeling van inkomens, 1997-2009 (in prijzen van 2007, 2009 is geraamd; in euro's)

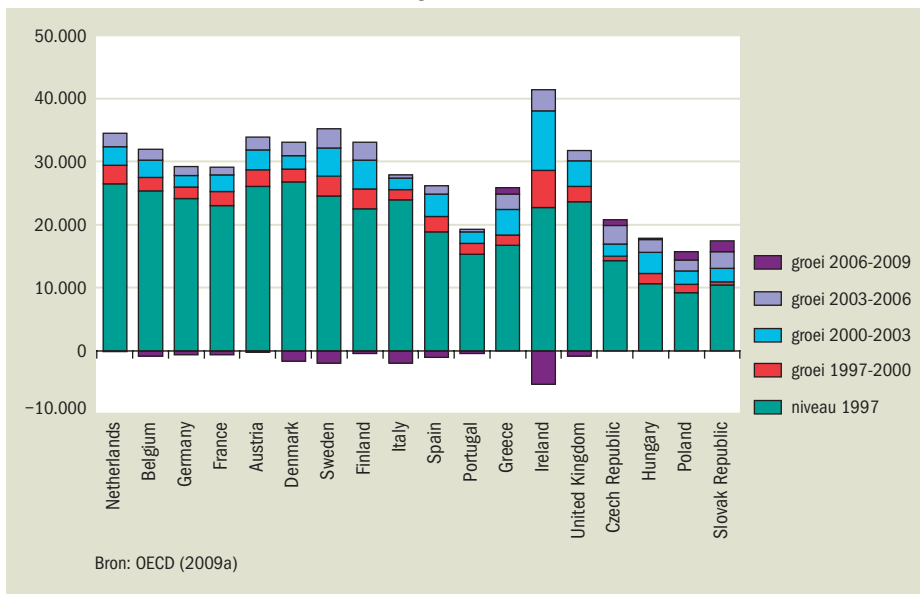
De koopkracht van het huishoudensinkomen hangt onder meer af van de omvang en samenstelling van het huishouden. Die koopkracht is in de loop van de tijd toegenomen door de dalende omvang van het gemiddelde huishouden: er zijn steeds minder monden te voeden per huishouden. Daardoor kan een gemiddeld huishouden in 2009 met bijna 2% minder inkomen toe dan in 1997 om hetzelfde welvaartsniveau te bereiken. Dit betekent dat huishoudens in de periode 1997-2009 weliswaar 7,0% meer inkomen per huishouden hebben ontvangen, maar dat hun koopkracht door de gezinsverdunding met 9,1% is toegenomen (zie de lijn van 'beschikbaar inkomen per equivalent huishouden' in figuur 2.13). Deze koopkrachtwinst heeft zich niet gelijkmatig ontwikkeld. In de periode 1997-2001 is jaarlijks een bescheiden koopkrachtwinst geboekt, terwijl in de periode 2001-2005 jaarlijks een licht koopkrachtverlies is geleden. Pas vanaf 2006 herstelt de koopkracht zich en wordt tot en met 2008 een gemiddelde koopkrachtverbetering van 1,0% per jaar gerealiseerd. In 2009 ondervinden huishoudens echter ook de gevolgen van de kredietcrisis, die naar verwachting gepaard gaat met een gemiddeld koopkrachtverlies van 1,0%.⁴ Per saldo is de koopkracht van huishoudens, uitgedrukt in euro's en het bestedingsniveau van een alleenstaande, tussen 1997 en 2007 gestegen van 23.520 euro naar 25.660 euro. In 2009 zal de koopkracht van het inkomen van huishoudens iets onder het niveau van 2007 uitkomen.

Nederland scoort in Europees verband op economisch gebied betrekkelijk goed. De verschillen in welvaart tussen landen worden doorgaans uitgedrukt in het bruto binnenlands product (bbp) per inwoner. Daarbij wordt gecorrigeerd voor verschillen in koopkracht tussen landen en tussen jaren.

In 1997 varieerde het bbp per inwoner in de Noord- en Midden-Europese landen van 22.500 (Finland) tot 27.000 dollar (Denemarken) per inwoner (onderste reeks in figuur 2.14). Nederland nam achter Denemarken de tweede positie in. Van de Zuid-Europese landen volgde alleen Italië het Noord- en Midden-Europese niveau. Vanaf 1997 heeft Ierland met een gemiddelde groei van 3,9% per jaar veruit de sterkste economische groei doorgemaakt in de EU15, waarmee het zich qua niveau aan de kop van het West-Europese continent heeft genesteld. Wel heeft Ierland van alle in de figuur vermelde landen de grootste terugslag van de kredietcrisis ondervonden. Op kleine afstand volgen Griekenland en Finland, met een economische groei per hoofd van 3,7% respectievelijk 3,2% per jaar. Nederland doet het vervolgens met een gemiddelde groei van 2,2% per jaar bepaald niet slecht. Hierdoor zal Nederland in 2009 naar verwachting weer de tweede positie innemen, maar dan achter Ierland. Opmerkelijk is de zeer matige relatieve groei in Italië en absolute groei in Portugal, en de relatief sterke groei bij de nieuwe toetreders uit Oost-Europa.

Figuur 2.14

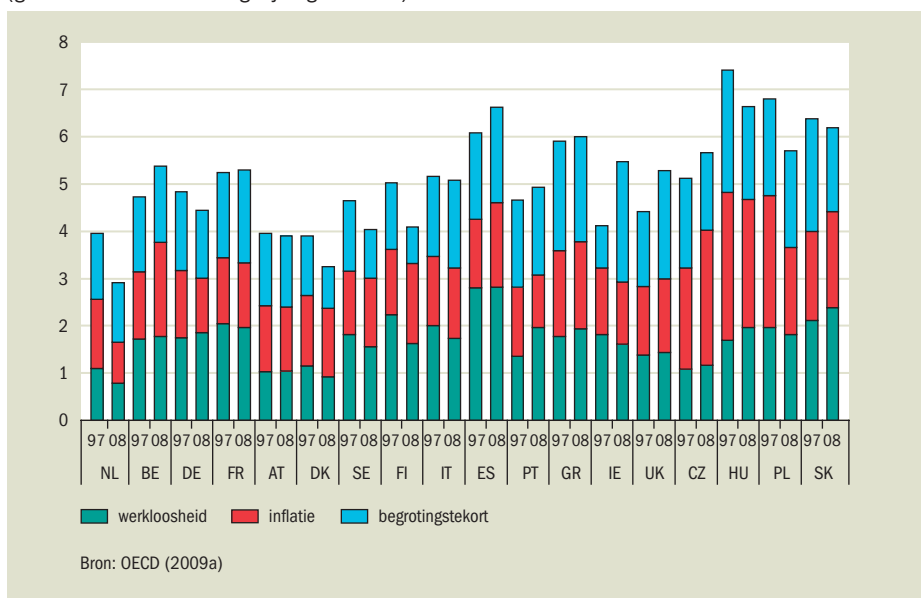
Groei van het bruto binnenlands product (bbp) per inwoner, 1997-2009 (in US\$ en constante koopkracht; 2008 en 2009 betreffen ramingen)

Behalve aan de economische productie per hoofd, kan de welvaart van een land ook worden afgemeten aan het niveau van de werkloosheid, de geldontwaarding en het begrotingstekort van de overheid. Deze indicatoren kunnen worden gestandaardiseerd en vervolgens bij elkaar opgeteld, waarmee ze functioneren als een misère-index. Het gemiddelde rapportcijfer per jaar dat dan resulteert is 5, op een schaal van 0-10, waarbij een 2 als een goede en 8 als een slechte prestatie kan worden aangemerkt (figuur 2.15). Door deze wijze van indexeren worden uitsluitend relatieve verschillen weergegeven tussen landen en tussen jaren.

Figuur 2.15

Het niveau van enkele belangrijke economische indicatoren (misère-index), 1997 en 2008 (gestandaardiseerd met gelijke gewichten)

In 2008 had Nederland de laagste score op de ‘misère-index’. Zowel het niveau van de werkloosheid als dat van de inflatie behoort tot het laagste op het Europese continent. Ook het begrotingstekort blijft behoorlijk binnen de perken, zij het dat Nederland hierbij geen koppositie inneemt. Ook Denemarken scoort relatief gunstig. Opmerkelijk is de slechte score van de Zuid-Europese landen (met name Spanje) en de Oost-Europese landen (met name Hongarije). Maar ook in het West-Europese gedeelte zijn België en Frankrijk, met een matige score, bepaald niet te benijden. België kampt vooral met een hoge inflatie en Frankrijk met een hoge werkloosheid en een omvangrijk begrotingstekort.

De vergelijking tussen 1997 en 2008 is relatief. Zij geeft alleen relatieve stijgingen en dalingen weer, op een schaal die in beide jaren op gemiddeld 5,0 uitkomt. Uit deze vergelijking blijkt dat ook hier Nederland goed heeft gepresteerd. En weer benadert Denemarken nog het beste de Nederlandse prestaties, maar de andere Scandinavische landen presteren eveneens behoorlijk. Spanje behoort met Hongarije en Slowakije in 2008 tot de Europese achterhoede.

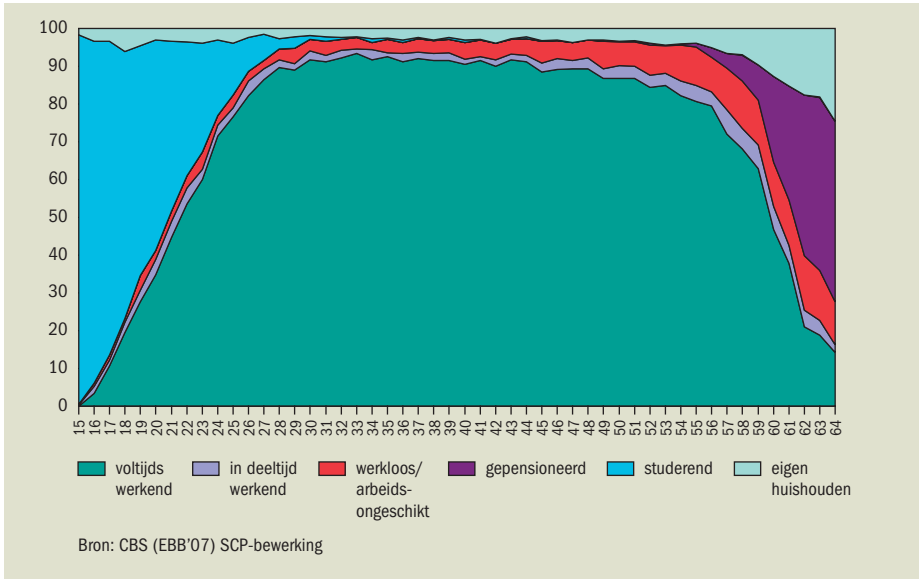
Activiteitenprofiel

Mensen hebben in de loop van hun leven te maken met gebeurtenissen die in sterke mate bepalen hoe zij wonen en samenleven en de dag vullen. Deze gebeurtenissen zijn doorgaans niet gelijkmatig over de levensloop gespreid, maar vinden voornamelijk plaats aan het begin van de levensloop (studeren, uit huis gaan, samenwonen, gaan werken), in het midden (gezin stichten, scheiden) of aan het eind ervan (kinderen uit huis, pensionering, verlies partner). Niet iedereen maakt dezelfde levensgebeurtenissen door, en ook vallen de gebeurtenissen niet voor iedereen in dezelfde levensfase. Op deze plek wordt ingegaan op het gemiddelde levensloopprofiel naar sociaaleconomische activiteit. Aangezien dit profiel nog steeds aanzienlijk verschilt tussen mannen en vrouwen, worden de gemiddelde levensloopprofielen per sekse apart weergegeven. De profielen zijn opgesteld op basis van de categorie waartoe de respondenten zich rekenen. Desgevraagd konden zij zich scharen onder de werkenden (in voltijd of deeltijd, met 30 uur per week als scheidslijn), de uitkeringsontvangers (werkloos of arbeidsongeschikt), de gepensioneerden, de studerenden of de overig actieven (waaronder werkzaam in eigen huishouden).

De verschillen tussen mannen en vrouwen in activiteitenprofiel zijn groot. Bij mannen wordt het dagelijks leven tot 21-jarige leeftijd gedomineerd door het volgen van een opleiding, waarna tot 24-jarige leeftijd de overgang plaatsvindt naar het verrichten van betaald werk, dat bovendien vrijwel steeds voltijdwerk is (figuur 2.16). Op 24-jarige leeftijd is in 2007 al ruim driekwart van de mannen beroepsmatig werkzaam, en dat aandeel bereikt op 30-jarige leeftijd het maximum van 94%. Dit hoge aandeel wordt lang aangehouden, want pas op 48-jarige leeftijd gaat dit aandeel geleidelijk dalen, naar 85% op 55-jarige leeftijd. Vervolgens verlaten mannen in versneld tempo de arbeidsmarkt, aanvankelijk via de route van arbeidsongeschiktheid, maar vanaf 60-jarige leeftijd vooral via pensionering. Het gevolg van dit uittreedingsproces is dat op 60-jarige leeftijd nog slechts 53% van de mannen werkzaam is, op 62-jarige leeftijd nog maar 25% en op 64-jarige leeftijd nog slechts 16%.

Figuur 2.16

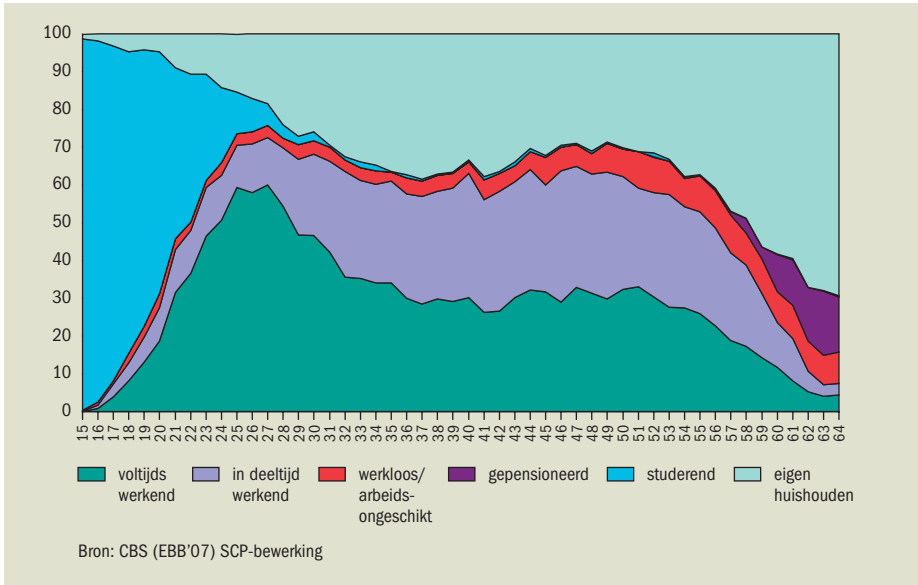
Het activiteitenprofiel van mannen, naar leeftijd, 2007 (in procenten)

Bij vrouwen komt de oriëntatie op een beroepsleven nooit boven de 72% uit, en dat aandeel wordt al vrij vroeg, op 27-jarige leeftijd, bereikt (figuur 2.17). Hier is geen sprake van een leeftijds- of cohorteffect, want ook in 1995 werd rond die leeftijd het arbeidzame hoogtepunt bereikt, zij het op het iets lagere niveau van 69%. Vervolgens daalt de nettoarbeidsdeelname van vrouwen geleidelijk naar 57% op 37-jarige leeftijd. Deze trend markeert de afdaling naar het typerende gezinsvormingsdal, maar van een echt dal lijkt inmiddels geen sprake meer te zijn. De afdaling blijft beperkt tot maximaal 16 procentpunten (bereikt op 41-jarige leeftijd), waar die in 1995 nog 23 procentpunten bedroeg. Het typische gezinsdal lijkt bij vrouwen dus uit beeld te raken. Wel zien we een sterke overgang van voltijd- naar deeltijdwerk. Terwijl een gemiddelde 27-jarige werkende vrouw in 83% van de gevallen voor voltijdwerk kiest, komt dit bij een 40-jarige uit op 48%. Het gezinsdal lijkt te zijn overgegaan in een voltijdal, of beter gezegd een voltijdplateau, want de voltijds arbeidsdeelname van vrouwen vanaf 36-jarige leeftijd stukt rond de 30%, om vanaf 52-jarige leeftijd geleidelijk te dalen naar 0% bij het bereiken van de pensioengerechtigde leeftijd. Opmerkelijk maar verklaarbaar is wel dat, in vergelijking met mannen, weinig vrouwen via vervroegde pensionering het werkende bestaan verlaten.

Figuur 2.17

Het activiteitenprofiel van vrouwen, naar leeftijd, 2007 (in procenten)

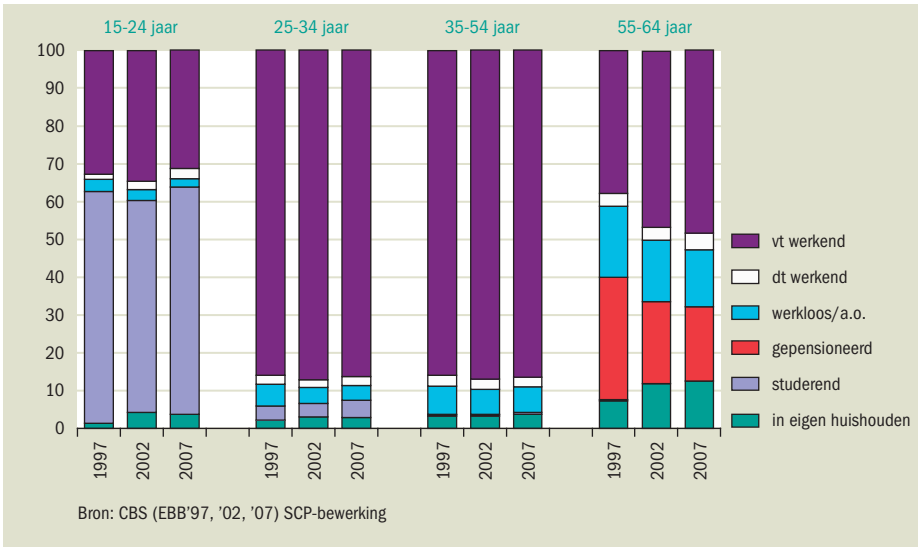

Een ander opmerkelijk verschil in activiteitenpatroon tussen mannen en vrouwen heeft betrekking op het volgen van een opleiding of studie. Vrouwen studeren meer dan mannen. Terwijl in 2007 ruim 76% van de 15-20-jarige mannen studeert, overstijgen de vrouwen in dezelfde leeftijdsgroep, met ruim 83%, dat aandeel in aanzienlijke mate. Vrouwen hebben de achterstand die ze in 1997 nog hadden niet alleen ingelopen (rond 2001), maar zijn mannen inmiddels ook ruimschoots gepasseerd. Maar ook op andere gebieden zijn de verschillen in activiteiten tussen mannen en vrouwen in de loop der tijd veranderd (zie figuren 2.18 en 2.19).

Bij mannen in de leeftijd van 15-54 jaar is het activiteitenprofiel redelijk stabiel. Bij de 54-64-jarige mannen is echter wel een opmerkelijke verschuiving tot stand gekomen, namelijk tussen beroepsarbeid en vervroegde pensionering. Terwijl in 1997 nog slechts 41% van deze mannen werkzaam was, is dit in 2007 opgelopen naar 53%. Dit is geheel ten koste gegaan van de vervroegde pensionering, waarvan het aandeel is gedaald van 32% in 1997 naar 20% in 2007.

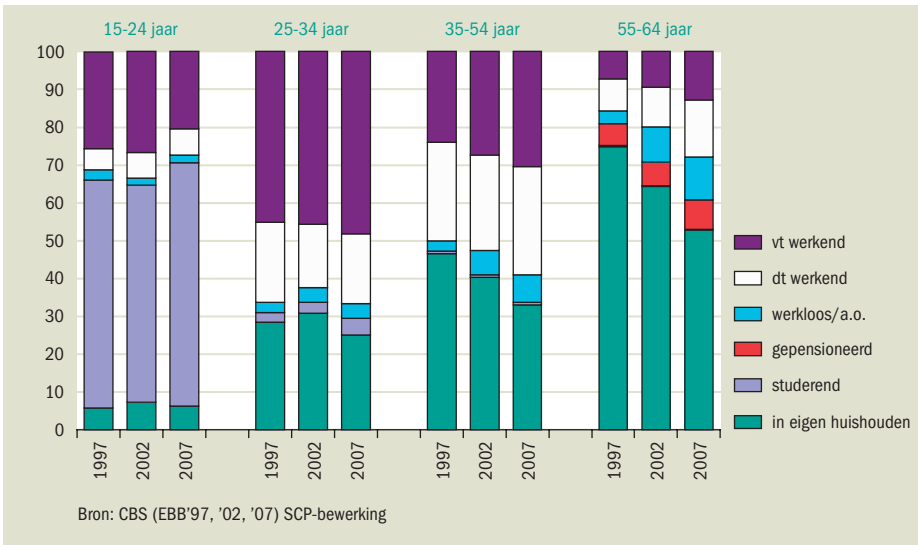
Figuur 2.18

Verandering in het activiteitenprofiel van mannen, naar leeftijdsgroep, 1997-2007 (in procentpunten)

Figuur 2.19

Verandering in het activiteitenprofiel van vrouwen, naar leeftijdsgroep, 1997-2007 (in procentpunten)

Bij de vrouwen valt vooral de toename van betaald werk vanaf 25-jarige leeftijd op. Deze toename is vooral gerealiseerd in voltijdbanen. Net als bij de mannen is de relatieve toename het grootst bij de 55-64-jarigen, waar de voltijddeelnamen van vrouwen bijna is verdubbeld van 7% in 1997 tot 13% in 2007. Maar ook de deeltijddeelnamen van deze leeftijdsgroep is nagenoeg verdubbeld, van 8% in 1997 tot 15% in 2007. Hier is dus, in termen van arbeidsdeelname, grote winst geboekt. Bij de 25-34-jarige vrouwen is de deeltijddeelnamen iets gedaald, en bij de 35-54-jarige vrouwen is zij licht gestegen. Dit alles betekent dat de toegenomen gerichtheid op de arbeidsmarkt bij vrouwen groter is geworden naarmate men ouder is. Zo blijft de toename van de arbeidsdeelname bij de 15-29-jarigen nagenoeg gelijk, stijgt het deelnameniveau bij de 30-39-jarigen met ruim 5 procentpunten, bij de 40-49-jarigen met circa 10 procentpunten en bij de 50-59-jarigen zelfs met bijna 20 procentpunten. De hogere arbeidsdeelname van oudere vrouwen heeft ook tot gevolg dat de kans op werkloosheid en arbeidsongeschiktheid is toegenomen.

De toegenomen arbeidsdeelname van vrouwen vindt royale steun in de opvattingen van de bevolking (Kalmijn en Scherpenzeel 2009). Alleen als er zeer jonge kinderen (in de babyfase) zijn, vindt een substantieel deel van de bevolking (40%) dat de moeder beter niet kan werken. De moeders zelf hebben hier echter minder moeite mee. Hier openbaart zich duidelijk een generatieverschil, waarbij vooral ouderen de traditionele moederfiguur in stand willen houden. De steun voor niet-werken verliest snel aan betekenis naarmate het om oudere kinderen gaat. Wel vindt nog een substantieel deel van de bevolking (30%) dat dan wel voor deeltijdarbeid gekozen moet worden.

De sterk toegenomen arbeidsoriëntatie van vrouwen heeft tot gevolg dat vooral bij oudere vrouwen de ruimte voor andere activiteiten ('werkzaam in eigen huishouden') drastisch is gedaald. Uit simulaties van een door het SCP ontwikkeld keuzemodel voor betaald en onbetaald werk, blijkt dat een stijgende arbeidsdeelname bij vrouwen vooral ten koste gaat van vrijwilligerswerk (Ooms et al. 2009). Ook de zorg voor het eigen huishouden, de zorg voor de kinderen en de vrije tijd hebben te lijden onder de toegenomen arbeidsdeelname, maar in aanzienlijk mindere mate dan het vrijwilligerswerk. Blijkbaar worden betaald werk en vrijwilligerswerk meer als substituten van elkaar gezien dan betaald werk en andere activiteiten.

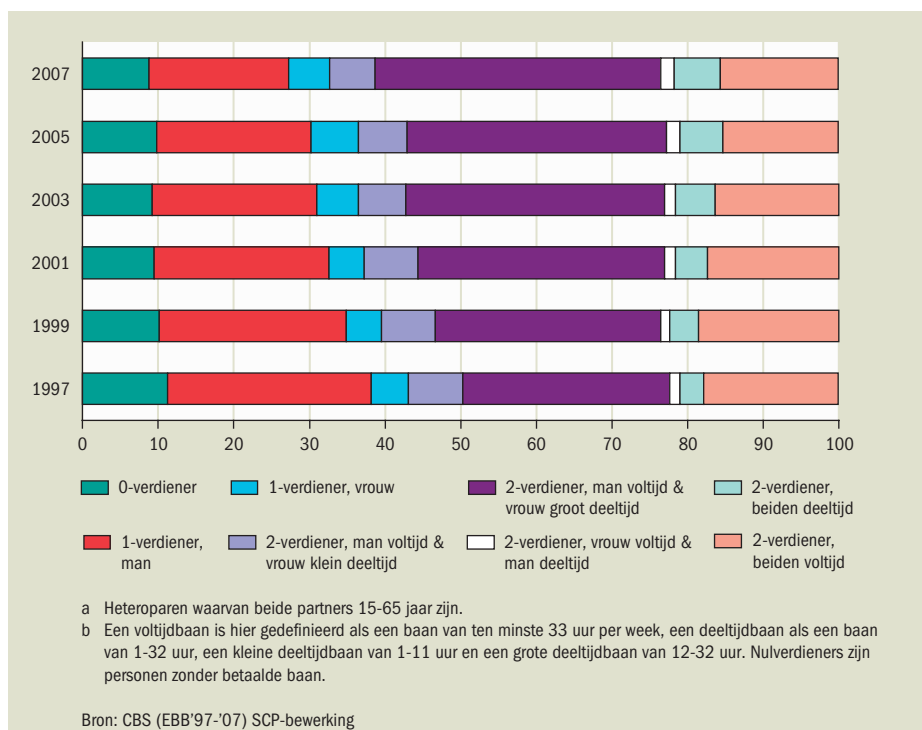
Individuele levenslopen kunnen sterk afwijken van de gemiddelde levensloop zoals hier gepresenteerd. Deze afwijkingen zijn in de loop van de tijd groter geworden door individualisering en emancipatie, waardoor mensen hun keuzes steeds bewuster en zelfstandiger maken. Ook zijn overgangen van de ene fase naar de andere fase en van de ene activiteit naar de andere flexibeler geworden. De verschillende activiteiten concurreren steeds meer om de beschikbare tijd en mensen moeten elk moment een afweging maken tussen werken, verzorgen, studeren en recreëren of combinaties van deze activiteiten. Uit een recent rapport van het SCP blijkt dat deze keuzes niet alleen afhangen van leeftijd en geslacht, maar ook en vooral van de aanwezigheid van (jonge) kinderen en van het opleidingsniveau van betrokkenen (Ooms

et al. 2009). De aanwezigheid van jonge kinderen verhoogt met name de kans op minder beroepsarbeid bij vrouwen, en een hoger opleidingsniveau verhoogt juist de kans op meer beroepsarbeid bij vrouwen.

Voorals de levensloop van vrouwen is in de afgelopen decennia sterk veranderd. Steeds meer vrouwen zijn gaan werken en combineren, na de komst van het eerste kind, de zorg voor kinderen met een baan. Daardoor is een rijk scala van verdienertypen ontstaan, waarbij bij paren het anderhalfverdienersmodel dominant is geworden (figuur 2.20).

Figuur 2.20

Het aandeel eenverdieners en tweeverdieners onder paren,^a op basis van hun arbeidsdeelname,^b 1997-2007

Voorals het model waarbij de man (nagenoeg) voltijds werkt en de vrouw een royale deeltijd baan heeft, is populair geworden: van 27% in 1997 naar 38% in 2007. De winst die dit verdienertype in de loop van de tijd heeft geboekt, is nagenoeg geheel ten koste gegaan van het eenverdienerstype met de man als kostwinner. Dit verdienertype ging in 1997 nog gelijk op met het anderhalfverdienerstype; in 2007 maakte het daarentegen niet meer dan 18% uit van alle bij paren voorkomende verdienertypen. Bij de overige verdienertypen is het beeld opmerkelijk stabiel, zij het dat

het aandeel tweeverdieners met in deeltijd werkende partners licht is gestegen, van 3% in 1997 naar 6% in 2007, ten koste van tweeverdieners met voltijds werkende partners. Opmerkelijk is dat bij paren het aandeel in deeltijd werkende mannen de afgelopen tien jaar bijna is verdubbeld: van 4,5% in 1997 tot 8% in 2007. Dit neemt niet weg dat dit aandeel vergeleken met dat van vrouwen (50%) nog steeds gering is.

De binding met de arbeidsmarkt is belangrijk bij vrouwen die kinderen krijgen. Immers, is men eenmaal van de arbeidsmarkt verdwenen, dan wordt herintreding steeds lastiger naarmate de tijd verstrijkt. De kans dat een vrouw met jonge kinderen weer gaat werken, stijgt sterk wanneer het jongste kind naar de basisschool gaat. Tevens neemt de kans op herintreding toe met het opleidingsniveau van de moeder, maar neemt zij af bij een hoger gezinsinkomen (OSA 2005).

2.4 Ontwikkelingen in de publieke dienstverlening

De overheid heeft drie belangrijke publieke taken: het voorzien in een adequaat niveau van publieke diensten (allocatiefunctie), het voorzien in bestaanszekerheid en spreiding van de welvaart (distributiefunctie), en het streven naar een evenwichtige economische ontwikkeling en niveau van werkgelegenheid (stabilisatiefunctie). Met de publieke dienstverlening was in 2007 ruim 50% van de overheidsuitgaven gemoeid, en met de herverdeling van inkomen – middels heffingen en uitkeringen – ruim 20%. Bijna een derde van de uitgaven voor dienstverlening heeft een zuiver collectief karakter (zoals defensie, politie, justitie, openbaar bestuur) en komt niet direct aan individuele mensen ten goede. Ruim twee derde van deze uitgaven komt wel direct aan individuele mensen ten goede, in de vorm van gezondheidszorg, onderwijs, cultuur en dergelijke.

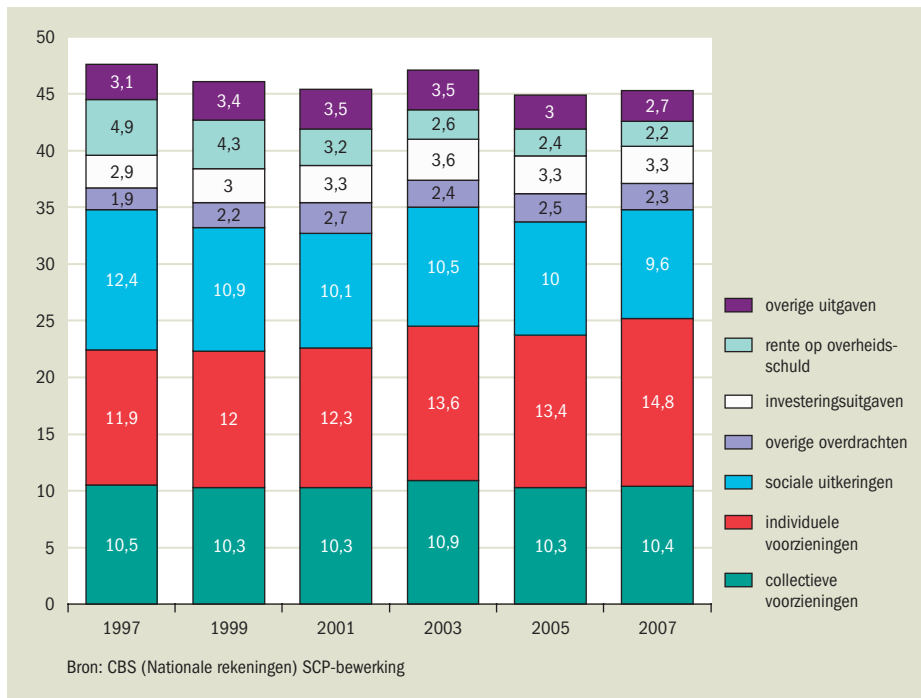
Met de publieke dienstverlening zijn, mede vanwege de hoge personele kosten, veel overheidsmiddelen gemoeid. Het verloop van de collectieve uitgaven in de periode 1997-2007 is, uitgedrukt als percentage van het bbp, betrekkelijk stabiel (figuur 2.21). Wel zien we een geleidelijke stijging van de individuele voorzieningen, van krap 12% van het bbp in 1997 naar krap 15% in 2007.

De daling van de collectieve-uitgavenquote in de tweede helft van de jaren negentig wordt vooral veroorzaakt door lagere uitgaven voor uitkeringen (vooral in de periode 1997-1999) en de daling van de rente op overheidsschuld (vooral in de periode 1999-2001). Beide uitgavencategorieën leiden tot een daling van de collectieve-uitgavenquote met 4,0 procentpunten. In 2003 is de collectieve-uitgavenquote weer op een hoger niveau terechtgekomen, door de extra aandacht van het kabinet-Balkenende II voor onder meer zorg (wegwerken van wachtlijsten), veiligheid (meer politie) en onderwijs (kleinere klassen). Daarnaast stokte ook de economische groei (zie figuur 2.12), wat bij doorgaande publieke uitgaven een stuwend effect heeft op de uitgavenquote. Na 2003 neemt de uitgavenquote weer iets af; hieraan heeft zowel de herstellende economie (noemereffect) als het sectorbrede bezuinigingsbeleid

van het kabinet-Balkenende II (tellereffect) bijgedragen. In 2007 verandert de totale uitgavenquote nauwelijks, maar zien we opnieuw een sterke stijging van de uitgaven voor publieke voorzieningen, bij gelijkblijvende of dalende quoten voor de overige uitgavencategorieën. Deze stijging is echter nagenoeg geheel artificieel en heeft te maken met de overheveling van de particuliere ziektekostenverzekering naar de nieuwe Zorgverzekeringswet (Zvw) in 2006.

Figuur 2.21

Het verloop van collectieve uitgaven naar hoofdrubrieken, 1997-2007 (in procenten van het bbp)

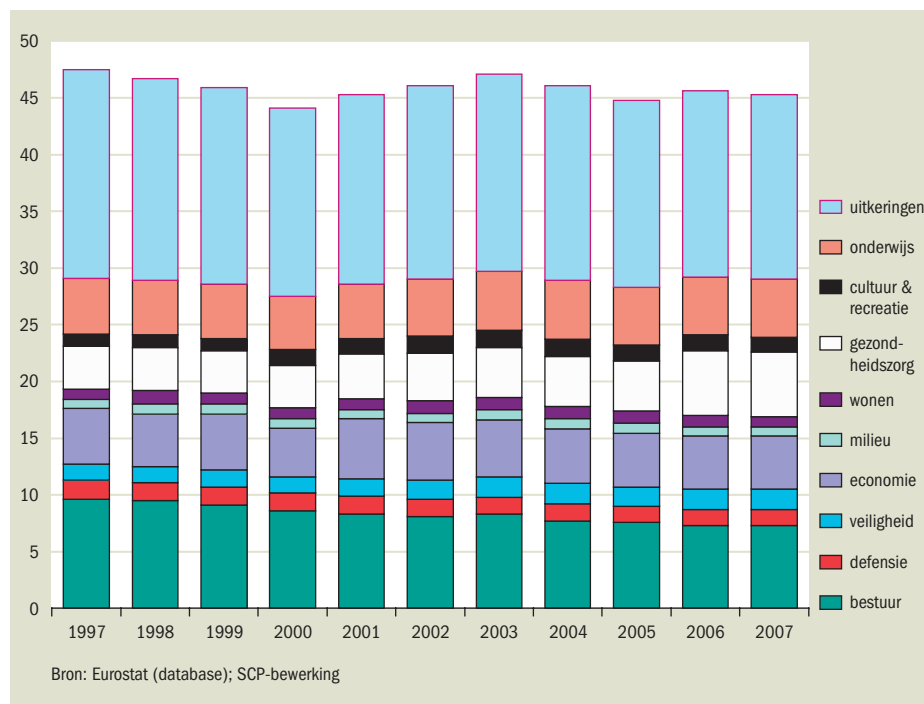
In 1997 kwamen de overheidsuitgaven voor publieke dienstverlening uit op 47,5% van het bbp (figuur 2.22). Na een lichte daling rond 2000 naar ruim 44% van het bbp, zijn de uitgaven voor publieke diensten in 2003 weer op het niveau van 1997 uitgekomen. Daarna is weer een geleidelijke daling ingezet naar 45,3% van het bbp in 2007.

De procentuele aandelen van de meeste functies veranderen weinig in de loop der tijd. Wel zien we forse dalingen bij het openbaar bestuur en forse stijgingen bij de gezondheidszorg. De daling bij het openbaar bestuur wordt grotendeels veroorzaakt door een daling van de rente op overheidsschuld; deze wordt in de functieclassificatie van Eurostat tot het openbaar bestuur gerekend. Ook ontwikkelingshulp en buitenlandse betrekkingen worden tot deze functie gerekend. De stijging van gezondheidszorguitgaven wordt in alle landen waargenomen, maar de sterke stijging in 2006

is, zoals eerder opgemerkt, artificieel (invoering van de Zorgverzekeringswet). De gezondheidszorg ('cure') omvat alleen de op genezing gerichte zorg. De verzorging ('care'), in Nederland gefinancierd door de AWBZ, wordt tot de sociale bescherming ('uitkeringen') gerekend. De uitgaven voor defensie zijn in de beschouwde periode gedaald van 1,7% naar 1,4% van het bbp, terwijl in dezelfde periode de uitgaven voor veiligheid (politie, justitie en brandweer) zijn gestegen van 1,4% naar 1,8%. Blijkbaar is de prioriteit in de genoemde periode verschoven van externe naar interne veiligheid. De uitgaven voor onderwijs zijn nagenoeg stabiel gebleven, evenals de uitgaven voor wonen, milieubescherming en economische zaken. De uitgaven voor cultuur en recreatie hebben in 2000 een kleine niveausprong gemaakt, door de fiscalisering van de omroepbijdrage. De uitgaven voor sociale bescherming hebben een ietwat grillig verloop, mede doordat zij conjunctuurgevoelig zijn. De langetermijntrend is echter dalend, van 18,4% van het bbp in 1997 naar 16,3% in 2007.

Figuur 2.22

Totale overheidsuitgaven, 1997-2007 (in procenten van het bbp)

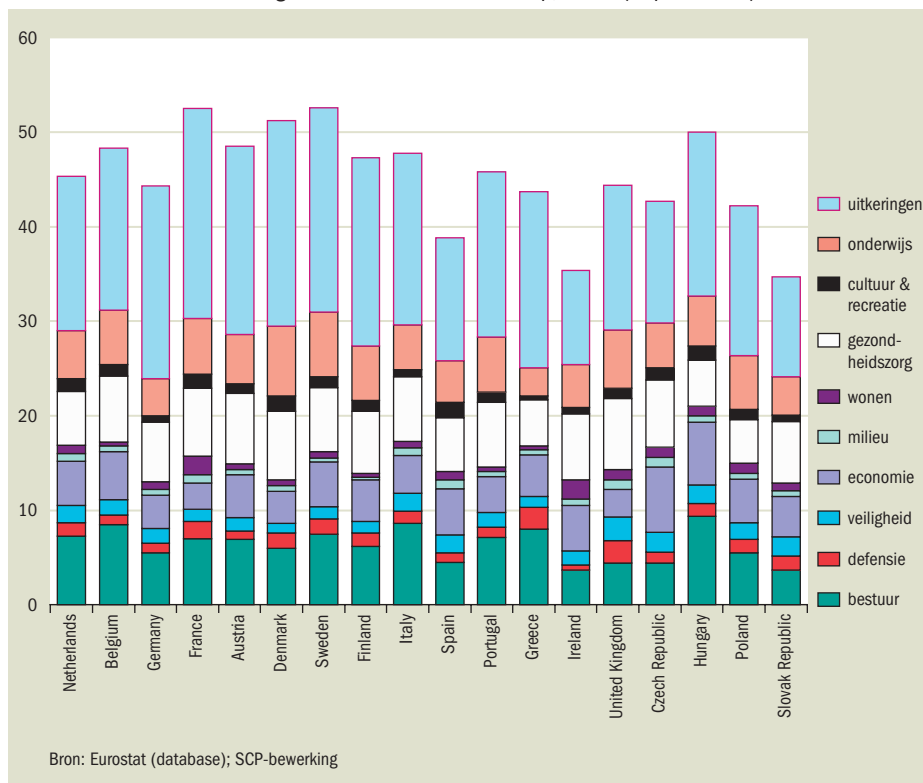
Het niveau van publieke dienstverlening, afgemeten aan het aandeel van het bbp dat aan deze voorzieningen wordt besteed, beweegt zich rond het Europese gemiddelde. Bij de meeste Europese landen komt dit aandeel uit tussen de 40% en 50%, waaronder Nederland (45%). Alleen Spanje, Ierland en Slowakije komen iets onder dit niveau uit en Frankrijk, Denemarken en Zweden iets erboven. Nederland is dus een echte

middenmoter. De meeste landen hebben het aandeel dat zij uitgeven aan publieke voorzieningen, tussen 1997 en 2007 weten terug te brengen. Alleen Portugal en Engeland hebben het niveau iets zien stijgen, naar rond de 45% van het bbp. Sterke dalingen van het publieke-uitgavenniveau hebben voornamelijk plaatsgevonden in de Scandinavische landen, van 6 procentpunten (Denemarken) tot 10 procentpunten (Zweden). Nederland heeft het publieke-uitgavenniveau in de genoemde periode teruggebracht van 47,5% naar 45,3% van het bbp.

De overheidsuitgaven kunnen worden onderscheiden naar functie (figuur 2.23).⁵ De grootste verschillen tussen landen doen zich voor bij wonen en defensie, de kleinste bij gezondheidszorg.

Figuur 2.23

Aandeel van de overheidsuitgaven naar functie in het bbp, 2007 (in procenten)

Nederland neemt bij geen van de overheidsfuncties een bijzondere positie in en bevindt zich in de middenmoot, bij landen als Duitsland en Oostenrijk. België geeft relatief veel uit aan openbaar bestuur (incl. buitenlandse zaken, ontwikkelingshulp en rente op overheidsschuld) en relatief weinig aan wonen. De Scandinavische landen geven nog relatief veel uit aan uitkeringen, maar nemen bij andere functies

geen bijzondere positie meer in. Ook Frankrijk is betrekkelijk royaal met uitkeringen aan personen en huishoudens. Bij de mediterrane landen is het beeld wisselend. Italië en Griekenland zijn veel geld kwijt aan openbaar bestuur, Spanje juist weinig. Griekenland geeft ook veel uit aan defensie, ten koste van culturele, recreatieve en educatieve voorzieningen.

2.5 Samenvatting

Demografische, economische en maatschappelijke ontwikkelingen bepalen mede het kader waarbinnen de leefsituatie van mensen zich ontwikkelt. Vergrijzing en verkleuring van de bevolking en verdunning van de huishoudens hebben gevolgen voor de leefsituatie in de domeinen 'gezondheid', 'participatie', 'recreatie', 'mobiliteit' en 'wonen'. De economische groei heeft niet alleen invloed op de ontwikkeling van de koopkrachtige vraag van huishoudens en het beschikbare budget van de overheid, maar vindt ook zijn weerslag in de arbeidsparticipatie, het verdiende inkomen en de uitkeringsafhankelijkheid van de bevolking, en het niveau van de publieke uitgaven.

In 2009 telt Nederland 16,5 miljoen inwoners, die deel uitmaken van 7,3 miljoen huishoudens en woonachtig zijn in 7,1 miljoen woningen. In de periode 1997-2004 groeit de bevolking gestaag met 0,6% per jaar, maar daarna halveert deze groei tot 0,3% per jaar, doordat het positieve migratiesaldo wegvalt. Nederland is, met Frankrijk en Ierland, op dit moment een van de weinige landen waar de bevolkingsgroei overwegend door natuurlijke aanwas tot stand komt. In de meeste andere Europese landen groeit de bevolking alleen nog door een positief migratiesaldo.

De leeftijd waarop kinderen het huis uitgaan, is sinds 1997 gedaald. Vooral het percentage 20-jarigen dat nog thuis woont, is gedaald: van 73% in 1997 naar 66% in 2008. Dit levert een extra druk op voor de woningmarkt van circa 45.000 personen van 18-22 jaar. Nederland wordt in Europees verband gekenmerkt door een matige groene en grijze druk (zijnde de verhouding van 0-20-jarigen resp. 65-plussers tot 20-64-jarigen in de bevolking). Volgens ramingen zal de grijze druk de komende jaren verdubbelen, van circa 25% nu tot circa 50% in 2040. Dat vergt aanzienlijke inspanningen om zowel het arbeidspotentieel op peil te houden als de zorguitgaven en ouderdomsuitkeringen te beperken.

Het aandeel allochtonen in de bevolking is in de afgelopen periode toegenomen, van ruim 16% in 1997 tot 20% in 2009. De stijging komt nagenoeg geheel tot stand door migratie van niet-westerse allochtonen, die iets meer dan de helft van de allochtonen vormen. Niet-westerse allochtonen zijn vooral in de stedelijke gebieden geconcentreerd. Zo is een op de drie inwoners van de drie grote steden van niet-westerse herkomst, tegenover minder dan een op de vijftig in de typisch landelijke gebieden. Door de grotere gezinsomvang van deze huishoudens is de concentratie van jongeren naar stedelijkheidsgraad nog pregnanter. Zo is 57% van de Amsterdamse, 56% van de Rotterdamse en 48% van de Haagse leerplichtige jongeren van niet-westerse herkomst, tegenover 16% gemiddeld in Nederland.

Nederland heeft het afgelopen decennium een gunstige economische ontwikkeling doorgemaakt en behoort al geruime tijd tot de top drie van Europa. Alleen na de millenniumwisseling is de economische groei enkele jaren tot stilstand gekomen; vanaf 2003, echter, is de welvaart weer met gemiddeld 2,6% per jaar gestegen. Door de kredietcrisis wordt in 2009 een terugslag verwacht, die ons weer op het welvaartsniveau van 2007 zal brengen. Huishoudens hebben in de loop der tijd wel steeds iets minder van de welvaartsgroei gemerkt. De spoeling is dunner geworden, niet alleen door de groei van het aantal huishoudens, maar ook door het toegenomen beslag van bedrijven en de overheid op het nationale inkomen. Hierdoor is de koopkracht van huishoudens vanaf 2003 slechts met gemiddeld 1,1% per jaar gestegen. Door de kredietcrisis zal de gemiddelde koopkracht in 2009 vermoedelijk met 1% dalen.

De score op belangrijke economische indicatoren als economische groei, werkloosheid, inflatie en begrotingstekorten levert Nederland momenteel een koppositie op in het Europese peloton. Ook de kredietcrisis brengt hier weinig verandering in, ondanks de relatief grote klappen die de Nederlandse economie heeft opgelopen.

Mannen en vrouwen verschillen aanzienlijk in de wijze waarop ze hun dagelijks bestaan inrichten. Op 24-jarige leeftijd is al ruim driekwart van de mannen beroepsmatig werkzaam, en dat aandeel bereikt in 2007 op 30-jarige leeftijd een maximum van 94%. Dit hoge aandeel wordt lang volgehouden, want pas op 48-jarige leeftijd daalt het geleidelijk, naar 85% op 55-jarige leeftijd. Daarna verlaten mannen in versneld tempo de arbeidsmarkt, eerst vooral door arbeidsongeschiktheid en daarna vooral door pensionering. Bij vrouwen komt de oriëntatie op een werkzaam leven nooit boven de 72% uit, en dat aandeel wordt al op 27-jarige leeftijd bereikt. Het verdere patroon lijkt veel op dat van mannen, zij het dat, door gezinsvorming, al snel het deeltijdwerken erg populair wordt en de uittreding via pensionering aanzienlijk minder voorkomt. Het typische arbeidsdal lijkt bij vrouwen dus te verdwijnen en vervangen te worden door een voltijddal. Steeds meer vrouwen combineren na de komst van het eerste kind de zorg voor kinderen met een deeltijdbaan. Dit heeft de opkomst van het anderhalverdienersmodel sterk bevorderd, van 36% van de paren in 1997 tot 46% in 2007. Deze winst is nagenoeg geheel ten koste gegaan van het traditionele eenverdienerstype, waarvan het aandeel onder paren in dezelfde periode is gedaald van 32% naar 24%. Bij de overige verdienerstypen is het beeld weinig veranderd.

Noten

- 1 Het netto nationale inkomen is gelijk aan het bbp, onder aftrek van de afschrijving (waardevermindering van de kapitaalgoederenvoorraad) en onder bijtelling van het uit het buitenland ontvangen inkomen.
- 2 Het verschil tussen het BBP en het NNI wordt gevormd door de afschrijvingen (zeer stabiel, gemiddeld 15% van het BBP) en het saldo van ontvangen primaire inkomens van/aan het buitenland (zeer onstabiel, gemiddeld 1% van het BBP). In 2008 is het saldo van deze primaire inkomens omgeslagen van een voordeel van 8 miljard euro in 2007 naar een nadeel van 16 miljard euro als gevolg van de kredietcrisis. Dit betreft overwegend dividenden en ingehouden winsten op investeringen.
- 3 Het CPB noemt als andere oorzaken nog het in pakketten opknippen van risicovolle leningen om risico's te spreiden (securitisatie), het onderschatten van risico's door kredietbeoordelaars, falend risicomangement bij banken, procyclische effecten van regulering en het plotseling opdrogen van financieringsmarkten.
- 4 Het CPB (2009) voorziet in 2009 nog een (mediane) koopkrachtstijging van 1,75%. Hierin zijn echter niet de zelfstandigen (winstinkomens) begrepen, die in 2009 een forse inkomensdaling ondervinden (-42%). Bovendien betreft het statische cijfers, die geen rekening houden met positiewijzigingen (zoals werkloos worden).
- 5 Deze indeling is gebaseerd op de Classification of the functions of government (Cofog) van Eurostat.

Literatuur

- Broek, L. van den en S. Boschman (2008). Bevolking grote steden gaat sterk veranderen. In: *Demos*, jg. 24, november, p. 1-4.
- CBS (2009a). Bevolkingsprognose 2008–2050: naar 17,5 miljoen inwoners. In: *Bevolkingstrends, 1e kwartaal 2009*. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2009b). 'Stoppen met werken en VUT/(pre)pensioen.' StatLine, geraadpleegd op 1 mei 2009 via <http://statline.cbs.nl>.
- CBS (2009c). Aantal asielverzoeken in Nederland neemt sterker toe dan in EU. In: *Webmagazine*. Geraadpleegd op 1 juni 2009 via <http://www.cbs.nl/nl-NL/menu/themas/bevolking/publicaties/artikelen/archief/2009/2009-2760-wm.htm>.
- CPB (2008). *Centraal economisch plan 2009*. Den Haag: Centraal Planbureau
- CPB (2009). *Macro-economische verkenning 2010*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- Fokkema, T., S. ter Beke en P. Dijkstra (2008). *European landscape of variations in intergenerational solidarity*. Brussels: European Commission, DG Employment (VS/2006/0684).
- IMF (2009). *World economic outlook. Crisis and recovery*. Washington D.C.: International Monetary Fund.
- Kalmijn, M. en A. Scherpenzeel (2009). Traditionele jongeren en onafhankelijke ouderen. Opvattingen over familie en gezin in Nederland. In: *Demos*, jg. 25, februari, p. 1-4.
- OECD (2008). *International migration outlook. Annual report*. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2009a). *Economic outlook. June 2009*. Paris: OECD Publishing.
- OECD (2009b). *Ageing and changes in public service delivery. Findings and conclusions*. Paris: OECD Publishing.
- Ooms, I., J.-J. Jonker en A. van der Torre (2009). *Werken en weldoen. Keuzes voor betaalde en onbetaalde arbeid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-special 33).
- OSA (2005). *Herintreding van vrouwen. Regionale effecten van kinderopvang en economie*. Tilburg / Den Haag/ Heerlen: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktonderzoek/ Centraal Bureau voor de Statistiek/Universiteit van Tilburg, (OSA-publicatie A214).
- Praag, C. van (2008). Clash der culturen. Het ontstaan van een multiculturele samenleving. In: N. van Nimwegen, J. van Everdingen, J. Geraedts en M. Evenlij (red.), *Over bevolking. Demografische ontwikkelingen in Nederland en daarbuiten* (p. 51-58). Den Haag: Stichting Bio-Wetenschappen en Maatschappij (Cahier 3/2008).
- SCP (2007). *De sociale staat van Nederland 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/20).

3

De publieke opinie

3 De publieke opinie

Peggy Schyns en Tom van der Meer

- Ondanks de financiële crisis, is 75% van de Nederlanders van mening dat Nederland een welvarend land is. Echter, slechts 29% denkt dat de welvaart ook in de toekomst zal aanhouden. Wel is er na februari 2009 weer meer optimisme. De tevredenheid met het eigen inkomen is, met 59%, vrij hoog te noemen.
- De vijf belangrijkste maatschappelijke problemen die men onderscheidt, zijn samenleven en omgangsvormen, inkomen en economie, politiek en bestuur, criminaliteit en veiligheid, en immigratie en integratie.
- Hoog op de politieke agenda van burgers staan sociale zekerheid, een stabiele economie, vrijheid van meningsuiting, misdaadbestrijding en ordehandhaving.
- Er is de afgelopen jaren iets meer tolerantie ten opzichte van minderheden en eveneens denkt men iets soepeler over het afgeven van verblijfsvergunningen.
- De tevredenheid met de regering is tussen 2006 en 2008 toegenomen en is, na de grote terugval in 2002 en 2004, met 76% bijna terug op het niveau van 1998. Vanaf november 2008 daalt de tevredenheid echter weer iets.
- De opvatting dat de overheid goed functioneert, volgt een soortgelijke ontwikkeling in het afgelopen decennium, en komt, met 67%, weer op het niveau van 1998 uit.
- Het vertrouwen in de Nederlandse regering is eveneens gestegen, van 38% in 2003 naar 69% in 2008.
- Het wantrouwen is het grootst in maatschappelijke instituties (28%) en de politiek (26%), en minder in justitie (18%) en de overheid (17%).
- De niet onaanzienlijke groep Nederlanders die tevreden is met hun eigen leven maar de politiek wantrouwt, is nauwelijks te classificeren naar sociaaldemografische kenmerken.

3.1 Het opinieklimaat als thermometer

De publieke opinie of openbare mening fungeert steeds meer als een thermometer voor de overheid, met behulp waarvan zij enerzijds inzicht krijgt in wat er leeft onder de bevolking en anderzijds overheidsbeleid kan afstemmen op de opinies van burgers. Opiniepeilingen hebben dan ook een grote vlucht genomen in de afgelopen decennia.

Dit hoofdstuk toont de ontwikkelingen in opvattingen en overtuigingen van Nederlanders over uiteenlopende onderwerpen, over een periode van ongeveer tien jaar. Hoe denkt men over ontwikkelingen in welvaart? Met het oog op de huidige

financiële crisis is dit een relevante en actuele vraag. Vervolgens komen opvattingen over maatschappelijke problemen aan de orde (wat zien burgers als belangrijkste problemen?) en lichten we drie problemen uit die hoog op de prioriteitenlijst staan, namelijk normen en waarden, criminaliteit, en integratie. Hierna kijken we naar na te streven beleidsdoelstellingen: waar zouden bij de politiek de prioriteiten moeten liggen bij de aanpak van problemen? Vervolgens bekijken we opvattingen over de overheid en haar beleid, zowel op de twee specifieke terreinen van integratie en criminaliteit, als op een vijftiental meer algemene beleidsterreinen. Daarna staan de tevredenheid met de regering en de overheid en het vertrouwen in verschillende instituties centraal. Tot slot gaan we nader in op de paradox van private tevredenheid en politiek wantrouwen; daartoe nemen we de groep Nederlanders onder de loep die tevredenheid over het eigen leven combineert met politiek wantrouwen.

3.2 Welvaart en de financiële crisis

Alhoewel de economische crisis in 2008 haar intrede heeft gedaan, is nog steeds 75% van de Nederlanders van mening dat Nederland een welvarend land is en vindt 87% dat er in het eigen gezin welvaart heerst. Vergeleken met twee jaar geleden, toen er nog geen sprake was van een financiële crisis, zijn we nu zelfs iets optimistischer, aangezien in 2006 respectievelijk 74% en 81% deze mening was toegedaan. Voor een toelichting op de in dit hoofdstuk gebruikte data Culturele Veranderingen (CV), zie kader 3.1.¹

Kader 3.1 Culturele Veranderingen in Nederland 2008/'09

In dit hoofdstuk is veelvuldig gebruikt gemaakt van de enquête Culturele veranderingen in Nederland (CV), die sinds 1975 onder de Nederlandse bevolking wordt gehouden. De meest recente enquête is door het CBS gehouden in de periode november 2008 – mei 2009, midden in de economische crisis. In de figuren en tabellen verwijzen we naar 'CV'08/'09', maar in de tekst verwijzen we omwille van de leesbaarheid naar het jaar 2009.

Daarnaast is het mogelijk dat er een trendbreuk is opgetreden in de gegevens, doordat de enquêtes in 2008/'09 verzameld zijn door het CBS (voorheen door NIPO en Intomart GfK) en in plaats van een adressensteekproef nu een personensteekproef getrokken is. Echter, veel ontwikkelingen in opinies in Culturele veranderingen zien we ook terug in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008/'09 (COB). Verder zijn door Intomart in 2004 en 2006 responsverhogende strategieën ingezet om de moeilijk bereikbaren en weigeraars toch te laten deelnemen. Uit een eerder gepubliceerd rapport hierover blijkt echter dat dit voor de uitkomsten nauwelijks uitmaakt (Verhagen 2007).

Nederlanders hebben er echter veel minder vertrouwen in dat de welvaart in de nabije toekomst zal aanhouden: slechts 29% heeft in 2009 vertrouwen in de toekomst, tegenover 68% in 2006. In figuur 3.1 hebben we deze cijfers in een grafiek weergegeven voor de afgelopen tien jaar (percentages linkeras).

Eveneens aan de linkeras staat de ontwikkeling in tevredenheid met het eigen inkomen. Opvallend is hier dat deze tevredenheid vrij hoog is: 59%.² Ook uit het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (COB; Steenvoorden 2009a) komt naar voren dat Nederlanders, ondanks de crisis, relatief tevreden zijn met hun eigen financiële situatie (87% is tevreden in 2008). De meest recente cijfers van het tweede en derde kwartaalbericht van 2009 (COB 2009|2, COB 2009|3) laten evenmin veel zorgen over het eigen inkomen zien: slechts 17% respectievelijk 15% van de Nederlanders maakte zich zorgen. Nu was het gemiddelde gezinsinkomen in 2008 ook vrij hoog (zie hoofdstuk 2, figuur 2.12), dus hadden Nederlanders objectief gezien ook weinig reden tot klagen. Mogelijke andere verklaringen voor de relatief hoge tevredenheid is dat men zelf nauwelijks nog geraakt is door de crisis,³ iets wat in de nabije toekomst meer kan gaan spelen, of dat men zich, gezien de verslechterende omstandigheden die in de media breed zijn uitgemeten, juist gelukkig prijst met het eigen inkomen. Dit laatste vermoeden werd bevestigd in focusgroepen in het tweede kwartaal, die in het kader van het Continu Onderzoek Burgerperspectieven werden gehouden. Deelnemers zien ook positieve kanten aan de economische crisis: men leert hernieuwd te kijken naar het eigen leven, waardoor men zich realiseert dat men het nog niet zo slecht heeft en zich gelukkig kan prijzen met wat men heeft, in plaats van alleen maar meer te willen (Schothorst en Ter Berg 2009: 19-20).

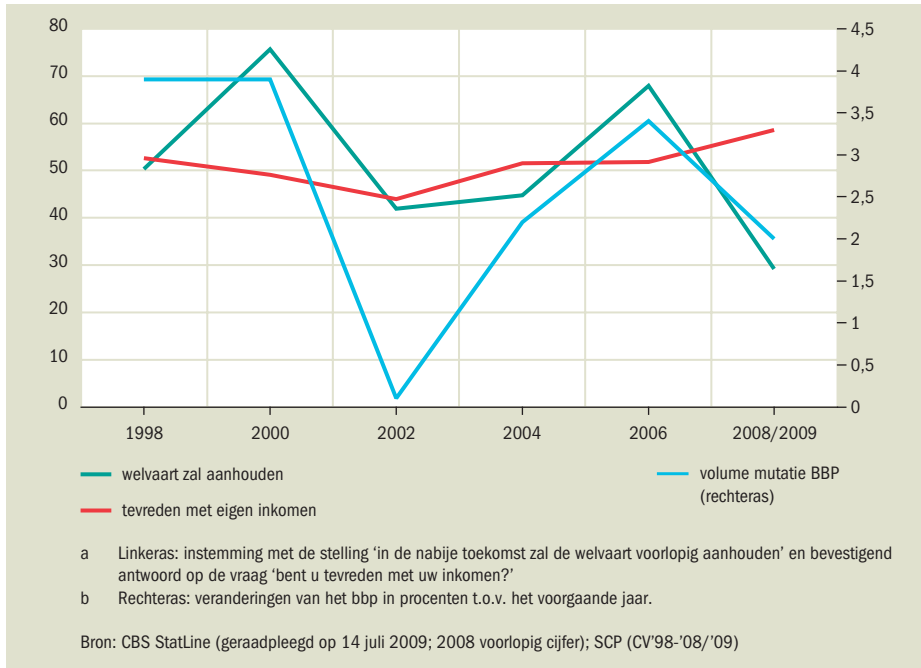
De meningen over de nabije toekomst en het eigen inkomen hebben we vervolgens afgezet tegen de ontwikkelingen in het bruto binnenlands product (bbp), oftewel de economische groei, uitgedrukt in de volumeontwikkeling van de jaarlijks geproduceerde goederen en diensten (zie de rechteras van figuur 3.1). In hoofdstuk 2 is deze macro-economische ontwikkeling al kort de revue gepasseerd.

Vergeleken met 2006 is in 2008 al een daling in de groei van het bbp zichtbaar, terwijl voor 2009 een negatieve groei van -4.75% is geraamd door het CPB (CPB 2009).⁴ We zien dat de publieke opinie over de te verwachten welvaart in grote lijnen dezelfde bewegingen doormaakt als de feitelijke welvaartsontwikkeling (hoewel men in 2002 mogelijk iets te optimistisch was), maar dat de tevredenheid met het inkomen een wat vlakker verloop heeft en niet per se gelijkloopt met de macro-economische ontwikkelingen.

Anders dan in 2002, toen zowel de welvaartsverwachting, de tevredenheid met het inkomen als het bbp laag was, is kenmerkend voor 2009 dat men weliswaar pessimistisch is over de welvaartsontwikkeling, maar relatief tevreden over het eigen inkomen.

Figuur 3.1

Welvaartsverwachting, tevredenheid met het eigen inkomen^a en volumemutaties van het bruto binnenlands product^b (bbp), bevolking van 16 jaar en ouder, 1998-2008/'09 (in procenten)

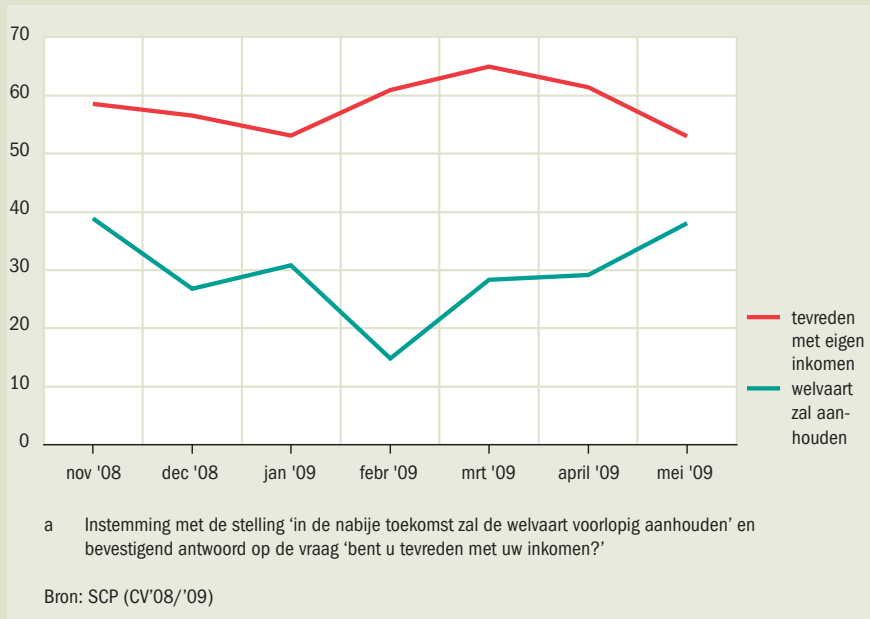
In kader 3.2 hebben we de twee subjectieve variabelen voor de crisismaanden nader geanalyseerd.

Kader 3.2 Ontwikkelingen in welvaartsopvattingen tijdens de crisismaanden

In figuur 3.1a hebben we gedurende de periode november 2008 – mei 2009 per maand bekeken hoe Nederlanders tegen de welvaartsontwikkeling aankijken en hoe tevreden zij zijn met het eigen inkomen. Per maand zijn ongeveer 300 respondenten geïnterviewd, met uitzondering van de maand mei (200 respondenten). De veranderingen in subjectieve welvaartsverwachting zijn significant ($p < 0,05$), terwijl de veranderingen in tevredenheid met het inkomen dat niet zijn. De figuur laat in februari 2009 een duidelijke daling in welvaartsverwachting zien. Dit hangt mogelijk samen met de op 17 februari gepubliceerde CPB-raming dat de Nederlandse economie in 2009 met 3,5% zou krimpen (CPB 2009). In maart wordt men weer iets optimistischer en in mei is men teruggekeerd naar het niveau van het begin van de crisis die verwacht dat de welvaart zal aanhouden. Dit optimisme observeren we ook in het tweede kwartaal van het COB, waarin burgers minder somber over de economie zijn dan in het eerste kwartaal (COB 2009[2]). Hoewel de veranderingen door de tijd net niet significant zijn, zien we dat in februari en maart de tevredenheid met het inkomen hoger is dan in de maanden vóór de aankondiging van de economische krimp. Vanaf maart lijkt de inkomens tevredenheid dan toch weer te gaan dalen.

Figuur 3.1a

Welvaartsverwachting en tevredenheid met het eigen inkomen,^a bevolking van 16 jaar en ouder, per maand, 2008 en 2009 (in procenten)

In tabel 3.1 is de subjectieve welvaartsvraag nader uitgesplitst naar een aantal sociaal-economische groepen.⁵ Zijn bepaalde groepen pessimistischer over de toekomstige ontwikkeling van de welvaart dan andere? Voor inzicht hierin vergelijken we de jaren 1998, 2002 en 2009 met elkaar. We onderzoeken of de groepen verschillen in hun opvattingen gedurende een periode van relatieve economische voorspoed (1998), relatieve tegenspoed (2002) en, na een herstel, weer het begin van relatieve tegenspoed (2009).

Mannen zijn in alle jaren optimistischer over de welvaartsontwikkeling dan vrouwen, waarbij het sekseverschil in 2002 het grootst was. De jongste leeftijdsgroep is in alle jaren het meest optimistisch over de welvaartsontwikkeling. 65-plussers zijn in 2009 het meest pessimistisch, zelfs vergeleken met alle andere groepen: slechts 23% denkt dat de welvaart zal aanhouden. Voorts valt op dat er in 2009 weinig verschil naar opleidingsniveau valt te bespeuren. Van hoog- tot laagopgeleid is men blijkbaar beducht voor het toekomstige economische (on)weer. Alleen in 1998, ten tijde van economische voorspoed, waren de mensen zonder een baan optimistischer over de welvaartsontwikkeling dan degenen met een baan; in de slechtere economische jaren zien we het omgekeerde: werkenden zijn dan optimistischer dan niet-werkenden. Inwoners van de grootste vier gemeenten in Nederland zijn eveneens in alle jaren iets optimistischer dan mensen buiten de grote steden. Kijkend naar de poli-

tieke kleur, zien we dat in 2009 met name rechtsgeoriënteerden pessimistisch zijn: iets meer dan een kwart denkt dat de welvaart zal aanhouden. In de eerdere jaren was deze groep een middenmoter. Door de tien jaar heen zijn de linksgeoriënteerden altijd vrij optimistisch gebleven. Tot slot is voor 2009 bekeken of de tevredenheid met het eigen leven van invloed is op hoe optimistisch of pessimistisch men de welvaartsontwikkeling inschat. Het blijkt dat de buitengewoon en zeer tevreden het meest optimistisch zijn, en de tamelijk en niet zo tevreden het minst.

Tabel 3.1

Welvaartsverwachting, bevolking van 16 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 1998, 2002, 2008/'09 (in procenten)

	welvaart zal aanhouden		
	1998	2002	2008/'09 ⁶
allen	50	42	29
man	54	49	32
vrouw	48	35	26
16-34 jaar	57	45	36
35-64 jaar	49	42	28
≥ 65 jaar	40	33	23
geen, lager, of voortgezet lager onderwijs	44	31	28
middelbaar onderwijs	54	39	31
hoger onderwijs	58	53	30
doet betaald werk	46	45	32
doet geen betaald werk	54	36	25
Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht	51	45	35
rest van Nederland	49	41	29
politiek links	52	49	32
politiek links noch rechts	47	34	30
politiek rechts	53	43	26
buitengewoon/zeer tevreden met leven	.	.	32
tevreden met leven	.	.	28
tamelijk/niet zo tevreden met leven	.	.	25

Bron: SCP (CV'98, '02, '08/'09)

Vervolgens hebben we voor 2009 in een logistische-regressieanalyse gekeken of deze groepsverschillen in welvaartsopvatting ook overeind blijven wanneer we controleren voor de andere variabelen. De effecten van sekse, leeftijd, politieke oriëntatie en tevredenheid met het eigen leven blijven significant. In tabel 3.1 zagen we al dat binnen deze groepen de grootste verschillen optreden. Alleen arbeidsmarktstatus is niet meer significant; dit impliceert dat de eerder gevonden verschillen tussen de arbeidsgroepen hun oorzaken vinden in andere, daarmee samenhangende kenmerken.

3.3 Maatschappelijke problemen en beleidsdoeleinden

Maatschappelijke problemen

In diverse surveys is op verschillende manieren aan Nederlanders gevraagd wat zij als de meest dringende problemen in de samenleving beschouwen. In het Continu Onderzoek Burgerperspectieven is respondenten een open vraag gesteld naar de vijf belangrijkste problemen voor de Nederlandse samenleving in 2008, dus zonder vooraf vastgelegde antwoordcategorieën aan te bieden.⁷ Tabel 3.2 beschrijft waarop de in de antwoorden genoemde problemen betrekking hebben.

De eerste kolom beschrijft het percentage burgers dat ten minste één probleem noemt op het betreffende terrein, de tweede kolom beschrijft het percentage van alle genoemde problemen. De meeste problemen (20%) hebben betrekking op samenleving, normen en waarden. Hieronder vallen onder meer omgangsvormen, korte lontjes en individualisering. Deze onderwerpen worden ook door de grootste groep respondenten genoemd (41%). Na het samenleven zijn economie (14%) en politiek en bestuur (13%) de meest genoemde problemen. Onder de economie vallen onderwerpen als inkomensongelijkheid en de economische crisis. Onder invloed van die economische crisis wordt de economie steeds vaker als een probleem beschouwd. Het onderwerp 'politiek en bestuur' heeft betrekking op alle problemen die specifiek zijn gericht op de bureaucratie, op politici en op politieke responsiviteit. Problemen die op politiek en bestuur betrekking hebben, worden in de loop van 2008 juist minder vaak genoemd. Dit komt enerzijds doordat Nederlanders in het voorjaar van 2008 bezorgd waren over de film *Fitna* en/of de wijze waarop de Nederlandse regering daarmee omging. Anderzijds nam in het najaar van 2008 de onvrede over de politiek af, door het optreden van de regering in de begindagen van de economische crisis, met de overname van ABN AMRO en Fortis Nederland.

Tabel 3.2

De belangrijkste problemen in Nederland: de verdeling van door respondenten genoemde problemen over terreinen, bevolking van 18 jaar en ouder, naar sekse en opleidingsniveau, 2008 (in procenten)

	percentage van alle respondenten ^a	percentage van alle problemen ^b	verandering % problemen januari-oktober '08	sekse		opleidingsniveau		
				man	vrouw	laag	midden	hoog
samenleven, normen en waarden	41	20	-3	19	21	19	21	23
inkomen en economie	33	14	+8	15	13	14	15	12
politiek en bestuur	30	13	-9	16	11	12	12	16
criminaliteit en veiligheid	27	11	+1	9	12	13	11	8
immigratie en integratie	26	10	0	10	10	10	10	10
zorg en vergrijzing	21	7	0	5	9	9	8	6
verkeer en fysieke leefomgeving	18	6	+1	7	5	7	7	6
jeugd en gezin	12	4	+2	3	5	5	4	3
natuur en milieu	9	3	0	3	3	2	3	4
onderwijs, innovatie, kunst & cultuur	8	2	-1	2	3	1	2	4
werkgelegenheid	4	1	0	2	1	2	1	1
Nl in internationaal perspectief	4	1	-1	1	1	1	1	1
sociale stelsel (algemeen)	3	1	0	1	1	1	1	1
vrijheden	3	1	-1	1	1	1	1	1
overig	11	4	+1	4	4	4	4	5
(n)	*	100	0	100	100	100	100	100
	4386	3884	2002	1897	1987	1158	1463	1263

a Het aandeel van de respondenten dat één of meer problemen op een terrein formuleert.

b Het gemiddeld aandeel van alle problemen die respondenten formuleren, dat op het terrein betrekking heeft.

* 88,6% van de respondenten noemt minstens één probleem. Dit varieert nauwelijks naar geslacht (mannen: 88,3%, vrouwen: 88,8%) en sterk naar opleidingsniveau (laag: 81,9%, midden: 89,5%, hoog: 94,4%).

Bron: COB (2008|1, 2008|2, 2008|3, 2008|4)

Tabel 3.2 laat verder verschillen zien tussen twee sociale groepen. Mannen noemen wat vaker problemen die betrekking hebben op politiek, economie en infrastructuur, vrouwen problemen over zorg, gezin en veiligheid. Hoger opgeleiden maken zich wat meer zorgen over het samenleven, over de politiek en over het onderwijs, terwijl lager opgeleiden zich wat meer zorgen maken over criminaliteit en over zorg en vergrijzing. Al met al zijn deze verschillen echter tamelijk klein.

Normen en waarden, criminaliteit en integratie

We hebben drie maatschappelijke problemen uit de top vijf van tabel 3.2 geselecteerd en in de tijd geanalyseerd: normen en waarden, criminaliteit en integratie. Van de twee andere problemen is inkomen en economie al in paragraaf 3.2 aan de orde geweest, en komen opvattingen over politiek en bestuur in paragraaf 3.4 en in hoofdstuk 8 aan de orde.

Welke ontwikkeling zien we in opvattingen over normen en waarden? Vond in 1998 68% dat het achteruitging met het gedrag en de zeden – een inmiddels wat archaïsche benaming voor het hedendaagse begrip ‘normen en waarden’, in 2009 is dat percentage iets lager, maar nog steeds 62% (zie tabel 3.3). Ook uit kwalitatief materiaal van het COB blijkt dat Nederlanders normen en waarden en het met elkaar samenleven vaak noemen wanneer zij toelichten waarom het volgens hen in Nederland de verkeerde kant opgaat (Schyns 2009; COB 2009|2: 14). Over de verscheidenheid en veranderlijkheid van wat goed en kwaad is, toont tabel 3.3 over het afgelopen decennium slechts gegevens voor de laatste drie meetjaren. In 1996 (cijfers niet in tabel) was respectievelijk 39% en 33% van de Nederlanders het eens met de stellingen. Over een langere periode gezien is men dus strenger geworden; op de korte termijn – vergeleken met 2004 en 2006 – zijn Nederlanders echter weer iets milder geworden.

Ontwikkelingen in opinies over de misdaad in Nederland laten tot 2006 een dalende lijn zien. Vanaf 2000 tot 2006 vinden minder mensen dat de misdaad in Nederland toeneemt. Wanneer we dit afzetten tegen door de politie geregistreerde criminaliteitscijfers (zie hoofdstuk 10, figuur 10.1e), dan lopen deze aardig synchroon: ook hier zien we een afname van de totale criminaliteit tot 2006, met een afvlakking in 2007. In 2009 zien we vervolgens weer een kleine stijging in de perceptie dat de misdaad toeneemt (helaas ontbreken geregistreerde misdaadgegevens over de laatste periode).

Aangezien criminaliteit als een groot probleem wordt gezien, is het niet verbazingwekkend dat tussen de 70% en 80% van de bevolking beaamt dat misdaad in Nederland een echt probleem is. Een mogelijke verklaring voor de kleine opleving in 2009 is dat het frequente in het nieuws zijn van beursfraude, (witteboorden-) criminaliteit weer meer op het netvlies heeft geplaatst. Uit focusgroepmateriaal van het COB van het tweede kwartaal 2009 blijkt bijvoorbeeld dat men kritisch is over de topsalarissen in de publieke en private sector en dat men positief oordeelt over de aanpak door de regering van de ‘graaicultuur’ (COB 2009|2).

Tabel 3.3

Opvattingen over enkele maatschappelijke kwesties in Nederland, bevolking van 16 jaar en ouder, 1998-2008/'09 (in procenten)

	1998	2000	2002	2004	2006	2008/'09
normen en waarden						
de opvattingen over gedrag en zeden in ons land gaan steeds meer achteruit	68	.	.	66	62	62
er zijn zoveel verschillende opvattingen over wat goed en wat verkeerd is dat je soms niet meer weet waar je aan toe bent ^a	.	.	.	51	51	47
alles verandert vandaag de dag zo snel dat men vaak nauwelijks meer weet wat goed en wat slecht is ^a	.	.	.	44	44	40
criminaliteit						
de misdaad in Nederland neemt de laatste tijd toe	.	84	.	77	64	71
de misdaad is in Nederland echt een probleem	.	.	.	79	70	76
integratie						
er wonen te veel mensen met een andere nationaliteit in Nederland	.	51	48	47	41	39
heeft er moeite mee mensen van een ander ras/etnische achtergrond ^b als burens te krijgen	49	52	57	44	40	33
de tegenstelling tussen allochtonen en autochtonen is (zeer) groot	66

a Percentage 'volkomen mee eens' of 'in grote lijnen mee eens'.

b In de vraagstelling van 2008/'09 is term 'ander ras' veranderd in 'andere etnische achtergrond'.

Bron: SCP (CV'98-'08/'09)

Op het vlak van opvattingen over integratie zien we door de tijd heen iets meer tolerantie ontstaan. Tegenover ongeveer de helft van de Nederlanders in 1998, is in 2009 39% van mening dat er te veel allochtonen in Nederland wonen. Ook heeft men minder moeite met allochtonen als burens; van bijna de helft die tien jaar geleden aangaf daar moeite mee te hebben, is dit, via een opleving in het roerige jaar 2002 naar 57%, in 2009 gezakt naar een derde. Deze daling kan mede veroorzaakt zijn door de neutralere bewoording in de vraagstelling, namelijk 'andere etnische achtergrond' in plaats van 'ander ras'. Echter, we vinden in de eerste twee COB-kwartaalberichten van 2009 eenzelfde voorzichtig positieve tendens in opvattingen over integratie terug (COB 2009|1, 2009|2).

Twee derde van de Nederlanders vindt de tegenstellingen tussen allochtonen en autochtonen groot tot zeer groot. Omdat we voor dit item nog geen vergelijkingsmateriaal door de tijd hebben, bekijken we de positie van Nederland ten opzichte van andere Europese landen. Een Europese survey uit 2003 geeft informatie over spanning tussen verschillende raciale of etnische groepen (CBS et al. 2009: 85; Alber et al. 2004: 72). Ook uit dit onderzoek blijkt dat 61% van de Nederlanders meent dat er veel spanning is tussen verschillende groepen. We staan hiermee,

achter Frankrijk, op de tweede plaats van landen die spanningen op dit vlak benoemen, terwijl België, Griekenland en Tsjechië de top vijf verder aanvullen. Bovendien blijken de spanningen tussen etnische groepen veel vaker genoemd te worden dan spanningen tussen andere sociale groepen: Nederlanders ondervinden minder vaak spanningen tussen arme en rijke mensen (25%), werknemers en werkgevers (23%), mannen en vrouwen (9%), en oude en jonge mensen (18%) (CBS et al. 2009: 85).

Tot slot biedt de Survey integratie minderheden (SIM), vanwege de grotere aantallen minderheden, de mogelijkheid uitsplitsingen te maken naar etnische groep (Dagevos en Gijsberts 2007). Tabel 3.4 beschrijft een aantal meningen over de integratie van deze etnische groepen.

Tabel 3.4

Opvattingen over integratie van allochtonen, bevolking van 15 jaar en ouder, naar etnische groep, 2006 (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
allochtonen moeten Nederlands leren ^a	96	95	98	98	99
allochtonen moeten hun eigen cultuur en gewoonten loslaten ^a	9	7	13	15	22
de meeste allochtonen doen te weinig om in Nederland te integreren ^b	39	24	44	43	41

a Percentage '(zeer) mee eens'.

b Percentage 'de meeste te weinig'.

Bron: Dagevos en Gijsberts (2007: 288)

Net als de autochtone bevolking zijn ook bijna alle allochtone groepen van mening dat allochtonen de Nederlandse taal moeten leren. Hier heerst dus grote overeenstemming over tussen de verschillende groepen. Met de stelling dat allochtonen hun eigen cultuur en taal moeten loslaten, is echter slechts gemiddeld 10% van de allochtonen het eens, onder wie Marokkanen het minst. Echter, ook onder autochtonen is slechts een minderheid van 22% het met deze stelling eens. De eigen cultuur en gewoonten loslaten blijkt van een geheel andere orde te zijn dan de Nederlandse taal leren. Op de vraag of de meeste allochtonen genoeg doen om in Nederland te integreren, antwoorden Surinamers en Antillianen – zelfs net iets meer nog dan de autochtonen – dat dit niet het geval is. Ook onder de Turkse groep is een grote minderheid van mening dat dit niet het geval is. Wederom zien we dat de Marokkaanse groep het minst streng is.

Tabel 3.5

De belangrijkste doelstellingen om politiek na te streven, bevolking van 16 jaar en ouder, 1998-2008/'09 (in procenten en prioriteitsvolgorde in 2008/'09)^a

	1998	2000	2002	2004	2006	2008/'09
het op peil houden van de sociale zekerheid	(3) 53	(3) 55	(3) 54	(1) 53	(2) 52	(1) 53
een stabiele economie handhaven	(4) 50	(4) 50	(4) 54	(2) 53	(3) 50	(2) 52 +
vrijheid van meningsuiting beschermen	(5) 46	43	(5) 47	(5) 50	(1) 55	(3) 50 -
de strijd tegen misdaad	(1) 63	(1) 63	(2) 56	(4) 51	(4) 50	(4) 49
orde handhaven	(2) 59	(2) 58	(1) 59	(3) 52	(5) 49	(5) 45 -
streven naar een vriendelijker en minder onpersoonlijke samenleving	44	(5) 44	43	33	40	42 +
ervoor zorgen dat de werkloosheid sterk vermindert	35	25	30	45	38	41 +
bestrijden van milieuverontreiniging	32	33	24	19	26	29 +
prijsstijging tegengaan	20	25	31	32	30	25 -
een hoge mate van economische groei handhaven	21	21	23	31	28	23 -
streven naar een samenleving waarin ideeën belangrijker zijn dan geld	23	25	23	20	21	22
de politieke inspraak van de burgers vergroten	16	18	18	22	20	17 -
de mensen meer inspraak geven bij beslissingen op het werk en in hun woonplaats	18	19	17	18	17	16
zorgen voor een goede opvang van (allochtone) immigranten	10	11	10	8	11	12
proberen onze steden en ons platteland te verfraaien	7	8	7	6	7	6
zorgen voor een sterk leger in Nederland	4	3	5	6	5	5

a De percentages hebben betrekking op de eerste vijf plaatsingen in een rangorde van 1-16; 1 is het belangrijkste en 16 is het minst belangrijk. In de tabel zijn voor elk meetjaar de vijf belangrijkste doeleinden tussen haakjes genummerd. Percentages tellen samen met 'weet niet' en 'wil niet zeggen' (2% in 2008/'09) op tot 500%.

Bron: SCP (CV'98-'08/'09)

Beleidsdoelinden

Wat Nederlanders als belangrijkste probleem beschouwen, hoeft niet noodzakelijkerwijs hetzelfde te zijn als wat zij op de politieke agenda geplaatst willen zien: niet alle maatschappelijke problemen hebben politieke prioriteit (Steenvoorden 2009a). Tabel 3.5 beschrijft wat Nederlanders de belangrijkste doelstelling vinden om politiek na te streven. De afgelopen jaren staan steeds dezelfde doelstellingen in de top vijf, hoewel hun onderlinge positie wel wat verschilt. De belangrijkste doelstellingen zijn het op peil houden van de sociale zekerheid en het handhaven van een stabiele economie (in 2009 genoemd door 53% van de Nederlanders). Daarna worden het beschermen van de vrijheid van meningsuiting (51%), de strijd tegen de misdaad (50%) en ordehandhaving (45%) genoemd. Het streven naar een vriendelijke samenleving is een wat minder belangrijke doelstelling. Dit bevestigt dat samenleven wel als probleem wordt beschouwd, maar niet als politieke prioriteit. Het is immers

maar de vraag in hoeverre de overheid invloed kan uitoefenen op de omgangsvormen (zie COB 2008|4). Een ander voorbeeld vormt de vrijheid van meningsuiting, die hoog op de politieke prioriteitenlijst staat, maar in spontaan genoemde problemen een bescheiden plaats inneemt (zie tabel 3.5 en 3.2).

Ten opzichte van 2006 hechten in 2009 mensen minder waarde aan het beschermen van de vrijheid van meningsuiting (-5 procentpunten), ordehandhaving (-4), inflatie (-5), handhaving van economische groei (-5) en politieke inspraak (-3) als politieke doelstelling. Een stabiele economie (+2), samenleven (+2), werkloosheidsbestrijding (+3) en bestrijding van milieuverontreiniging (+3) worden daarentegen vaker genoemd.⁸

3.4 Opvattingen over de overheid en haar beleid

In deze paragraaf kijken we allereerst naar een aantal normatieve uitspraken over overheidsbeleid op de twee eerder besproken terreinen van criminaliteit en integratie. Op het vlak van normen en waarden is er, vooralsnog, geen overheidsbeleid te beoordelen. Vervolgens gaan we in op de beoordelingen van een vijftiental algemene beleidsterreinen. Daarna verbreden we onze blik iets meer, door eerst te kijken naar de tevredenheid met de regering en de overheid, en vervolgens naar het vertrouwen in verschillende instituties.

Beleidsvoorkeuren ten aanzien van criminaliteit en integratie

Dat er in Nederland te licht gestraft wordt, blijft door de tijd heen een populaire opvatting (vgl. Dekker en Van der Meer 2007), maar we zien ook dat er vanaf 2000 een lichte daling is in het aantal mensen dat deze mening is toegedaan, namelijk van 87% naar 77% (tabel 3.6). Het alternatief straffen van misdadigers blijkt juist minder aanhangers te krijgen, wat op een strengere houding duidt: in 2009 is men nóg iets minder voorstander van het veranderen van misdadigers in plaats van hen te straffen; ook is men minder van mening dat seksuele misdadigers genezen moeten worden in plaats van gestraft.

Deze strengheid vinden we ook terug in de opvatting over de doodstraf: na een kleine daling in 2006, vindt in 2009 bijna een derde van de Nederlanders dat voor bepaalde misdaden weer de doodstraf ingevoerd zou moeten worden.

Helaas zijn er weinig internationale gegevens beschikbaar over het straffen van misdadigers. Wel is in een internationale slachtofferstudie gevraagd naar strafmaten voor een hypothetische recidiverende inbreker (Van Dijk et al. 2007). In 2005 was Nederland een middenmoter, zowel wat betreft alternatieve straffen als het toekennen van een celstraf. Van de Europese landen waren het Verenigd Koninkrijk en Bulgarije het meest voorstander van celstraf, en Luxemburg en Frankrijk het meest van alternatieve straffen (Van Dijk et al. 2007: 148).

In een studie in tien landen naar opinies over de doodstraf bij moord, blijkt in Groot-Brittannië precies de helft voorstander te zijn, terwijl het in Duitsland, Italië en Spanje een minderheid betreft (35%, 31% resp. 28%; Angus-Reid 2007).⁹ Alhoewel

een vergelijking met Nederland lastig is door de andere vraagstelling, zouden we Nederland eveneens plaatsen bij de landen waarin een minderheid de doodstraf aanhangt.

Tabel 3.6

Opvattingen over twee beleidsterreinen, bevolking van 16 jaar en ouder, 1998-2008/'09 (in procenten)

	1998	2000	2002	2004	2006	2008/'09
criminaliteit						
misdaden worden in Nederland te licht bestraft	.	87	.	80	77	77
misdadigers moet men niet in de eerste plaats straffen, maar men moet ze proberen te veranderen ^a	55	42	46	36	37	33
seksuele misdadigers moet men niet in de eerste plaats straffen, maar proberen te genezen ^a	.	28	33	25	25	22
het zou misschien goed zijn als voor bepaalde misdaden de doodstraf weer zou worden ingevoerd ^b	.	39	32	33	27	31
integratie						
de overheid moet soepel zijn in het afgeven van verblijfsvergunningen aan politieke asielzoekers ^c	.	79	77	81	82	85
de overheid moet soepel zijn in het afgeven van verblijfsvergunningen aan economische asielzoekers ^c	.	33	32	35	39	47
de overheid moet soepel zijn in het afgeven van verblijfsvergunningen aan eega's van zonen van legaal in Nederland verblijvende buitenlanders ^c	.	55	33	32	40	44

a Percentage 'volkomen mee eens' of 'in grote lijnen mee eens'.

b Percentage '(sterk) mee eens'.

c Percentage 'zeer soepel' of 'enigszins soepel'.

Bron: SCP (CV'98-'08/'09)

Men denkt in 2009 iets positiever over het afgeven van verblijfsvergunningen wanneer asielzoekers om politieke en economische redenen hun land verlaten hebben. Vooral opvallend is de stijging bij de economische asielzoekers, al staat men tegenover politieke asielzoekers nog steeds beduidend coulanter dan tegenover economische asielzoekers. Hoewel ook in het Continu Onderzoek Burgerperspectieven een iets positievere houding ten opzichte van immigratie en integratie werd gevonden (COB 2009|1: 10; COB 2009|2), blijft het onduidelijk waar deze stijging vandaan komt. Over de gezinsvorming van zonen van hier legaal verblijvende buitenlanders dacht men in 2002 en 2004 het strengst; slechts ongeveer een derde van de bevolking was het destijds eens met de stelling dat gezinsvorming mogelijk moest zijn. In 2006 en 2009 oordeelde men vervolgens weer minder streng en onderschreef 40% respectievelijk 44% de mogelijkheid van gezinsvorming. Van de drie beleidsopties denkt men over politieke asielzoekers het minst streng, terwijl men over economische asielzoekers en huwelijksmigranten beduidend strenger denkt.

Dit komt ook uit eerder onderzoek naar voren (Coenders et al. 2004; Dagevos en Gijsberts 2007).

Evaluaties overheidsbeleid

De bovenstaande opvattingen zijn gericht op twee specifieke terreinen. Maar ook is aan Nederlanders gevraagd hoe zij diverse algemene beleidsterreinen beoordelen. In tabel 3.7 zien we per beleidsterrein welk percentage van de Nederlanders vindt dat het desbetreffende beleid een ruime voldoende verdient, dat wil zeggen een 7 of hoger op een schaal van 1-10. Vooraf zij erop gewezen dat burgers mogelijk niet precies op de hoogte zijn van wat het beleid op een specifiek beleidsterrein inhoudt. Dit kan betekenen dat burgers eerder op basis van een algemeen imago een oordeel vellen dan op basis van inhoudelijke kennis. Dit weerhoudt ons er echter niet van toch een aantal interessante ontwikkelingen de revue te laten passeren, omdat imago's de attitudes en het gedrag van burgers mede bepalen.

Allereerst valt op dat men over de hele linie in 2009 het overheidsbeleid positiever is gaan beoordelen. Het meest positief beoordeelde beleid is het beroepsonderwijsbeleid en het vrijetijds- en sportbeleid, waaraan bijna de helft van de Nederlanders een ruime voldoende geeft.

Het zorgbeleid scoort daarentegen in 2009 het minst positief, met slechts 28% burgers met ruime voldoende. Ook in de jaren ervoor heeft dit beleid volgens de Nederlanders geen goede staat van dienst. Naast het zorgbeleid worden ook het asielbeleid en het beleid betreffende kosten van levensonderhoud slecht beoordeeld. Dit zijn drie terreinen waarvan meer dan een vijfde tot een derde van de Nederlanders aangeeft dat ze de belangrijkste problemen in de samenleving vormen (zie tabel 3.2). Terreinen waarover men zich grote zorgen maakt, lijkt men ook lager te beoordelen qua gevoerd beleid. Dit is echter niet over de hele linie het geval. Een voorbeeld hiervan vormt het beleid betreffende ordehandhaving; dit staat op nummer 4 bij de belangrijkste problemen, maar krijgt toch nog van 44% van de Nederlanders een ruime voldoende, waarmee het relatief hoog beoordeeld is.

Hoe goed of slecht doet Nederland het wat sommige evaluaties betreft in Europees verband? In 2006 zijn, in de European Social Survey, burgers gevraagd naar hun mening over de huidige staat van de gezondheidszorg en die van het onderwijs. Hoewel deze vragen breder zijn gesteld dan vragen naar concreet overheidsbeleid, geven ze wel een indicatie van het oordeel van Nederlanders over zorg en onderwijs in brede zin vergeleken met dat van andere Europese burgers. Ook hier zijn de cijfers niet al te positief, aangezien Nederlanders beide gebieden een onvoldoende geven (Van der Meer 2009). Wel zit Nederland met beide cijfers boven het Europese landgemiddelde. Slechts vijf landen geven op beide terreinen een voldoende, waarbij België goed op gezondheidszorg scoort (gemiddelde 7,4), en Finland en Denemarken goed op onderwijs (respectievelijk 7,9 en 7,6). Zwitserland en Cyprus zitten met hun cijfers net iets hoger dan Nederland (Van der Meer 2009). In internationaal opzicht deed Nederland het in 2006 dus nog niet zo slecht.

Tabel 3.7

Beoordeling van beleidsterreinen met een ruime voldoende (rapportcijfer 7-10), bevolking van 16 jaar en ouder, 1998-2008/'09^a (in procenten)

	1998	2000	2002	2004	2006	2008/'09
beleid beroepsonderwijs	48	40	35	35	40	47
beleid vrije tijd en sport	43	44	39	30	39	47
beleid kinderopvang	.	30	31	28	39	46
beleid algemeen vormend onderwijs	41	35	31	31	37	46
beleid ordehandhaving	17	21	13	26	34	44
milieubeleid	34	38	28	26	34	43
cultuurbeleid	42	36	34	27	37	43
beleid werkgelegenheid	54	62	31	15	38	42
beleid sociale zekerheid	36	40	34	17	28	42
beleid openbaar vervoer	24	36
beleid leefbaarheid	23	26	17	19	24	36
beleid autobezit en -gebruik	28	34
asielbeleid	30	36	24	25	29	34
beleid kosten levensonderhoud	37	31	14	12	17	30
zorgbeleid	17	13	17	16	20	28

a Gerangschikt naar het oordeel in 2008/'09.

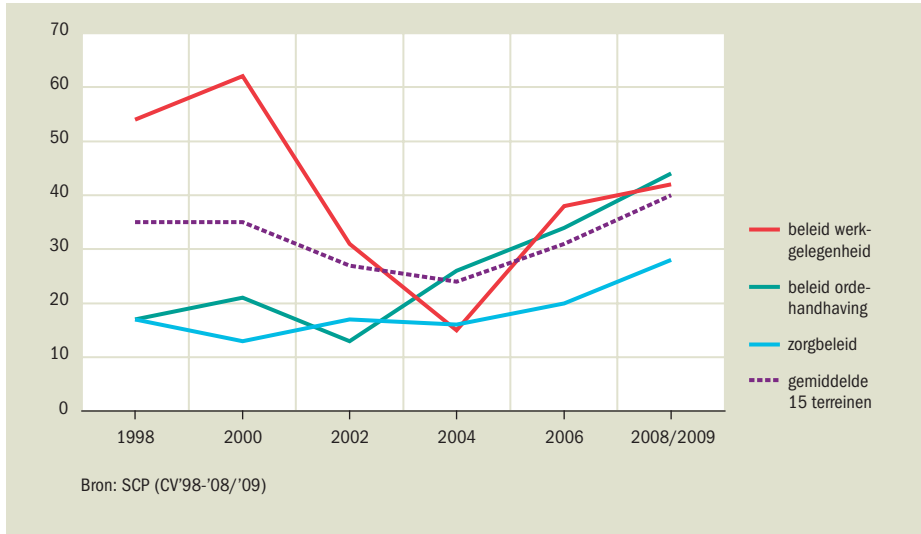
Bron: SCP (CV'98-'08/'09)

Kijken we door de tijd heen binnen Nederland, dan maken de beoordelingen van de vijftien beleidsterreinen in grote lijnen eenzelfde beweging door, van hoog startend in 1998, naar dalend in 2004, en daarna weer opwaarts in 2006 en 2009 (zie lijn 'gemiddelde', figuur 3.2), waarin we (vertraagde) reacties op de schommelingen van de economie kunnen herkennen.

In figuur 3.2 lichten we er drie beleidsterreinen uit die een iets afwijkend patroon laten zien. Het werkgelegenheidsbeleid kent de grootste fluctuaties in waarden, met 62% ruime voldoende in 2000 en 15% in 2004; dit beleid lijkt het sterkst te worden beïnvloed door de schommelingen in de economie. Het valt verder op dat het ordehandhavingsbeleid in ruim tien jaar tijd veel beter beoordeeld wordt, met bijna 27 procentpunten meer ruime voldoende in 2009. Oordelen over het zorgbeleid zijn tot slot kenmerkend, omdat deze structureel laag zijn, maar sinds 2004 een kleine stijging aan het maken zijn. Dit geldt dan relatief gezien, daar het in absolute zin het beleid blijft met het laagste percentage ruime voldoende.

Figuur 3.2

Percentage ruime voldoende voor drie beleidsterreinen en gemiddelde over 15 terreinen, bevolking van 16 jaar en ouder, 1998-2008/'09

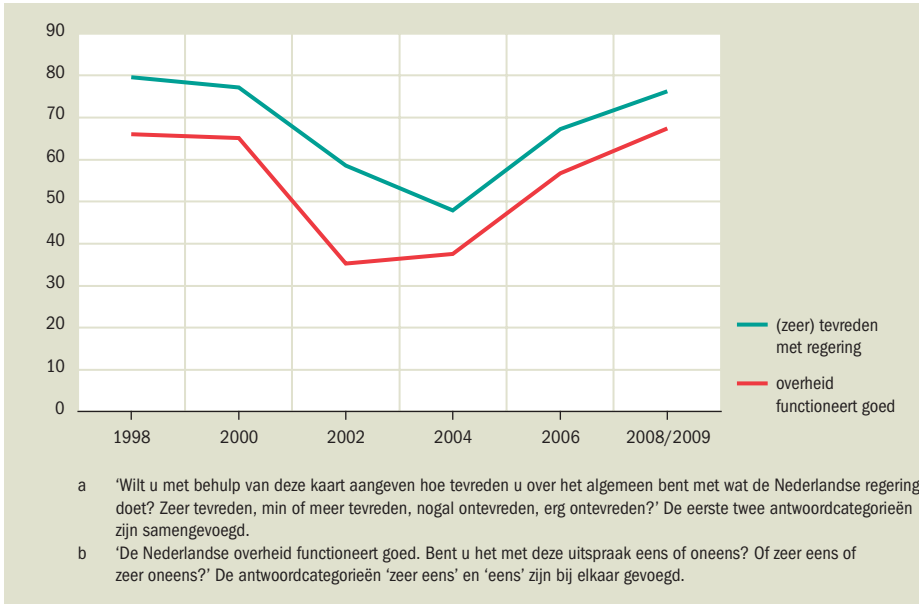
Algemene evaluaties van instituties

In de jaren 2002 en 2004 bereikten algemene oordelen over de politiek en de overheid een dieptepunt (Dekker en Van der Meer 2004; Bovens en Wille 2008). Het post-Fortuyn-tijdperk kenmerkt zich dan ook door een lage tevredenheid met de regering en een lage waardering van het functioneren van de overheid. In figuur 3.3 is dit duidelijk zichtbaar in de knik naar beneden, waarbij de tevredenheid met de regering tussen 2002 en 2004 nog iets meer daalde en het oordeel over de overheid stabiliseerde. In 2006 zagen we vervolgens al een opleving in beide algemene oordelen (Tammes en Dekker 2007), die in 2009 krachtiger doorzet. In 2009 zijn de oordelen weer op hetzelfde niveau als in 1998. Kijken we naar ontwikkelingen in de crisismaanden (zie kader 3.3), dan valt op dat de tevredenheid met de regering, hoewel in absolute zin nog vrij hoog, licht daalt vanaf februari 2009, en dat het overheidsfunctioneren, na een dip in maart, toch weer op het oude niveau van november 2008 is teruggekeerd.

In vergelijking met andere landen was de tevredenheid in Nederland met de regering en met het functioneren van de overheid zelfs gedurende het dieptepunt in 2002 en 2004 nog hoog (Van der Meer 2009).

Figuur 3.3

Het oordeel over regering^a en overheid in het algemeen,^b bevolking van 16 jaar en ouder, 1998-2008/'09 (in procenten)

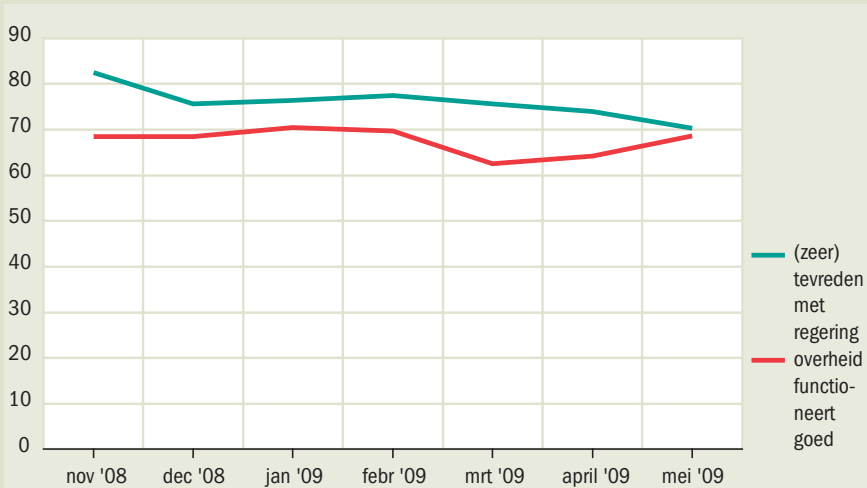
Kader 3.3 Ontwikkelingen in opinies over de overheid in de crisismaanden

In de crisismaanden is zichtbaar dat de tevredenheid met de regering in november 2008, met 82%, nog vrij hoog is, maar vervolgens heel gestaag afneemt tot 70% in mei 2009. Gemiddeld komt dat voor 2008/'09 neer op nog steeds een hoge beoordeling van 76% die zeer of min of meer tevreden zijn, maar de trend is neerwaarts (significante verandering $p < 0,05$). Het Continu Onderzoek Burgerperspectieven laat door de tijd heen eenzelfde trend zien voor tevredenheid met de politiek in Den Haag: van een optimistische sprong in het vierde kwartaal van 2008, naar stabilisatie in het eerste kwartaal van 2009 en een kleine daling in het tweede kwartaal (COB 2009|2). De hogere tevredenheid in november hangt vermoedelijk samen met de maatregelen die de regering in die periode afkondigde om de crisis bij de banken te bestrijden.

Opvattingen over het overheidsfunctioneren kennen een wat stabiel verloop, hoewel in maart een kleine terugval zichtbaar wordt (veranderingen niet-significant), die zich later weer herstelt. Ook hier kan de bekendmaking van de krimp van de economie door het CPB nog doorspelen, of een in de ogen van de burger weinig daadkrachtige overheid.

Figuur 3.3a

Het oordeel over regering^a en overheid in het algemeen,^b bevolking van 16 jaar en ouder, per maand, 2008 en 2009 (in procenten)

- a 'Wilt u met behulp van deze kaart aangeven hoe tevreden u over het algemeen bent met wat de Nederlandse regering doet? Zeer tevreden, min of meer tevreden, nogal ontevreden, erg ontevreden?' De eerste twee antwoordcategorieën zijn samengevoegd.
- b 'De Nederlandse overheid functioneert goed. Bent u het met deze uitspraak eens of oneens? Of zeer eens of zeer oneens?' De antwoordcategorieën 'zeer eens' en 'eens' zijn bij elkaar gevoegd.

Bron: SCP (CV'08/'09)

In figuur 3.4 hebben we de tevredenheid met de regering uitgesplitst naar politieke oriëntatie (links-rechtszelfplaatsing van burgers). We zien in deze figuur – waarin met wat fantasie een origamivogel is te herkennen – de convergentie van de drie oriëntaties in 2009. Net als in 1998 zien we nauwelijks verschil meer in tevredenheid met de regering tussen links-, links- noch rechts-, en rechtsgeoriënteerden. En dit terwijl het kabinet in 1998 (PvdA-vvd-D66) toch van een andere politieke samenstelling was dan in 2009 (CDA-PvdA-ChristenUnie).

Waar de tevredenheid met de regering in de periode 2002-2006 behoorlijk gepolariseerd was, zijn deze verschillen in 2009 weer verdwenen. Tussen 2002 en 2006 hadden met name centrum- en centrumrechtse partijen zitting in de regering, en alle linkse partijen in de oppositie. Dit kan weliswaar ten dele de forse dip van de linksgeoriënteerden verklaren, maar niet de eveneens substantiële daling van het vertrouwen onder de gematigden en rechtsgeoriënteerden.

Een mogelijke verklaring hiervoor zijn de reeds eerder genoemde vereende krachten die de regering met name aan het einde van 2008 heeft laten zien om de financiële crisis het hoofd te bieden. Hierover laat kwalitatief materiaal wisselende

uitkomsten zien. Enerzijds wordt in de verdiepende COB-studie verwezen naar het optreden van de regering om de individuele stijging van vertrouwen in de politiek over 2008 te verklaren (Steenvoorden 2009b), anderzijds komt uit focusgroepmateriaal ook weer naar voren dat men geen duidelijk beeld heeft van de crisismaatregelen die de regering heeft ingezet (COB 2009|2).

Figuur 3.4

Tevredenheid met de regering, bevolking van 16 jaar en ouder, naar politieke oriëntatie, 1998-2008/'09 (in procenten)

In tabel 3.8 kijken we wederom naar enkele achtergrondkenmerken om verschillen in groepen in beeld te brengen. Vrouwen zijn iets tevredener over de regering dan mannen, maar voor de opvatting over de overheid maakt sekse weinig uit. De 35-65-jarigen zijn het minst tevreden over zowel de regering als de overheid. Ook nu zijn de 65-plussers iets positiever dan de 35-65-jarigen. Hoger opgeleiden zijn tevredener dan lager opgeleiden, maar de verschillen zijn bij de regering niet zo groot. Zoals we al uit figuur 3.4 konden aflezen, zijn er nauwelijks verschillen tussen politieke oriëntaties in tevredenheid met de regering; bij de overheid zijn de linksgeoriënteerden daarentegen een stuk positiever. Een opvallend verschil vinden we ten slotte tussen groepen opgedeeld naar tevredenheid met het leven: een verschil van maar liefst 20 respectievelijk 19 procentpunten wordt zichtbaar tussen enerzijds de buitengewoon en zeer tevreden en anderzijds de tamelijk en niet zo tevreden. Dit lijkt te duiden op een top-down tevredenheidseffect, wat inhoudt dat mensen die tevreden zijn met hun leven, dat ook zijn ten opzichte van andere domeinen in hun leven (Heller et al. 2004; Leonardi et al. 2005). De omgekeerde redenering, dat tevredenheid met instituties doorwerkt op het individuele welbevinden (bottom-up effect), is natuurlijk ook mogelijk, maar lijkt in dit geval wat minder voor de hand te liggen, omdat politieke

instituties wat verder van het dagelijks leven afstaan dan bijvoorbeeld het gezin, werk of gezondheid (Heller et al. 2004; Easterlin 2006).

Tabel 3.8

Het oordeel over regering en overheid, bevolking van 16 jaar en ouder, naar enkele achtergrondkenmerken, 2008/'09 (in procenten)

	tevreden met regering ¹⁰	overheid functioneert goed ¹¹
allen	76	67
man	75	67
vrouw	78	68
16-34 jaar	80	69
35-64 jaar	74	65
≥ 65 jaar	78	72
geen, lager of voortgezet lager onderwijs	75	65
middelbaar onderwijs	78	67
hoger onderwijs	76	72
doet betaald werk	77	68
doet geen betaald werk	75	67
Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht	73	70
rest van Nederland	77	67
politiek links	76	74
politiek links noch rechts	77	64
politiek rechts	77	67
buitengewoon/zeer tevreden met leven	81	73
tevreden met leven	76	65
tamelijk/niet zo tevreden met leven	61	54

Bron: SCP (CV'08/'09)

Wanneer we de effecten van de verschillende kenmerken tegelijkertijd in berekening nemen, dan blijkt dat leeftijd, het wonen in de vier grote steden en tevredenheid met het leven onafhankelijke, significante effecten hebben op de tevredenheid met de regering; en er zijn onafhankelijke, significante effecten van politieke oriëntatie en tevredenheid met het leven op de tevredenheid met de overheid. Tevredenheid met het eigen leven heeft in beide gevallen het sterkste effect.

Politiek en maatschappelijk vertrouwen

Voor het functioneren van de democratie, economie en samenleving is een minimum aan vertrouwen – bij voorkeur gepaard gaand met een gezonde scepsis – onontbeerlijk. Tabel 3.9 beschrijft de ontwikkelingen in het vertrouwen dat Nederlanders hebben in 15 maatschappelijke instituties. Daaruit blijkt dat de ontwikkeling van het vertrouwen in politieke instituties een soortgelijke trend volgt als de tevredenheid met de regering en met het functioneren van de overheid: na 2002 daalde het vertrouwen in de Nederlandse regering, de Tweede Kamer en de Europese Unie aanzienlijk, om vanaf 2005/'06 licht te herstellen. In het najaar van 2008 nam het vertrouwen in politieke instituties aanzienlijk toe, tot aan of zelfs boven het niveau van 1999. Dit laatste houdt waarschijnlijk verband met het toeslaan van de economische crisis in het najaar van 2008, en de behoefte aan vertrouwen die daaruit voortkwam.

Het vertrouwen in niet-politieke instituties laat over het algemeen minder schommelingen zien. Nederlanders hebben door de tijd heen gezien het meeste vertrouwen in de media, de politie en het leger. Politieke instituties bevinden zich, samen met de kerk, vooral onderaan de ranglijst.

Tabel 3.9

Vertrouwen in instituties,^a bevolking van 15 jaar en ouder, 1999-2008 (in procenten)

	1999	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
het leger	71	60	58	55	67	68	75	77	.
de radio	81	79	72	69	75	73	72	73	.
de politie	72	71	61	60	65	73	72	73	.
de televisie	86	72	72	68	69	69	62	63	.
de geschreven pers	75	67	58	56	63	65	64	62	.
de vakbonden	61	48	55	52	62	62	62	60	.
de Nederlandse regering	66	64	64	38	38	41	49	49	69
justitie / het rechtssysteem	61	63	57	51	58	61	61	67	67
de Tweede Kamer	65	65	61	43	50	51	54	54	65
de Europese Unie	45	47	51	40	50	42	45	53	65
de Verenigde Naties	62	60	64	53	64	60	59	58	64
regionale of lokale overheden	64
de NAVO	62
de kerk	48	40	40	39	41	46	49	46	.
politieke partijen	41	34	37	28	35	34	38	35	52

a De instituties zijn geordend naar afnemend vertrouwen eind 2008 en daarna eind 2007. De vraag was: 'Ik wil u nu een vraag stellen over het vertrouwen dat u heeft in bepaalde instellingen. Zegt u mij voor elk van de volgende instellingen of u er eerder wel vertrouwen of eerder geen vertrouwen in heeft.' Vermeld zijn de percentages 'eerder wel vertrouwen' van degenen die minimaal tienmaal tussen 'eerder wel' en 'eerder geen' kozen (en dus maximaal vijfmaal 'weet niet' scoorden).

Bron: Europese Commissie (Eurobarometer 51.0 (voorjaar 1999), 55.1 (voorjaar 2001), 57.1 (voorjaar 2002), 60.1 (najaar 2003), 62.0 (najaar 2004), 64.2 (najaar 2005), 66.1 (najaar 2006), 68.1 (najaar 2007) en 70.1 (najaar 2008)) gewogen resultaten

Aan de hand van de gegevens in het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland (CV) kunnen we dieper ingaan op het vertrouwen dat Nederlanders hebben in instituties. Voor beleidsmakers is het interessant welke groepen met name de maatschappelijke en politieke instituties wantrouwen. Tabel 3.10 geeft aan welke sociale groepen eerder geneigd zijn om deze instituties te wantrouwen. We onderscheiden maatschappelijke instituties (bedrijfsleven, vakbonden, kerk, en krant), overheids- en semioverheidsinstituties (ambtenaren, onderwijs, gezondheidszorg), politieke instituties (regering, Tweede Kamer) en justitiële instituties (politie, rechtspraak).

Tabel 3.10

Wantrouwen in de samenleving en politiek, bevolking van 16 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2008/'09 (in procenten)

	wantrouwen in maatschappelijke instituties ^a	wantrouwen in de (semi) overheid ^b	wantrouwen in de politiek ^c	wantrouwen in justitie ^d
allen	28	17	26	18
man	29	18	26	19
vrouw	27	17	25	18
religieus	22	15	19	18
niet-religieus	31	18	29	19
16-34 jaar	24	14	21	17
35-64 jaar	29	18	27	18
≥ 65 jaar	31	21	31	25
geen, lager of voortgezet lager onderwijs	29	20	31	23
middelbaar onderwijs	27	17	25	18
hoger onderwijs	28	13	19	12
Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht	30	15	24	13
rest van Nederland	28	17	26	19
politiek links	27	14	19	13
politiek links noch rechts	28	18	28	19
politiek rechts	29	19	27	21

a Percentage 'zeer weinig' of 'geen' vertrouwen in het bedrijfsleven, de vakbonden, kerken en kranten (gemiddelde).

b Percentage 'zeer weinig' of 'geen' vertrouwen in de ambtenaren, onderwijs en gezondheidszorg (gemiddelde).

c Percentage 'zeer weinig' of 'geen' vertrouwen in de Tweede Kamer en de regering (gemiddelde).

d Percentage 'zeer weinig' of 'geen' vertrouwen in de rechtspraak en de politie (gemiddelde).

Bron: SCP (CV'08/'09)

Het is en blijft een minderheid van de Nederlanders die zegt weinig of geen vertrouwen te hebben in de vier soorten instituties. Het gebrek aan vertrouwen is het grootst in maatschappelijke instituties (met name de kerken) en in politieke instituties. De overheid en justitie worden minder sterk gewantrouwd.

De verschillen tussen mannen en vrouwen zijn klein: vrouwen staan wantrouwen-der tegenover maatschappelijke instituties, mannen zijn wantrouwen-der tegenover de rechtspraak. Ook zijn er weinig verschillen tussen de vier grote steden en de rest van Nederland: we zien alleen dat in de grote steden het wantrouwen in justitie kleiner is dan in de rest van het land. Religieuzen hebben meer vertrouwen in de politieke en maatschappelijke instituties dan niet-religieuzen. Voor de maatschappelijke instituties komt dit door inclusie van kerken.

Het wantrouwen in instituties lijkt te stijgen met de leeftijd. Onduidelijk is of dit een levensloop- of een generatie-effect is. De verschillen tussen jong en oud zijn het grootst voor politieke en justitiële instituties. Voor opleidingsniveau geldt dat een hogere opleiding in verband staat met minder wantrouwen in overheid, politiek en justitie, maar niet in maatschappelijke instituties. Tot slot blijken er ook verschillen te zijn naar politieke oriëntatie: mensen met een linkse politieke voorkeur wantrouwen de politiek en justitie (en in mindere mate de overheid) minder dan mensen met een neutrale of rechtse politieke voorkeur.

3.5 Persoonlijk tevreden, maar politiek wantrouwend

In paragraaf 3.4 zijn we uitvoerig ingegaan op het algemene oordeel van burgers over de overheid. Van een reeks instituties hebben Nederlanders nog het minst vertrouwen in de politiek. Maar in hoeverre, en vooral hoe, hangt het oordeel over de politiek nu samen met het oordeel over het eigen leven?

Eerder in dit hoofdstuk (tabel 3.8) zagen we een positieve samenhang tussen tevredenheid met het persoonlijk leven en het oordeel over de politiek. Toch is de waardering van de politiek aanzienlijk lager dan die van het persoonlijk leven (Dekker et al. 2009). Eerdere beschouwingen suggereerden al dat de Nederlandse publieke opinie gekenmerkt wordt door persoonlijke tevredenheid en publieke onvrede: ‘met mij gaat het goed, met de samenleving slecht’ (Schnabel 2004: 49; Steenvoorden 2009a). Dit impliceert een eveneens aanzienlijke onderstroom van mensen die het persoonlijk leven hoger aanslaan dan de politiek, of zelfs van mensen die ondanks tevredenheid met het eigen leven ontevreden zijn over de politiek.

Maar hoe vaak komt deze combinatie van houdingen eigenlijk voor? Tabel 3.11 toont combinaties van de tevredenheid met het persoonlijk leven en het vertrouwen in de regering. Wanneer de twee sterk positief met elkaar samenhangen, is te verwachten dat burgers die tevreden zijn over het persoonlijk leven, vertrouwen hebben in de politiek en vice versa. Deze combinaties staan in de witte cellen. Daarentegen zijn er ook burgers die weliswaar tevreden zijn over het persoonlijk leven, maar weinig vertrouwen hebben in de regering. Deze combinaties staan in de donker-

groene cellen. De tussengevallen staan in de lichtgroene cellen. Bij elkaar tellen de percentages op tot 100%.

Tabel 3.11

Tevredenheid met persoonlijk leven en politiek vertrouwen, bevolking van 16 jaar en ouder, 2008

		persoonlijk leven		
		tevreden	neutraal	ontevreden
politiek	veel/onbeperkt vertrouwen	10	6	2
	neutraal	26	25	5
	weinig/geen vertrouwen	9	12	5

Bron: SCP (CV'08/'09)

Al met al wijst tabel 3.11 op een positief, maar zwak verband tussen persoonlijke levenstevredenheid en politiek vertrouwen. Tevredenen hebben een grotere kans ook vertrouwen te hebben, en vice versa. Maar er zijn ook grote groepen respondenten die niet aan dit beeld voldoen.

Uit tabel 3.11 blijkt dat 25% van de Nederlanders neutraal staat tegenover het persoonlijk leven en de politiek. Persoonlijk tevredenen / politiek vertrouwenden maken 10% van de Nederlanders uit, persoonlijk ontevredenen / politiek wantrouwenden 5%. In de donkergroene cellen zien we combinaties van mensen die op het ene terrein tevreden zijn, maar op het andere ontevreden. Dit zijn voornamelijk burgers die tevreden zijn over het persoonlijk leven, maar de politiek wantrouwen: zij vormen 9% van de bevolking. Dit is de meest intrigerende groep: wie zijn het die ondanks tevredenheid met het eigen leven de politiek wantrouwen? Ook de groepen in de lichtgroene cellen eromheen zijn interessant: dit zijn mensen die tevreden zijn met het persoonlijk leven, maar neutraal staan tegenover de politiek (26%), en mensen die neutraal staan tegenover het persoonlijk leven, maar weinig vertrouwen hebben in de politiek (12%). De drie groepen linksonder in de tabel vormen gezamenlijk 47% van de Nederlandse bevolking.

Wie zijn dan de burgers die tevreden zijn over het eigen leven, maar toch relatief weinig vertrouwen hebben in de regering? Tabel 3.12 beschrijft welke groepen oververtegenwoordigd zijn in de drie categorieën. Sociaaldemografische kenmerken blijken genoemd standpunt maar nauwelijks te verklaren. Er zijn weinig verschillen, en de verschillen die er zijn, zijn klein en bovendien vaak weinig consistent. Geslacht en stedelijkheidsgraad lijken in het geheel niet van belang. Tussen leeftijds-, opleidings- en politieke groepen vinden we wel wat grotere verschillen, maar ook deze zijn niet consistent. Het enige consistente verschil is dat tussen religieuzen en niet-religieuzen: niet-religieuzen voldoen vaker dan religieuzen aan het criterium van private tevredenheid en publieke onvrede. 12% van de niet-religieuzen is tevreden met het persoonlijk leven, maar heeft toch weinig vertrouwen in de regering. Onder religieuzen is dit slechts 6%. 14% van de niet-religieuzen is neutraal over het per-

soonlijk leven, maar heeft toch weinig vertrouwen in de regering, terwijl dit onder religieuzen 8% is.

Tabel 3.12

Persoonlijke tevredenheid en politiek vertrouwen, bevolking van 16 jaar en ouder, 2008 (in procenten)^a

	tevreden met persoonlijk leven weinig vertrouwen in de regering	tevreden met persoonlijk leven neutraal over de regering	neutraal over persoonlijk leven weinig vertrouwen in de regering
allen	9	26	12
man	9	28	11
vrouw	9	26	12
religieus	6	26	8
niet-religieus	12	28	14
16-34 jaar	9	30	10
35-64 jaar	9	27	12
≥ 65 jaar	8	23	14
geen, lager of voortgezet lager onderwijs	9	20	14
middelbaar onderwijs	10	28	12
hoger onderwijs	7	37	6
Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Utrecht	10	29	10
rest van Nederland	9	27	12
politiek links	7	31	9
politiek links noch rechts	10	25	12
politiek rechts	11	28	12

a De resultaten zijn ongewogen, aangezien weging van multivariate uitkomsten tot scheeftrekkingen kan leiden.

Bron: SCP (CV'08/'09)

3.6 Slotbeschouwing

In dit hoofdstuk hebben we een overzicht getoond van de ontwikkelingen in de publieke opinie over diverse maatschappelijke en politieke kwesties tussen 1998 en 2009. Enerzijds is 2009 op een aantal gebieden een voortzetting van eerdere trends. Nederlanders lijken over de hele linie wat positiever: meer vertrouwend in en tevreden over de overheid en politiek, en iets milder over integratie. De publieke

opinie in 2009 lijkt sterk op die van 1998 en 2000, en is mogelijk een afsluiting van de volatiele periode waarin Nederland sinds 2002 was terechtgekomen. Anderzijds komen in 2009 op een aantal andere gebieden inconsistenties aan het licht in de publieke opinie.

Een schijnbare inconsistentie is dat Nederlanders de samenleving (omgangsvormen) en de economie als belangrijkste maatschappelijke problemen beschouwen, hoewel diezelfde omgangsvormen vervolgens veel minder vaak genoemd worden als politieke prioriteit. Als politieke prioriteit noemt men, naast de economie, sociale zekerheid, het beschermen van politieke vrijheden en de aanpak van criminaliteit. Blijkbaar vinden Nederlanders omgangsvormen geen taak van de politiek en de overheid, of hebben ze er weinig fiducia in dat de politiek daarop van invloed kan zijn. Een tweede schijnbare inconsistentie doet zich voor op het terrein van de economie. In 2009 maken Nederlanders zich meer zorgen over het aanhouden van de welvaart dan in de afgelopen tien jaar; de stemming is met name ten opzichte van 2006 omgeslagen. Maar tegelijkertijd zeggen Nederlanders in de laatste tien jaar nooit zo tevreden te zijn geweest met het eigen inkomen als anno 2009.

De aanhoudende tevredenheid met het eigen inkomen, ondanks de economische crisis en alle negatieve berichtgeving daarover, is opvallend, maar wordt in verschillende onderzoeken bevestigd. Naast een economische verklaring dat het gemiddelde huishoudensinkomen nog steeds vrij hoog is, is een mogelijke psychologische verklaring dat men in tijden van nationale tegenspoed net iets tevredener is met wat men zelf heeft. Dit kwam ook uit kwalitatief materiaal naar voren. De economische crisis heeft er vooral toe geleid dat Nederlanders pessimistischer zijn over de nationale economie, maar niet over het eigen inkomen.

De economische crisis lijkt sterk van invloed te zijn geweest op de publieke opinie – niet alleen op de opinie over de economie, maar ook op die over de politiek en de samenleving. Een aantal analyses (waarin de onderzoekstermijnen maanden in plaats van jaren waren) bevestigen het beeld dat uit andere studies naar voren kwam (Steenvoorden 2009b): verschillende veranderingen zetten pas in (ruim) na de aanvang van de economische crisis in september 2008. Onder invloed van de crisis, en mogelijk het gevoel van een collectieve dreiging ('we zitten in hetzelfde schuitje'), tonen Nederlanders zich na deze periode onderling vaker solidair dan voorheen en hebben zij meer vertrouwen in met name de politiek en overheid.

Zelfs wanneer we rekening houden met de crisis, is het draagvlak voor de politiek en overheid opmerkelijk. Het vertrouwen in en de tevredenheid met deze instituties lag in 2009 op ongeveer hetzelfde niveau als van vóór 2002 – het jaar dat zowel het vertrouwen als de tevredenheid begon te dalen. De tijd zal uitwijzen in hoeverre de stijging van het vertrouwen en de tevredenheid – ondanks fluctuaties op de kortere termijn – blijvend is. In 2009 is het draagvlak voor de politiek gelijkmatig verdeeld over politiek-ideologische groepen. Nu is het in de Nederlandse consensusdemocratie gebruikelijk dat burgers van verschillende politieke kleur elkaar qua politiek vertrouwen niet sterk ontlopen (Anderson en Guillory 1997): immers, door het systeem van coalitieregeringen en compromissen worden veel partijen

bij de besluitvorming betrokken. De periode tussen 2002 en 2006 – de eerste drie kabinetten-Balkenende – lijken dan ook eerder een uitzondering: in deze periode hadden rechtse burgers tientallen procenten meer vertrouwen dan linkse burgers. In 2009 lijkt het oude patroon van kleine verschillen hersteld. Ook in termen van politieke diversiteit heeft de overheid hiermee een breed draagvlak.

We moeten echter niet over het hoofd zien dat daarnaast een aanzienlijk deel van de bevolking ontevreden is met de overheid en politiek en er weinig of geen vertrouwen in heeft. Nederlanders zijn het minst tevreden met het zorgbeleid. Dit verklaart de eerdere bevinding dat Nederlanders vinden dat de overheid meer moet uitgeven aan de zorg (COB 2009|2). Bijzonder interessant is bovendien de groep burgers die weliswaar tevreden is met (of neutraal staat ten opzichte van) het eigen leven, maar weinig of geen vertrouwen heeft in de politiek. Dit is een aanzienlijke groep, die niet goed te duiden valt aan de hand van sociaaldemografische of klassieke politieke kenmerken. Hoog- of laagopgeleid, oud of jong, man of vrouw, links of rechts: de politieke onvrede lijkt, met uitzondering van religieuze achtergrond, gelijkelijk verdeeld over verschillende lagen van de bevolking. Om deze groep te kunnen begrijpen, zullen we meer onderzoek moeten doen naar de verwachtingen die mensen hebben over politiek en politici, en de zorgen die zij zich maken over de toekomst van zichzelf en van anderen.

Noten

- 1 We maken in Culturele Veranderingen 2008/09 voor frequentieverdelingen en kruistabellen tevens gebruik van de weegfactor, waarbij gewogen is op basis van leeftijd, geslacht, burgerlijke staat, provincie, stedelijkheidsgraad, herkomst, type huishouden, arbeidsstatus en huishoudensinkomen (Wouters 2009). Logistische- en multiple-regressieanalyses zijn zonder weging uitgevoerd.
- 2 Zie ook hoofdstuk 6.
- 3 Indirect is men vaak wel al geraakt via het eigen spaargeld, de eigen woning en het pensioen.
- 4 In figuur 3.1 is voor het bbp alleen het cijfer over 2008 opgenomen.
- 5 Voor uitsplitsingen van inkomstenstevredenheid naar verschillende groepen zie hoofdstuk 6, paragraaf 6.5.
- 6 Wanneer we deze variabele bekijken over de periode november 2008 – januari 2009 en februari 2009 – mei 2009, dan leidt dit overwegend tot dezelfde relatieve groepsindelingen. Deze opsplitsing is daarom verder niet apart opgenomen in de tabel. In de eerste periode is men gemiddeld optimistischer dan in de tweede periode (waar in februari de echte dip plaatsvond). Opvallend is wel de verandering in welvaartsverwachting onder de linksgeoriënteerden: deze zakt van 40% in de eerste periode naar 25% in de tweede periode, terwijl de andere twee politieke groepen slechts gering veranderen in hun oordeel over de welvaart.
- 7 Voor het COB rapporteren wij hier over de gezamenlijke vier kwartalen van 2008, tenzij anders vermeld.
- 8 Overigens is deze volgorde van ‘genoemd in de top vijf’ niet gelijk aan de volgorde van ‘eerste prioriteit’. Dan blijkt namelijk handhaving van een stabiele economie aan de top te staan (genoemd door 15% van de burgers), gevolgd door het streven naar een vriendelijker samenleving (14%) en bescherming van de vrijheid van meningsuiting (13%).
- 9 Ter vergelijking buiten Europa: Zuid-Korea, Mexico en de Verenigde Staten zijn in meerderheid voorstander van de doodstraf (72%, 71% resp. 69%; Angus-Reid 2007).
- 10 Wanneer we deze tevredenheid met de regering apart bekijken voor de periode november 2008 – januari 2009 en februari 2009 – mei 2009, dan leidt dit tot volledig dezelfde relatieve groepsindelingen. Deze opsplitsing is daarom verder niet apart opgenomen in de tabel. In de eerste periode was men meer tevreden met de regering dan in de tweede periode. Ook hier is een opmerkelijke daling bij de politieke groepen waar te nemen: de rechtsgeoriënteerden dalen in tevredenheid van 82% in de eerste periode naar 74% in de tweede.
- 11 Voor de opvattingen over het overheidsfunctioneren hebben we geen verschuivingen in groepen gevonden. Ook hier was men in de eerste periode positiever dan in de tweede.

Literatuur

- Alber, J., J. Delhey, W. Keck en R. Nauenberg (2004). *Quality of life in Europe. First European Quality of Life Survey 2003*. Luxembourg: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Anderson, C.J. en C.A. Guillory (1997). Political institutions and satisfaction with democracy. A cross-national analysis of consensus and majoritarian systems. In: *American Political Science Review*, jg. 91, nr. 1, p. 66–81.
- Angus-Reid (2007). *Polls & Research. Death Penalty Backed in Four Countries*, geraadpleegd 20 augustus 2009 via http://www.angus-reid.com/polls/view/death_penalty_backed_in_four_countries.
- Bovens, M. en A. Wille (2008). Deciphering the Dutch drop. In: *International Review of Administrative Sciences*, jg. 74, nr. 2, p. 283-305.
- CBS/CPB/PBL/SCP (2009). *Monitor Duurzaam Nederland 2009*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- COB (2008|1). *COB Eerste kwartaalbericht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- COB (2008|2). *COB Tweede kwartaalbericht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- COB (2008|3). *COB Derde kwartaalbericht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- COB (2008|4). *COB Vierde kwartaalbericht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- COB (2009|1). *COB Eerste kwartaalbericht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- COB (2009|2). *COB Tweede kwartaalbericht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- COB (2009|3). *COB Derde kwartaalbericht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Coenders, M., M. Gijsberts en P. Scheepers (2004). Resistance to the presence of immigrants and refugees in 22 countries. In: M. Gijsberts, L. Hagendoorn en P. Scheepers (red.), *Nationalism and exclusions of migrants. Cross-national comparisons* (p. 97-120). Aldershot: Ashgate.
- CPB (2009). *Kerngegevens voor 2007-2010*. In: *CPB Nieuwsbrief 2009*, juni.
- Dagevos, J. en M. Gijsberts (red.) (2007). *Jaarrapport integratie 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007|27).
- Dekker, P. en T. van der Meer (2004). Politiek vertrouwen 1997-2004. In: *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, jg. 58, nr. 12, p. 33-35.
- Dekker, P. en T. van der Meer (2007). *Vertrouwen in de rechtspraak nader onderzocht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007|17).
- Dekker, P., T. van der Meer, P. Schyns en E. Steenvoorden (2009). *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dijk, J. van, J. van Kesteren en P. Smit (2007). *Criminal victimisation in international perspective. Key findings from the 2004/2005 ICVS and EU ICS*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Easterlin, R.A. (2006). Life cycle happiness and its sources. Intersections of psychology, economics and demography. In: *Journal of Economic Psychology*, jg. 27, nr. 3, p. 463-482.
- Heller, D., D. Watson en R. Ilies (2004). The role of person versus situation in life satisfaction. A critical examination. In: *Psychological Bulletin*, jg. 130, nr. 4, p. 574-600.
- Leonardi, F., L. Spazzafumo en F. Marcellini (2005). Subjective well-being. The constructionist point of view. A longitudinal study to verify the predictive power of top-down effects and bottom-up processes. In: *Social Indicators Research*, jg. 70, nr. 1, p. 53-77.

- Meer, T. van der (2009). Nederland in een Europese context. In: P. Dekker, T. van der Meer, P. Schyns en E. Steenvoorden, *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008* (p. 77-93). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schnabel, P. (2004). Het zestiende Sociaal en Cultureel Rapport kijkt zestien jaar vooruit. In: *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004* (p. 47-89). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2004/13).
- Schothorst, Y. en J. ter Berg (2009). *COB focusgroepen tweede kwartaal 2009*: Den Haag. Amsterdam: Veldkamp.
- Schyns, P. (2009). Nederland door een normen-en-waardenbril. In: P. Dekker, T. van der Meer, P. Schyns en E. Steenvoorden, *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008* (p. 155-170). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steenvoorden, E. (2009a). De publieke stemming in 2008. In P. Dekker, T. van der Meer, P. Schyns en E. Steenvoorden, *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008* (p. 29-48). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Steenvoorden, E. (2009b). Veranderingen in opvattingen. In: P. Dekker, T. van der Meer, P. Schyns en E. Steenvoorden, *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008* (p. 49-74). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tammes, P. en P. Dekker (2007). Het opinieklimaat. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2007* (p. 57-84). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2005/20).
- Verhagen, J. (2007). *Robuuste metingen? Het effect van responsverhogende strategieën bij het onderzoek Culturele veranderingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/3).
- Wouters, B. (2009). *Weging Culturele veranderingen in Nederland 2008*. Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.

4

Het dagelijkse leven:
goed gevuld of te vol?

4 Het dagelijkse leven: goed gevuld of te vol?

Mariëlle Cloïn, Andries van den Broek, Jos de Haan en Marjolijn van der Klis

- Een toenemend deel van de bevolking tussen de 20 en 65 jaar combineert arbeid en zorgtaken (38% in 2005). Het dagelijks leven is de laatste tien tot vijftien jaar voor vrouwen wat drukker geworden en zij combineren ook het vaakst taken. Mannen hebben het echter anno 2005 nog altijd een fractie drukker dan vrouwen.
- 56% van de werkende vrouwen voelt zich regelmatig gejaagd en 31% van hen voelt zich regelmatig tekortschieten op het thuisfront. Onder werkende mannen komen dergelijke gevoelens iets minder vaak voor (45% resp. 21%) .
- De tijd die ouders besteden aan hun kinderen (tot 5 jaar) bedraagt bijna 21 uur per week voor vrouwen en 10 uur per week voor mannen; die tijd is de afgelopen jaren toegenomen. Internationaal gezien lopen Nederlanders voorop in de tijd die zij aan hun kinderen besteden.
- Verreweg de meeste ouders en kinderen ervaren de manier waarop de opvoeding verloopt als positief. Hierin bestaan geen verschillen tussen kinderen in kostwinners- en tweeverdienersgezinnen. Vrouwen in anderhalfverdienersgezinnen hebben wat vaker dan andere vrouwen het gevoel er alleen voor te staan.
- De tijd besteed aan sociale contacten buiten het eigen gezin is tussen 1995 en 2005 teruggelopen van 9,0 uur naar 7,7 uur per week. Nederlanders gaan vooral steeds minder bij elkaar op visite.
- Online en via de mobiele telefoon is er steeds meer sociaal contact. Toch wordt face-to-facecontact hoger gewaardeerd dan communicatie via media.
- De auto is het belangrijkste vervoermiddel voor dagelijkse mobiliteit. Terwijl de auto in het verleden een gedeeld vervoermiddel was voor het gehele huishouden, groeit het aantal auto's per huishouden.
- Het onderweg zijn biedt in het drukke leven de rust om gevoelsmatig te schakelen tussen verschillende activiteiten. Onverwachte vertragingen vormen echter een bron van stress wegens de noodzaak op tijd te komen voor de volgende werk- of zorgverplichting.

4.1 Een voller leven?

Waar het voor sommigen een zegen is om een rustig leven te (kunnen) leiden, lijkt het vandaag de dag aansprekender om het leven 'ten volle' te leven. Dat zal niet voor iedereen hetzelfde inhouden, al was het maar vanwege het subjectieve karakter van tijdsbeleving: wat voor de één als een drukke dag geldt, kan voor de ander een betrekkelijk rustige of zelfs lege dag zijn. Zonder nader in te gaan op dergelijke

individuele verschillen in preferenties en evaluaties, die vermoedelijk mede te maken hebben met leeftijd en individuele spankracht, gaat het hier om de vraag of er in het algemeen sprake is van een ontwikkeling naar een steeds voller leven. Het woord 'vol' kent in deze context twee connotaties: de ene naar inhoud in de betekenis van 'rijk', en de andere naar tijdsbesteding in de zin van 'druk'.

Het is mogelijk dat drukkeres levens een gevolg zijn van de wens om rijkere levens te leiden. De wens van vrouwen om zich ten volle te ontplooiën op de arbeidsmarkt, de wens van mannen om meer bij de opvoeding van hun kinderen betrokken te zijn, de wens van velen om in de vrije tijd indrukken op te doen en een bruisend sociaal leven te onderhouden – dit alles wordt ingegeven door de hang naar een 'vol = rijk' leven. Opgeteld kunnen die wensen en de realisering ervan resulteren in een 'vol = druk' leven.

Een voller want drukker leven betekent meer druk op de agenda, zowel in termen van tijd als in termen van coördinatie. Een agenda die helemaal gevuld is, vraagt om meer planning, waarbij dikwijls ook rekening zal moeten worden gehouden met de agenda's van anderen. Dit vergroot het risico dat onvoorziene gebeurtenissen zoals uitgelopen vergaderingen, zieke kinderen, onvoorziene files en vertraagde treinen roet in het eten gooien. De planning van het dagelijks leven is dan immers in de war gestuurd. Naarmate de planning strakker is, neemt naar verwachting het ongenoegen over dergelijk temporeel ongemak toe. Grotere tijdsdruk en grotere coördinatie-druk kunnen dan leiden tot gevoelens van tijdgebrek, gejaagdheid en stress.

Parallel aan drukkeres agenda's en de noodzaak tot plannen zijn er meer mogelijkheden ontstaan om te improviseren. Communicatie via mobiele telefonie en internet speelt daarbij een belangrijke rol. Sinds het midden van de jaren negentig is vrijwel de gehele Nederlandse bevolking in het bezit gekomen van een mobieltje en een internetaansluiting. Communicatie kan steeds meer altijd en overal plaatsvinden. Die permanente bereikbaarheid stelt mensen in staat om op het laatste moment afspraken te maken, bij te stellen of eventueel te annuleren. Deze mogelijkheid tot een voortdurende last minute (her)indeling van de tijd lijkt overigens niet alleen te gelden bij onvoorziene omstandigheden, maar kan ook worden gebruikt voor de planning van activiteiten in het algemeen.

In dit hoofdstuk gaan we na in hoeverre er in het dagelijks leven sprake is van de voorziene grotere drukte. Vervolg vragen zijn welke gevolgen zo'n voller leven heeft, hoe men met die gevolgen omgaat, hoe men dat beleeft, en welke problemen dat mogelijk geeft. We onderzoeken dat voor vier aspecten van het dagelijks leven: taakcombinatie, ouder-kindrelaties, sociale contacten en mobiliteit. Als eerste gaan we in op de combinatie van betaalde arbeid en zorgtaken, en op hoe vrouwen en mannen die ervaren. Ten tweede richten we ons op ouders en hun opgroeiende kinderen. Leidend daarbij is de vraag of en hoe de relatie tussen ouders en kinderen onder druk staat door temporele verplichtingen. Ten derde gaan we in op de sociale contacten in de vrije tijd, die, zeker bij jongeren, via zowel de telefoon als internet steeds vaker een gemedialiseerd karakter krijgen. Wat betekent permanente bereikbaarheid, hoe verandert die het dagelijks contact met anderen en welke invloed heeft

zij op de beleving van sociale contacten? Ten slotte richten we ons op de rol van geografische mobiliteit in het dagelijks leven. Activiteiten spelen zich op verschillende locaties af en vergen dus behalve een temporele, ook een ruimtelijke coördinatie. Bij elk thema gaan we in kort bestek in op de vraag wat er feitelijk de laatste tien tot vijftien jaar veranderd is in de tijdbesteding, hoe dat ervaren wordt in het dagelijks leven, en waar het eventueel misgaat.

4.2 Taakcombinatie

Voor velen vormt de combinatie van betaald werk met (onbetaalde) zorgtaken, inclusief de zorg voor kinderen, een belangrijk onderdeel van het dagelijks leven. In deze paragraaf ligt de focus op degenen die daar, gezien hun leeftijd, mee te maken kunnen hebben: mensen van 20 tot 65 jaar. Eerder en later in de levensloop zal immers die combinatie van taken zich zeer sporadisch voordoen.

Bij mannen schommelt de arbeidsparticipatie al jaren rond de 75%. Bij vrouwen is dat aandeel allerm minst constant, zij zijn al jaren bezig met een grote inhaalslag op de arbeidsmarkt. Zo steeg tussen 1995 en 2005 hun arbeidsdeelname van 44% naar 53%. Na een korte stagnering groeit ook de laatste jaren hun arbeidsdeelname weer, tot 59% in 2008 (CBS 2009: hoofdstuk 6). Hoewel de economische recessie de groei van de arbeidsparticipatie de komende jaren onder druk zal zetten, is het de verwachting dat vrouwen hier relatief weinig last van zullen hebben (CPB 2009). Betaald werk maakt dus ook voor steeds meer vrouwen en mannen onderdeel uit van het dagelijks leven. Dat geldt overigens vaak niet letterlijk: veel vrouwen werken niet elke (doordeweekse) dag. De toename van het aantal werkende vrouwen vindt vooral plaats in deeltijdbanen van tussen de 20 en 34 uur per week (Portegijs en Keuzenkamp 2008). Desondanks is betaald werk, vaak in combinatie met zorgtaken en andere bezigheden, voor steeds meer mensen aan de orde van de dag. Taken moeten daardoor niet alleen op elkaar, maar ook met elkaar (partner, kinderen) worden afgestemd.

Tijdsbestedingonderzoek leert ons meer over de verschillen in de tijdsbesteding van vrouwen en mannen. Mannen nemen het merendeel van de betaalde uren voor hun rekening, en vrouwen het leeuwendeel van de zorgtaken thuis (tabel 4.1). Deze verdeling doet zich al jaren voor, en bleef ook tussen 1995 en 2005 onveranderd. Verschuivingen daarin zijn er echter wel. De belangrijkste verschuiving betreft het aantal uren dat vrouwen betaald werken. De tijd die zij hieraan besteden, neemt al jarenlang gestaag toe. Zo nam sinds 1995 het tijdsbeslag van betaald werk toe met bijna 5 uur per week, tot bijna 18 uur per week in 2005, inclusief reistijd. In dezelfde periode bezuinigden vrouwen met name op de tijd die zij in het huishouden staken. In 2005 besteedden vrouwen opgeteld 45,8 uur per week aan betaalde arbeid, huishouden en kindercare. Mannen besteedden daar per week bijna een uur meer aan en hebben het dus nog altijd een fractie drukker dan vrouwen. Mannen en vrouwen zijn in dit opzicht echter wel naar elkaar toe gegroeid: in 1995 bedroeg het tijdsbeslag van arbeid en zorg 41,2 uur voor vrouwen en 44,5 uur voor mannen.

Tabel 4.1

Tijdsbesteding aan betaalde arbeid, huishouden en zorg voor kinderen, bevolking van 20-64 jaar, naar sekse, 1995-2005 (in uren per week)

	1995	2000	2005
vrouwen			
betaalde arbeid ^a	12,6	15,6	17,8
huishoudelijk werk	23,1	21,9	21,3
zorg voor kinderen en andere huisgenoten	5,5	5,7	6,7
totaal	41,2	43,2	45,8
mannen			
betaalde arbeid ^a	32,9	34,8	34,2
huishoudelijk werk	9,7	10,1	9,7
zorg voor kinderen en andere huisgenoten	1,9	2,2	2,8
totaal	44,5	47,1	46,7

a Incl. reistijd.

Bron: SCP (TBO'95-'05)

Ook bij mannen nam de tijd die zij aan betaald werk besteedden door de bank genomen wat toe over de jaren. Bij huishoudelijk werk deden zich nauwelijks verschuivingen voor: mannen besteedden hieraan de laatste jaren steeds tegen de 10 uur per week. Aan de zorg voor kinderen besteden mannen, net als vrouwen, de laatste jaren wat meer tijd. Echter, tegen elkaar afgezet is het aandeel van mannen in huishoudelijke zorgtaken (t.o.v. dat van vrouwen) sinds 1995 vrijwel onveranderd (Cloin en Souren 2009).

Door de veranderingen in de dagelijkse tijdsbesteding groeit gaandeweg het aantal mensen dat de beschikbare tijd en aandacht verdeelt over betaalde en onbetaalde arbeid.¹ Vanaf de jaren negentig steeg het aandeel mensen dat per week minstens 12 uur betaald werk combineert met minstens 12 uur zorgtaken. Sinds 1995 nam het aandeel taakcombineerders onder vrouwen sneller toe dan onder mannen. Bij mannen ging het om een stijging van 27% naar 32% in 2005, bij vrouwen van 29% naar 44% (Breedveld et al. 2006; Cloin en Souren 2009).

Bij taakcombinatie gaan de gedachten al snel uit naar ouders met opgroeiende kinderen. Toch is het toenemende aandeel taakcombineerders niet alleen toe te schrijven aan de opmars van de tweeverdieners (of eigenlijk vooral anderhalfverdieners) met kinderen. Ook de groeiende aantallen eenpersoonshuishoudens en tweeverdieners zonder kinderen dragen hieraan bij. Veel alleenstaanden, immers, werken en dragen tevens volledig de zorg voor het huishouden (zoals boodschappen doen, koken, de administratie doen). Tweeverdieners en alleenstaanden met betaald werk behoren vaker tot de taakcombineerders dan mensen in kostwinnersgezinnen (met alleen een werkende man), waar vaak juist sprake is van taakspecialisatie.

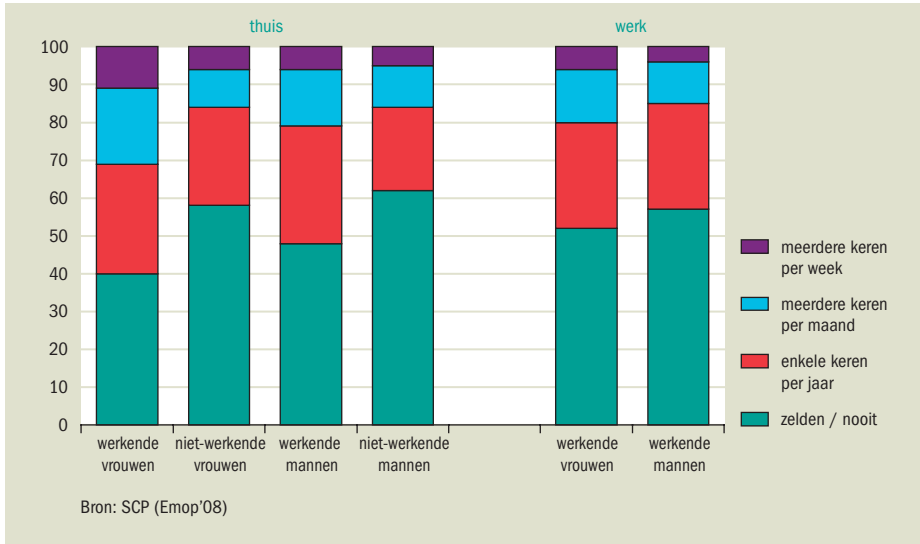
Ook zijn er verschillen naar etnische herkomst: Turken en Marokkanen besteden minder tijd aan betaalde arbeid, en de taakverdeling tussen vrouwen en mannen verloopt relatief vaak volgens het traditionele patroon, waarbij hij buitenshuis werkt en zij de taken thuis voor haar rekening neemt (Van den Broek en Keuzenkamp 2008). Daarentegen voeren met name Surinaamse en Antilliaanse vrouwen relatief vaak alleen een huishouden, en staan zij bekend om hun relatief hoge (voltijds) arbeidsparticipatie.

De feitelijke tijdsbesteding en taakverdeling zegt nog niets over hoe men het op elkaar afstemmen van levenssferen ervaart. Uit onderzoek blijkt dat zowel vrouwen als mannen erg gelukkig zijn met de combinatie van arbeid en zorg (Groenendijk 1998; Knijn en Van Wel 2001). Een vol leven kan echter ook gepaard gaan met het ervaren van tijdsdruk, vooral wanneer de planning van activiteiten onverwacht verstoord wordt. Dat zich hier knelpunten voordoen, blijkt eruit dat vooral inbreuken op de eigen regie over de tijd tot irritatie leiden. Voorbeelden van dergelijke irriterende inbreuken zijn: gestoord worden, op anderen moeten wachten, en in de rij of file staan (Breedveld en Van den Broek 2003). De volgende vraag is natuurlijk in hoeverre de beleving van tijd en tijdsdruk samenhangt met de feitelijke tijd die men aan (verschillende) taken besteedt. Het gevoel tijd tekort te komen, bijvoorbeeld, komt meer voor onder Surinaamse, Antilliaanse en autochtone Nederlanders dan onder Turkse en Marokkaanse, wat mogelijk samenhangt met het feit dat de laatsten de minste tijd aan verplichtingen besteden en ook vaak leven in huishoudens met een behoorlijke mate van taakspecialisatie bij de partners (Van den Broek en Keuzenkamp 2008). Uit ander onderzoek komt naar voren dat vooral werkenden, in het bijzonder werkende vrouwen, meer druk ervaren dan niet-werkenden. Ruim de helft van de werkende vrouwen geeft aan zich met enige regelmaat (enkele keren per maand of per week) gejaagd voelen. Bij de werkende mannen is dat 45% (Cloïn en Souren 2009). Tussen 2000 en 2005 is het gevoel van gejaagdheid toegenomen (Breedveld et al. 2006).

Verder nog dan gejaagdheid, gaan gevoelens van tekortschieten – het gevoel onvoldoende te kunnen voldoen aan de eigen verwachtingen en/of die van anderen (Vinken en Ester 2001). Deeltijdwerk, thuiswerken en zeggenschap over de werktijden betekenen enerzijds flexibiliteit en meer mogelijkheden om werk en privé op elkaar af te stemmen, maar kunnen er tegelijkertijd toe leiden dat grenzen tussen de levenssferen vervagen: mensen nemen hun werk meer mee naar huis, en andersom is men op het werk met thuis bezig (Van Rijswijk 2005). Daar waar werk en privé elkaar raken, voelen vrouwen en mannen zich op het thuisfront eerder tekortschieten dan op het werk (figuur 4.1; vgl. Van Rijswijk 2005; Van der Lippe et al. 2006). Desgevraagd vindt bijna een derde van de werkende vrouwen zich thuis regelmatig (meerdere keren per maand/week) tekortschieten. Bij werkende mannen is dat iets meer dan een vijfde. Echter, ook niet-werkende vrouwen en mannen voelen zich thuis wel eens tekortschieten. Dergelijke gevoelens hebben dus waarschijnlijk niet alleen met het combineren van arbeid en zorg te maken.

Figuur 4.1

Al dan niet het gevoel hebben tekort te schieten op het werk en thuis, bevolking van 16 jaar en ouder, naar sekse en arbeidsdeelname, 2008 (in procenten)

Mannen hebben het wat drukker dan vrouwen, maar vrouwen combineren vaker taken. Vrouwen rapporteren meer gevoelens van gejaagdheid en van tekortschieten dan mannen. Dit duidt erop dat de samenstelling van iemands takenpakket eerder tot tijdsdruk aanleiding geeft dan het volume ervan. Blijkbaar werkt vooral het combineren stressverhogend (Hochschild 1997). Mogelijk komt dit doordat er vaker geschakeld moet worden tussen twee verschillende leefwerelden. Ook kan een rol spelen dat wie taken combineert, ook automatisch meer verantwoordelijkheid voelt voor de coördinatie van het gezinsleven, zeker ook wanneer plotselinge gebeurtenissen als een ziek kind of een roostervrije schooldag dat leven ontregelen en die coördinatie bemoeilijken.

Hoewel vele mannen en vrouwen hun volle leven naar tevredenheid leven, gaat het combineren van taken niet altijd even soepel. Vrouwen lijken wat meer moeite te hebben met (het bewaren van) de balans tussen arbeid en zorg dan mannen. Betekent dit dat de taakverdeling een bron van onenigheid is in het dagelijks leven van partners? Dat blijkt niet zonder meer het geval. Driekwart van de vrouwen en mannen geeft aan zelden tot nooit onenigheid over de verdeling van zorgtaken te hebben. Daarover verschillen vrouwen en mannen in ieder geval niet van mening. Ook tussen autochtonen en allochtonen bestaan er weinig verschillen in de mate waarin zij onenigheid over de taakverdeling rapporteren (Van den Broek en Keuzenkamp 2008). Ongeveer twee van de tien vrouwen en mannen geven aan enkele keren per jaar onenigheid te hebben met de partner over de verdeling van huishoudelijke taken; een enkeling heeft dergelijke onenigheid vaker. Over de verdeling van kinder-

zorg lijkt men iets vaker onenigheid te hebben, al geeft nog steeds ruim 70% van de vrouwen en mannen aan hier zelden tot nooit over te ruziën (Cloïn en Souren 2009: 154). Of dit nu betekent dat het merendeel zich heeft neergelegd bij een ongelijke taakverdeling of dat men voor het eigen leven het egalitaire ideaal minder nadrukkelijk nastreeft dan men in het algemeen wenselijk vindt, blijft ongewis. Vrouwen en mannen stemmen namelijk veelal wel in met de uitspraak dat vrouwen en mannen betaald werk en huishoudelijk werk gelijk onder elkaar moeten verdelen (gelijke verdeling van betaald werk: 80%; gelijke verdeling van huishoudelijk werk: 65%; Cloïn en Souren 2009).

4.3 Opvoeding en ouder-kindrelaties

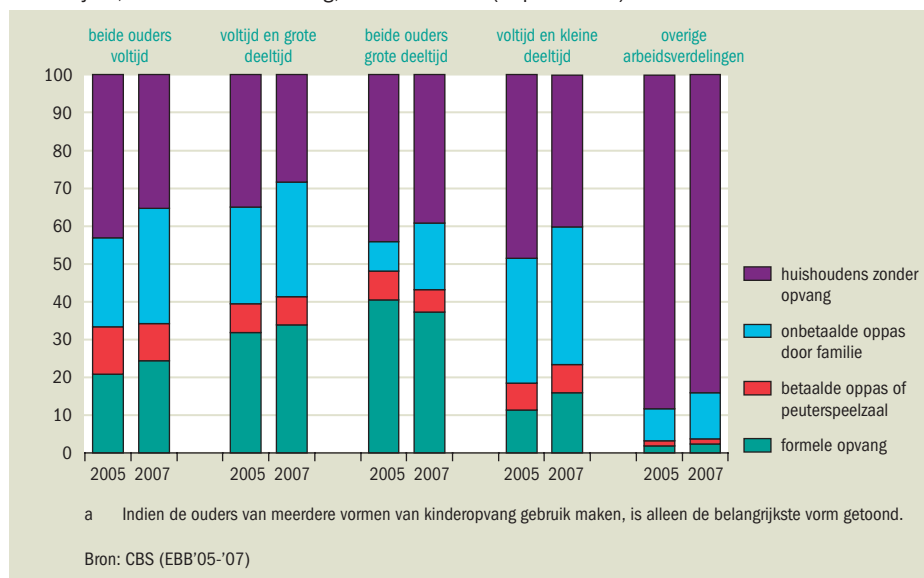
Hebben ouders nog wel tijd voor hun kinderen? Met name door het toenemende aantal werkende moeders, is de maatschappelijke discussie over de gevolgen voor de kinderen van het vermeende tijdstekort in een stroomversnelling geraakt. In dit debat zijn er verschillende visies. Een eerste visie benadrukt de vrees dat de zorg voor kinderen onder druk komt te staan als gevolg van de drukke agenda's van hun ouders. Dit zou de gezinsrelaties en de ontwikkeling van de kinderen niet ten goede komen (vgl. Kinneking 2007). Een tweede visie benadrukt dat niet zozeer de hoeveelheid tijd die ouders samen met hun kinderen doorbrengen bepalend is voor de ontwikkeling van kinderen en de band met hun ouders, als wel de kwaliteit van het samenzijn. Als ouders thuis nog aan het werk denken, zijn ze minder receptief voor hun kinderen dan als zij het werk op het werk laten (vgl. Galinsky 1999; Weikert en Weikert 2003). Ook positieve ervaringen op het werk kunnen echter doorwerken in het gezinsleven. Werk en privé zijn dan veeleer bondgenoten in plaats van vijanden (Greenhaus en Powell 2006).

De levensfase waarin vrouwen en mannen voor jonge kinderen zorgen, is door de combinatie van arbeid en zorg de drukste levensfase (Cloïn en Souren 2009). Toch bestaat er objectief gezien weinig fundering voor de zorg dat ouders geen tijd meer hebben voor hun kinderen. De tijd die ouders met jonge kinderen (0-5 jaar) wekelijks aan de zorg voor hun kinderen besteden, nam namelijk tussen 1990 en 2005 voor vrouwen met bijna 2 uur toe, tot 20,7 uur per week. Bij mannen nam in dezelfde periode het tijdsbeslag van zorgtaken met ruim 2,5 uur toe, tot 10 uur per week. Internationaal loopt Nederland voorop als het gaat om de hoeveelheid tijd die ouders besteden aan de verzorging van en het toezicht houden op hun kind(eren) en aan zaken als voorlezen, spelen, praten en het helpen met huiswerk (Kamphuis en Van den Broek, te verschijnen). Op de tijd voor kindzorg bezuinigen Nederlanders dus vooralsnog niet. Wel gaat het combineren van betaald werk en kindzorg logischerwijs gepaard met meer organisatie en, in toenemende mate, ook met het (gedeeltelijk) uitbesteden van de zorg aan een oppas of aan de kinderopvang. Hoewel het daarbij in toenemende mate om formele voorzieningen gaat zoals het kinderdagverblijf en de buitenschoolse opvang, is opvang door de grootouders nog altijd de meest voorkomende vorm van kinderopvang. De formele opvang is het meest

populair in huishoudens waarvan beide partners een grote deeltijdbaan hebben (24 tot 35 uur per week) en in het grote anderhalfverdienersmodel (doorgaans hij voltijds, zij 24-35 uur per week; figuur 4.2). Van de voltijds werkende ouderparen doet in 2007 ongeveer een kwart een beroep op formele kinderopvang. Bij eveneens een kwart van deze huishoudens is er helemaal geen sprake van kinderopvang. Dan wisselen de ouders bijvoorbeeld de werktijden onderling af (Keuzenkamp en Faulk 2006). Overigens is er in slechts 7% van de huishoudens met minderjarige kinderen sprake van twee voltijds werkende ouders. In het kleine anderhalfverdienersmodel, de meest voorkomende arbeidsverdeling onder paren met jonge kinderen, wordt minder vaak een beroep gedaan op formele kinderopvang. Wel doet men relatief vaak een beroep op informele opvang door grootouders of andere familieleden.

Figuur 4.2

Gebruik van kinderopvang^a paren met minstens één werkende partner en (een) kind(eren) jonger dan 13 jaar, naar arbeidsverdeling, 2005 en 2007 (in procenten)

Ondanks het stijgende gebruik van formele kinderopvang, is die niet voor alle ouders de oplossing: meer dan de helft van de ouders vindt dat kinderen het beste af zijn als uitsluitend de eigen ouders voor ze zorgen. Een ander deel vindt, hoewel zij niet negatief staan ten opzichte van kinderopvang, opvang voor twee of drie dagen het maximum. Slechts 9% van de ouders heeft zijn kind voor meer dan drie dagen per week op de crèche of in de buitenschoolse opvang (Cloin en Souren 2009). Een voltijds werkende moeder, zo is de mening van ruim 40% van de Nederlanders, is schadelijk voor het gezin. Hierover wijkt de mening van Nederlanders overigens niet af van die in andere landen. Zweden is hierin een uitzondering, daar ziet men

niet zoveel kwaad in voltijds werkende moeders (Portegijs en Keuzenkamp 2008). Het lijkt ouders over het algemeen redelijk goed te lukken om werk en kinderopvang zonder al te veel stress te combineren (Cloin en Wennekers 2006). Een klein deel van de werkende moeders (7%) heeft continu het gevoel op haar tenen te lopen, ongeacht de omvang van haar baan in uren per week. Bij de meesten gaat het echter goed, mits onvoorziene gebeurtenissen uitblijven: van de werkende moeders ervaart 46% spanningen als er thuis of op het werk iets misgaat.

Het voorgaande gaat over het combineren van arbeid en zorg. Iets anders is hoe ouders en kinderen de opvoeding ervaren. Vinden werkende ouders opvoeden vermoeiender dan niet-werkende ouders, gaat het ze slechter of juist beter af? Onderzoek vanuit het perspectief van de ouders laat zien dat verreweg de meeste ouders voldoening halen uit hun ouderschap en tevreden zijn over het verloop van de opvoeding. Ongeveer twee op de tien vrouwen en mannen vindt het ouderschap vermoeiend en iets meer dan 10% valt de verantwoordelijkheid zwaar. Daarbij bestaan er geen noemenswaardige verschillen tussen de een-, anderhalf- en tweeverdieners (Zeijl et al. 2005). Wel hebben in deeltijd werkende vrouwen met een voltijds werkende partner (de vrouwen in het anderhalfverdienersmodel) relatief vaak het gevoel er alleen voor te staan. Mogelijk hebben partners in kostwinnersgezinnen en in 'echte' tweeverdienershuishoudens de taken duidelijker verdeeld, waardoor er minder fricties ontstaan. In kostwinnersgezinnen halen de niet-werkende vrouwen meer voldoening uit het ouderschap dan de kostwinnende mannen. Als beide ouders werken, ongeacht het aantal uren, ervaren vrouwen en mannen evenveel voldoening van het ouderschap.

Een ander perspectief op de opvoeding is dat van de kinderen. Trekken kinderen aan het kortste eind door de drukke bezigheden van hun ouders? In Nederland is er tot dusver geen onderzoek gedaan naar hoe kinderen aankijken tegen hun werkende ouders. Wel is onderzocht of kinderen van werkende en niet-werkende ouders in algemene zin hun opvoeding anders beleven. Dat blijkt niet het geval. Kinderen uit gezinnen met één of met twee werkende ouders zijn in dezelfde mate tevreden over de sfeer thuis en kunnen even goed met hun ouders opschieten. Ook bestaan er geen verschillen in de manier waarop zij hun eigen welzijn beoordelen. Ze zijn even gelukkig met hun huidige leven en rapporteren in gelijke mate emotionele en gedragsproblemen. Deze gegevens wijzen uit dat kinderen van werkende ouders het, naar eigen zeggen, even goed maken als kinderen uit kostwinnersgezinnen. Dat laat onverlet dat nog veel onduidelijk is over bijvoorbeeld de rol van de werkuren van ouders, of en hoeveel werkstress zij hebben, de flexibiliteit van hun werkschema's en het soort werk dat zij doen (Van der Lippe et al. 2003).

Hoe zit het vervolgens met het vrijetijdsgedrag van kinderen? Nog niet zo lang geleden (begin eenentwintigste eeuw) waarschuwde SIRE voor volle kindagenda's. De agenda van het gemiddelde Nederlandse kind blijkt echter niet overvol: ze hebben doordeweeks gemiddeld een à twee vrijetijdsafspraken, waarbij ze een sportclub, culturele organisatie of iets dergelijks bezoeken (Zeijl 2001; Jehoel-Gijsbers 2009). Kinderen die het drukker hebben, vinden hun vrije tijd wel vol(ler), maar over het

algemeen zijn kinderen tevreden over hun vrijetijdsbesteding (Zeijl 2001; Crok 2003). Een naar verhouding grote groep (ongeveer een kwart) heeft eigenlijk een betrekkelijk lege vrijetijdsagenda, wat doorgaans gerelateerd is aan zaken als een laag inkomen en een lage opleiding van de ouder(s). Recentelijk gaat in beleid de aandacht vooral naar deze kinderen uit (Jehoel-Gijsbers 2009).

Meestal verloopt het dagelijks leven, naar inschatting van zowel de ouders als de kinderen, dus goed. Soms echter, gaat het ernstig mis. Ongeveer 5% van de kinderen in Nederland heeft te kampen met serieuze en langdurige opgroei-problemen (Stevens et al. 2009). De kans dat dit zich voordoet, houdt echter niet zozeer verband met de werksituatie van of arbeidsverdeling tussen de ouders. Veeleer hangt het ontstaan van serieuze problemen samen met de maatschappelijke positie van de ouders, zoals alleenstaand ouderschap, lage opleiding, armoede en niet-westerse herkomst. Als meerdere van deze factoren spelen binnen één gezin (bv. een laagopgeleide alleenstaande moeder met een laag inkomen), neemt de kans op opvoed- en opgroei-problemen navenant toe (Zeijl et al. 2005). Hetzelfde geldt voor de kans dat men een beroep doet op jeugdzorgvoorzieningen.

4.4 Sociale contacten

Een vol leven betekent vaak ook een rijk sociaal leven. Een groot deel van onze tijd brengen we samen met anderen door. Daarvan is een deel er expliciet op gericht om met anderen samen te zijn, met elkaar van gedachten te wisselen en bij te praten: we gaan bij elkaar op visite, naar feestjes en recepties of komen bij elkaar eten. De tijd die men uittrekt voor dergelijke sociale contacten buiten het eigen gezin, is tussen 1995 en 2005 teruggelopen van 9,0 uur tot 7,7 uur per week (Breedveld et al. 2006). Dat komt doordat we minder bij elkaar op visite gaan. Vooral ouders met kinderen bezuinigden hier relatief sterk op, wat niet vreemd is, gegeven de grote en toegenomen drukte in deze levensfase. De tijd die gaat naar het bijwonen van feestjes, etentjes en recepties is gelijk gebleven. Daarmee is echter nog niet alle sociale activiteit in beeld gebracht. Ook op het werk, op school, bij het sporten, tijdens het uitgaan en het maken van uitstapjes hebben we steeds contacten met anderen. Het is mogelijk dat er een uitruil heeft plaatsgevonden van expliciet sociale activiteiten tegen andere activiteiten met een sociaal karakter, bijvoorbeeld samen uit eten gaan in plaats van bij elkaar op visite gaan.

Hoewel Nederlanders binnen de slinkende vrije tijd minder tijd aan sociale contacten besteden, hebben zij wel meer tijd gevonden om te sporten. Sporten gebeurt nog altijd vaak met en tegen anderen, maar binnen het sporten is wel een trend zichtbaar naar solosporten, zoals alleen hardlopen of fietsen (zie hoofdstuk 9). Dit hoeft niet te wijzen op een afnemende belangstelling voor sociale contacten. Het kan ook wijzen op een behoefte om lichamelijke activiteit op een flexibele wijze in een druk leven in te passen. Bij ongeorganiseerde solosporten is men immers niet van anderen afhankelijk voor het waar en wanneer.

De sociale contacten hebben, zeker bij jongeren, steeds vaker een gemedialiseerd karakter. Sinds de doorbraak van internet en mobiele telefonie in het midden van de jaren negentig, staan Nederlanders steeds langer en steeds vaker met elkaar in verbinding. Tussen 2000 en 2005 is het aandeel van de bevolking dat in een week ten minste een kwartier van de vrije tijd op het internet vertoefde, toegenomen van 24% tot 60%. Het internetgebruik verviervoudigde tot 2,5 uur per week (als hoofdactiviteit in de vrije tijd), waarvan bijna de helft wordt besteed aan e-mail, chat en MSN. De toegenomen communicatie via internet en de mobiel compenseert een deel van de afgenomen tijd aan sociale contacten (Lenhart en Madden 2007). Bovendien is het veel makkelijker om met meer vrienden contact te onderhouden, vrienden van vroeger weer op het spoor te komen en vriendschap met nieuwe kennissen verder uit te bouwen. De omvang van de persoonlijke netwerken is hierdoor groter, de uitwisseling van ervaringen directer en de behoefte om op visites bij te praten mogelijk minder.

De stijging van de sociale contacten via media doet zich bij alle bevolkingsgroepen voor, maar niet in gelijke mate. In 2007 beschikte 80% van de Nederlanders van 13 jaar en ouder thuis over een internetverbinding (GfK 2009). Van alle leeftijdsgroepen is echter onder tieners het computergebruik in de vrije tijd het grootst. In 2005 waren zij gemiddeld 8,5 uur per week online, waarvan gemiddeld ruim 6 uur per week in hun vrije tijd. Zo'n 60% van die tijd (3,8 uur per week) ging naar instant messaging oftewel msn'en. Het verschil met de eerstvolgende leeftijdsgroep van twintigers en beginnetwintigers is enorm. Zij besteden dagelijks nog geen tien minuten aan msn'en of chatten. Een ander opvallend verschil in de digitale communicatie is dat dertigers en veertigers liever e-mails uitwisselen, terwijl tieners nauwelijks mailen of alleen heel korte e-mails lijken te verzenden. Meer dan de helft van de tieners heeft meer dan honderd personen in hun MSN-contactlijst staan. Het aantal personen waarmee men daadwerkelijk regelmatig chat, ligt echter een stuk lager. Het meest wordt MSN gebruikt om plannen met vrienden te maken, gevolgd door het onderhouden van contacten met vrienden die niet in de buurt wonen of naar dezelfde school gaan, en door praten over schoolwerk. In 2005 had de helft van de tieners online nieuwe vrienden ontmoet, en die vervolgens voor een deel ook in levenden lijve ontmoet (Duimel en De Haan 2007: 90). Jongeren staan voortdurend met elkaar in contact, waarbij de vorm van de communicatie ondergeschikt is aan de inhoud van het contact. Ze leven in een wereld van 'mediaveelvoudigheid' (Boase et al. 2006), waarin allerlei vormen van sociaal contact complementair werken, en online en offline contact moeiteloos in elkaar overlopen. Tieners gebruiken verschillende vormen van contact (MSN, e-mail, bellen, Hyves) ook naast elkaar en wisselen dit af met televisiekijken en huiswerk maken. Dergelijke multitasking, ook via internet, is voor jongeren normaal; het hoort erbij alsof het nooit anders is geweest (Qrius 2007; SPOT 2007).

Allochtonen, en dan in het bijzonder Turken en Marokkanen, behoren tot de groepen met de grootste achterstand in de verspreiding van ICT. Toch is ook onder deze groepen het internetgebruik aan een snelle opmars bezig en vormt communicatie een van de belangrijkste toepassingen ervan. Turken hebben daarbij het meest de gewoonte om met personen uit de eigen etnische groep en in de eigen taal te communiceren.

Toch doet slechts een minderheid uit deze groepen dit (Huysmans en De Haan 2008). Jongeren uit allochtone gezinnen compenseren de afwezigheid van internettoegang thuis het meest door de computer te gebruiken op school of bij vrienden, en in mindere mate in het internetcafé (vooral Marokkaanse jongeren; Van den Broek en De Haan 2006). Multitasking komt onder allochtone jongeren minder voor dan onder autochtone (Qrius 2007).

In de vrije tijd houden de daling van het face-to-facecontact en de stijging van het digitaal sociaal contact elkaar enigszins in evenwicht. Dat wil echter nog niet zeggen dat verschillende vormen van contact op dezelfde manier gewaardeerd worden. Uit Amerikaans onderzoek blijkt dat, voor het creëren en onderhouden van hechte sociale relaties, communicatie via de computer, en dan in het bijzonder e-mail, als minder waardevol wordt ervaren dan alternatieven zoals face-to-facecontact of telefoongesprekken (Cummings et al. 2002). Geen enkel communicatiemiddel overtreft het daadwerkelijk fysiek bij elkaar zijn (Lenhart et al. 2005). Ook Nederlands onderzoek van Antheunis (2009) wijst erop dat aan offline vriendschap een hogere kwaliteit wordt toegeschreven dan aan online versie.

Tieners in Nederland vinden elkaar in het echt zien de belangrijkste manier om contact met elkaar te hebben (tabel 4.2). Welk communicatiemiddel ze daarnaast bij voorkeur hanteren, is mede afhankelijk van de inhoud van het contact, de contactfrequentie en de persoon met wie ze communiceren. Voor korte gesprekken met vrienden gebruiken jongeren het liefst MSN, maar een serieus gesprek gaat bij voorkeur via de telefoon. Stemgeluid is in zulke gesprekken belangrijk voor het overdragen van emoties (Duimel en De Haan 2007: 83). De opkomst van webcams stimuleert daarnaast het voeren van meer persoonlijke gesprekken tijdens chatsessies (Qrius 2007). Sms en e-mail worden het meest gebruikt om afspraken te maken of voor korte berichten, en om met volwassenen te communiceren.

De mobiele telefoon is in korte tijd uitgegroeid tot een belangrijk instrument voor het coördineren van activiteiten. Wie te laat is, kan even bellen en stelt daarmee de wachtende en zichzelf gerust. Zonder veel planning vooraf valt er veel last minute in elkaar te passen. De mobiel biedt de flexibiliteit om toch het gewenste activiteitenpatroon te realiseren. Ook voor het contact met kinderen heeft het mobieltje snel aan belang gewonnen. Voor kinderen in het voorgezet onderwijs behoort de mobiele telefoon bijna altijd tot de standaarduitrusting. Tieners zijn daardoor overal en altijd bereikbaar; zij vinden de mobiel (voor sms en bellen) belangrijk om vriendschappen te onderhouden en om bij een groep te behoren, al geven ze de voorkeur aan face-to-facecontact. Ook communicatie via MSN, sms, e-mail en bellen via de vaste lijn vinden tieners voor het onderhouden van sociale contacten belangrijker dan mobiel bellen (Duimel en De Haan 2007). Onder jonge kinderen groeit het bezit van een mobiele telefoon vrij snel (Duimel, nog te verschijnen). Vaak nemen bij deze kinderen de ouders het initiatief voor de aanschaf, omdat ze het belangrijk vinden dat hun kind in geval van nood kan bellen en dat het altijd en overal bereikbaar is. Ouders bellen meestal om te checken waar hun kind is en om te melden hoe laat hij of zij thuis moet zijn. Onderling voeren ouders dagelijks vergelijkbare gesprekjes over tijd

en plaats (T-Mobile 2009). Door de tijdsdruk die deze levensfase eigen is, speelt de mobiele telefoon een belangrijke rol bij de coördinatie van gezinsactiviteiten.

Tabel 4.2

Belang van verschillende media voor het onderhouden van contact met vrienden, leerlingen in het voortgezet onderwijs, 2005 (in procenten)

	nogal of heel belangrijk
in het echt zien	90
MSN	77
sms	63
bellen vaste lijn	54
e-mail	53
mobiel bellen	50
brief sturen	10
chatten in chatroom	10

Bron: Duimel en De Haan (2007: 83)

Ondanks de technologische mogelijkheden van snelle en efficiënte communicatie, hebben we het drukker gekregen met het onderhouden van sociale contacten. Hoewel trendcijfers ontbreken, is het aannemelijk dat de sociale netwerken groter zijn geworden, met frequenter contact via verschillende wegen. Dit heeft echter weinig veranderd aan de hechte relaties die de kern van dit netwerk vormen, al komt men dan iets minder dan voorheen bij elkaar over de vloer. De regelmaat van intieme interactie en de diepgang van sociaal contact blijven in belangrijke mate voorbehouden aan face-to-facecontact. Veranderingen spelen zich eerder af in de periferie van dat netwerk met vele, maar veel minder hechte relaties. Uit dit grotere reservoir van stand-by relaties kan ieder moment nieuwe interactie geactiveerd worden. Binnen zo'n netwerk zijn er dan meer mogelijkheden om individuele voorkeuren te volgen in de keuze met wie je omgaat. Digitale communicatie maakt mensen echter ook tot deel van netwerken die nieuwe regels en verwachtingen hebben. Aangezien mensen op verschillende plaatsen en verschillende tijdstippen via diverse technologische netwerken met elkaar kunnen communiceren, is fysiek samenzijn niet langer een noodzakelijke voorwaarde om betrokkenheid tot stand te brengen en om eigen identiteit tot uitdrukking te brengen. Het digitale verkeer is echter niet vrijblijvend en verwachtingen van anderen kunnen niet (langdurig) genegeerd worden. Vrienden, kennissen en collega's verwachten antwoord op e-mails, sms en Hyves-krabbels. Communicatie in het dagelijks leven is daarmee omvangrijker, frequenter en veelzijdiger geworden. De ambities om een groot en boeiend sociaal leven te leiden, kan dan ook wel eens gepaard gaan met netwerkstress. Veel van die e-mails, sms'jes en krabbels moeten immers op niet al te lange termijn immers wel gepast beantwoord worden.

4.5 Reizen als schakel tussen dagelijkse activiteiten

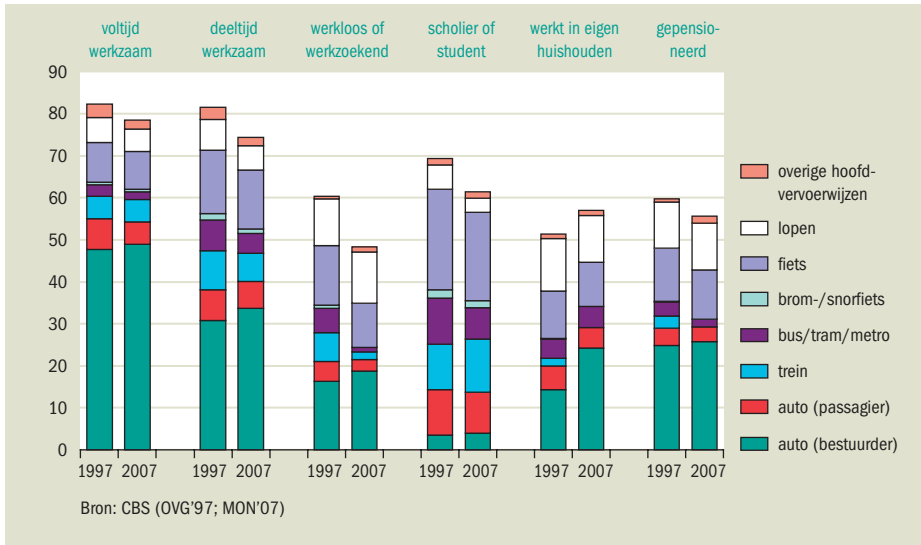
Het dagelijks leven speelt zich af op verschillende plaatsen. Het reizen tussen verschillende activiteiten kost echter tijd. Hoeveel tijd precies, is afhankelijk van het vervoermiddel, het motief van de reis, het moment van de dag waarop de reis plaatsvindt en mogelijke onvoorziene gebeurtenissen, zoals verkeerscongestie en vertragingen in het openbaar vervoer.

In de afgelopen jaren is de auto een steeds belangrijker rol gaan spelen in de dagelijkse mobiliteit, zowel voor mannen als voor vrouwen en ongeacht of men (voltijds of deeltijds) werkt of andere dagelijkse bezigheden heeft (zie figuur 4.3 en 4.4). Nederlanders zijn zich vaker en over grotere afstanden gaan verplaatsen met de auto. Deze toename van het autogebruik heeft bij uiteenlopende bevolkingsgroepen plaatsgevonden. In het algemeen is het rijbewijsbezit onder de Nederlandse bevolking sterk toegenomen, met name onder vrouwen. In 1987 had 82% van de mannen boven de 18 jaar een rijbewijs, tegen 56% van de vrouwen. In 2007 was het aandeel mannen met rijbewijs vrijwel onveranderd, maar bezat inmiddels ook ruim 70% van de vrouwen een rijbewijs (Harms 2008). Hoewel ouderen van oudsher zelf weinig autorijden, zijn zij de afgelopen jaren ook steeds meer over een auto gaan beschikken. Onder allochtonen is de auto eveneens een populair vervoermiddel. Die populariteit komt waarschijnlijk niet alleen doordat de auto een belangrijk statussymbool is, maar ook doordat fietsen geen onderdeel vormt van hun culturele gewoonten. Dat allochtonen toch minder kilometers maken dan autochtonen, hangt onder meer samen met de positie van deze groepen op de arbeidsmarkt. Werkenden rijden meer kilometers met de auto dan niet-werkenden en hoogopgeleiden meer dan laagopgeleiden. Nu onder allochtonen het aandeel werkenden en hoogopgeleiden gestaag toeneemt (Dagevos en Gijsbers 2007), stijgt ook de automobilititeit onder deze groepen (Harms 2006; Olde Kalter 2008).

Een belangrijke ontwikkeling in de dagelijkse mobiliteit is dat Nederlanders steeds vaker alleen in de auto rijden, zonder medepassagiers. Terwijl mensen vroeger als huishouden samen één auto deelden, is de auto in de loop der jaren steeds meer uitgegroeid tot een individueel vervoermiddel. Dit houdt in dat een groeiend aandeel huishoudens inmiddels over evenveel auto's beschikt als er gezinsleden met een rijbewijs zijn. Een op de vijf huishoudens heeft reeds een tweede auto, en zelfs het bezit van een derde auto is toegenomen (KiM 2009). Dat Nederlanders steeds vaker alleen met de auto onderweg zijn, hangt samen met veranderingen in huishoudenssamenstelling en activiteitenpatronen. De groei van het aandeel eenpersoonshuishoudens maakt dat steeds meer personen een auto voor alleen zichzelf bezitten. Ook de groei van de arbeidsdeelname van vrouwen heeft het individuele autogebruik voor woon-werkverkeer gestimuleerd. Hoewel mannen nog altijd vaker dan vrouwen gebruik maken van de auto voor hun woon-werkverkeer, zijn vrouwen al jaren bezig met een inhaalslag op dit gebied (Harms 2008; KiM 2009).

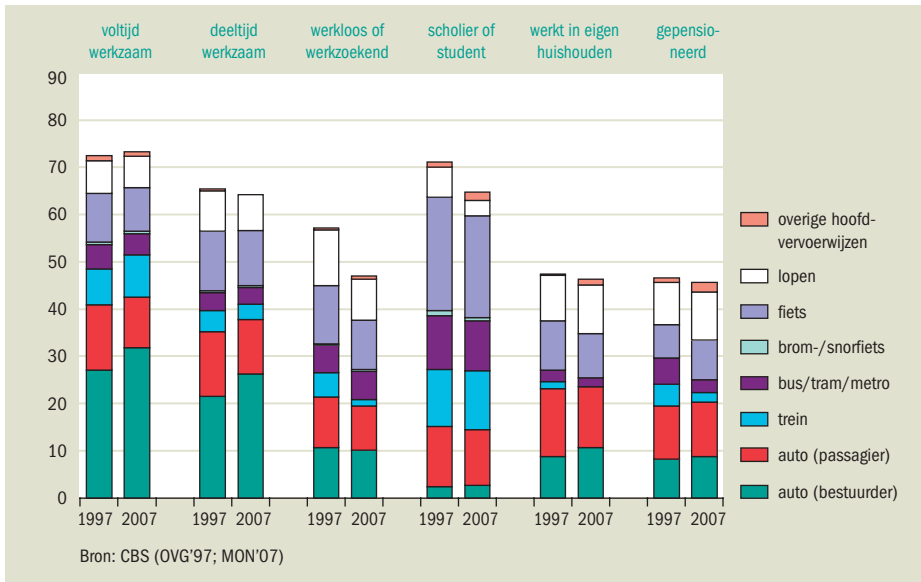
Figuur 4.3

Reisduur in het verkeer, mannen van 12 jaar en ouder, naar vervoermiddel, 1997 en 2007 (in minuten per dag)

Figuur 4.4

Reisduur in het verkeer, vrouwen van 12 jaar en ouder, naar vervoermiddel, 1997 en 2007 (in minuten per dag)

De auto en het autogebruik winnen ook terrein als het gaat om het gebruik voor huishoudelijke en zorgtaken, zoals boodschappen doen en het brengen en ophalen van kinderen. De auto lijkt in dat kader steeds meer een *management tool* te zijn geworden. In 1975 vond 37% van de reistijd voor huishoudelijke en zorgtaken met de auto plaats, en bestond 53% van de reistijd uit lopen en fietsen. In de loop der jaren nam het autogebruik toe, ten koste van fietsen en wandelen. In 2005 besloeg het autogebruik 50% van de reistijd, en lopen en fietsen 45%. Het openbaar vervoer speelde altijd al een ondergeschikte rol; deze is verder afgenomen van 10% in 1975 tot 5% in 2005 (Harms 2008).

Ondanks de grote populariteit van de auto, is de fiets niet weg te denken als vervoermiddel voor huishouden en zorg, in het bijzonder onder huishoudens met opgroeiende kinderen. De fiets blijkt vooral voor verplaatsingen binnen de woonplaats een betrouwbaar vervoermiddel. Fietsers hebben immers weinig last van verkeerscongestie en fietsen zijn gemakkelijk dicht bij de bestemming te parkeren. Deze voordelen van de fiets wegen kennelijk vaak op tegen de beperkingen ervan, zoals de weersgevoeligheid, de lage snelheid, het kleine bereik en de beperkte belading (minder kinderen en spullen; Schwanen 2008). De bakfiets kent minder beperkingen voor het vervoeren van goederen en kinderen, wat de opkomst van dit fietstype in het Nederlandse straatbeeld verklaart.

Ook voor diverse andere vrijetijdsactiviteiten zijn mensen doordeweeks of in het weekend onderweg. Ruim 16% van de totale reistijd van Nederlanders vindt plaats in het kader van sociale contacten. Doordeweeks blijft men dikwijls dicht bij huis en is de fiets het meest gebruikte vervoermiddel (bv. om te gaan sporten of naar een café of theatervoorstelling te gaan). In het weekend vinden meer uitstapjes op grotere afstand van de woning plaats, waarvoor de auto meer wordt gebruikt. Overigens verschillen de gebruikte vervoermiddelen voor vrijetijdsactiviteiten per leeftijdsgroep. Kinderen tot 12 jaar worden vaak door hun ouders met de auto naar hun vrijetijdsactiviteiten vervoerd. Jongeren tussen de 12 en 17 jaar, die zelfstandiger zijn in het verkeer, maken juist vaak gebruik van de fiets. Volwassenen in de leeftijd van 18-64 jaar gebruiken vaak de auto, en ouderen lopen verhoudingsgewijs veel in de vrije tijd (Harms 2008).

Veel dagelijkse verplichtingen hebben een vaste plek en een vast tijdstip. Daarmee leggen verplichtingen in meerdere of mindere mate een dwingende druk op volle agenda's als het gaat om reizen op specifieke tijden. Het onderweg zijn is dan in eerste instantie een functionele bezigheid, waarbij efficiëntie belangrijk is. Hoe mensen een reis beleven, hangt sterk van de omstandigheden af. De door de agenda gedicteerde reistijden van individuele Nederlanders zijn vaak deel van collectieve patronen, die tezamen leiden tot spitsperioden in het verkeer. Reizen die tijdens de spits langer duren dan daarbuiten, zijn voor de meeste mensen niet problematisch, zolang de extra reistijd van tevoren kan worden ingeschat. In plaats van zich te ergeren, ervaren veel vaste filerijders eerder een gevoel van berusting (Harms et al. 2007). Dat standaardfiles een geaccepteerd onderdeel van het dagelijkse forenzen vormen, blijkt onder meer uit het feit dat radiostations doorgaans alleen de files van

langer dan vier kilometer en op ongebruikelijke plaatsen vermelden. Het forenzen van het werk naar huis wordt door velen ervaren als een goed moment om gevoelsmatig te schakelen tussen de rol van arbeidskracht en die van ouder of echtgenoot en meer in het algemeen om te schakelen tussen werk en privé. Men probeert de reis zo aangenaam mogelijk te maken, bijvoorbeeld door in de auto de favoriete muziek te beluisteren en in de trein (gratis) kranten of boeken te lezen of te slapen. Reistijd kan men, door de moderne technologie, ook in toenemende mate besteden aan werkactiviteiten, zoals het beantwoorden van e-mails in de trein, of het voeren van zakelijke telefoongesprekken tijdens het autorijden (Harms 2008; Watts en Urry 2008).

Als men te maken krijgt met afspraken die uitlopen of met onverwachte vertragingen, kan de oplopende tijdsdruk leiden tot gejaagdheid en stress onderweg. Deze gevoelens worden versterkt wanneer de activiteit waarnaar toe men reist niet vrijblijvend is. Zo geeft bijvoorbeeld de vrees te laat komen voor het ophalen van een kind of voor een belangrijke werkafspraak veel onrust (Schwanen 2008). Langere reistijden waarop mensen niet kunnen anticiperen, hebben vaak te maken met onverwachte vertragingen onderweg, zoals niet-reguliere files en vertraagd openbaar vervoer. Met name een gebrek aan goede informatie over de te verwachten vertraging en over alternatieve reisroutes, versterken gevoelens van irritatie onder reizigers. Vertragingen met het openbaar vervoer roepen meer irritaties op dan vertragingen tijdens autoritten (Harms et al. 2007). Er komen steeds meer technologische oplossingen om greep te krijgen op de reisduur, zoals actuele reisinformatie via het navigatiesysteem en de mobiele telefoon. Rijkswaterstaat geeft langs snelwegen op digitale informatieborden aan hoelang het nog rijden is tot bepaalde afslagen of steden.

In huishoudens die uit meer dan één persoon bestaan, dienen diverse activiteiten en de bijbehorende reizen op elkaar afgestemd te worden, gepaard aan de druk om op tijd te zijn. In gezinnen met kinderen, bijvoorbeeld, wordt het wegbrengen en ophalen ten behoeve van kinderopvang en school het vaakst door moeders gedaan. Wanneer ouders deze taken onderling verdelen, zijn vaders vaker verantwoordelijk voor het wegbrengen dan voor het ophalen (Schwanen 2007). Het ophalen blijkt als stressvoller te worden ervaren dan het wegbrengen. Dit lijkt samen te hangen met het feit dat het te laat komen bij het ophalen, bijvoorbeeld door onverwacht langere reistijden, als een groter probleem wordt ervaren dan het te laat komen op het werk. Dat is in lijn met de bevinding dat werkende mannen en vrouwen op het thuisfront vaker een gevoel van tekortschieten ervaren dan op het werk (zie figuur 4.1).

De mobiele telefoon helpt om de angst voor te laat komen te verminderen, doordat er onderweg nog kan worden doorgegeven dat men wat later is of een alternatieve planning kan afspreken. Sommige huishoudens gebruiken de mobiele telefoon om de dagindeling helemaal volgens een openplansysteem te benaderen. Er is dan veel telefonisch contact tussen de partners, waarbij op het laatste moment wordt kortgesloten wie die dag welke taken en de bijbehorende reizen op zich neemt (Schwanen 2008). Deze openplanbenadering is echter voor lang niet iedereen een optie, omdat beroepen, werktijden of reistijden vaak weinig ruimte voor flexibele oplossingen bieden.

4.6 Slotbeschouwing

We begonnen dit hoofdstuk met de vraag of er sprake is van toenemende drukte in het dagelijks leven. Is het leven nu drukker dan tien tot vijftien jaar geleden? En wat betekent dat voor het combineren van arbeid en zorgtaken, de relaties tussen ouders en kinderen, de relaties in de vrije tijd en het onderweg zijn ten behoeve van al deze activiteiten? Het dagelijks leven blijkt inderdaad wat drukker te zijn geworden. Sinds het midden van de jaren negentig zijn Nederlanders van 20-65 jaar meer tijd kwijt aan verplichtingen (betaalde arbeid, zorgtaken, onderwijs). In het bijzonder vrouwen hebben het hierdoor de laatste jaren wat drukker gekregen. Zij doen in het totale tijdsbeslag van betaalde en onbetaalde arbeid nauwelijks meer onder voor mannen, al doen vrouwen nog altijd meer onbetaald werk en mannen meer betaald werk. Vooral in een periode met zorg voor opgroeiende kinderen leidt dat tot beperkte vrije tijd. De toegenomen drukte komt mede doordat zowel mannen als vrouwen in toenemende mate taken op het gebied van arbeid en zorg combineren. De tijd die ouders met hun kinderen doorbrengen, neemt eerder toe dan af, ook al zijn moeders tegenwoordig vaker aan het werk. De toegenomen drukte leidt ook tot meer autovervoer, waardoor er op de wegen meer files zijn gekomen. Voor sociale contacten resteerde minder tijd, maar het sociale verkeer is wel drukker geworden, doordat contacten met familie, vrienden en kennissen steeds meer via de computer en de mobiele telefoon onderhouden worden.

Tegelijkertijd constateerden we in dit hoofdstuk dat er nieuwe manieren zijn om arbeid, zorgtaken en vrijetijdsbezigheden wat makkelijker op elkaar af te stemmen, in elkaar over te laten lopen en zelfs tegelijkertijd te verrichten. Kinderopvang maakt het voor werkende ouders mogelijk om arbeid en zorg te combineren. Er zijn ook andere strategieën, die wellicht wat minder makkelijk in verband worden gebracht met het managen van het dagelijks leven. Zo biedt de mobiele telefoon mogelijkheden om afspraken (zowel privé als werkgerelateerd) op het laatste moment concreet te maken of te veranderen. Met bericht later komen, toch op een andere plek afspreken, iemand vragen de honneurs even waar te nemen, de kinderen op te halen of boodschappen te doen, dit alles zijn zaken die in het tijdperk van de mobiele telefoon veel makkelijker te realiseren zijn dan in de tijd daarvoor. Die vast- of bijstelling van afspraken kan ook nog tijdens het vervoer gebeuren. In de trein en in de auto wordt veel gebeld, evenals op verkeersknooppunten als vliegveld of station, met name als er vertragingen zijn. De mobiele telefoon biedt dus nieuwe coördinatie-mogelijkheden.

Mogelijk komen verzoeken die via de mobiel binnenkomen niet altijd gelegen. De keerzijde van de medaille is dat verzoeken die via de mobiel gedaan worden, bijvoorbeeld om in te springen, soms niet of moeilijk te weigeren zijn. Ook voor andere nieuwe technologieën geldt deze ambivalentie. Zo kan thuiswerken een welkome strategie zijn om arbeid en zorg te combineren en files te vermijden, maar de consequentie kan ook zijn dat werk en privé niet meer duidelijk van elkaar te onderscheiden zijn. Hetzelfde geldt voor e-mail en voor het feit dat op steeds meer plekken wifi

beschikbaar is: niemand is meer verbaasd dat het mobieltje en de laptop meegaan op vakantie. De mogelijkheden om altijd en overal te multitasken, vormen langzaam maar zeker een steeds vanzelfsprekender onderdeel van het dagelijks leven. Dat gaat niet alleen op in de zin van thuis werkzaken regelen en vice versa, maar ook in de zin van nog even snel mailen, sms'en of krabbelen aan vrienden, al of niet terwijl we onderweg zijn. De grenzen tussen de verschillende levensdomeinen vervagen daardoor.

De vraag hoe we dit in het dagelijks leven ervaren, is niet simpelweg te beantwoorden. De indruk die op basis van dit hoofdstuk ontstaat, is echter dat het velen wel bevalt: zelfs van in de file staan weten de meesten nog wat te maken, mits het geen onverwachte file is. Daarin zit hem dan ook meteen de kneep: zolang er geen onvoorziene problemen ontstaan lijken we, over het algemeen, in het dagelijks leven goed toegerust voor het verrichten en combineren van meerdere taken en bezigheden, zoals betaald werk, het huishouden, de zorg voor kinderen, het onderhouden van sociale contacten, ondernemen van activiteiten met vrienden en familie enzovoort. Om de drukte het hoofd te kunnen bieden, zoeken en vinden we ondersteuning bij voorzieningen en moderne technologieën. Nederlanders komen weliswaar minder bij elkaar over de vloer, maar hebben vaker langs digitale weg contact met elkaar. Kinderopvang is een voorziening die de zorg voor de kinderen deels kan overnemen. De tijd die ouders en kinderen samen doorbrengen, is er niet minder door geworden en verloopt doorgaans naar grote tevredenheid van zowel ouders al kinderen. Het leven is dan wel wat druk en gejaagd, maar dat lijkt er ook wel een beetje bij te horen. De echte irritaties en gevoelens van tekortschieten ontstaan vooral op het moment dat zich onvoorziene, onverwachte situaties of calamiteiten voordoen. Bij een zieke thuis, een spoedklus, deadline of uitgelopen vergadering op het werk, onverwachte files en vertragingen schiet de stress erin. Op gezette tijden kunnen we dan ook wel verlangen naar de rust en regelmaat van een rustig leven. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de grote populariteit van sporten als yoga en pilates, en nieuwe modetrends op het gebied van slowfood en het onthaasten in het klooster (zie de Intermediair 2009). Over het algemeen lijken we het leven echter ten volle te willen leven. Af en toe wat irritatie en soms wat serieuze stress, lijken daarbij onvermijdelijk.

Noot

- 1 Onbetaalde arbeid is breder gedefinieerd dan alleen zorgtaken en omvat naast huishoudelijk werk en de zorg voor kinderen en andere huisgenoten, ook doe-het-zelfwerkzaamheden, hulp aan (niet-)familieleden en vrijwilligerswerk.

Literatuur

- Antheunis (2009). *Online communication, interpersonal attraction, and friendship formation* (proefschrift). Uitgegeven in eigen beheer.
- Boase, J., J.B. Horrigan, B. Wellman en L. Rainie (2006). *The strength of internet ties. The internet and email aid users in maintaining their social networks and provide pathways to help when people face big decisions*. Washington D.C.: Pew Internet & American Life Project.
- Breedveld, K. en A. van den Broek (2003). *De veeleisende samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K., A. van den Broek, J. de Haan, L. Harms, F. Huysmans en E. van Ingen (2006). *De tijd als spiegel. Hoe Nederlanders hun tijd besteden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/www.tijdbesteding.nl.
- Broek, A. van den en J. de Haan (2006). Digitale contacten en integratie van allochtone jongeren. In: J. de Haan en C. van 't Hof (red.), *Jaarboek ICT en samenleving 2006. De digitale generatie* (p. 83-106). Amsterdam: Boom.
- Broek, A. van den en S. Keuzenkamp (red.) (2008). *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CBS (2009). *Statistisch jaarboek 2009*. Den Haag / Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CPB (2009). *Centraal Economisch Plan 2009*. Den Haag: Sdu.
- Cloïn, M. en C. Wennekers (2006). Meer werken, meer zorgen? In: *Altijd een antwoord. SCP-nieuwjaarsuitgave 2006* (p. 232-236). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Cloïn, M. en M. Souren (2009). Onbetaalde arbeid en de combinatie van arbeid en zorg. In: A. Merens en B. Hermans (red.), *Emancipatiemonitor 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Crok, S. (2003). Twee afspraken goed, vier afspraken beter. De druksten zullen de vrolijksten zijn. In: *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, jg. 57, nr. 1/2, p. 12-17.
- Cummings, J., B. Butler en R. Kraut (2002). The quality of online social relationships. In: *Communications of the ACM*, jg. 45, nr. 7, p. 103-108.
- Dagevos, J. en M. Gijssbers (red.) (2007). *Jaarrapport integratie 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Duimel, M. (nog te verschijnen). Mobiele telefonie. In: J. de Haan en R. Pijpers (red.), *Kind en nieuwe media*. Houten: Bohn Stafleu Van Loghum.
- Duimel, M. en J. de Haan (2007). *Nieuwe links in het gezin. De digitale leefwereld van tieners en de rol van hun ouders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- GfK (2009). Trends in internetgebruik. In: *GfK jaargids 2009* (p. 92-97).
- Greenhaus, J.H. en G.N. Powell (2006). When work and family are allies. A theory of work-family enrichment. In: *Academy of Management Review*, jg. 31, nr. 1, p. 72-92.
- Groenendijk, H. (1998). *Werken en zorgen: de moeite waard*. Utrecht: Jan van Arkel.
- Harms, L. (2006). *Anders onderweg. De mobiliteit van allochtonen en autochtonen vergeleken*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau / Rijkswaterstaat Adviesdienst Verkeer en Vervoer.
- Harms, L. (2008). *Overwegend onderweg. De leefsituatie en de mobiliteit van Nederlanders*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Harms, L., P. Jorritsma en N. Kalfs (2007). *Beleving en beeldvorming van mobiliteit*. Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid.
- Hochschild, A. (1997). *The time bind. When work becomes home and home becomes work*. New York: Henry Holt & Co.

- Huysmans, F. en J. de Haan (2008). Dagbladen, televisie en internet. In: A. van den Broek en S. Keuzekamp (red.), *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen* (p. 125-148). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Intermediair (2009). Zwijgend onthaasten in het klooster beleeft een hausse. In: *Intermediair*, 17 april 2009.
- Jehoel-Gijsbers, G. (2009). *Kunnen alle kinderen meedoen? Onderzoek naar de maatschappelijke participatie van arme kinderen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kamphuis, C. en A. van den Broek (nog te verschijnen). *Nederlandse tijd versus Europese tijd* (werktitel). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Keuzenkamp, S. en L. Faulk (2006). Voltijds werkende moeders. In: *Sociaal en Cultureel Rapport 2006. Investeren in vermogen* (p. 153-181). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- KiM (2009). *Mobiliteitsbalans 2009*. Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid.
- Kinneging, A.A.M. (2007). Het belang van het kind gezien vanuit het perspectief van de overheid. In: A.A.M. Kinneging en B. Levering (red.), *In het belang van het kind* (p. 37-58). Amsterdam: SWP Press.
- Knijjn, T. en F. van Wel (2001). *Een wankel evenwicht. Arbeid en zorg in gezinnen met jonge kinderen*. Utrecht: SWP Uitgeverij.
- Lenhart, A. en M. Madden (2007). *Social networking websites and teens. An overview*. Geraadpleegd 15 juli 2009 via www.pewinternet.org/reports.asp?page=2.
- Lenhart, A., M. Madden en P. Hitlin (2005). *Teens and technology*. Washington D.C.: Pew Internet & American Life Project.
- Lippe, T. van der, A. Jager en Y. Kops (2003). In balans tussen werk en privé? De invloed van de arbeidssituatie en de thuissituatie op combinatiedruk van mannen en vrouwen. In: *Bevolking en Gezin*, jg. 32, nr. 3, p. 3-24.
- Lippe, T. van der, A. Jager en Y. Kops (2006). Combination pressure. The paid work-family balance of men and women in European countries. In: *Acta Sociologica*, jg. 49, nr. 3, p. 303-319.
- Olde Kalter, M.J. (2008). *Blijvend anders onder weg. Mobiliteit van allochtonen nader bekeken*. Den Haag: Kennisinstituut voor Mobiliteitsbeleid.
- Portegijs, W. en S. Keuzenkamp (red.) (2008). *Nederland deeltijdland. Vrouwen en deeltijdwerk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Qrius (2007). *Jongeren 2007*. Amsterdam: Qrius.
- Rijswijk, K. van (2005). *It's about time, flexitime, and a healthy work-home balance* (proefschrift). Tilburg: Universiteit van Tilburg.
- Schwanen, T. (2007). Gender differences in chauffeuring children among dual-earner families. In: *The Professional geographer*, jg. 59, nr. 4, p. 447-462.
- Schwanen, T. (2008). Managing uncertain arrival times through sociomaterial associations. In: *Environment and Planning B: Planning and Design*, jg. 35, nr. 6, p. 997-1011.
- SPOT (2007). *Alles over tijd. SPOT tijdsbestedingsonderzoek 2006*. Amstelveen: SPOT.
- Stevens, J., E. Pommer, H. van Kempen, E. Zeijl, I. Woittiez, K. Sadiraj, R. Gilsing en S. Keuzenkamp (2009). *De jeugd een zorg. Een ramings- en verdeelmodel van de provinciale jeugdzorg 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- T-Mobile (2009). *Onderzoek van Memo2 in opdracht van T-Mobile naar het gebruik van mobiele telefoons binnen gezinnen in Nederland*. Den Haag: T-Mobile.
- Vinken, H. en P. Ester (2001). Druk, drukker, drukst. Nederlanders over de toekomst van arbeid, zorg en vrijetijd. In: *Vrijetijdstudies*, jg. 19, nr. 1, p. 21-42.
- Watts, L. en J. Urry (2008). Moving methods, travelling times. In: *Environment and Planning D: Society and Space*, jg. 26, nr. 5, p. 860-874.

- Weikert, A. en W. Weikert (2003). *Werkende moeders hebben gelukkiger kinderen*. Amsterdam: De Driehoek.
- Zeijl, E. (2001). *Young adolescents' leisure. A cross-cultural and cross-sectional study of Dutch and German 10-15 year-olds*. Leiden: Leiden University.
- Zeijl, E., M. Crone, K. Wiefferink, S. Keuzenkamp en M. Reijneveld (2005). *Kinderen in Nederland*. Den Haag/Leiden: Sociaal en Cultureel Plan- bureau/TNO Kwaliteit van leven.

5 Onderwijs

Monique Turkenburg en Ria Vogels

- In het basisonderwijs presteren jongens iets beter op rekenen, meisjes overwegend iets beter op taal. Allochtone leerlingen zijn de laatste jaren weliswaar steeds beter gaan presteren, maar hebben nog steeds een achterstand op autochtone leerlingen. Woordenschat vormt voor hen het grootste probleem, vooral bij leerlingen die thuis uitsluitend Turks spreken.
- De deelname aan het speciaal onderwijs blijft groeien. Vooral het aantal leerlingen met ernstige gedragsproblemen is in tien jaar tijd toegenomen: in het basisonderwijs is dit ruim anderhalf maal zo groot geworden; in het voortgezet onderwijs is het zelfs bijna verdriedubbeld.
- De stijging in deelname aan het havo en vwo zet door. In 1997 werd dit door 35% van de 15-jarigen bezocht, in 2008 door 41%.
- Het leerwegondersteunend onderwijs (lwo) in het vmbo is sterk toegenomen. In het schooljaar 2008/'09 nam 10,5% van de 15-jarigen deel aan het lwo, tegenover 6,8% in 1997/'98.
- Het stapelen van studies biedt zeker uitkomst voor de tragere leerling, maar is niet zonder problemen. De kans op uitval is bij stapelaars die van het mavo naar het havo zijn gekomen, twee keer zo hoog als bij andere havo-leerlingen. Een vijfde van de mbo'ers in het hbo valt uit, tegenover 14% van de havisten. Ook is een vijfde van de hbo'ers die naar de universiteit overstappen na een jaar alweer gestopt met de studie; van de vwo'ers is dat 4%.
- De deelname aan het hoger onderwijs groeit nog steeds. Inmiddels begint 60% na het voortgezet onderwijs aan een hbo- of wo-opleiding.
- Het totale opleidingsniveau van de bevolking stijgt, ook onder allochtonen. In tien jaar tijd is het aandeel hoogopgeleiden in de Nederlandse bevolking toegenomen van 22% tot 28%.
- Niet alleen in Nederland, ook elders in de EU zijn jonge vrouwen qua opleidingsniveau jonge mannen voorbijgestreefd. Van de 25-35-jarigen in Nederland is 38% van de vrouwen hoogopgeleid, tegenover 34% van de mannen. In de gehele EU is dat 34% respectievelijk 27%.

5.1 Beleidsdoelstellingen: basisvaardigheden en kwaliteit

De laatste jaren neemt de zorg over de kwaliteit van het onderwijs toe. In het maatschappelijk debat domineert de opvatting dat het leeraanbod en de leeropbrengsten in het onderwijs tekortschieten en dat het niveau van het onderwijs daalt. Er zijn steeds meer leerlingen in het funderend onderwijs die de basisvaardigheden in taal en rekenen/wiskunde onvoldoende beheersen om goed te kunnen functioneren in de samenleving, en nog steeds gaan te veel leerlingen naar een school van onvoldoende

kwaliteit (Inspectie 2008a, 2008b, 2009). De aansluiting tussen de verschillende onderwijstypen verloopt niet soepel, wat deels is terug te voeren op tekortschietende basisvaardigheden bij leerlingen en studenten.

Deze zorg over de kwaliteit van het onderwijs zien we terug in de landelijke beleidsdoelstellingen van de overheid. Het beleid voor het primair en voortgezet onderwijs wordt toegelicht in de zogenoemde Kwaliteitsagenda's (OCW 2007a en OCW 2007b). Beide nota's bevatten richtinggevende beleidsdoelen en -ambities, die moeten resulteren in een verbetering van de onderwijskwaliteit en voldoende onderwijsopbrengsten.¹

In het primair onderwijs ligt in de beleidsvoornemens het accent op basisvaardigheden. Naast een dekkend – en kwalitatief goed – aanbod van voor- en vroegschoolse educatie voor alle kinderen met achterstanden, wordt gestreefd naar de reductie van de taalachterstand van achterstandsleerlingen, het creëren van referentiekaders voor het niveau van taal- en rekenvaardigheden, een aantoonbare stijging van de leerprestaties van alle leerlingen bij taal en rekenen en een goede kwaliteitszorg op de scholen.

De beleidsplannen voor het voortgezet onderwijs zetten eveneens in op verbetering van de taal- en rekenprestaties; daarnaast streven ze naar goede en betrouwbare examens, het bevorderen van excellentie en voor iedere leerling een passende kwalificatie. Tevens staat het realiseren van passend en kwalitatief goed onderwijs voor zorgleerlingen op de beleidsagenda. Schooluitval moet volgens het beleidsplan met de helft worden teruggedrongen; het doel is dat alle leerlingen ten minste de startkwalificatie (zie begrippenlijst) behalen, en ook zorgleerlingen moeten vaker een kwalificatie behalen. Daarvoor worden er kerndoelen en leerlijnen ingevoerd in het (voortgezet) speciaal onderwijs.

In het kader van doorlopende leerlijnen zullen de komende tijd referentieniveaus voor taal en rekenen worden ingevoerd. Sommige referentieniveaus worden gekoppeld aan leeftijd en schrijven concreet het niveau voor dat een leerling op die leeftijd moet hebben bereikt.

Aandacht voor taal en rekenen beperkt zich niet tot het primair en voortgezet onderwijs. In alle sectoren moet het niveau omhoog, waardoor ook de aansluiting tussen de verschillende schooltypen zal verbeteren. Het stapelen van opleidingen, voor leerlingen die meer tijd nodig hebben om een bepaald onderwijsniveau te bereiken, moet weer makkelijker worden en ook de aansluiting binnen de beroepskolom moet beter. Andere maatregelen om de kwaliteit van het onderwijs te waarborgen, leerlingen tot betere prestaties uit te dagen en de aansluiting in het onderwijs te verbeteren, zijn het verzwaren van de exameneisen in het voortgezet onderwijs en mbo.

In het hoger onderwijs staat kwaliteit eveneens hoog op de beleidsagenda (TK 2007/2008a). De beleidsplannen leggen nadruk op het verhogen van studiesucces en minder uitval in de bachelorfase. Tevens zou het rendementsverschil tussen niet-westerse migranten en autochtonen (nu nog 20%) moeten worden ingelopen.

Verskillende beleidsdoelstellingen zijn gericht op voldoende en goed opgeleide leraren (OCW 2008a) en in alle sectoren wordt ten slotte ingezet op het bevorderen van excellentie bij leerlingen en studenten.

In dit hoofdstuk geven we de stand van zaken met betrekking tot de deelname aan het onderwijs en het opleidingsniveau van de bevolking. Waar mogelijk zullen we inzoomen op enkele centrale thema's in het onderwijsbeleid, in het bijzonder de basisvaardigheden in taal en rekenen/wiskunde en, meer in het algemeen, de kwaliteit van het onderwijs.

5.2 Voor- en vroegschoolse educatie (vve)

Voorafgaand aan de periode op de basisschool zijn er verschillende voorzieningen voor niet-leerplichtige kinderen. Er is kinderopvang en er zijn peuterspeelzalen. Kinderopvang heeft primair tot doel om ouders in de gelegenheid te stellen betaald werk te doen of een opleiding te volgen. Peuterspeelzalen zijn pedagogisch gerichte voorzieningen waar kinderen een of twee dagdelen per week spelenderwijs leren met andere kinderen om te gaan en waar hun ontwikkeling wordt gestimuleerd. Daarnaast zijn er programma's voor voor- en vroegschoolse educatie (vve), gericht op het stimuleren van de ontwikkeling van jonge kinderen (2,5 tot 6 jaar) van laagopgeleide ouders. De vve-programma's worden in samenwerking aangeboden door peuterspeelzalen en basisscholen. De programma's beginnen op de peuterspeelzaal, als kinderen 2,5 jaar oud zijn, en lopen door in de eerste twee jaar van de basisschool. Voor- en vroegschoolse educatie is al jaren een belangrijk speerpunt in het achterstandenbeleid, en vooral de deelname van Turkse en Marokkaanse kinderen aan de vve is het afgelopen decennium gestegen (Gijsberts en Herweijer 2007). De beleidsdoelstellingen voor de vve zijn in kwantitatieve termen verwoord. Voor de komende jaren wordt gestreefd naar een groter bereik van de doelgroep, en in 2011 moet er voor alle kinderen uit de doelgroep een vve-aanbod zijn van vier dagdelen per week. De G4- en G27-gemeenten voldoen nu reeds aan dit laatste criterium, maar andere gemeenten bieden nog overwegend drie dagdelen vve aan (Van der Vegt et al. 2008).

Volgens een peiling onder gemeenten neemt in 2007 53% van de doelgroepkinderen deel aan het voorschoolse deel van de vve; in 2008 stijgt dat naar 62% (waarvan 57% de peuterspeelzalen betreft en 5% de kinderdagverblijven). Het bereik in de vroegschoolse periode is 67% in 2007, en – weliswaar op gegevens van veel minder gemeenten gebaseerd – 63% in 2008. Kanttekening hierbij is dat veel gemeenten geen of slechts onvolledige gegevens konden verstrekken over het bereik (Jepma et al. 2007; Van der Vegt et al. 2008).

De voor- en vroegschoolse educatie (vve) is een voorbeeld van een interventie waarvan de effectiviteit wordt beïnvloed door de invoeringscondities. De organisatie van de vve is gecompliceerd: op bestuurlijk en uitvoerend niveau zijn er verschillende typen instellingen bij betrokken (kinderdagverblijven, peuterspeelzalen, basisscholen). Bovendien heeft het voorschoolse deel een andere financierings-

grondslag dan het vroegschoolse deel. In Nederland is er vooralsnog onvoldoende bewijs voor de effectiviteit van vve en zijn ook de langetermijneffecten onbekend (Ledoux en Veen 2009). Onderzoek naar de effectiviteit van de programma's laat steeds wisselende resultaten zien. Redenen daarvoor zijn dat er in de uitvoeringspraktijk kan worden afgeweken van de strenge programma-eisen² en dat niet altijd bekend is gedurende welke periode en hoe intensief een kind het programma heeft gevolgd. Daarnaast is een controlegroep vaak niet eenvoudig te vinden, zijn voor jonge kinderen vaak geen geschikte meetinstrumenten voorhanden en wil men vaak te snel resultaat zien (Ledoux en Veen 2009). Verschillende onderzoekers zeggen echter toch, mede op grond van buitenlands onderzoek, dat het plausibel is dat vve-programma's positieve effecten hebben, als deze maar met zorg worden geïmplementeerd (Doolaard en Leseman 2008; Van der Vegt en Veen 2009). Nu de focus in het beleid zo sterk op de kwantiteit (de bereikdoelstelling) ligt, is het de vraag of daardoor de kwaliteit – en daarmee ook de effectiviteit – van de vve niet verder onder druk wordt gezet. De Wet ontwikkelingskansen door kwaliteit en educatie, die in augustus 2010 van kracht wordt, lijkt meer aandacht voor de kwaliteit van de vve te vragen en poogt tevens een aantal negatieve gevolgen van de 'knip'³ in het voor- en vroegschoolse deel van de vve ongedaan te maken. Of dit de effectiviteit van vve gunstig beïnvloedt, moet toekomstig onderzoek uitwijzen. Belangrijk is dat de nadruk op het behalen van de kwantitatieve doelstellingen niet ten koste moet gaan van de kwaliteit van de vve-programma's.

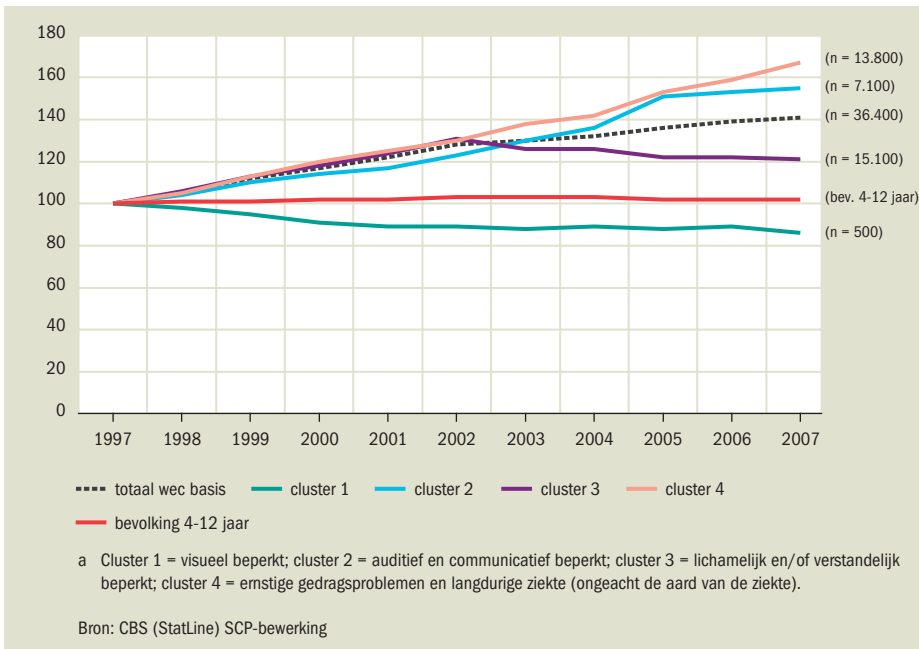
5.3 Basisonderwijs en speciaal onderwijs

In principe gaan alle kinderen vanaf 4 jaar naar school. De ontwikkeling van het aantal leerlingen in het basisonderwijs gaat daardoor gelijk op met de demografische ontwikkeling van het aantal kinderen van 4-12 jaar. In figuur 5.1 is te zien dat sinds 1997 het totale aantal 4-12-jarige kinderen licht is gestegen (van 1,75 naar 1,79 miljoen). De kinderen gaan naar het reguliere basisonderwijs of naar scholen voor speciaal basisonderwijs en speciaal onderwijs. Het speciaal basisonderwijs is begin jaren negentig ontstaan uit een samenvoeging van het onderwijs voor kinderen met leer- en opvoedingsproblemen (lom) en voor moeilijk lerende kinderen (mlk). Het speciaal onderwijs, vallend onder de Wet op de expertisecentra (WEC), richt zich op kinderen met uiteenlopende handicaps of met gedragsproblemen.

Relatief weinig kinderen nemen deel aan het niet-reguliere basisonderwijs (bijna 8% van de 11-jarigen), maar daarbinnen verschuift de verhouding tussen de verschillende vormen van het niet-reguliere basisonderwijs. Het aandeel leerlingen in het speciaal basisonderwijs is namelijk gedaald, als gevolg van het 'weer samen naar school'-beleid, waardoor een deel van de leerlingen die voorheen naar het speciaal basisonderwijs zouden gaan, nu in het regulier basisonderwijs zit. Het speciaal onderwijs is daarentegen sterker gegroeid dan op grond van demografische ontwikkelingen verwacht mag worden (figuur 5.1).

Figuur 5.1

Ontwikkeling van het aantal leerlingen in het speciaal onderwijs, wEC-basisonderwijs, naar cluster^a en in relatie tot de bevolking van 4-12 jaar, 1997-2007 (in indexcijfers, 1997 = 100)

Er worden vier clusters van scholen voor speciaal onderwijs die onder de Wet op de Expertise Centra (WEC) vallen, onderscheiden. Cluster 1-scholen zijn voor visueel gehandicapte kinderen (blind en slechtziend). Dit is het kleinste cluster (zie figuur 5.1). Cluster 2 is voor kinderen met auditieve handicaps (doof en slechthorend) en communicatieve handicaps (ernstige spraakmoeilijkheden). Scholen in cluster 3 zijn bedoeld voor (meervoudig) lichamelijk gehandicapte kinderen en zeer moeilijk lerende kinderen (zmlk). Cluster 4, ten slotte, is voor kinderen met ernstige gedragsproblemen (zeer moeilijk opvoedbaar, zmk), langdurig zieke kinderen (ongeacht de aard van hun ziekte) en kinderen in scholen verbonden aan pedologische instituten. Namen in 1997 8200 leerlingen deel aan cluster 4, in het schooljaar 2007/'08 is dit opgelopen tot 13.800 leerlingen. De groei komt vooral voor rekening van de zmk-leerlingen. Opvallend is verder dat in cluster 4 jongens sterk oververtegenwoordigd zijn (circa 80% jongens). Ook in de andere clusters zijn jongens in de meerderheid; zij maken twee derde uit van de leerlingen in het speciaal onderwijs. Cluster 4 echter, en daarbinnen vooral de scholen voor kinderen met ernstige gedragsproblemen, spant de kroon. In de cluster 1-scholen, voor visueel beperkte kinderen, is de verhouding jongens/meisjes nog het minst uit balans, met circa 57% jongens.

Er is meer dan één verklaring te geven voor de groei van cluster 4. Een belangrijke reden is dat er op sociaal en cognitief terrein steeds meer van kinderen wordt gevraagd; veel kinderen kunnen niet aan deze eisen voldoen. Een andere reden zijn

de toename van diagnoses, het sneller stellen van diagnoses en de verbreding van definities van stoornissen uit het autistisch spectrum en andere leer- en gedragsproblemen (Gezondheidsraad 2009).

Sinds in 2003 de leerlinggebonden financiering, ofwel het rugzakje, is ingevoerd, kunnen ouders van een geïndiceerd kind kiezen tussen een speciale school en een reguliere basisschool voor hun kind. Het rugzakje is bedoeld om meer leerlingen met beperkingen of gedragsproblemen in het reguliere onderwijs te laten integreren. Contacten tussen kinderen met een handicap en leeftijdsgenootjes zonder beperkingen zouden, zo was de verwachting, bijdragen aan de sociaal-emotionele ontwikkeling van het gehandicapte kind. Met het rugzakje kan de nodige extra zorg binnen het reguliere onderwijs worden georganiseerd, zoals een extra leerkracht of speciaal lesmateriaal. De verwachtingen dat deelname aan het reguliere onderwijs zou leiden tot minder stigmatisering en meer contacten of vriendschappen met 'normale' kinderen, zijn echter niet uitgekomen. Rugzakleerlingen in reguliere klassen blijken zich in sociaal en emotioneel opzicht minder positief te ontwikkelen dan vergelijkbare leerlingen in het speciaal basisonderwijs (Kroesbergen et al. 2007). Toch is het rugzakje een populaire maatregel: werden in 2001 nog 7500 leerlingen ambulante begeleid, na de invoering van het rugzakje in 2003 nam dat toe tot 9600, en in 2008 waren dit er al 22.100 (OCW 2009).

De kosten van het onderwijs voor deze zorgleerlingen zijn daarmee hoog opgelopen (De Kam et al. 2009). Het kabinet beoogt met nieuw beleid (Passend onderwijs) een doelmatiger gebruik van middelen en een hogere kwaliteit van het zorgonderwijs te realiseren (OCW 2008b). Scholen krijgen de plicht zorgleerlingen in de eigen school passend onderwijs te bieden. Hiermee wil men onder andere de groei van het speciaal onderwijs beteugelen. Het is tevens de bedoeling om het open einde van de rugzakjesregeling te begrenzen, maar dat zal op verzet stuiten van ouders en scholen.

De verwachting dat door de leerlinggebonden financiering de deelname aan de verschillende vormen van speciaal onderwijs zou afnemen, is eerder niet uitgekomen. Onderzoek van LCTI (2007) lijkt erop te wijzen dat de drempel voor deelname aan het speciaal onderwijs erdoor is verlaagd, waardoor het juist heeft bijgedragen aan de sterke groei van leerlingen in cluster 4.

Onderwijsachterstandsléerlingen

De overheid investeert met extra middelen in het onderwijs om onderwijsachterstanden tegen te gaan. Een belangrijke regeling in dat verband is de gewichtenregeling, die sinds 1985 bepaalt hoeveel geld een basisschool krijgt voor het bestrijden van achterstanden. Lange tijd bleven de criteria om voor bekostiging in aanmerking te komen gelijk, maar een aantal jaren geleden zijn deze aangepast. Voorheen werd gekeken naar zowel het opleidingsniveau van de ouders als de etniciteit, maar vanaf 2006/07 is dat nog uitsluitend het opleidingsniveau. Scholen met leerlingen die aan de criteria voldoen (laagopgeleide ouders), krijgen extra middelen. Niet-achterstandsléerlingen krijgen geen extra gewicht (een gewicht van 0,0).

De algemene trend is dat het aandeel achterstandsleerlingen in het onderwijs afneemt, doordat het gemiddelde opleidingsniveau van ouders stijgt. In 1998 was 30% van alle leerlingen in het basisonderwijs een achterstandsleerling, tien jaar later geldt dat nog voor 15% van de leerlingen (tabel 5.1). Tot 2005/'06 gold de oude gewichtenindeling en kunnen autochtone en allochtone achterstandsleerlingen (met 0,25 resp. 0,9 extra gewicht) van elkaar worden onderscheiden. Deze categorieën verdwijnen sindsdien gefaseerd. Vanaf schooljaar 2006/'07 gelden voor nieuw aangemelde leerlingen in het basisonderwijs (naast uiteraard het gewicht 0,0) de nieuwe gewichtencategorieën 0,30 en 1,20, waarbij dus uitsluitend gelet wordt op het opleidingsniveau van de ouders.⁴

Tabel 5.1

Achterstandsleerlingen^a in het basisonderwijs, naar leerlinggewicht, 1998-2009 (in procenten van alle leerlingen basisonderwijs)

	0,25 (autochtone) achterstands- leerlingen	0,3 (autochtone of allochtone) achterstands- leerlingen	0,9 (allochtone) achterstands- leerlingen	1,20 (autochtone of allochtone) achterstands- leerlingen	totaal ^b achter- stands- leerlingen	totaal ^b ach- terstands- leerlingen (x 1000)
1998/'99	17,4		12,6		30	465,2
2000/'01	14,7		13,0		28	433,5
2001/'02	13,8		13,0		27	420,6
2002/'03	12,8		12,9		26	402,6
2003/'04	11,9		12,6		25	384,5
2004/'05	11,1		12,4		24	367,5
2005/'06	10,2		12,1		23	350,2
2006/'07 ^c	7,5	2,5	8,9	1,5	21	320,6
2007/'08	4,8	4,4	5,8	2,9	18	279,7
2008/'09*	2,4*	3,0*	5,8*	4,0*	15*	240,2*

a Leerlingen die vallen onder een van de doelgroepen van het onderwijsachterstandenbeleid.
b Tot en met 2006 inclusief een gering percentage schipperskinderen en kinderen van woonwageneigenaren, daarna totaal volgens nieuwe indeling.
c Volgens de nieuwe regeling.
* het gaat om voorlopige gegevens.

Bron: CBS (StatLine)

Verschillende ontwikkelingen zijn van invloed op het beschikbare budget van een school voor onderwijsachterstandsbestrijding. De algemene trend dat minder ouders laagopgeleid zijn, is al genoemd, maar er kan ook sprake zijn van een veranderende buurtsamenstelling of leerlingenpopulatie, wat leidt tot fluctuaties in het aantal achterstandsleerlingen op een school. De wijziging van de gewichtenregeling heeft eveneens geleid tot enkele herverdelingseffecten. Recentelijk is daarom bepaald dat met ingang van het schooljaar 2009/'10 de gewichtenregeling wordt aangevuld met een extra criterium voor gebieden waarin sprake is van een cumulatie van

problemen: de impulsgebieden (TK 2008/2009a). Een impulsgebied is een regio of stadswijk waar een combinatie voorkomt van hoge werkloosheid met veel lage inkomens. Scholen in zulke gebieden krijgen bovenop het reguliere gewichtsgeld nog een extra bedrag per achterstandsleerling. Door dit aanvullende criterium krijgen scholen met de grootste problemen meer geld. Daarnaast kunnen scholen subsidie krijgen om extra onderwijstijd aan hun leerlingen aan te bieden, bijvoorbeeld in de vorm van een zomerschool, weekendschool of een verlengde schooldag. De subsidieregeling is bedoeld om het onderpresteren van leerlingen tegen te gaan.

Toetsen, de kritiek doorstaan

In *Partners in onderwijsopbrengst* spreekt de Onderwijsraad van de ‘soms zwak ontwikkelde opbrengstgerichtheid van leerlingen, leraren en schoolleiding’ (Onderwijsraad 2008). Vergelijkbare geluiden klonken vanuit de commissie-Dijsselbloem en zijn ook bij de Inspectie van het Onderwijs te beluisteren. De inspectie constateert dat veel scholen het welbevinden van leerlingen belangrijker lijken te vinden dan prestaties en dat scholen onvoldoende inzicht hebben in de leeropbrengsten. Recentelijk wordt van verschillende kanten bepleit dat scholen opbrengstgericht werken, door regelmatig te toetsen en op basis van de resultaten het aanbod aan te passen.

De belangrijkste toets is de Eindtoets basisonderwijs, beter bekend als de Cito-eindtoets, die bestaat uit de onderdelen taal, rekenen, studievaardigheden en (eventueel) wereldoriëntatie. De toets van 2009 is begin februari afgesloten. Thans gaan er stemmen op om de toets later in het schooljaar af te nemen, om de onderwijstijd in groep 8 beter te kunnen benutten.

In het debat over de zin en noodzaak van toetsen zijn voor- en tegenstanders te onderscheiden. Zo zijn sommigen van mening dat de toets in het geheel afgeschaft zou moeten worden. De toetsen zouden een te grote druk op leerlingen (en hun ouders!) leggen. Niet alle scholen doen daarom mee aan de eindtoets, en sommige scholen achten de individuele stress zo groot dat ze hun zwakste leerlingen uitsluiten van deelname, hoewel voor deze leerlingen speciale deelnemersgroepen in de toets zijn onderscheiden. Een voor de school bijkomend voordeel van selectieve deelname, is dat de gemiddelde schoolprestaties omhooggaan en de school hoger in de rangordelijst komt. Het belangrijkste argument voor handhaving van en algehele deelname aan de eindtoets basisonderwijs, is dat het de enige niet-subjectieve maatstaf is om het kennisniveau van een leerling op dat specifieke, en vrij cruciale moment te kunnen vaststellen.

In 2009 scoorde ruim 18% van de leerlingen die deelnamen aan de Cito-toets, op het hoogste niveau (vwo-niveau); ruim een kwart van de leerlingen scoorde op de lagere leerwegen in het vmbo: de basisberoepsgerichte of de kaderberoepsgerichte leerweg (Cito 2009) (tabel 5.2).

Tabel 5.2

Verdeling leerlingen naar onderwijstype,^a op basis van hun Cito-scores, 2008/'09 (in procenten)

	2008/'09
vmbo bbl of kbl	25,6
vmbo t/gl	23,4
havo	32,5
vwo	18,5

a Het gaat om de totale bandbreedte in scores per onderwijstype.

Bron: Cito/CBS (SCP-bewerking)

Naast de score op de Cito-eindtoets, speelt ook het voorlopige advies van de leerkracht een rol in de uiteindelijke advisering voor het vervolgonderwijs. Geeft de Cito-toets – die weliswaar een momentopname is – een objectieve maat voor het niveau van passend vervolgonderwijs, het leerkrachtadvies is per definitie subjectief. Bij driekwart van alle leerlingen stemt het advies van de leerkracht overeen met de uitkomst van de Cito-toets (Stroucken et al. 2008).

Taal- en rekenprestaties in groep 8 nader bekeken

Vanwege het huidige accent in het beleid op de basisvaardigheden, zijn er ook jaarlijks landelijke peilingen van de taal- en rekenprestaties van leerlingen in groep 4 en groep 8 van het reguliere basisonderwijs. De meest recente peiling levert voor groep 8 het volgende beeld op (Hemker en Van Weerden 2009). Meisjes zijn volgens de metingen, taalvaardiger dan jongens, met uitzondering van de woordenschat; daarop presteren jongens iets beter. Het gaat echter om slechts kleine effecten. De taalproblemen bij achterstandsleerlingen concentreren zich vooral op de onderdelen 'woordenschat' en 'begrijpend lezen'. Hoe hoger het gewicht van een leerling, des te lager scoort de leerling op het onderdeel 'woordenschat'. Het contrast in woordenschatbeheersing is het grootst tussen allochtone achterstandsleerlingen en niet-achterstandsleerlingen. Autochtone en allochtone achterstandsleerlingen presteren vergelijkbaar op het onderdeel 'begrijpend lezen'; beide groepen scoren echter veel minder hoog dan de niet-achterstandsleerlingen. Bij het taalonderdeel 'spellen' presteren de allochtone achterstandsleerlingen iets beter dan de autochtone achterstandsleerlingen. Naarmate er thuis meer in de taal van het land van herkomst wordt gesproken, scoren leerlingen minder goed op het onderdeel 'woordenschat Nederlands'. Dat effect is het sterkst bij leerlingen die thuis Turks spreken.

Jongens presteren iets beter dan meisjes op rekenvaardigheden, maar ook hier gaat het slechts om kleine effecten. Alleen bij het onderdeel 'breuken, procenten en verhoudingen' is het effect iets groter. Ook op de rekenonderdelen zijn er verschillen tussen achterstandsleerlingen en niet-achterstandsleerlingen, maar deze zijn klein; er is geen verschil in prestaties tussen de allochtone en de autochtone achterstandsleerlingen. Opvallend is dat Surinaamse en Antilliaanse leerlingen minder goed

presteren met rekenen, vooral op het onderdeel ‘meten, meetkunde, tijd en geld’. Over het algemeen geldt wel dat in groep 8 de (negatieve) effecten van het leerlinggewicht en een andere thuistaal, zijn afgenomen ten opzichte van groep 4 (Hemker en Van Weerden 2009).

Ontwikkeling kennis- en vaardigheidsniveau

Door de jaren heen laten de prestatiescores min of meer hetzelfde patroon zien. Meisjes scoren doorgaans hoger op het onderdeel ‘taal’, al is de discrepantie tussen jongens en meisjes niet meer zo groot als voorheen. Jongens scoren daarentegen gemiddeld hoger op de onderdelen ‘rekenen’ en ‘wereldoriëntatie’ (een facultatief onderdeel van de toets, met vragen over aardrijkskunde, geschiedenis en natuuronderwijs) (Cito 2009). Andere trends zijn dat de prestaties op scholen in de vier grootste gemeenten (G4) achterblijven bij de landelijke scores, en dat de scores van achterstandsleerlingen achterblijven bij de leerlingen zonder leerlinggewicht. Onderzoek van Driessen (2009) op basis van Prima-cohort- en COOL-gegevens laat zien dat tussen 2001 en 2008 het kennis- en vaardigheidsniveau in lezen en rekenen van de Turkse en Marokkaanse achterstandsleerlingen aanzienlijk is verbeterd (tabel 5.3). De prestaties van de andere achterstandsleerlingen gingen in dezelfde periode in veel mindere mate vooruit.

Tabel 5.3

Lees- en rekenprestaties van groep 8, naar doelgroep, 2001-2008 (in gestandaardiseerde verschillen doelgroepen ten opzichte van de niet-doelgroep; effectgroottes)

	2001	2003	2005	2008	2001-2008
lezen					
laagopgeleid Turks/Marokkaans	-1,01	-0,94	-0,87	-0,87	+13,9%
laagopgeleid overig allochtoon	-0,75	-0,76	-0,68	-0,70	+6,7%
laagopgeleid autochtoon	-0,61	-0,59	-0,60	-0,58	+3,3%
totaal doelgroepen	-0,78	-0,76	-0,74	-0,72	+7,7%
rekenen					
laagopgeleid Turks/Marokkaans	-0,71	-0,72	-0,55	-0,53	+25,4%
laagopgeleid overig allochtoon	-0,63	-0,71	-0,51	-0,59	+6,3%
laagopgeleid autochtoon	-0,52	-0,53	-0,49	-0,48	+7,7%
totaal doelgroepen	-0,60	-0,63	-0,52	-0,52	+13,3%

Bron: Driessen (2009)

Internationale vergelijking van lees- en rekenprestaties: Nederland in de subtop
Hoe presteren leerlingen in het Nederlandse basisonderwijs in vergelijking met andere landen en hoe ontwikkelen die prestaties zich in de tijd? We kijken eerst naar

de leesprestaties. In 2001 en 2006 zijn er internationaal vergelijkende onderzoeken naar de leesvaardigheid van 9- en 10-jarigen gedaan (Progress in international reading literacy study, Pirls; OCW 2007). Nederlandse leerlingen, die in 2001 nog in de top eindigden, belandden in 2006 in de subtop, maar deden het nog steeds goed; zij behaalden een score van 545 in 2001 en 547 in 2006, beide ver boven het onafhankelijke Pirls' ijkpunt van 500. Doordat meisjes het minder goed zijn gaan doen, is het prestatieverschil in leesvaardigheid tussen jongens en meisjes afgenomen en niet langer significant. Wel scoren in alle landen meisjes hoger dan jongens.

Opvallend is verder dat er in Nederland, vergeleken met andere landen, weinig spreiding is in prestaties: weinig leerlingen doen het slecht (slechts 1% haalt het laagste niveau niet), maar tegelijkertijd steken weinig leerlingen boven de middenmoot uit (6% haalt het hoogste niveau).

De vierjaarlijkse Timss-onderzoeken bieden informatie over de rekenprestaties (Mee-lissen en Drent 2008; Mullis et al. 2008). Timss staat voor Trends in international mathematics and science study. In dit internationale onderzoek worden de leerprestaties van leerlingen gemeten op het gebied van rekenen en wiskunde. De toets wordt in elk participierend land afgenomen in *grade 4*, ofwel groep 6 in het Nederlandse basisonderwijs.⁵ In 2007 hebben ruim 4300 Nederlandse leerlingen de Timss-toets gemaakt. De rekenopgaven zijn verdeeld over drie inhoudelijke domeinen: getallen, geometrische vormen en meten, en gegevensweergave. Over alle aan Timss deelnemende landen bezien, verschillen meisjes en jongens niet in rekenprestaties (Mullis et al. 2008). Nederland vormt, samen met enkele andere landen, hierop een uitzondering, aangezien jongens hier wel significant beter presteren dan meisjes.

Het gemiddelde van de rekenprestatiescores van alle participerende landen in 2007 ligt, met 473, lager dan het Timss-ijkpunt, een schaalgemiddelde van 500. Nederlandse leerlingen scoren, met een gemiddelde van 535, ver boven het internationale en het Timss-gemiddelde, en staan daarmee in de top tien van best scorende landen.⁶ Op de eerste plaatsen, en met significant hogere scores dan Nederland, staan Aziatische regio's als Hongkong (gemiddeld 607 punten) en Singapore (599). Nederland bevindt zich in een groep daaronder, maar wel in de top tien. Engeland is het enige EU-land dat zich naast Nederland in deze subtop bevindt. Hekkenluiter van de deelnemende EU-landen is Tsjechië, met een gemiddelde score van 486.

Net als bij leesvaardigheid valt op dat Nederland, in vergelijking met andere landen, weinig spreiding in prestatieniveaus kent: weinig laagpresteerders, maar ook weinig uitschieters naar boven. Het laagste, basale kennisniveau bij rekenen wordt in Nederland door slechts 2% van de leerlingen niet gehaald. Het hoogste niveau wordt door 7% gehaald, maar in Singapore geldt dat voor twee vijfde van de leerlingen.

In vergelijking met andere landen lijkt Nederland het dus goed te doen; vergeleken met eerdere onderzoeksjaren, echter, lijken volgens dit onderzoek de rekenprestaties van Nederlandse leerlingen te zijn achteruitgegaan. In 2007 lag de score 14 punten lager dan in 1997 (resp. 535 en 549 punten).

Doet Nederland het nu goed of slecht?

Op basis van internationale rangordes wordt wel gesteld dat het Nederlandse rekenonderwijs van een hoog niveau is. Nederland staat in de top tien van Timss-landen en is in die ranglijst de 'best of the West'. Die claim is volgens Van de Craats (2009) echter op zijn minst twijfelachtig, omdat veel westerse landen, waaronder potentieel sterke landen als Finland en België (Vlaanderen), niet in de Timss vertegenwoordigd zijn. Verder zou de positie in de rangorde weleens geflatteerd kunnen zijn door een selectieve deelname van scholen (meer sterke dan zwakke scholen).⁷ Bovendien zijn de Nederlandse rekenprestaties nog altijd zwakker dan die in de Aziatische landen. De relatief sterke positie van Nederland ten opzichte van veel westerse landen wordt vaak toegeschreven aan de hier gehanteerde realistische rekenmethode, maar het is maar de vraag of de veel hogere rekenprestaties van de Aziatische leerlingen daaraan te danken zijn. Van de Craats (2009) vermoedt dat de realistische rekenmethode weleens de oorzaak zou kunnen zijn van de achteruitgang van het Nederlandse rekenonderwijs in internationaal verband. Van den Heuvel-Panhuizen en Treffers (2009) zijn het daar niet mee eens. Ook in 1995 werd er in de Nederlandse basisscholen immers volgens de realistische methode onderwezen. De auteurs zoeken een verklaring voor de internationale scoreverschillen vooral in de inhoudelijke domeinen van de opgaven in het Timss-onderzoek. Van de getoetste leerstof in de Timss is 60% in het Nederlandse rekenonderwijsprogramma behandeld in groep 6, dat is het laagste percentage van de top tien-landen (voor Singapore is dat 91%, voor alle landen tezamen 66%). De dekkinggraad van het domein 'geometrische vormen en meten' is zelfs het laagst van alle landen (45% in Nederland, tegenover 64% in alle landen), waardoor de opgaven in dit domein maar beperkt aansluiten bij de leerstof van leerlingen in groep 6. Hoewel de gemiddelde prestatiescore van Nederlandse leerlingen voor dit domein ook het laagst is (522, bij het domein 'getallen' is het 535 en bij gegevensweergave 543), is dit nog altijd ruim boven het algehele gemiddelde en doen de Nederlandse leerlingen het, ondanks de lage dekkinggraad, volgens Van den Heuvel-Panhuizen en Treffers, juist opmerkelijk goed. Zij erkennen tegelijkertijd dat het zeker beter kan. De sprong vooruit van Engeland, waar de rekenmethode naar Nederlands voorbeeld is gemodelleerd, maar met minder zelfstandig werken en meer instructie, maakt dat volgens hen duidelijk.

Naar aanleiding van de discussie over het realistisch rekenen heeft de minister van Onderwijs sinds kort opdracht verleend voor een onderzoek naar de effectiviteit van de gebruikte rekenmethoden (Onderwijs bewijs).

Basisvaardigheden versus andere vakken en aandachtsvelden

De laatste decennia zijn scholen steeds meer aandacht gaan besteden aan allerlei zorg- en opvoedingstaken, waardoor de kwalificerende functie van het onderwijs onder druk kwam te staan. In het huidige beleid wordt weer sterker aangestuurd op de kwalificerende taak van het onderwijs: er moet een inhaalslag worden gemaakt op het gebied van de basisvaardigheden (taal en rekenen), en de kwaliteit van het onderwijs moet beter. Het is echter de vraag of een eenzijdige nadruk op basis-

vaardigheden zonder meer gunstig is voor de kwaliteit van het onderwijs, en of dit niet ten koste gaat van andere vakken. In Engeland, waar in het basisonderwijs de basisvaardigheden al langer centraal staan, wordt die discussie momenteel ook gevoerd.⁸ Daar constateert men dat er weliswaar veel winst is geboekt – met name op het terrein van het rekenonderwijs – maar dat kunst, muziek, toneel, geschiedenis en aardrijkskunde het slachtoffer zijn geworden van de eenzijdige nadruk. De conclusie daar luidt dat aandacht voor basisvaardigheden ten koste is gegaan van een breed en volwaardig curriculum. Ook het toetsen en publiceren van een rangorde van scholen op basis van toetsresultaten, veroorzaakt een eenzijdig lesaanbod en *teaching for the test*.⁹ In Nederland bleek bij een peiling onder leerkrachten dat er veel steun is voor een focus op basisvaardigheden, maar dat sommigen bezorgd zijn dat dit ten koste zal gaan van andere aandachtsvelden en vakken.

Burgerschapsvorming

Relatief nieuw – en wellicht meteen al onder druk door de focus op taal en rekenen – is het sinds 2006 wettelijk verplichte thema ‘burgerschapsvorming en sociale integratie’. Hiervan vindt momenteel langzaam de implementatie plaats; sinds kort is er een meetinstrument om ook de effecten van burgerschapsvorming op de burgerschapscompetenties van leerlingen te bepalen. Nog slechts weinig scholen maken gebruik van deze toetsen (Inspectie 2009), maar de resultaten van enkele pilots zijn interessant. Allochtone leerlingen bleken bijvoorbeeld lager te scoren op de kenniscomponent van burgerschapscompetenties dan andere leerlingen, maar juist hoger op de attitude-, vaardigheden- en reflectiecomponenten (Ledoux et al. 2008). Andere geconstateerde effecten¹⁰ waren dat leerlingen zichzelf (in attitude en gedrag) als bijzonder sociaal competent inschatten en dat meisjes het op een aantal schalen beter leken te doen dan jongens, vooral wat kennis en attitude betrof (Roede et al. 2008). Specifieke programma’s bleken bovendien te zorgen voor meer kennis en vaardigheid bij leerlingen in het kunnen omgaan met (sociale) verschillen (Bogaard en Derriks 2009).

Leerlingen en ouders over de basisschool

Er zijn voor zover bekend geen landelijke kwaliteitsoordelen van basisschoolleerlingen over hun school of het onderwijs. Het Timss’07-onderzoek laat wel zien hoe leerlingen in het basisonderwijs hun school beleven. Het leerklimaat op de basisschool wordt door de leerlingen als positief beoordeeld; meisjes vinden het vaker leuk op school dan jongens (90% resp. 84%). Minder te spreken zijn de leerlingen over bijvoorbeeld het pestgedrag op school. Vooral allochtone jongeren ervaren de school de laatste jaren als onveilig (Meelissen en Drent 2008).

De kwaliteitsoordelen van ouders met kinderen in het basisonderwijs worden jaarlijks gepeild in de zogenoemde Onderwijsmeters. Al jaren geven ouders een voldoende voor de kwaliteit van de school van hun kind; in 2008 was dat het rapportcijfer 7,5. Dat neemt echter niet weg dat ruim een derde van de ouders zorgen heeft over de kwaliteit van het onderwijs. Het huidige accent op basisvaardigheden lijkt

tegemoet te komen aan de wensen van een deel van de ouders. In 2008 vindt 34% van de ouders dat er meer aandacht moet komen voor de basisvaardigheden; in 2007 was dat nog een kwart (OCW 2008c).

5.4 Segregatie in het onderwijs

Het voorkómen van segregatie in het basisonderwijs maakte deel uit van het Coalitieakkoord, staat hoog op de beleidsagenda en is een belangrijk speerpunt van de staatssecretaris, zoals blijkt uit diverse voorstellen om segregatie tegen te gaan. Vanuit sociaal oogpunt wordt het wenselijk gevonden dat kinderen naar een gemengde school gaan en dat de leerlingenpopulatie op een basisschool zoveel mogelijk de populatie weerspiegelt van de buurt waarin de school staat. De gedachte is dat kinderen van uiteenlopende achtergronden zo op een natuurlijke wijze met elkaar leren omgaan, hetgeen stereotypering en sociale segregatie voorkomt, en integratie en sociale cohesie bevordert. Het afspiegelingscriterium (schoolpopulatie = buurtpopulatie) legitimeert tevens het verschijnsel zwarte en witte scholen. Het ontstaan van een zwarte school is immers vrijwel onvermijdelijk in steden waarin een meerderheid van de schoolgaande jeugd allochtoon is, zoals Amsterdam en Rotterdam. Het wordt pas problematisch gevonden als scholen té zwart zijn in relatie tot de buurt waarin ze staan, doordat witte ouders uit die buurt hun kinderen naar een witte school in een andere buurt sturen. In dat geval is er sprake van segregatie.

Landelijk onderzoek laat zien dat ruim een derde van de scholen in de 38 grootste gemeenten geen afspiegeling vormt van de wijk waarin ze staan. Bijna twee derde van alle leerlingen in het basisonderwijs zit op een school die qua leerlingenpopulatie een afspiegeling vormt van de wijk; dientengevolge geldt dat niet voor ruim een derde van de basisschoolleerlingen. Discrepantie tussen leerlingen- en wijksamenstelling komt vaker voor bij scholen in de Randstad (Wolffgram 2009). In Amsterdam en Rotterdam is de helft van de basisscholen veel witter of zwarter dan de samenstelling van de buurtbevolking. Aan het hanteren van het afspiegelingbegrip kleeft wel een aantal bezwaren; het is bijvoorbeeld een tamelijk grove maat om segregatie aan te duiden.

Gemeenten en schoolbesturen zijn verplicht zich over deze segregatieproblematiek te buigen. In verschillende gemeenten lopen daarom pilots om segregatie in het onderwijs tegen te gaan; de pilots worden gesubsidieerd door de rijksoverheid. In Amsterdam en Nijmegen wordt geëxperimenteerd met een centraal aanmeldpunt en -moment voor leerlingen in het basisonderwijs. De gemeenten streven naar een meer gemengde schoolsamenstelling van 70% kansrijke en 30% kansarme leerlingen en willen daarvoor ook draagvlak creëren bij ouders. Of deze methode succesvol is, valt nog te bezien; in elk geval zijn er ook keerzijden te benoemen. Zo zou een al te rigoureuze inperking van de keuzevrijheid van ouders er in het uiterste geval toe kunnen leiden dat ouders de stad verlaten en kiezen voor een stad met meer vrijheid van schoolkeuze (Rutten 2009).

Segregatie in het voortgezet onderwijs is van een andere aard dan die in het basisonderwijs en behoeft daardoor ook een andere benadering en aanpak. Leerlingen komen terecht in de verschillende schooltypen (vmbo, havo en vwo) op grond van hun prestaties, taalvaardigheid en intelligentie. Scholen in het voortgezet onderwijs zijn niet of veel minder dan in het basisonderwijs buurtgebonden, al was het maar omdat er veel minder scholen voor voortgezet onderwijs zijn. In het overheidsbeleid wordt om deze redenen de nadruk gelegd op onderwijsachterstandsbestrijding en het voorkomen van voortijdig schoolverlaten. Toch speelt het probleem van segregatie eveneens in het voortgezet onderwijs. Zo ging in het schooljaar 2005/'06 minder dan de helft van de autochtone leerlingen uit een concentratiewijk ook naar een zwarte school (tabel 5.4; CBS 2008).

Verder vloeit segregatie in het voortgezet onderwijs ook voort uit de manier waarop het onderwijs georganiseerd is. Slechts 17% van alle vestigingslocaties in het voortgezet onderwijs omvat een breed aanbod van vmbo, havo en vwo. Slechts een op de drie opleidingen in de lage vmbo-trajecten kan worden gevolgd op een locatie waar ook havo- en vwo-leerlingen hun onderwijs volgen (Herweijer 2008).

Tabel 5.4 toont de leerlingensamenstelling van schoolvestigingen in het voortgezet onderwijs. De laatste kolommen illustreren dat de onderlinge ontmoetingskansen van leerlingen met een verschillende sociaal-culturele achtergrond beperkt blijven. Zo heeft in Amsterdam een leerling in het voortgezet onderwijs gemiddeld 50% niet-westerse allochtone schoolgenoten. Maar uitgesplitst naar etniciteit, heeft een autochtone Amsterdamse leerling slechts 32% allochtone schoolgenoten, tegenover een allochtone leerling 67%.

Tabel 5.4

Gekleurde vestigingen en schoolgenoten voortgezet onderwijs,^a 2008/'09 (in procenten)

	totaal aantal school- vestigingen	> 50% niet- westerse allochtone leerlingen	> 80% niet- westerse allochtone leerlingen	percentage allochtone school- genoten, gemiddeld	percentage allochtone schoolgeno- ten, van een autochtone leerling	percentage allochtone schoolgenoten, van een niet- westerse alloch- tone leerling
Nederland	1141	8	4	14	10	34
Amsterdam	55	47	29	50	32	67
Den Haag	35	34	17	37	25	55
Rotterdam	52	54	29	44	23	66
Utrecht	20	45	15	35	23	55

a Inclusief AOC's.

Bron: CBS (StatLine)

De eenzijdige samenstelling van veel vestigingslocaties is waarschijnlijk ook ongunstig voor de Nederlandse-taalbeheersing van allochtone leerlingen. Wel zijn deze ongunstige effecten op zwarte scholen in het basisonderwijs in de loop van de tijd afgenomen (Gijsberts 2006).

Onderzoek naar de invloed van schoolsamenstelling op de prestaties van leerlingen in het voortgezet onderwijs is complex, vanwege de vermenging van concentratie en differentiatie naar onderwijsniveau of schooltype. Dergelijk onderzoek is er dan ook nauwelijks. Wel hebben leerlingen op scholen met veel niet-westerse allochtone leerlingen een grotere kans op voortijdig schoolverlaten (Herweijer 2008).

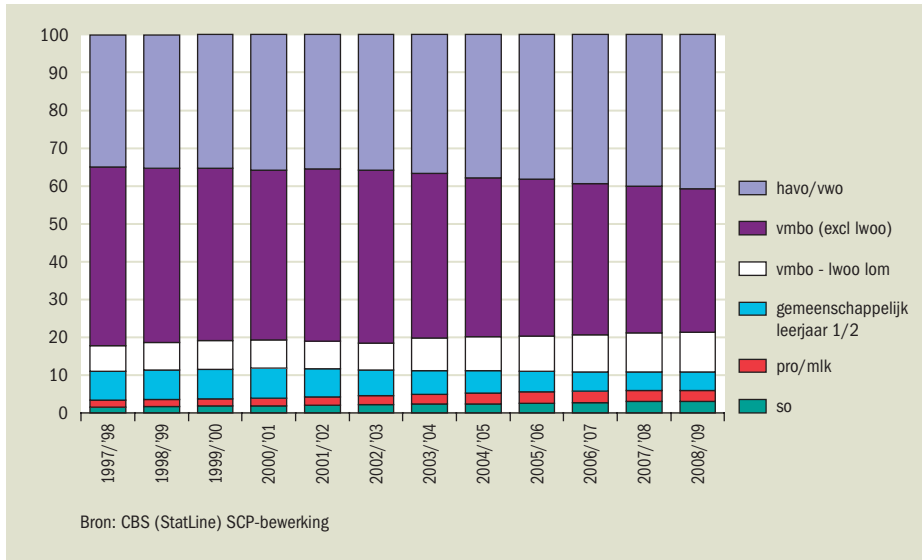
5.5 Voortgezet onderwijs

Verschuivende deelname in onderwijsniveaus

Na het basisonderwijs vervolgen leerlingen hun schoolloopbaan in het voortgezet onderwijs, waar zij, op grond van het advies van de basisschool en hun prestaties, verdeeld worden over de verschillende niveaus. De eerste jaren zitten zij vaak in een gemengde brugklas, maar rond hun 15e jaar zijn de meeste leerlingen geplaatst in het schooltype waarin zij naar verwachting examen zullen doen. Figuur 5.2 geeft de verdeling van 15-jarige leerlingen over het reguliere en het speciaal onderwijs in het afgelopen decennium.¹¹ De deelname aan het vwo en havo groeit nog steeds. De grootste verschuiving zien we op de laagste niveaus: het speciaal onderwijs (cluster 1 t/m 4) verdubbelde tot 3% en het aantal zorgleerlingen in het voortgezet onderwijs (lwoo) nam toe van 6,8% tot 10,5%, het praktijkonderwijs blijft de laatste jaren constant (3%). Het middengebied (vmbo) is als gevolg daarvan sterk afgenomen (-9 procentpunten). Wel moet bedacht worden dat de lwoo-leerlingen deel uitmaken van het vmbo, en daarbinnen zich vooral in de laagste twee leerwegen (kader en basisberoepsgericht) bevinden. Het totale aantal 15-jarige leerlingen in het vmbo, dus inclusief lwoo-leerlingen, is tussen 1997 en 2008 met ruim 5 procentpunten afgenomen.

Figuur 5.2

15-jarige leerlingen in het onderwijs, naar schoolsoort, 1997-2008 (in procenten)

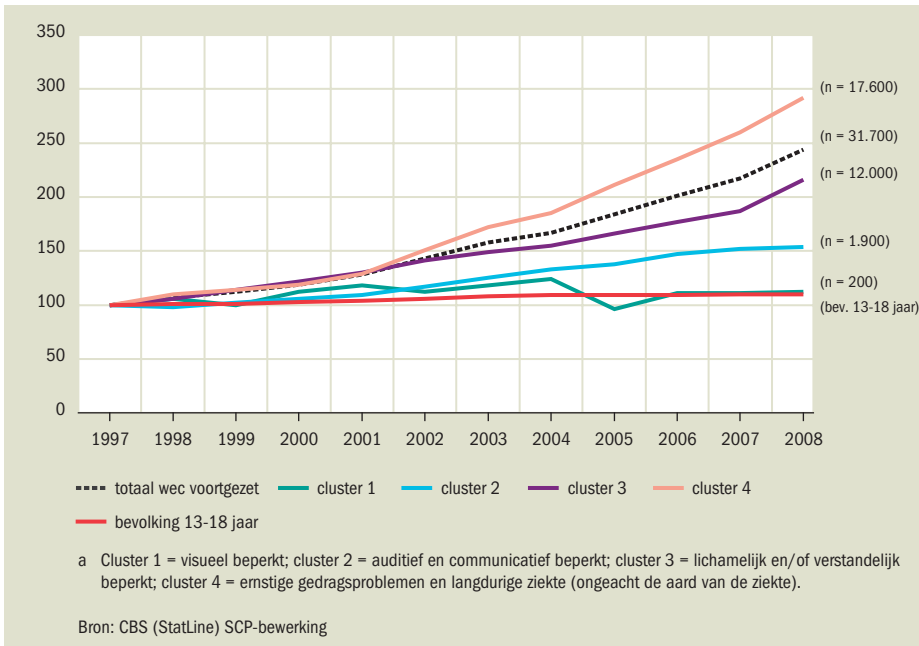

Groei van het speciaal onderwijs

Eerder constateerden we al een sterke groei van het speciaal onderwijs in het basisonderwijs, en met name bij cluster 4. In het voortgezet onderwijs is dit cluster eveneens het sterkst groeiende, maar is ook de groei van clusters 2 en 3 aanzienlijk (figuur 5.3). In het schooljaar 1997/'98 namen 5200 leerlingen deel aan onderwijs in cluster 4; in 2007/'08 is dit verdrievoudigd tot bijna 15.800. Het leerlingenaantal in cluster 3 steeg in die periode van 6100 naar 17.600, en in cluster 2 van 1200 naar 1900. Cluster 1 kent een bescheiden omvang van 200 leerlingen en schommelt al jaren rond dat aantal.

Figuur 5.3

Ontwikkeling van het aantal leerlingen in het speciaal onderwijs (WEC voortgezet), naar cluster en in relatie tot de bevolking van 13-18 jaar,^a 1997-2008 (in indexcijfers, 1997 = 100)

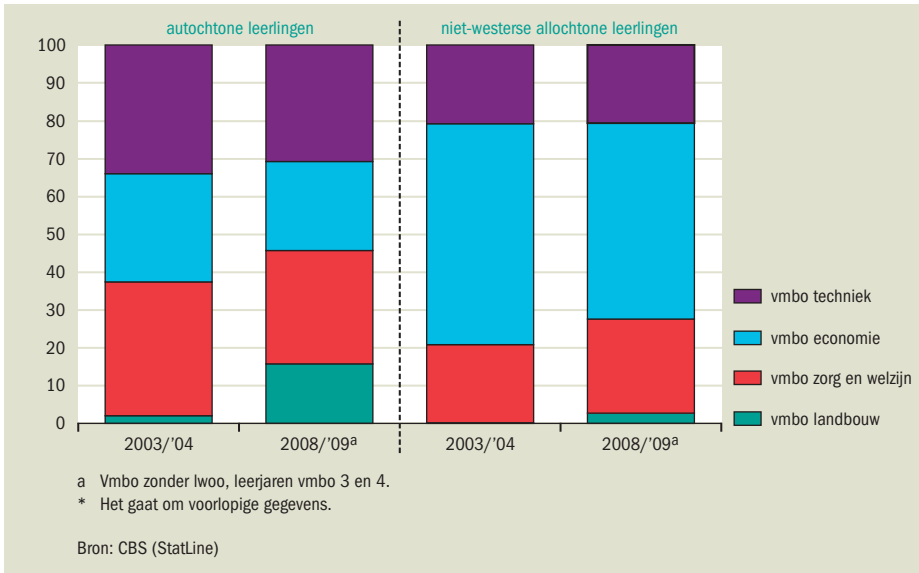
Voor leerlingen die extra zorg nodig hebben, is er leerwegondersteunend onderwijs, praktijkonderwijs en speciaal onderwijs. Daarnaast kan ook een beroep gedaan worden op leerlinggebonden financiering (rugzakje). Hoewel in het voortgezet onderwijs het rugzakje minder vaak wordt gebruikt dan in het basisonderwijs, neemt de populariteit ervan ook daar toe. Kregen in 2001 3200 leerlingen ambulante begeleiding in het reguliere voortgezet onderwijs, na de invoering van het rugzakje liep dit op van 4300 in 2003 tot 17.100 in 2008 (OCW 2009) (www.cijfers.minocw.nl).

Allochtone leerlingen in het voortgezet onderwijs

In het voortgezet onderwijs is het aandeel allochtone leerlingen 14%. In de vier grote steden ligt dat aandeel veel hoger: 35% van alle niet-westerse allochtone leerlingen gaat er naar een school voor voortgezet onderwijs. De leerlingen zijn bovendien niet evenredig verdeeld over de verschillende onderwijstypen. Zo volgen relatief meer allochtone leerlingen een opleiding in het vmbo, en autochtone leerlingen juist meer in het havo en vwo. Autochtone en allochtone leerlingen verschillen ook in de keuze van het profiel in de hogere leerjaren van het voortgezet onderwijs. In het havo en vwo zijn die verschillen niet zo groot, maar zoals figuur 5.4 laat zien, kiezen opvallend veel allochtone leerlingen in het vmbo voor de economische studierichtingen. In vijf jaar tijd is die voorkeur ook nauwelijks veranderd.

Figuur 5.4

Profielkeuze autochtone en allochtone leerlingen in hogere leerjaren van het vmbo,^a 2003/'04-2008/'09 (in procenten)

Voortijdig schoolverlaten

Al jaren staat het voorkómen en terugdringen van schooluitval hoog op de beleidsagenda. Dat geldt niet alleen voor de landelijke overheid, maar ook voor de lokale overheden. Ook in Europees verband is er aandacht voor schooluitval; deze is vastgelegd in de zogenoemde Lissabon-doelstellingen. Er is sprake van voortijdige schooluitval als een leerling geen startkwalificatie weet te behalen, dat wil zeggen: een succesvol afgeronde opleiding op ten minste havo-, vwo- of mbo 2-niveau. Er rouleren feitelijk drie streefcijfers in het (landelijke) voortijdig schoolverlatenbeleid, die het enigszins lastig maken om te beoordelen of het beleid succesvol is of gaat worden (Herweijer 2008). Op nationaal niveau streeft men naar een halvering van de stroom nieuwe voortijdig schoolverlaters tot 35.000 in 2012. Op Europees niveau hanteert men een halvering van het huidige percentage voortijdig schoolverlaters van 18-24 jaar. Daarnaast rouleert in de EU de indicator van een toename van het percentage leerlingen dat de startkwalificatie behaalt van 72% in 2000 tot 85% in 2010. Hoewel de doelstellingen kwantitatief geformuleerd zijn, ontbrak het lange tijd aan gegevens op grond waarvan een juiste inschatting van het aantal voortijdig schoolverlaters kon worden gemaakt. Op basis het onderwijsnummer¹² zijn die gegevens nu wel beschikbaar en kan het verloop worden vastgesteld. In 2004/'05 waren er 60.500 voortijdig schoolverlaters; in 2007/'08 zijn dat er nog 48.800. De conclusie luidt dat het de goede kant opgaat, maar dat het waarschijnlijk niet lukt tijdig de beoogde streefcijfers te behalen (Herweijer 2008).

Het meeste risico op uitval in het voortgezet onderwijs hebben leerlingen in de lagere leerwegen van het vmbo, vooral leerlingen met een indicatie voor leerwegondersteuning. Een ander breekpunt betreft de uitval in het mbo. Jaarlijks valt hier 10% van de leerlingen uit en vertrekt uiteindelijk 35% zonder startkwalificatie. De oorzaak daarvan moet deels gezocht worden in de hoge doorstroom van vmbo naar mbo, die deels drempelloos verloopt. Dat wil zeggen: een deel van de leerlingen stroomt zonder vmbo-diploma in het mbo in, en juist onder hen vindt veel uitval plaats. Een op de drie uitvallers in het mbo behaalde nooit een vmbo-diploma.

Verskillende factoren zijn van invloed op het voortijdig uitvallen. Herweijer (2008) wijst erop dat de kwaliteit van de school en samenstelling van de leerlingenpopulatie van betekenis zijn (zwakke scholen hebben meer uitval; voor scholen met veel allochtone leerlingen geldt hetzelfde) en dat de uitval in de grote steden hoger is dan daarbuiten. Schoolgrootte is daarentegen niet relevant: op grote scholen vallen leerlingen niet vaker voortijdig uit dan op kleine scholen, in tegenstelling tot wat wel gesuggereerd wordt. De WRR (2009) wijst op de opeenstapeling van problemen bij sommige jongeren, waardoor zij voortijdig het onderwijs verlaten, de zogenoemde overbelaste jongeren. Onderzoek van het ROA (2009)¹³ laat zien dat uitval vooral het gevolg van een verkeerde studiekeuze lijkt te zijn, maar wijst erop dat schooluitval een sterke sekse- en etnische component heeft: de uitval onder jongens en allochtonen is hoger dan die onder meisjes en autochtonen. 'Groenpluk' (werk vinden voordat de studie of opleiding met een diploma afgerond is) vindt vaker plaats bij autochtone jongens (27%) dan bij meisjes en allochtonen (beide ongeveer 10%), hoewel de financiële noodzaak om te werken (en dus de opleiding voortijdig af te breken) juist weer zwaarder weegt bij allochtonen dan bij autochtonen. Uitval vanwege de zorg voor gezin of familie, dan wel vanwege gezondheidsproblemen, is veel minder omvangrijk dan uitval vanwege een verkeerde studiekeuze of groenpluk. Relatief veel allochtone meisjes verlaten echter voortijdig het onderwijs vanwege zwangerschap of de zorg voor familie (ROA 2009).

Voor de overbelaste groep wordt een zogenoemde plusschool in het leven geroepen, een school in het vmbo of mbo die deze specifieke doelgroep structuur en verbondenheid moet bieden, teneinde uitval te voorkomen. De leerling krijgt een vaste mentor toegewezen, zorg- en hulpverlenende instanties werken nauw met elkaar samen en het praktijkonderwijs wordt nauw verbonden met de lokale arbeidsmarkt. Een andere recentelijk aangekondigde maatregel van het kabinet is dat vmbo'ers niet meer binnen vijf jaar hun diploma hoeven te behalen. Veel scholen zagen zich gedwongen om hun leerlingen, na de maximale verblijfsduur van vijf jaar, zonder diploma van school te sturen. De maatregel zal niet alleen voortijdig schoolverlaten tegengaan, maar ook laatbloeiers de kans geven om binnen hun school nog een hoger vmbo-diploma te behalen, waardoor ook de doorstroom naar het mbo makkelijker wordt.

In vergelijking met andere EU-landen presteert het Nederlandse onderwijs niet beter dan de middenmoot bij het terugdringen van voortijdig schoolverlaten. In 2006 was bijna 13% van de 18-24-jarigen in Nederland een voortijdig schoolverlater, dat is ongeveer evenveel als in Frankrijk en Groot-Brittannië. EU-landen Finland en Oostenrijk, en – buiten de EU – Zwitserland en Noorwegen slagen erin dit beneden de 10% te houden. Nederland bevond zich, met 75% leerlingen die een startkwalificatie behalen, onder de middenmoot. In 2006 waren er echter ook al landen die aan de Lissabon-doelstelling van 85% voldeden (Herweijer 2008).

Geslaagden in het voortgezet onderwijs

Niet-westerse allochtone leerlingen slagen minder vaak voor het eindexamen dan autochtone leerlingen. Vooral bij het havo- en vwo-eindexamen is dat verschil groot. In 2008 slaagde 80% van de allochtone eindexamenkandidaten voor het havo en 81% voor het vwo, tegenover respectievelijk 91% en 93% van de autochtone kandidaten. Tien jaar geleden slaagde nog ruim 70% van de allochtone eindexamenkandidaten voor het havo of vwo.

Het kabinet is van plan de exameneisen aan te scherpen en schoolexamens te verbeteren. De discrepantie tussen behaalde cijfers voor het schoolexamen en het centraal examen moet worden teruggedrongen en het eindexamen havo/vwo moet binnenkort met gemiddeld een voldoende worden afgesloten. Zowel voor het schoolexamen als het centraal examen mogen leerlingen voortaan bovendien nog slechts één 5 halen voor een van de vakken Nederlands, Engels en wiskunde. Tevens zijn er voorstellen om op termijn ook voor het vmbo de exameneisen voor de basisvakken te verzwaren.¹⁴ Argumenten daarvoor hebben eveneens betrekking op de kwaliteit en op de aansluiting op de vervolgopleiding in het mbo. In het mbo worden in 2013 eveneens examens ingevoerd voor taal en rekenen, te beginnen met de hoogste niveaus; later komen er ook examens voor de lagere niveaus.

Als de exameneisen worden aangescherpt en de voorbereiding van leerlingen op het examen gelijk blijft, dan zullen de slagingspercentages fors lager zijn. Takkenberg en Kapel (2007) berekenden dat onder deze condities in 2006 niet 78% van de allochtone leerlingen voor het havo geslaagd zou zijn, maar slechts 52%; en in plaats van de 83% voor het vwo, zou nog slechts 61% geslaagd zijn. Bij autochtone leerlingen zouden de slaagpercentages in dat jaar omlaag gegaan zijn naar 67% voor het havo en 75% voor het vwo. Kwaliteitseisen stellen via zwaardere examens heeft dus een negatieve impact op de succesvolle uitstroom uit het voortgezet onderwijs, tenzij de kwaliteit van het onderwijs en voorbereiding op het examen omhooggaan.

Leerlingen en ouders over voortgezet onderwijs

Leerlingen hebben de laatste jaren zelf aangedrongen op verbetering van de kwaliteit van het onderwijs. Die stap zou volgens het Landelijk Actie Komitee Scholieren (LAKS) eerst gezet moeten worden, voordat de exameneisen omhooggaan (www.laks.nl). Voor leerlingen is het echter niet alleen belangrijk dat ze goed onderwijs krijgen en hun diploma behalen, maar ook – en vaak belangrijker in

hun beleving – dat de sfeer op school goed is. In het voortgezet onderwijs hebben leerlingen in de Nationale scholierenmonitor 2007 hun mening gegeven over onder meer hun welbevinden en het pedagogisch-didactisch klimaat op school (Van der Vegt et al. 2007).¹⁵ Leerlingen zijn in meerderheid blij met de school waarop ze nu zitten (73%) en zijn positief over de kwaliteit van de lessen (80%); slechts 8% vindt dat er slecht les wordt gegeven.

Ouders geven ook in het voortgezet onderwijs al jaren een voldoende voor de kwaliteit van de school van hun kind (in 2008 was dat een 7,3). Ten opzichte van 2007 hebben ze iets minder zorgen over de kwaliteit van het onderwijs. Wel zegt 45% dat er in het onderwijs meer aandacht zou moeten zijn voor taal en wiskunde (OCW 2008c).

5.6 Vervolgopleidingen mbo, hbo en wo

Veruit de meeste gediplomeerden uit het voortgezet onderwijs vervolgen hun opleiding in het middelbaar beroeps- of het hoger onderwijs (92%). Van de vmbo'ers gaat 94% door naar het middelbaar beroepsonderwijs (bol en bbl); bijna een op de tien vmbo'ers gaat (eerst) naar een hoger niveau in het voortgezet onderwijs (tabel 5.5). Zonder vervolg zouden gediplomeerde vmbo'ers nog geen startkwalificatie hebben behaald. Gediplomeerden van havo en vwo voldoen wel aan het criterium van de startkwalificatie, maar ook zij stromen in groten getale door naar vervolgonderwijs. Havisten gaan vooral naar het hbo, vwo'ers naar de universiteit.

Tabel 5.5

Doorstroom van leerlingen met een diploma van het voortgezet onderwijs, naar vervolgonderwijs,^a 2006/'07

van	naar							totaal
	havo	vwo	mbo (bol)	mbo (bbl)	hbo	wo	geen onderwijs	
vmbo	9		71	12			7	100
havo		5	4		78		12	100
vwo					15	71	14	100

a Voorlopige cijfers. Peildatum is 1 oktober.

Bron: CBS (StatLine)

Het stapelen van opleidingen, bijvoorbeeld van mavo via havo naar hbo, wint de laatste jaren weer aan populariteit. Aan het einde van de vorige eeuw was het stapelen sterk afgenomen. Lange routes werden als inefficiënt gezien en werden tegengegaan, en de invoering van profielen en het studiehuis bemoeilijkten de overstap (Bronneman-Helmers et al. 2002). Stapelen wordt nu weer als een geschikt instrument gezien voor de zich langzamer ontplooiende leerlingen, waardoor zij alsnog een hoger opleidingsniveau bereiken. Een kwart van de Turkse en Marokkaanse mavo-

gediplomeerden vervolgt de opleiding in het havo, van de autochtone leerlingen doet een vijfde dat (CBS a, schooljaar 2007/'08). Deze stap is echter niet altijd succesvol. In havo-4 blijken stapelaars vaker uit te vallen dan degenen die direct instroomden, en een deel van de stapelaars stapt alsnog over naar het mbo. De kans dat stapelaars de havo-opleiding niet afmaken, is twee keer zo groot als die van andere havisten (Van Esch en Neuvel 2007; Herweijer 2008).

Stapelen van havo naar vwo gebeurt minder vaak (circa 5%). Dit komt waarschijnlijk doordat voor havisten die naar de universiteit willen, de route via het hbo (eenjarige hbo-propedeuse) aantrekkelijker is dan via het vwo (twee jaar en weer een eindexamen).

Directe instroom¹⁶ vanuit het mbo en havo in het hbo

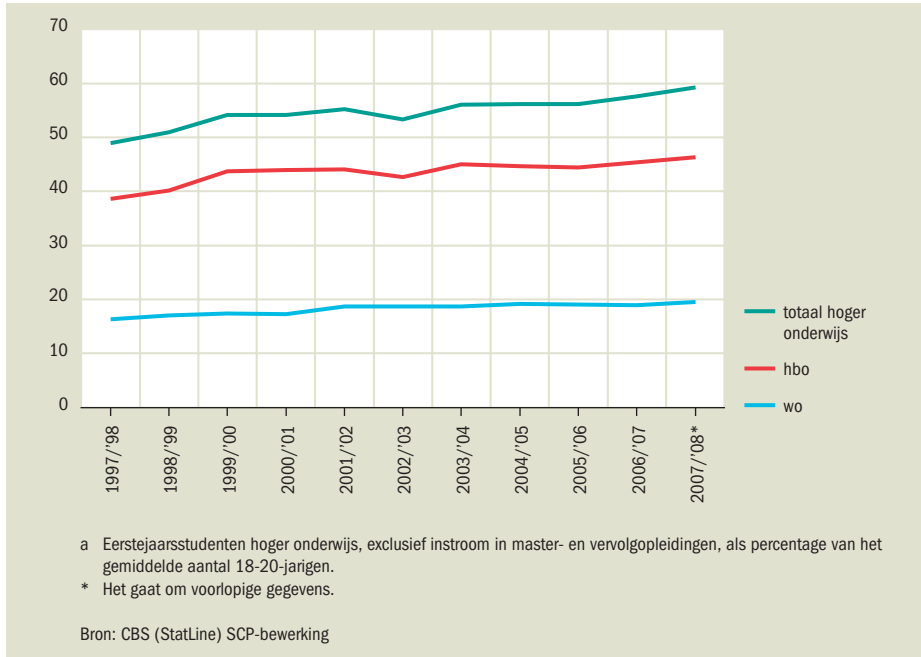
In het studiejaar 2007/'08 had bijna een derde van de eerstejaars hbo-studenten een vooropleiding in het mbo; driekwart van deze studenten was directe instromer. Het studiegebied of profiel in het mbo en havo is vrij bepalend voor de keuze van de studierichting in het hbo. Zo stromen de meeste leerlingen met een mbo-opleiding onderwijs, economie of gezondheid ook door naar een hbo-opleiding in die richting. Uitzonderingen zijn de mbo-opleidingen techniek en informatica, maatschappelijke dienstverlening en persoonlijke dienstverlening. Jongens stromen vaak nog wel door naar de hbo-opleiding techniek en informatica, maar slechts een op de drie meisjes kiest voor dit studiegebied. Van de mbo-leerlingen persoonlijke dienstverlening of maatschappelijke dienstverlening is de doorstroom naar het hbo in dezelfde richting minder groot: ongeveer een derde (persoonlijke dienstverlening) tot iets meer dan de helft (maatschappelijke dienstverlening) kiest voor het vervolg op hbo-niveau.

De instroom van leerlingen met een havo-diploma in het hbo wordt in veel mindere mate bepaald door het gekozen profiel; leerlingen met eenzelfde profielkeuze waaieren uit over heel verschillende studierichtingen. Leerlingen met een havo-profiel economie en maatschappij, of natuur en techniek kiezen nog het meest voor eenzelfde vervolg op hbo-niveau. Uitzondering daarbinnen zijn de meisjes met een profiel natuur en techniek: een ruime meerderheid kiest voor een andere hbo-sector dan techniek en informatica (Takkenberg en Kapel 2008).

Al decennialang neemt de instroom in het hoger onderwijs toe; in 2007/'08 ligt deze op een niveau van bijna 60% van de betreffende generatie (gemiddelde aantal 18-20 jarigen). Wel is het instroomniveau in het hbo bijna tweemaal zo hoog als in het wetenschappelijk onderwijs, en is de deelname in het laatste decennium daar ook meer gestegen dan bij de universiteiten (figuur 5.5).

Figuur 5.5

Instroom in het hoger onderwijs,^a 1997-2008 (in procenten)

Het aandeel jongvolwassenen dat ook daadwerkelijk een diploma hoger onderwijs behaalt, ligt echter een stuk lager dan de instroom. De rendementscijfers van het hbo laten zien dat na zeven jaar twee derde van de hbo'ers is afgestudeerd. In het wetenschappelijk onderwijs, dat een langere studieduur kent, is na acht jaar ongeveer 75% afgestudeerd (startjaar 2000). Niet iedereen heeft dan een universitair diploma; circa 8% is tussentijds overgestapt naar het hbo en heeft daar een diploma behaald. Het slagingspercentage zal bij een langere verblijfsduur nog iets toenemen, maar niet veel meer.

Jongens doen het minder goed in het hoger onderwijs dan meisjes. Zo vertrekken jongens vaker zonder diploma of zijn ze na zeven jaar nog bezig met de opleiding. Ongeveer 60% van de jongens heeft na zeven jaar een hbo-diploma, tegenover driekwart van de meisjes. Dit verschil is ook zichtbaar in het wetenschappelijk onderwijs; daar heeft na acht jaar twee derde van de jongens en driekwart van de meisjes een studie hoger onderwijs met succes afgerond.

Het kabinet streeft ernaar dat in 2020 de helft van de leeftijdsgroep 25-45-jarigen hoogopgeleid is (TK 2005/2006). Eerder al wees het SCP erop dat als de instroom en het rendement niet toenemen, het aandeel hoogopgeleiden op ongeveer 45% zal blijven steken (Herweijer en Bronneman-Helmerts 2007). Bovendien werd gewezen op het risico dat het niveau van het hoger onderwijs daalt, als een verhoging van de toegankelijkheid van het hoger onderwijs en van het rendement niet gepaard gaat met

extra investeringen in begeleiding en maatwerk (Bronneman-Helmers en Herweijer 2004). Ook nu nog is het de vraag of de enorme toename van het aantal studenten aan het hoger onderwijs niet ten koste is gegaan van de kwaliteit. Veel studenten missen de benodigde kennis om de studie met succes te kunnen volgen; veel instellingen bieden daarom vormen van bijspijkerklassen aan of stellen extra eisen aan aankomende studenten. Waar dat niet gebeurt, klagen studenten soms over het lage niveau van hun studie. Weer anderen zijn kritisch over het niveau van het vwo en stellen dat hun wiskundige kennis of taalvaardigheden ontoereikend zijn voor hun studie.

Participatie allochtonen in mbo, hbo en wetenschappelijk onderwijs

De deelname van allochtonen aan het mbo is hoog. Wel volgen allochtone leerlingen vaak de lagere leerwegen, zowel mannen als vrouwen, en zijn zij minder vaak terug te vinden in de beroepsbegeleidende leerweg. Allochtone vrouwen hebben vaak een voorkeur voor een opleiding secretariael werk en informatieverlening; ze zijn bij deze opleidingen in de meerderheid. Ook allochtone mannen hebben een voorkeur voor administratieve opleidingen. In 2007/'08 is bij boekhouding en bedrijfsadministratie bijna de helft van de leerlingen allochtoon (CBS 2009a, 2009b). Van de autochtone deelnemers volgt 46% een opleiding op het hoogste niveau (een middenkader- of specialistenopleiding). Bij de allochtone deelnemers is dit aandeel 36%.

In het hbo nam het aandeel niet-westerse allochtone studenten de laatste jaren sterk toe. Dit is echter deels een demografisch effect (er zijn meer allochtonen in die leeftijdsklasse). In 2007/'08 was hun deelname verdubbeld ten opzichte van 1995/'96. Vooral de studierichting bedrijfskunde en administratie is erg populair, en ondanks veel uitval neemt ook het aantal afgestudeerden toe. Na vijf jaar heeft ongeveer 40% van de allochtone studenten in het hbo de studie met succes afgerond. Ze blijven daarmee wel sterk achter bij autochtone studenten; van hen studeert 60% na vijf jaar af. Na zeven jaar heeft 55% van de allochtone en 70% van de autochtone studenten de studie afgerond (CBS 2009b).

Ook in het wetenschappelijk onderwijs is het aandeel niet-westerse allochtonen sterk gestegen. Ten opzichte van 1995/'96 is dat meer dan verdubbeld, tot bijna 26.000, waarbij vrouwen in de meerderheid zijn. Hier zijn studierichtingen als bedrijfskunde en rechten populair. Ook voor het wetenschappelijk onderwijs geldt dat, ondanks uitval, steeds meer allochtone studenten hun doctoraal of masteropleiding succesvol afronden. Het studierendement van autochtone studenten is ook hier hoger dan dat van allochtone studenten. Na acht jaar heeft 65% van de allochtone studenten de studie afgerond, tegenover 79% van de autochtone studenten. Eenmaal op de arbeidsmarkt blijken niet-westerse allochtone afgestudeerden wel meer te verdienen dan autochtone afgestudeerden; dit komt vaak door het soort studie dat ze hebben gevolgd, het feit dat ze gemiddeld wat ouder zijn en ook meer uren per week werken dan autochtonen (CBS 2009b).

Uitval in het hoger onderwijs

Het tegengaan van uitval in het hbo en wetenschappelijke onderwijs maakt deel uit van het overheidsbeleid. Thans verlaat circa 8% van de studenten die in het wetenschappelijk onderwijs instromen, dat na één jaar zonder diploma (startjaren 2000 t/m 2006, CBS a). De hoogste uitval komt voor rekening van hbo-gediplomeerden die een universitaire studie beginnen; na één jaar is al een vijfde van hen gestopt. Van de vwo-gediplomeerden houdt ongeveer 4% het na één jaar voor gezien.

In het hbo is de uitval hoger dan in het wetenschappelijk onderwijs: circa 15% is na één jaar vertrokken. Studenten met een vooropleiding in het mbo vallen het vaakst uit (ongeveer 20% is na één jaar weg uit het hoger onderwijs, bij havisten is dat ongeveer 14% en bij vwo'ers ongeveer 7%).

Volgens de HBO-raad wijzen deze cijfers erop dat het mbo te veel op toetreding tot de arbeidsmarkt is gericht en te weinig op doorstroom naar het hbo. In het mbo zou, voor een betere aansluiting met de hbo-opleidingen, meer aandacht moeten komen voor kennisverwerving van taal en rekenen (HBO-raad 2009).

Kwaliteit lerarenopleidingen in het hbo

Na kritiek over de kwaliteit van de pabostudenten is er een verplichte toets voor rekenen en taal ingesteld. Studenten die de toetsen niet binnen een jaar met positief resultaat afleggen, krijgen een negatief bindend studieadvies (Inspectie 2008c). De toetsen vormen een van de maatregelen waarmee wordt beoogd het beginniveau van de pabo-opleiding te verbeteren. Het eerste toetsjaar (2006/07) slaagde driekwart van de studenten voor de rekentoets en slechts de helft voor de taaltoets. Bij studenten met een mbo-achtergrond en bij allochtone studenten lagen die percentages nog lager. Dat allochtone studenten uitvallen, wordt als een groot probleem ervaren, vanwege het streven juist meer allochtonen voor het onderwijs te interesseren. De eerste resultaten van deze toetsen en de elders geuite zorg over de kwaliteit van het reken- en taalonderwijs, waren aanleiding voor het kabinet om de exameneisen in het voortgezet onderwijs aan te scherpen (zie § 5.1).

Behalve zorg over de kwaliteit van de pabo's, is er ook zorg over de tweedegraads hbo-lerarenopleidingen; ook hier liggen er plannen om het in- en uitstroomniveau te verbeteren (OCW 2008a). Als het aan de Onderwijsraad (2009) ligt, komen er landelijke normen om te beoordelen of studenten in de lerarenopleiding voldoende vakkennis bezitten. Immers, op dit moment stellen de lerarenopleidingen zelf vast waar de grens voor slagen of zakken ligt. De normen en examinering zouden moeten gelden voor zowel studenten aan de pabo, als studenten van de eerste- en tweedegraads opleidingen aan de hogescholen. Van de universitaire lerarenopleidingen staat het niveau niet ter discussie.

De kwaliteit van de lerarenopleidingen is cruciaal voor goede leerkrachten en docenten in de toekomst. Onderzoek van Vogels (2009) laat bovendien zien dat de aanstaande pensioengolf onder leraren niet slechts een kwantitatief vraagstuk is, maar ook een kwalitatief probleem oplevert. De docenten in het voortgezet onder-

wijs die binnenkort met pensioen gaan, zijn vaak hoger (eerstegraads bevoegd) geschoold en hebben doorgaans meer vakinhoudelijke kennis dan jongere docenten.

Studenten hoger onderwijs over hun studie

Het studieaanbod in het hoger onderwijs is bijzonder groot. Veel aankomende studenten overzien het aanbod niet en er wordt dan ook veel van studie gewisseld. Dat neemt niet weg dat de meeste studenten hbo en wetenschappelijk onderwijs redelijk tevreden zijn over hun studie, ondanks kritische geluiden. In het onderzoek dat het Centrum Hoger Onderwijs-Informatie voor Consument en Expert (Choice uitvoerde naar trends en patronen in tevredenheid van hbo en wo-studenten, komt naar voren dat het studentenoordeel over de kwaliteit van het hoger onderwijs als geheel in de periode 1996-2005 heel stabiel is geweest (Choice 2008). In 1996 kreeg het hoger onderwijs gemiddeld een 7- als rapportcijfer, evenals in 2005. Studenten in het wetenschappelijk onderwijs zijn echter systematisch positiever over hun opleiding dan hbo-studenten, en dit verschil neemt toe. Wel blijkt dat hbo-studenten andere aspecten van hun studie waarderen dan studenten aan de universiteit. Zo zijn universitaire studenten in hun kwaliteitsbeoordeling positief over de inhoud van hun studie, terwijl hbo-studenten daar juist negatief over zijn. Het geeft te denken dat de pabo, de opleiding voor leerkrachten basisonderwijs, bijzonder wordt gewaardeerd door hbo-studenten omdat zij dit een makkelijke studie vinden, maar dat zij tegelijkertijd van mening zijn dat de studie inhoudelijk weinig interessant is en te weinig uitdaagt. Studenten van de tweedegraads lerarenopleidingen in het hbo zijn in tien jaar tijd steeds negatiever gaan oordelen over hun studiekeuze, de inhoud van hun studie, de roosters en tentamens. In het wetenschappelijk onderwijs worden de exacte en medische studies het hoogst gewaardeerd, hoewel veel studenten de studie zwaar vinden

Het Choice-onderzoek (2008) laat ook zien dat een relatief lage waardering van de studie samenhangt met hoge studentenaantallen. De massale toeloop in het wetenschappelijk onderwijs voor studies als rechten en communicatiewetenschap, en in het hbo voor diverse economische studies, heeft geleid tot hoge student/stafratio's en klachten over het aantal contacturen, waardoor studenten in die opleidingen steeds minder tevreden zijn.

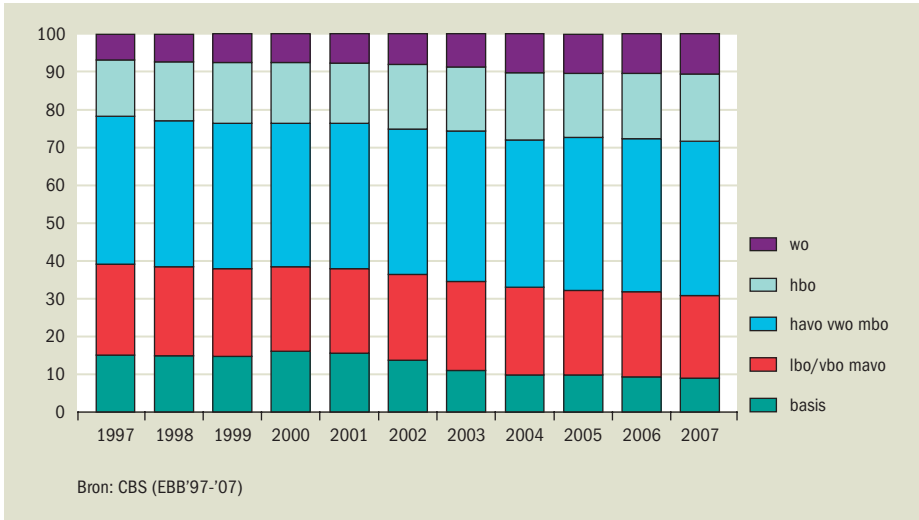
5.7 Ontwikkelingen in het opleidingsniveau van de bevolking

In de vorige eeuw is het opleidingsniveau van de bevolking sterk gestegen. Heeft van de leeftijdscategorie 75-85 jaar twee vijfde minimaal middelbaar niveau, van de leeftijdscategorie 35-45 jaar is dat al driekwart. Figuur 5.6 laat zien dat het opleidingsniveau in het afgelopen decennium verder is gestegen, zij het in mindere mate. Het aandeel hoger opgeleiden nam in deze periode toe met 7 procentpunten en het aandeel middelbaar opgeleiden met 2 procentpunten; het aandeel met ten hoogste basisonderwijs daalde met 6 procentpunten.

De niveaustijging in de vorige eeuw kwam vooral doordat, als gevolg van emancipatieprocessen, minder vaak talent onbenut bleef onder de autochtone bevolking. De stijging die nu nog plaatsvindt, komt vooral van de zijde van de allochtone bevolkingsgroepen.

Figuur 5.6

Opleidingsniveau van de bevolking van 25-74 jaar, 1997-2007 (in procenten)

Jongere vrouwen hoger opgeleid dan mannen; steeds minder laagopgeleide allochtonen
 Nu nog zijn mannen in Nederland hoger opgeleid dan vrouwen, maar dit is aan het veranderen. Bijna een derde (32%) van de mannen tussen de 25 en 65 jaar is hoogopgeleid, tegenover 28% van de vrouwen. Bij de jongere generaties zijn vrouwen hoger opgeleid dan mannen. In de leeftijdscategorie 25-34 jaar is 38% van de vrouwen hoogopgeleid, tegenover 34% van de mannen.

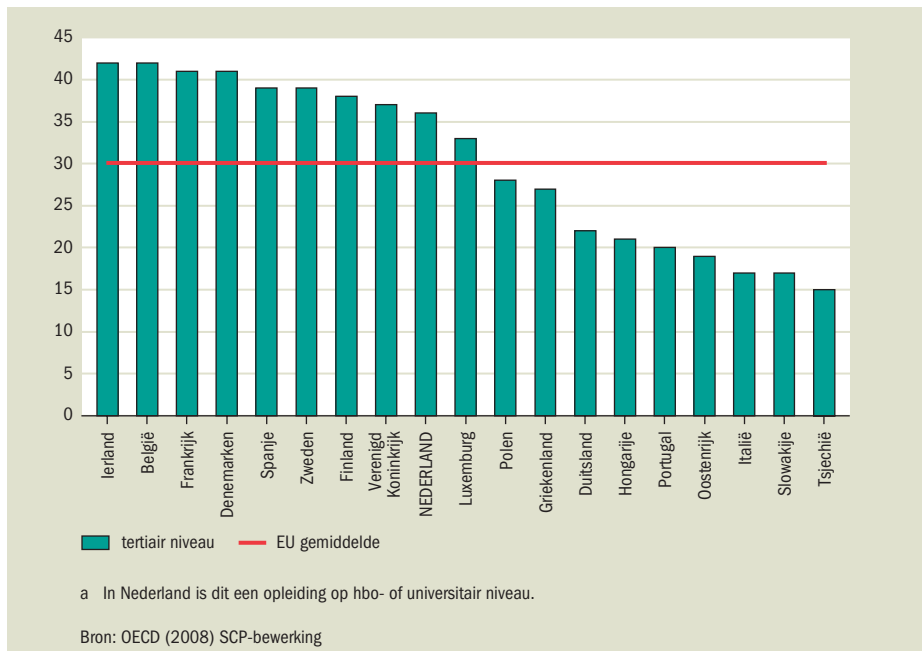
Langzaam maar zeker stijgt ook het opleidingsniveau van de allochtonen. Die stijging moet voor een belangrijk deel worden toegeschreven aan het feit dat steeds meer allochtonen hun volledige opleiding in Nederland hebben gevolgd (Turkenburg en Gijsberts 2007). Degenen die (deels) hun opleiding in het land van herkomst hebben gevolgd, zijn gemiddeld lager opgeleid. De grote sprong voorwaarts wordt gemaakt door jonge Turken en Marokkanen; in de leeftijdscategorie 25-35 jaar is minder dan een op de drie Turken en Marokkanen zeer laag opgeleid, terwijl dat bij de 55-65-jarige Turken en Marokkanen 85% is. Vooral het aandeel allochtonen met vmbo-niveau is toegenomen. Het aandeel hoogopgeleiden is vooralsnog bescheiden: 9% van de Turken en Marokkanen in 2007 (Turkenburg en Gijsberts 2007).

Opleidingsniveau bevolking in internationaal verband

Figuur 5.7 vergelijkt de bevolking met een afgeronde tertiaire opleiding in de 19 EU-landen. De cijfers moeten voorzichtig geïnterpreteerd worden. De aanduiding is slechts indicatief, want de definitie kan per land verschillen. In Nederlandse onderwijstermen omvat het tertiaire niveau hbo en universitaire opleidingen. Er is gekozen voor de leeftijdscategorie van 25 tot 35 jaar, omdat dan de meeste jongeren hun opleiding hebben afgerond en bekend is met welk opleidingsniveau zij op de arbeidsmarkt komen. Vergelijken met andere EU-landen behoort Nederland tot de groep van tien landen met een meer dan gemiddeld hoogopgeleide bevolking. Het EU-gemiddelde is 30%, in Nederland is dit 36%.

Figuur 5.7

Bevolking van 25-34 jaar met een hoog opleidingsniveau,^a EU-landen, 2006 (in procenten)

In de Europese Unie bezetten Nederlandse mannen de tweede plaats in de rangorde (na Denemarken) en vrouwen de negende. In de Scandinavische landen stroomden vrouwen eerder dan in Nederland door naar het hoger onderwijs, en zijn zij vaker hoogopgeleid dan mannen. In alle EU-landen liggen de vrouwen van 25-34 jaar nu voor op de mannen. Gemiddeld is in de EU 34% van de vrouwen hoogopgeleid, tegenover 27% van de mannen.

5.8 Kwaliteit en basisvaardigheden, enkele kanttekeningen en dilemma's

In het verleden zijn scholen te veel afgedwaald van hun kwalificerende taak. Het is terecht dat in het beleid die kwalificerende taak nu weer centraal staat, met alle aandacht voor de basisvaardigheden taal en rekenen/wiskunde. Klachten van leerlingen in het voortgezet onderwijs, van studenten in het hoger onderwijs en van docenten van ontvangende scholen of vervolgoopleidingen maken de urgentie daarvan duidelijk.

Toch is het de vraag of scholen in het basis- en voortgezet onderwijs nu *en masse* het accent op taal en rekenen zullen leggen. Voor scholen waarvan de leerlingen al goed presteren, ontbreekt de noodzaak om het lesaanbod rigoureuus te wijzigen. Schoolbesturen en schooldirecties hebben vaak geïnvesteerd in een specifiek profiel van hun school, bijvoorbeeld met dans en muziek, sport en beweging, een breed cultureel aanbod of een specifieke pedagogisch-didactische aanpak (Turkenburg 2008); ouders en leerlingen kiezen de school vaak uit op dat specifieke profiel. Op taal- en/of rekenzwakke scholen en op scholen met veel achterstandsl leerlingen is er wel de noodzaak om een grotere nadruk te leggen op taal en rekenen. Echter, ook daar is het belangrijk dat leerlingen met een breder aanbod in aanraking komen. Onderzoek in het buitenland geeft namelijk aanwijzingen dat een te eenzijdige focus op de *basics* tot een verschraling van het curriculum leidt. Door sterk de nadruk te leggen op de basisvaardigheden, zullen de taal- en rekenprestaties van leerlingen ongetwijfeld omhooggaan. Meer nadruk op de basisvakken hoeft echter niet altijd meer lestijd te vergen. De meeste winst is waarschijnlijk te behalen door gerichte instructie, effectievere methoden en goede docenten. Op die manier blijft er ook tijd over voor andere aandachtsgebieden en vakken.

De nadruk in het onderwijsbeleid op kwaliteit lijkt soms strijdig met de kwantitatieve doelstellingen die het beleid eveneens kent. Zulke kwantitatief geformuleerde doelstellingen zijn er bijvoorbeeld voor het bereik en aanbod van de *voor- en vroeg-schoolse educatie (vve)*. In 2009 moet 70% van de doelgroepkinderen een aanbod van minimaal drie dagdelen per week krijgen; in 2011 zou dat aanbod voor alle kinderen van laagopgeleide ouders vier dagdelen per week moeten zijn. Dit volledige aanbod zou bovendien al eerder moeten worden gerealiseerd in de zogenoemde krachtwijken in de G4 en in bepaalde regio's van het land. Door het accent zo sterk op doelbereiking en aanbod te leggen, dreigt het kwaliteitsaspect van de vve ten onrechte op de achtergrond te raken. De vve-programma's moeten immers aan strenge eisen voldoen, die in de praktijk niet altijd haalbaar blijken. Een te eenzijdig streven om de gehele doelgroep te bereiken zonder dat aan de kwaliteitseisen kan worden voldaan, zal niet tot de gewenste effecten bij kinderen met achterstanden leiden. Anders gezegd: 'de licht-varianten' hebben geen nut (Van der Vegt en Veen 2009).

Het dilemma kwaliteit-kwantiteit speelt ook bij het thema *rugzakje en passend onderwijs*. Veel ouders van kinderen met een beperking of leerproblemen willen een plaats voor hun kind in het reguliere onderwijs; dankzij de rugzakregeling is dat ook mogelijk. Ouders beschouwen het rugzakje voor hun kind als een mogelijkheid om aan het stigma van het speciaal onderwijs te ontkomen, ‘normale’ vriendschappen te onderhouden en kwalificerend onderwijs te volgen. Scholen kunnen de extra financiering goed gebruiken, ook al blijkt het in de praktijk niet altijd haalbaar om elk kind een passend aanbod te doen. Niet alle leerlingen kunnen op dit moment de kansen van het reguliere onderwijs optimaal benutten. Dat de verwachtingen van het rugzakje niet altijd worden gerealiseerd, doet echter niets af aan de populariteit ervan. Echter, tegen de verwachting in stijgt niet alleen het aantal kinderen met een rugzakje, maar ook de deelname aan het (dure) speciaal onderwijs. Daardoor dreigen de kosten onbeheersbaar te worden. Nieuw gepland beleid (Passend onderwijs) beoogt het openeindekarakter van de voorziening in te dammen. Ouders vrezen echter dat daardoor de kwaliteit van het onderwijs voor hun kind zal dalen, omdat minder middelen zullen leiden tot minder individuele aandacht. Scholen vrezen dat ze meer kinderen met beperkingen en leerproblemen moeten opnemen, zonder dat daarvoor toereikende middelen gegeven worden.

Kwalitatief goed onderwijs en een sterke toename van het aantal hoger opgeleiden zijn beleidsdoelstellingen die niet zonder meer verenigbaar lijken. Dit probleem van kwantiteit en kwaliteit duidde Bronneman-Helmers en Herweijer (2004) aan met *trilemma*. Het gaat immers om zowel het bevorderen van de toegankelijkheid van een opleiding, als het verhogen van het rendement ervan, als het behoud van het niveau van de opleiding. Strengere exameneisen – of bijvoorbeeld het afnemen van taal- en rekentoetsen bij aankomende studenten – en dus selectie, betekent dat er geen concessies aan het niveau van de opleiding hoeven te worden gedaan. Maar selectie wringt wel met de doelstelling van meer hoger opgeleiden.

Een ander dilemma doet zich voor bij het oplossen van het dreigende tekort aan leraren in het voortgezet onderwijs. Onder het motto ‘liever iemand dan niemand voor de klas’ worden nu al vaak onbevoegde of niet volledig bevoegde leraren ingezet, hetgeen risico’s met zich meebrengt voor de kwaliteit van het onderwijs. En ook hier geldt weer dat strengere selectie en meer kwaliteitseisen aan de opleidingen, eerder tot minder dan meer studenten leiden, en tot een geringere gekwalificeerde uitstroom.

Ten slotte wijzen we nog op de drempelloze instroom van vmbo naar mbo. Deze biedt meer leerlingen de kans op een startkwalificatie, maar de kans dat zij geen enkel diploma behalen neemt eveneens toe. De uitval onder deze specifieke groep mbo’ers ligt, net als bij andere stapelaars in het onderwijs, hoger dan bij niet-stapelaars. Wil drempelloze instroom en stapelen succesvol worden, dan vergt dit op zijn minst een intensieve en betere begeleiding van de leerlingen en studenten.

Noten

- 1 Met 'onderwijsopbrengsten' wordt een kenmerk van de school bedoeld; het betreft de realisering van datgene wat in de kerndoelen, standaarden en examenprogramma's is omschreven, in cognitieve zin, maar ook de ontwikkeling van sociale vaardigheden. Onderwijsopbrengsten in ruimere zin betreffen al hetgeen scholen aan deze wettelijke vereisten toevoegen en realiseren (Onderwijsraad 2008).
- 2 Er moet niet alleen vroeg mee worden begonnen, de programma's moeten ook langer doorlopen (doorgaande lijn), het aanbod moet intensief zijn en uitgevoerd worden door gekwalificeerd personeel, in niet al te grote groepen, bij voorkeur in een integrale aanpak, en de ouders moeten erbij betrokken zijn.
- 3 Voor het voorschoolse deel is de gemeente verantwoordelijk, voor het vroegschoolse zijn de schoolbesturen verantwoordelijk.
- 4 In de oude regeling kregen Nederlandse leerlingen in het basisonderwijs een gewicht van 0,25 als hun ouders een laag opleidingsniveau hadden. Leerlingen die behoorden tot een zogenoemde culturele minderheid (cumi-leerlingen) en ouders hadden met een laag opleidings- en beroepsniveau, kregen het gewicht van 0,9. Nu krijgen leerlingen het gewicht 0,3 als hun beide ouders maximaal lager of voorbereidend beroepsonderwijs (lbo/vbo), praktijkonderwijs of voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs (vmbo), basis- of kaderberoepsgerichte leerweg hebben gedaan óf als beide ouders maximaal twee jaar onderwijs hebben gevolgd in een andere schoolopleiding in het voortgezet onderwijs aansluitend op het basisonderwijs, bijvoorbeeld lts, ambachtsschool of huishoudschool. Het gewicht van 1,20 krijgen leerlingen in de volgende omstandigheid:
 - een van hun ouders heeft maximaal basisonderwijs of (voortgezet) speciaal onderwijs voor zeer moeilijk lerende kinderen ((v)so-zmlk) gevolgd, en
 - de andere ouder heeft maximaal dezelfde opleiding gevolgd óf heeft het lager of voorbereidend beroepsonderwijs (lbo/vbo), praktijkonderwijs of voorbereiden middelbaar beroepsonderwijs (vmbo) basis- of kaderberoepsgerichte leerweg doorlopen, óf heeft maximaal twee jaar onderwijs gevolgd in een andere schoolopleiding in het voortgezet onderwijs aansluitend op het basisonderwijs.
- 5 De Timss-toetsen worden ook afgenomen in *grade 8*, ofwel de tweede klas van het voortgezet onderwijs. Nederland heeft in 2007 alleen meegedaan aan het onderzoek in het basisonderwijs.
- 6 De scores op de gehele toets worden in de Timss weergegeven op een internationale gestandaardiseerde schaal met een gemiddelde van 500 en een standaarddeviatie van 100. Het internationale gemiddelde, het gemiddelde van de prestaties van alle deelnemende landen, wijkt af van het schaalgemiddelde van 500. Als referentiepunt is het internationale gemiddelde minder geschikt, omdat per toetsjaar niet altijd dezelfde landen deelnemen (Meelissen en Drent 2008).
- 7 Nederland heeft niet voldaan aan de minimumsteekproefseisen van de Timss. Te veel scholen uit de oorspronkelijke steekproef deden niet mee en moesten aangevuld worden met vergelijkbare scholen uit een reservelijst. Het is aannemelijk dat meer zwakke dan sterke scholen geweigerd zullen hebben om deel te nemen (Van de Craats 2009).
- 8 Aanleiding daarvoor zijn de rapporten van de Cambridge Primary Review van de universiteit van Cambridge en het van overheidswege verrichte onderzoek van de commissie-Rose. In 2006 werd gestart met het onderzoek van de Cambridge Primary Review naar het Engelse curriculum in het basisonderwijs.

- 9 Gebruikte bronnen Cambridge Primary Review (2009), Alexander (2008), Veen (2009) en Curtis (2009).
- 10 De auteurs (Roede et al. 2008) waarschuwen dat de conclusies met voorzichtigheid moeten worden getrokken, gezien de kleine effecten en het geringe aantal scholen, met name in het voortgezet onderwijs.
- 11 Omdat in praktijkonderwijs en speciaal onderwijs niet wordt gewerkt met leerjaren maar met verblijfsjaren, is omwille van een totaaloverzicht uitgegaan van 15-jarige leerlingen en niet van leerlingen in leerjaar 3.
- 12 Iedereen die in Nederland onderwijs volgt, wordt bij inschrijving geregistreerd met een persoonsgebonden nummer, ook wel onderwijsnummer genoemd. Scholen zijn verplicht dit onderwijsnummer te gebruiken in hun administratie.
- 13 In totaal zijn in het onderzoek 5700 ongediplomeerde jongeren van het schooljaar 2005/'06 benaderd. De totale respons bedroeg 28%.
- 14 De eis van maximaal één 5 als eindcijfer voor Nederlands en Engels zou moeten gelden voor de gemengde en de theoretische leerweg (mavo). Voor de beroepsgerichte leerwegen (basisberoepsgerichte en kaderberoepsgerichte leerweg) zou de eis gelden voor Nederlands en het beroepsgerichte vak. Tevens zou in de onderbouw van het vmbo een algemene rekentoets moeten worden ingevoerd, waarvan het resultaat vermeld zou moeten worden op een gestandaardiseerd diplomasupplement.
- 15 Aan de scholierenmonitor hebben ongeveer 5100 scholieren en 37 schoolleiders van 45 scholen meegedaan. De scholieren variëren van leerlingen in de eerste en derde klassen van het vmbo tot leerlingen in de eerste, derde en vijfde klassen van het havo en vwo (Van der Vegt et al. 2007).
- 16 Onder 'directe instroom' wordt hier verstaan de instroom van mbo- en havo-leerlingen in het hbo in het studiejaar volgend op het jaar waarin ze hun eindexamen behaalden.

Begrippenlijst

AOC

Agrarische Opleidingscentra

bao

Basisonderwijs

bbi

Beroepsbegeleidende leerweg in mbo

bol

Beroepsopleidende leerweg in mbo

CBS

Centraal Bureau voor de Statistiek

Cfi

Centrale Financiën Instellingen

Cito-eindtoets

Eindtoets Basisonderwijs of Citotoets is een school- of leervorderingentoets die meet wat een kind in vergelijking met andere kinderen in acht jaar basisonderwijs geleerd heeft en geeft onafhankelijke informatie voor de keuze van een passend brugklatype.

Cluster 1

Onderwijs aan visueel gehandicapte kinderen (blind en slechtziend)

Cluster 2

Onderwijs aan auditief en communicatief gehandicapte kinderen (doof, slechthorend en ernstige spraakproblemen)

Cluster 3

Onderwijs aan lichamelijk, verstandelijk (zmlk) en meervoudig gehandicapte kinderen.

Cluster 4

Onderwijs aan leerlingen met gedragsstoornissen, aan zeer moeilijk opvoedbaren (zmok), langdurig zieken en leerlingen aan pedologisch instituten. (tot 2002 ook aan in hun ontwikkeling bedreigde kleuters)

doorlopende leerlijnen (taal en rekenen)

een geordende reeks leerstofcomponenten die qua vakbegrippen, terminologie en methodologische aanpak grotendeels overeenstemmen, en leerstofjaren en/of opleidingen overstijgen.

EBB

Enquête beroepsbevolking (CBS)

EU

Europese Unie

havo

hoger algemeen voortgezet onderwijs

hbo

Hoger beroepsonderwijs

hoger secundair opleidingsniveau

Afgeronde opleiding op havo, vwo en mbo2 niveau

ivbo

individueel voorbereidend beroepsonderwijs, tegenwoordig samen met vso-lom als lwoo in vmbo

LGF

Leerlinggebonden financiering, ook wel rugzakje genoemd.

lom

Onderwijs voor kinderen met leer- en opvoedingsproblemen

lwoo

Leerwegondersteunend onderwijs in het vmbo. Voorheen ivbo, vanaf 1999/'00 inclusief vso-lom.

mavo

middelbaar algemeen voortgezet onderwijs, tegenwoordig ook vmbo-theoretische leerweg genoemd

mbo

Middelbaar beroepsonderwijs (bol en bbl)

mlk

Onderwijs voor moeilijk lerende kinderen

ocw

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap

pabo

Hbo-opleiding leraar voor het basisonderwijs

po

Primair onderwijs

pro

Praktijkonderwijs

sbao

Speciaal basisonderwijs. Voorheen onderwijs voor kinderen met leer- en opvoedingsproblemen (lom) en voor moeilijk lerende kinderen (mlk).

startkwalificatie

Een afgeronde opleiding op tenminste havo-, vwo- of mbo-2 niveau

svo

Scholen voor speciaal voortgezet onderwijs (vso-lom en vso-mlk)

tertiair opleidingsniveau

Afgeronde opleiding hbo of universiteit

vbo

Vorbereidende beroepsonderwijs, tegenwoordig samen met mavo onderdeel van het

vmbo**vo**

voortgezet onderwijs

(v)so

(Voortgezet) speciaal onderwijs voor cluster 1 t/m 4

vmbo

Vorbereidend middelbaar beroepsonderwijs. Het vmbo kent 4 leerwegen: Basisberoepsgerichte, Kadergerichte, Gemengde en Theoretische leerweg. Het vmbo is een samenvoeging van mavo, vbo, lwoo en pro

vve

voorschoolse en vroege schoolse educatie

vwo

Vorbereidend wetenschappelijk onderwijs

WEC

Wet op de expertise centra. Onder deze wet vallen scholen voor speciaal onderwijs voor cluster 1 t/m 4

WSNS

Weer Samen Naar School.

zmlk

Zeer moeilijk lerende kinderen

zmok

Zeer moeilijk opvoedbare kinderen

Literatuur

- Alexander, R. (2008). *The primary review. Emerging perspectives on childhood*. Cambridge: Cambridge University Press
- Bogaard, M. en M. Derriks (2009). *Waarden en normen in interculturele context. Effecten op burgerschapscompetenties van leerlingen*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.
- Bronneman-Helmers, H.M., L.J. Herweijer en H.M.G. Vogels (2002). *Voortgezet onderwijs in de jaren negentig*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2002/3).
- Bronneman-Helmers, R. en L. Herweijer (2004). *Onderwijs*. In: *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004* (p. 363-412). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Cambridge Primary Review (2009). *Towards a new primary curriculum. A report from the Cambridge Primary Review*. Cambridge University Press.
- CBS (a). StatLine. Geraadpleegd via www.statline.cbs.nl.
- CBS (2008). *Jaarrapport integratie 2008*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2009a). *Vrouwen volgen in het mbo hogere leerwegen dan mannen*. *Webmagazine*, 23 februari 2009. Geraadpleegd via www.cbs.nl.
- CBS (2009b). *Jaarboek onderwijs 2009*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Choice (2008). *Tien jaar patronen en trends in 'student satisfaction' in Nederland. Een analyse van oordelen uit de Keuzegidsenquête en de Nationale Studenten Enquête, 1996-2005*.
- Cito (2009). *Terugblik en resultaten 2009, versie 27 februari 2009. Eindtoets basisonderwijs, groep 8*. Arnhem: Cito.
- Craats, J. van de (2009). *Timss 2007 – Feiten en meningen*. Geraadpleegd 27 maart 2009 via <http://staff.science.uva.nl/~craats/Timss2007NL.pdf>.
- Curtis, P. (2009). *Tests blamed for blighting children's lives*. In: *The Guardian*, 20 februari 2009.
- Doolaard, S. en P.P.M. Leseman (2008). *Versterking van het fundament*. Groningen: GION.
- Driessen, G. (2009). *Prestaties, gedrag en houding van basisschoolleerlingen. Stand van zaken in 2008 en ontwikkelingen sinds 2001*. Nijmegen: ITS, Radboud Universiteit Nijmegen.
- Esch, W. van en J. Neuveld (2007). *Stroomlijnen. Onderzoek naar de doorstroom van vmbo naar havo. 's-Hertogenbosch: Cinop*.
- Gezondheidsraad (2009). *Autismespectrumstoornissen: een leven lang anders*. Den Haag: Gezondheidsraad (publicatienummer 2009/09).
- Gijsberts, M. (2006). *De afnemende invloed van etnische concentraties op schoolprestaties in het basisonderwijs*. In: *Sociologie*, jg. 2, nr. 2, p. 157-177.
- Gijsberts, M. en L. Herweijer (2007). *Allochtone leerlingen in het onderwijs*. In: J. Dagevos en M. Gijsberts (red.), *Jaarrapport integratie 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- HBO-raad (2009). *Feiten en cijfers. Afgestudeerden en uitvallers in het hoger beroepsonderwijs. Factsheet en persbericht*. Geraadpleegd 12 mei 2009 via www.hbo-raad.nl.
- Hemker, B.T. en J.J. van Weerden (2009). *Peiling van de rekenvaardigheid en taalvaardigheid in jaargroep 8 en jaargroep 4 in 2008. Jaarlijks peilingsonderzoek van het onderwijsniveau – technische rapportage*. Arnhem: Cito.
- Herweijer, L. en R. Bronneman-Helmers (2007). *Onderwijs: participatie, integratie en kwaliteit*. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2007* (p. 85-121). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Herweijer, L. (2008). *Gestruikelde voor de start. De school verlaten zonder startkwalificatie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Heuvel-Panhuizen, M. van den en A. Treffers (2009). Feit en fictie in de rekendiscussie. In: *de Volkskrant*, 23 maart 2009.
- Inspectie (2008a). *Basisvaardigheden taal in het basisonderwijs*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie (2008b). *Basisvaardigheden rekenen-wiskunde in het basisonderwijs*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie (2008c). *Monitor Beleidsagenda lerarenopleidingen 2005-2008*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Inspectie (2009). *De staat van het onderwijs, Onderwijsverslag 2007/2008*. Utrecht: Inspectie van het Onderwijs.
- Jepma, I.J., P. Kooiman en A.L. van der Vegt (2007). *Eerste meting van de landelijke vve-monitor*. Utrecht: Sardes.
- Kam, F. de, P. Koning, B. Minne en E. Mot (2009). Zorgonderwijs tussen maatwerk en kostenbeheersing. In: *ESB*, jg. 94, nr. 4560, p 308-311.
- Kroesbergen, E., P. Leseman en R. van Steensel (2007). *De werking van de leerlinggebonden financiering in het basisonderwijs en het voortgezet onderwijs*. Tilburg: IVA beleidsonderzoek en advies.
- LCTI (2007). *Advies over de groei van de deelname aan cluster 4*. Den Haag: Landelijke commissie toezicht indicatiestelling.
- Ledoux, G. en A. Veen (2009) (nog te verschijnen). *Beleidsdoorlichting onderwijsachterstandenbeleid periode 2002-2008*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm instituut.
- Ledoux, G., R. Reumerman, F. Geijsel en G. ten Dam (2008). *Burgerschapscapaciteiten van leerlingen in het basisonderwijs en voortgezet onderwijs*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam, Instituut voor de Lerarenopleiding / SCO-Kohnstamm instituut.
- Meelissen, M.R.M. en M. Drent (2008). *Timss-2007. Trends in leerprestaties in exacte vakken in het basisonderwijs*. Enschede: Universiteit Twente, vakgroep Onderwijsorganisatie en -management.
- Mullis, I.V.S., M.O. Martin en P. Foy (2008). *Timss 2007 international mathematics report. Findings from IEA's trends in international mathematics and science study at the fourth and eighth grades*. Boston: Boston College, Timss & Pirls International Study Center. Geraadpleegd 27 maart 2009 via <http://timss.bc.edu/Timss2007/mathreport.html>.
- OCW (2007a). *Scholen voor morgen*.
- OCW (2007b). *Kwaliteitsagenda voor voortgezet onderwijs, tekenen voor kwaliteit*.
- OCW (2007c). *Pirls 2006 rapport Nederland*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OCW (2008a). *Krachtig meesterschap. Kwaliteitsagenda voor het opleiden van leraren 2008-2011*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OCW (2008b). *Passend onderwijs*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.
- OCW (2008c). *Onderwijsmeter 2008*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap / TNS NIPO.
- OCW (2009). *Ambulante begeleiding*. Geraadpleegd juni 2009 op www.cijfers.minocw.nl.
- OECD (2008). *Education at a Glance 2008. OECD Indicators*. Paris: Organisation of Economic co-operation and development.
- Onderwijsraad (2008). *Partners in onderwijsopbrengst. Naar een sterkere opbrengstgerichtheid in het primair en voortgezet onderwijs*. Den Haag: Onderwijsraad.
- Onderwijsraad (2009). *Advies over kwaliteitseisen lerarenopleidingen*. Den Haag: Onderwijsraad.
- ROA (2009). *Zonder diploma. Aanleiding, kansen en toekomstintenties*. Maastricht: Researchcentrum voor Onderwijs en Arbeidsmarkt.

- Roede, E., M. Derriks en M. Boogaard (2008). *Sociale competentie in het Rotterdamse onderwijs*. Amsterdam: SCO-Kohnstamm Instituut.
- Rutten, S. (2009). Spreiding leerlingen helpt niet. In: *de Volkskrant*, 12 februari 2009.
- Stroucken L., D. Takkenberg, A. Béquin 2008. Citotoets en de overgang van basisonderwijs naar voortgezet onderwijs. In: *Sociaaleconomische Trends*, 2de kwartaal 2008, p. 7-16.
- Takkenberg, D. en R. Kapel (2007). Veel minder geslaagden bij zwaardere exameneis. *Webmagazine*, 19 november 2007. Geraadpleegd via www.cbs.nl.
- Takkenberg, D. en R. Kapel (2008). Van mbo en havo naar hbo. In: *Sociaaleconomische trends*, 2^e kwartaal 2008.
- TK (2005/2006). *Hoger onderwijs en onderzoek plan 2004*. Brief van de staatssecretaris Onderwijs, cultuur en wetenschap aan de Tweede Kamer, vergaderjaar 2006/2007, 26695, nr. 37.
- TK (2007/2008a). *Het hoogste goed*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 31288, nr. 1.
- TK (2007/2008b). *Voortgezet onderwijs*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 31289, nr. 40.
- TK (2008/2009a). *Vaststelling van de begrotingsstaten van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (VIII) voor het jaar 2009*, 31700 VIII, nr. 143.
- TK (2008/2009). *Vaststelling van de begrotingsstaten van het ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (VIII) voor het jaar 2009*, 31700 VIII, nr. 2.
- TK (2008/2009). *Doorlopende leerlijnen taal en rekenen*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2008/2009, 931332, nr. 7.
- Turkenburg, M. en M. Gijsberts (2007). *Opleidingsniveau en beheersing van de Nederlandse taal*. In: J. Dagevos en M. Gijsberts (red.), *Jaarrapport integratie 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Turkenburg, M. (2008). *De school bestuurd. Schoolbesturen over goed bestuur en de maatschappelijke opdracht van de school*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Veen, M. (2009). Nationale test verwoest Britse basisschool, In: *Trouw*, 28 maart 2009.
- Vegt, A.L. van der, M. den Blanken en IJ. Jepma (2007). *Nationale scholierenmonitor: meting voorjaar 2007*. Utrecht: Sardes.
- Vegt, A.L. van der, P. Kooiman en IJ. Jepma (2008). *Landelijke monitor voor- en vroegschoolse educatie*. Utrecht: Sardes.
- Vegt, A.L. van der en A. Veen (2009). *Voor- en vroegschoolse educatie: kleine beetjes helpen niet*. In: *Didaktief*, nr. 6/juni 2009.
- Vogels, R. (2009). *Gelukkig voor de klas? Leraren voortgezet onderwijs over hun werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2009/10).
- Wolfgram, P. (2009). *Leerlingen, basisscholen en hun buurt. Een onderzoek naar de samenstelling van schoolpopulaties en buurtpopulaties*. Amsterdam: Kenniscentrum Gemengde Scholen.
- WRR (2009). *Vertrouwen in de school. Over de uitval van overbelaste jongeren*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- www.laks.nl, geraadpleegd mei 2009

6 Inkomen en werk

Edith Josten, Patricia van Echtelt, Jean Marie Wildeboer Schut en Cok Vrooman

- Tussen 1997 en 2007 nam het inkomen van de Nederlanders toe. Sinds het begin van dit decennium was de groei verhoudingsgewijs sterk bij paren met kinderen en eenoudergezinnen.
- De inkomensongelijkheid en het aandeel van de rijkere in het totale inkomen bleven sinds 1997 tamelijk stabiel. De armoede nam licht af.
- De arbeidsdeelname in Nederland is in het achterliggende decennium gegroeid, vooral bij vrouwen, ouderen en niet-westerse allochtonen. Het streven om het aandeel werkenden en werkzoekenden de komende zeven jaren met nog eens 6 procentpunten te doen toenemen, is ambitieus: dit is tweemaal zoveel als de stijging sinds 2000.
- Het werkloosheidspercentage was onder ouderen (55-64 jaar) altijd laag, maar is de laatste vier jaar op een gemiddeld niveau beland. Doordat oudere werklozen een kleine kans hebben om weer aan het werk te komen, zullen zij waarschijnlijk lang last hebben van de huidige recessie.
- Het aantal uitkeringsontvangers was tussen 1998 en 2008 vrij constant (3,9 à 4,1 miljoen). Het toenemende beroep op de AOW wordt gecompenseerd door een daling bij de regelingen voor arbeidsongeschiktheid, de bijstand en het nabestaandenpensioen.
- De verhouding tussen het aantal werkenden en het aantal inactieven (excl. AOW) is verbeterd. Waren er in 1998 32 inactieven per 100 werkenden, in 2008 was dit gedaald naar 25.
- Eind 2008 en begin 2009 was 59% van de Nederlanders tevreden met het eigen inkomen. Bij gepensioneerden was de tevredenheid groter (71%), bij uitkeringsontvangers jonger dan 65 jaar beduidend lager (28%).
- Door de jaren heen is ongeveer twee derde van de bevolking van mening dat de inkomensverschillen kleiner moeten worden. In 2008/'09 was 72% deze mening toegeedaan.

6.1 Beleidsdoelstellingen

In *De sociale staat van Nederland 2007* werd geconstateerd dat, qua mate van precisie, de oogmerken van het overheidsbeleid op het terrein van inkomen en werk nogal uiteenliepen (SCP 2007: 123-125). In de rijksbegroting voor 2009 is wat dit betreft een stap vooruit gezet. Daarin is voor de afzonderlijke beleidsonderdelen aangegeven wat de doelstellingen op dit gebied zijn, en wordt ook beschreven welke resultaten het kabinet in de periode 2007-2011 hoopt te bereiken (TK 2008/2009a: 27-117).

In de inkomenssfeer worden op het meest algemene niveau doelstellingen genoemd als het zorg dragen voor een evenwichtige en activerende inkomens-

ontwikkeling en het bieden van een adequate bescherming tegen financiële risico's bij ziekte, werkloosheid, arbeidsongeschiktheid of behoeftigheid. Bij deze laatste doelstelling wordt nadrukkelijk vermeld dat de aandacht hierbij ook uitgaat naar de activerende voorwaarden van de sociale zekerheid: de financiële bescherming mag mensen niet weerhouden van het aanvaarden van een betaalde baan. Ook in het arbeidsmarktbeleid is dit een centrale gedachte: een toename van de arbeidsparticipatie is hier de voornaamste doelstelling.

Vanzelfsprekend is het vooral van belang hoe zulke abstracte oogmerken in het beleid worden uitgewerkt. Dit verschilt nogal. Om te kunnen beoordelen of de doelstelling 'zorg dragen voor adequate bescherming met activerende voorwaarden tegen financiële risico's bij inkomensverlies' (TK 2008/2009a: 62) wordt behaald, moet eigenlijk duidelijk zijn wanneer de financiële bescherming adequaat mag worden geacht, en in hoeverre de activerende voorwaarden in de socialezekerheidsregelingen daarop inbreuk mogen maken. Als hierover geen uitspraken worden gedaan, zal zo'n doelstelling per definitie worden gerealiseerd: het is immers voldoende dat er een regeling bestaat, en dat (potentiële) uitkeringsontvangers op een of andere manier tot betaalde arbeid worden aangezet.

Op het terrein van de inkomensontwikkeling streeft het kabinet niet expliciet naar een verkleining of vergroting van de inkomensverschillen, met uitzondering van de pogingen tot normering van topinkomens in de publieke en semipublieke sector. De algemene beleidsdoelstelling gericht op een evenwichtige ontwikkeling van de inkomens kan men interpreteren als een wens de bestaande verhoudingen te stabiliseren. Daar kan in het beleid echter van worden afgeweken om de inkomenspositie van bepaalde groepen (bv. mensen zonder perspectief op de arbeidsmarkt, huishoudens met kinderen) te beschermen, of omwille van het verkleinen van de armoedeval.

De oogmerken van het armoedebeleid zijn in een aantal opzichten specifiek. Zo heeft het kabinet in 2008 en 2009 jaarlijks 40 miljoen euro uitgetrokken voor halvering van het aantal kinderen dat om financiële redenen niet kan meedoen aan sport, cultuur of andere vrijetijdsactiviteiten. Het SCP zal in kaart brengen in hoeverre dat gelukt is; eerder dit jaar bracht het Planbureau hierover al een nulmeting uit (Jehoe-Gijsbers 2009). Het armoedebeleid krijgt echter vooral gestalte via de gemeenten, die in hoge mate verantwoordelijk zijn voor de uitvoering van de Wet werk en bijstand (wwb). De Algemene Rekenkamer heeft erop gewezen dat de precieze inhoud van de doelstellingen van het armoedebeleid, en de mate waarin ze worden gerealiseerd, op nationaal niveau enigszins onduidelijk dreigen te worden (TK 2008/2009b).

Aan de aanbodzijde van de arbeidsmarkt wordt gestreefd naar een substantiële verhoging van de bruto-arbeidsdeelname, dat wil zeggen: het aandeel werkenden en werkzoekenden (direct beschikbaar voor ten minste 12 uur per week) in de leeftijdsklasse van 20-64 jaar. Dit zou moeten oplopen van ongeveer 74% nu, tot 80% in 2016. Ook wordt ernaar gestreefd in deze kabinetsperiode een extra 200.000 mensen met een grote afstand tot de arbeidsmarkt aan de slag te helpen. Om welke categorieën het precies gaat, blijft nogal vaag. In de recente Verantwoordingsbrief stelt het kabinet dat de economische recessie de realisatie van de eerstgenoemde doelstelling

zal beïnvloeden, maar dat deze niet onhaalbaar is. Het binnen de gestelde termijn bereiken van de '200.000 erbij'-doelstelling wordt volgens het kabinet echter zeer moeilijk (AZ 2009).

Het re-integratiebeleid is erop gericht mensen tot betaalde arbeid te brengen en, indien dat (nog) niet mogelijk is, te bevorderen dat zij tot andere vormen van maatschappelijke participatie komen. Meer concreet is het doel dat in 2011 van de mensen die re-integratieondersteuning hebben ontvangen, 60% binnen twee jaar uitstroomt naar een reguliere baan. Dit geldt voor zowel arbeidsgehandicapten als werklozen, bijstandsontvangers en niet-uitkeringsgerechtigde werkzoekenden ('nuggers'). Over de effectiviteit van het re-integratiebeleid is de laatste jaren veel te doen geweest: de toegevoegde waarde ervan lijkt vaak beperkt, en de relatie tussen de inzet van middelen en gerealiseerde resultaten is nogal onhelder (SZW 2008a; RWI 2008). Het beleid is er daarom op gericht de re-integratiemiddelen selectiever en vraaggerichter in te zetten, en de informatievoorziening te verbeteren, onder andere via het ontwikkelen van een benchmark.

De recente economische recessie heeft op het terrein van werk en inkomen in een aantal opzichten tot nieuw beleid geleid.¹ Dat komt hier niet uitgebreid aan bod, omdat de SSN zich vooral richt op het in kaart brengen van de trendmatige ontwikkelingen waarmee de Nederlandse bevolking wordt geconfronteerd. Wel is het vanzelfsprekend van belang om die trends zo actueel mogelijk in kaart te brengen, gezien de potentieel grote maatschappelijke invloed van de economische neergang op de onderwerpen die hier centraal staan. Voor sommige onderwerpen is dit echter beter mogelijk dan voor andere; de werkloosheidscijfers van het Centraal Bureau voor de Statistiek zijn nu eenmaal voor veel recentere periodes (kwartaalcijfers van het lopende jaar) beschikbaar dan de inkomensgegevens (die o.a. zijn gebaseerd op de belastingaangiftes van eerdere jaren).

6.2 Inkomen

Op het gebied van inkomen streeft de overheid naar een evenwichtige ontwikkeling. Dit lijkt een bescheiden doelstelling, en dat is niet zonder reden: de directe invloed van de overheid op de hoogte van de inkomens is beperkt. Haar arsenaal bevat vooral belastingtechnische maatregelen. Verder kan ze ingrijpen in de hoogte van het minimumloon en van de uitkeringen, en kan ze de loonafspraken in collectieve arbeidsovereenkomsten (cao's) al dan niet voor de gehele bedrijfstak algemeen verbindend verklaren. Zeker zo belangrijk zijn echter de dynamische processen die zich min of meer autonoom in de maatschappij voltrekken. Echtscheiding, huishoudensvorming, met pensioen gaan, het aanvaarden of verliezen van een baan hebben alle een grote invloed op het inkomen en daarmee op de welvaart van individuen en huishoudens.

Deze paragraaf geeft voor de periode 1997-2007 allereerst de ontwikkeling weer van de gemiddelde besteedbare inkomens. Daarna volgen, voor dezelfde periode, cijfers over de inkomensongelijkheid, armoede en rijkdom.

Het besteedbare inkomen

Tabel 6.1 toont het gemiddelde besteedbare huishoudensinkomen over de periode 1997-2007. Om te corrigeren voor verschillen in huishoudenssamenstelling zijn de bedragen gestandaardiseerd en vervolgens toegerekend aan de individuele leden van het huishouden. Door rekening te houden met inflatie zijn de inkomens ook door de tijd heen vergelijkbaar gemaakt. Alle inkomens zijn gegeven in het prijspeil van 2007.

In tabel 6.1 is de periode 1997-2007 onderverdeeld in vijf tijdvakken, die het verloop van de economische conjunctuur en de werkloosheid weergeven. In de jaren 1997-2000 groeide de economie flink en daalde de werkloosheid sterk. In 2001 en 2002 koelde de economie af (zie ook figuur 6.1), maar was de werkloosheid nog steeds laag. Tevens vond in 2001 een belastingherziening plaats, waarvan de meeste burgers in behoorlijke mate profiteerden. In de daaropvolgende jaren, het tijdvak 2002-2005 was er aanvankelijk nauwelijks sprake van economische groei; vanaf 2004 begon de economie zich echter te herstellen. De werkloosheid nam in dit tijdvak nog flink toe, omdat de arbeidsmarkt altijd met enige vertraging reageert op de ontwikkeling van de economie. In 2006 en 2007 zette de economische groei zich verder voort en ontwikkelde ook de werkloosheid zich in een gunstige richting.

In het algemeen kan worden gesteld dat de inkomensontwikkeling in zoverre evenwichtig was dat in de periode 1997-2007 iedereen erop vooruitging, al was dat bij sommige groepen en in bepaalde perioden meer het geval dan bij andere (zie hieronder).

In de periode 1997-2000 is de bevolking er gemiddeld 6% in inkomen op vooruitgegaan. Dit geldt ook voor veel bevolkingsgroepen afzonderlijk. Er zijn echter enkele uitschieters, zowel naar boven als naar beneden. Vooral de eerste generatie niet-westerse allochtonen is er relatief fors op vooruitgegaan (+12%). Het aanvangsniveau in 1997 was echter laag. Deze groep ontving toen gemiddeld ruim 13.000 euro (in prijzen van 2007), tegen ruim 19.000 euro voor de gehele bevolking. De sterke toename in de inkomens van de eerste generatie niet-westerse allochtonen zorgde ervoor dat dit verschil in 2000 relatief (iets) verkleind werd. Ditzelfde beeld – een laag aanvangsniveau gecombineerd met een relatief forse stijging – is in mindere mate terug te vinden bij alleenstaanden (zowel jonger als ouder dan 65 jaar) en eenoudergezinnen (een stijging van 9%). Eenverdieners met kinderen en uitkeringsgerechtigden vormen de uitschieters naar beneden. Zij gingen er het minst op vooruit (resp. +3% en +4%). Ook van deze groepen was het inkomen in 1997 laag, vooral dat van de uitkeringsgerechtigden. Door de relatief geringe stijging nam de afstand tot de rest van de bevolking nog enigszins toe.

In de periode 2000-2007 was de gemiddelde toename 11%. Duidelijk groter was de toename van het inkomen van tweeverdieners met kinderen (+18%) en, in mindere mate, de eenoudergezinnen (+15%). Ook de eenverdieners met kinderen zijn er in deze periode – in tegenstelling tot het tijdvak 1997-2000 – meer dan gemiddeld op vooruitgegaan. De stijging van het inkomen van de eerste generatie niet-westerse allochtonen was ongeveer even groot als die van de gehele bevolking. Het gemiddelde inkomen van de tweede generatie steeg met 15%. Duidelijk minder goed af waren de bijstandsgerechtigden en de eenverdieners zonder kinderen, met een inkomensstijging van respectievelijk 6% en 5%. Het gemiddelde inkomen van tweeverdieners met kinderen lag in 2000 nagenoeg op hetzelfde niveau als dat van de gehele bevolking (ruim 20.000 euro). Door de forse stijging in de jaren na 2000 is de afstand tussen deze groep en het algemene gemiddelde vergroot (24.000 euro voor tweeverdieners met kinderen, 22.700 euro voor de gehele bevolking). Door de stijging van hun inkomen is de relatieve positie van eenoudergezinnen licht verbeterd sinds 2000 (in 2000 13.400 euro, in 2007 15.400 euro). De hoogte van de inkomens van bijstandsgerechtigden (11.100 euro in 2000) was al relatief laag. Door hun achterblijvende inkomensgroei is hun afstand tot de rest van de bevolking sinds 2000 toegenomen.

De afzonderlijke tijdvakken binnen de periode 2000-2007 laten enkele interessante verschillen tussen de diverse groepen zien. De mindere jaren na 2002 leidden tot een gemiddelde daling van het inkomen van 1%, maar hadden vooral een negatieve invloed op het inkomen van ww-uitkeringsgerechtigden (een daling van 9%). Opvallend is de toename in deze periode van het inkomen van de eenverdieners met kinderen (+5%). De mutaties bij de eenverdieners en ww-uitkeringsgerechtigden zijn moeilijk te duiden; mogelijk is dit een gevolg van samenstellingseffecten (bv. een groter aandeel mensen met een laag loon).

De jaren 2006 en 2007 compenseerden ruimschoots het verlies van de voorgaande jaren bij de groep met een ww-uitkering (+19%) en de tweede generatie niet-westerse allochtonen (+14%). Ook het inkomen van de tweeverdieners met kinderen nam, met 11%, fors toe. Eenverdieners zonder kinderen profiteerden het minst van de economische opleving (een toename van 2%).

Tabel 6.1

Het inkomen van huishoudens, naar enkele achtergrondkenmerken, 1997-2007 (in euro's per jaar, prijzen van 2007 en procenten)^{a, b}

	gestandaardiseerd besteedbaar huishoudensinkomen (gemiddeld, x 1000)				
	1997	2000 (voor revisie)	2000 (na revisie)	2002	2004
inkomenskwartiel					
1e inkomenskwartiel	9,8	10,6	10,7	11,2	11,0
2e inkomenskwartiel	15,1	16,1	15,8	16,6	16,5
3e inkomenskwartiel	20,4	21,6	21,0	22,1	21,8
4e inkomenskwartiel	31,5	33,6	33,9	36,1	36,0
samenstelling huishouden					
alleenstaande < 65 jaar	15,8	17,2	17,1	18,1	17,7
alleenstaande ≥ 65 jaar	16,4	17,8	17,5	18,1	18,4
eenoudergezin	12,3	13,3	13,4	14,5	14,4
paar < 65 jaar, zonder kinderen, eenverdieners ^d	19,5	20,5	20,5	21,4	20,5
paar < 65 jaar, zonder kinderen, tweeverdieners ^d	26,0	27,2	26,5	28,3	28,2
paar < 65 jaar, met kinderen, eenverdieners ^d	15,7	16,2	16,1	16,6	16,7
paar < 65 jaar, met kinderen, tweeverdieners ^d	19,7	20,8	20,4	21,6	21,8
voornaamste inkomensbron					
winst	25,5	26,8	27,5	27,7	28,3
loon	20,9	21,8	21,2	22,6	22,5
uitkering	11,6	12,0	12,8	13,3	13,2
WW-uitkering	.	.	15,9	16,0	15,0
arbeidsongeschiktheidsuitkering	.	.	14,3	14,9	14,9
bijstandsuitkering	.	.	11,1	11,5	11,3
pensioen < 65 jaar ^e	19,8	21,0	19,4	20,6	20,9
pensioen ≥ 65 jaar	17,4	18,6	17,7	18,5	18,8
etniciteit					
autochtonen	19,7	20,9	20,8	22,0	21,9
allochtonen, westers, 1e generatie	18,5	19,9	19,9	21,0	20,6
allochtonen, westers, 2e generatie	19,6	20,9	20,7	22,2	21,6
allochtonen, niet-westers, 1e generatie	13,5	15,2	15,2	15,9	15,6
allochtonen, niet-westers, 2e generatie	13,3	14,4	14,9	15,7	14,7
alle huishoudens	19,2	20,4	20,3	21,5	21,3

a Excl. huishoudens in tehuizen en inrichtingen; incl. woonsubsidies.

b De inkomensstatistiek is gereviseerd in 2000. Hierdoor zijn de cijfers uit de reeks 1997-2000 niet geheel vergelijkbaar met die uit 2000-2007.

c Voorlopige cijfers.

d Kinderen: minderjarige kinderen (0-17 jaar).

e Incl. Anw en VUT/prepensioenen.

Bron: CBS (IPO'97-'07) SCP-bewerking

inkomensmutatie (%)							
2005	2006	2007 ^c	1997-2000	2000-2002	2002-2005	2005-2007	2000-2007
10,9	11,4	11,6	7	5	-3	6	8
16,4	17,0	17,4	6	5	-1	6	11
21,7	22,3	23,0	6	5	-2	6	9
35,9	36,8	38,8	7	6	0	8	14
17,4	18,0	18,6	9	6	-4	7	9
18,5	18,8	19,0	9	4	2	3	9
14,3	14,8	15,4	9	8	-1	8	15
21,2	21,3	21,5	5	5	-1	2	5
28,0	28,5	29,9	5	7	-1	7	13
17,4	17,8	18,5	3	3	5	7	15
21,7	22,8	24,0	6	6	0	11	18
28,7	29,6	30,9	5	1	4	8	12
22,2	22,8	23,4	5	7	-2	5	10
13,1	13,5	14,0	4	4	-1	7	9
14,7	16,1	17,5	.	1	-9	19	10
14,9	15,1	15,8	.	4	0	6	11
11,1	11,5	11,8	.	4	-3	6	6
20,8	21,6	22,1	6	6	1	6	14
18,9	19,3	19,6	7	4	2	4	11
21,8	22,4	23,3	6	6	-1	7	12
20,5	21,0	21,6	8	5	-2	5	8
21,6	22,3	22,9	7	7	-3	6	10
15,5	16,2	16,8	12	5	-3	8	11
15,1	15,8	17,1	8	5	-4	14	15
21,2	21,8	22,7	6	6	-1	7	11

Inkomensongelijkheid en armoede

De scheefheid van de verdeling van inkomens over de bevolking laat zich samenvatten in ongelijkheidsmaatstaven, zoals de Gini- en de Theil-coëfficiënt (tabel 6.2).

Tabel 6.2

Inkomensongelijkheid, armoede en rijkdom van personen, 1997-2007 (in coëfficiënten en procenten)^a

	1997	2000 (voor revisie)	2000 (na revisie)	2002	2004	2005	2006	2007 ^b
inkomensongelijkheid								
Gini-coëfficiënt	0,228	0,229	0,242	0,241	0,244	0,245	0,241	0,251
Theil-coëfficiënt	0,085	0,087	0,111	0,107	0,110	0,110	0,106	0,120
armoede (aandeel van personen, %)								
volgens basisbehoeftecriterium ^c	3,6	3,6	2,9	3,2	3,5	3,4	3,1	3,0
volgens niet-veel-maar-toereikend-criterium ^c	7,0	6,4	5,4	5,7	5,9	5,9	5,0	4,7
eenoudergezinnen	31,3	26,8	21,5	22,0	20,6	22,5	20,0	19,4
uitkeringsgerechtigden	32,7	30,3	27,1	26,2	25,4	26,3	22,5	22,5
niet-westerse allochtonen	25,8	20,2	17,9	16,9	17,3	17,1	14,9	13,7
kinderen (0-17 jaar)	10,6	9,5	8,2	8,8	9,0	8,8	7,4	7,0
alleenstaanden	12,0	10,0	9,2	8,8	8,7	9,2	8,3	7,8
65-plussers	4,2	3,6	3,3	2,9	2,4	2,5	2,0	2,0
rijkdom (%)								
aandeel van rijkste 10% in totale verdiende inkomens	18,8	19,5	21,1	21,0	21,3	21,6	21,3	22,5

a De inkomensstatistiek is gereviseerd in 2000. Hierdoor zijn de cijfers uit de reeks 1997-2000 niet geheel vergelijkbaar met die uit de reeks 2000-2007.

b Voorlopige cijfers.

c Zie Soede (2006); Soede en Vrooman (2008).

Bron: CBS (IPO'97-'07) SCP-bewerking

Hierbij is in 2000 een trendbreuk zichtbaar, die een gevolg is van de revisie van het Inkomenspanelonderzoek (IPO) van het CBS. Tussen 1997 en 2000 blijft de inkomensongelijkheid volgens beide maatstaven vrijwel constant. In de jaren na 2000 treedt een lichte stijging op. De Gini-coëfficiënt loopt op van 0,242 in 2000 tot 0,251 in 2007. De Theil-coëfficiënt stijgt in deze periode van 0,111 naar 0,120.

Ook de onderkant van de inkomensverdeling laat een tamelijk stabiel beeld zien. Volgens het basisbehoeftecriterium van het SCP bedraagt de armoede steeds ongeveer 3% à 3,5%. Bij toepassing van het ruimere niet-veel-maar-toereikendcriterium

is er sprake van een lichte afname van het aandeel arme personen. Voorbijgaand aan de trendbreuk gaat het om een daling van ruim 2 procentpunten tussen 1997 en 2007. In de periode 1997-2000 vond een relatief forse afname plaats in het percentage arme eenoudergezinnen (van 31,3% naar 26,8%) en niet-westerse allochtonen (van 25,8% naar 20,2%). Tussen 2000 en 2007 trad de daling vooral op bij de uitkeringsgerechtigden (van 27,1% naar 22,5%) en wederom de niet-westerse allochtonen (van 17,9% naar 13,7%). Opvallend is het geringe percentage 65-plussers dat zich onder de armoedegrens bevindt (ruim 4% in 1997, 2% in 2007). Het aandeel arme kinderen nam zowel tussen 1997 en 2000 als tussen 2000 en 2007 met ruim 1 procentpunt af.

In tabel 6.2 is ook het aandeel in het totale inkomen van de rijkste 10% opgenomen. Dit aandeel blijft in de jaren na 2000, met ruim 21%, tamelijk constant. In 2007 is er volgens de voorlopige cijfers sprake van een lichte toename, tot 22,5%.

Al met al lijkt er in de periode 1997-2007 inderdaad sprake te zijn van een tamelijk evenwichtige inkomensontwikkeling. Sommige groepen, met name de tweeverdieners zonder kinderen, is het wat beter afgegaan dan andere, zoals de eenverdieners zonder kinderen en de bijstandsgerechtigden.

In hoeverre dit stabiele beeld de komende jaren standhoudt, is overigens de vraag. Het aantal werklozen zal sterk toenemen, en de indexatie van de aanvullende pensioenen staat onder druk (en in een aantal gevallen zijn de pensioenen al bevroren). Het zal moeten blijken of de inkomensgevolgen van de economische neergang de komende jaren evenwichtig verdeeld kunnen worden.

6.3 Arbeidsmarktontwikkelingen

6.3.1 De vraag naar arbeid

Begin 2008 zag de economische situatie er nog goed uit. De economie groeide en voorspeld werd dat de groei zich in 2009 op een wat lager niveau zou voortzetten (zie bv. CPB 2008a; DNB 2008; Europese Commissie 2008). Het aantal banen was na de economische dip van 2002/'03 gestaag toegenomen (zie tabel 6.3). Uiteindelijk waren er in 2008 gemiddeld bijna 8 miljoen banen van werknemers, meer dan ooit tevoren; tien jaar eerder waren dat er ongeveer 1 miljoen minder. Doordat er in Nederland veel in deeltijd wordt gewerkt, was de toename uitgedrukt in voltijdequivalenten minder groot.

De arbeidsmarkt was de afgelopen jaren krap. Het aantal vacatures per honderd banen van werknemers, oftewel de vacaturegraad, lag vanaf het vierde kwartaal van 2006 tot en met het derde kwartaal van 2008 op 3,0 tot 3,2 (zie figuur 6.1). Dit is het hoogste niveau van de afgelopen 35 jaar.² De op een na hoogste piek in deze periode deed zich voor in 2000 en de eerste helft van 2001, vlak vóór de vorige recessie van 2002/'03, toen de internetzeepbel uiteenspatte. Toen bedroeg de vacaturegraad 2,7% tot 2,9%. Aan die piek waren echter bijna zeven jaren van opgaande conjunctuur voorafgegaan (CPB 2006). Nu werd de top in de vacaturegraad al na twee tot drie jaar van hoogconjunctuur bereikt. De verwachting was dat de arbeidsmarkt door de

aanstaande pensionering van de naoorlogse geboortegolf de komende jaren alleen maar krapper zou worden.

Tabel 6.3

Ontwikkelingen in de vraag naar arbeid, jaargemiddelden, 1998-2008 (in absolute aantallen x 1000)

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2007	2008
aantal banen werknemers ^{a, e}	6986	7410	7607	7472	7497	7626	7841	7973
aantal banen zelfstandigen ^{b, e}	1304	1270	1244	1251	1272	1294	1313	1315
arbeidsvolume (arbeidsjaren) ^{c, e}	6266	6534	6620	6480	6478	6583	6732	6812
aantal openstaande vacatures	135	203	149	118	150	195	240	239
aantal openstaande vacatures die moeilijk vervulbaar zijn ^d	.	91	32	19	.	63	.	92

- a Een baan is een arbeidsplaats die wordt bezet door een werkzaam persoon. Omdat een persoon meer banen kan hebben, is het aantal banen groter dan het aantal werkzame personen. Banen voor maar een of enkele uren per week tellen ook mee.
- b Dit is berekend door het totale aantal banen (werknemers en zelfstandigen) te verminderen met het aantal banen van werknemers.
- c Het aantal banen van werknemers en zelfstandigen in een jaar, omgerekend naar voltijdequivalenten.
- d Gegevens over het derde kwartaal van elk jaar.
- e Vanaf 2007 voorlopige cijfers.

Bron: CBS (StatLine: Nationale rekeningen en Kwartaalenquête vacatures) SCP-bewerking

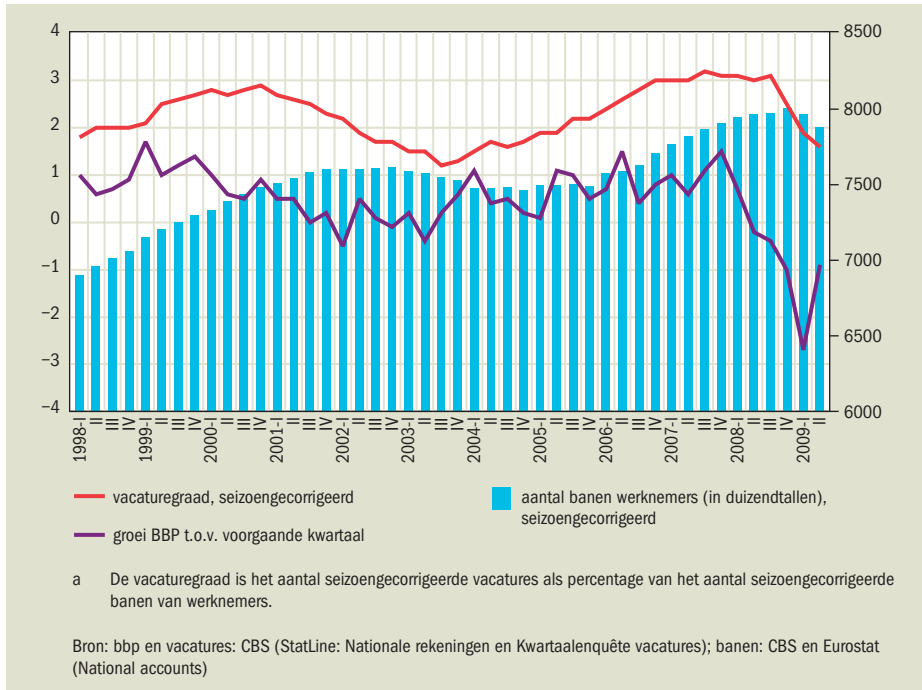
Halverwege 2008 begonnen de problemen in de financiële wereld echter door te werken in de rest van de wereldeconomie (zie hoofdstuk 2). Door de afschrijvingen op slechte leningen en de dalende aandelenkoersen was het eigen vermogen van banken gedaald (CPB 2009a). Banken werden daardoor huiveriger om onderling geld uit te lenen. Bedrijven kregen moeilijker krediet (NVB et al. 2009). Ook werd het lastiger voor hen om het risico op wanbetaling door een buitenlandse zakenpartner af te dekken (ABN AMRO 2009). De wereldhandel daalde scherp. Aangezien onze economie voor een belangrijk deel afhankelijk is van de wereldhandel, werden ook wij hard getroffen (CPB 2009a). Vanaf het tweede kwartaal van 2008 kromp de Nederlandse economie. Eerst was de krimp gering in omvang, maar vanaf het vierde kwartaal van 2008 tot en met het tweede kwartaal van 2009 was zij fors (zie figuur 6.1).

De arbeidsmarkt reageert altijd met enige vertraging op groei en krimp van de economie. Werkgevers wachten eerst even af of de ontwikkelingen zich voortzetten, voor zij de omvang van hun personeelsbestand aanpassen. Vanaf het vierde kwartaal van 2008 werd echter ook in de vraag naar arbeid het effect van de recessie zichtbaar: de vacaturegraad daalde (zie figuur 6.1). Het aantal banen steeg nog wel iets, maar daalde met ingang van het daaropvolgende kwartaal. Dit is een gebruikelijk patroon: als de economie krimpt, daalt eerst het aantal vacatures, en daarna het aantal banen. Dit patroon deed zich ook voor tijdens de internetrecessie van 2002/03. Toen duurde

het echter langer voordat het aantal banen afnam, mogelijk doordat de economische neergang destijds minder scherp was.

Figuur 6.1

Ontwikkeling van de economische groei, de vacaturegraad^a en het aantal banen van werknemers, per kwartaal, 1998-2009 (in procenten en absolute aantallen x 1000)

6.3.2 Het aanbod van arbeid

Door de economische neergang loopt de werkloosheid op; het CPB voorspelt een werkloosheid van 8% in 2010 (CPB 2009b). In 2008 bedroeg de werkloosheid nog 4% (zie tabel 6.4). Hiermee lag de werkloosheid voor het eerst weer op hetzelfde, lage niveau als vóór de internetrecessie van 2002/'03. Toen bleef het werkloosheidspercentage vier achtereenvolgende jaren (1999-2002) op 4% liggen. Nu is het werkloosheidspercentage slechts één jaar 4% geweest.

De werkloosheid steeg het eerste kwartaal van 2009 licht. In het tweede kwartaal was de toename daarentegen groot (zie figuur 6.2). Er was een forse toename onder mannen tussen de 15 en 25 jaar. Deze groep bestaat deels uit schoolverlaters die voor het eerst een baan zoeken. Omdat zij nog geen werkervaring hebben, hebben schoolverlaters het altijd moeilijk in economisch slechtere tijden. Bovendien hebben relatief veel jongeren een flexibel contract. Mensen met een flexibel contract raken in het algemeen als eersten hun baan kwijt als hun werkgever moet inkrimpen. Voor jonge vrouwen geldt natuurlijk hetzelfde, maar zij werken vaker in sectoren die minder last

hebben van de recessie, zoals zorg en welzijn. Jonge vrouwen waren daardoor in de eerste helft van 2009 minder vaak werkloos dan jonge mannen.

Ook onder mannen tussen de 25 en 45 jaar steeg het werkloosheidspercentage flink, zij het minder sterk dan in de jongste leeftijdsgroep. Deze groep mannen heeft nog wel een lager risico op werkloosheid dan de gemiddelde werknemer. De stijgende werkloosheid onder mannen tussen de 25 en 45 jaar heeft vermoedelijk als oorzaak dat de recessie vooral typische mannensectoren treft, zoals de industrie, bouw, groothandel en het transport (ABN AMRO 2009; CPB 2009a; ING 2009; Rabobank 2009). Alleen de eveneens zwaar getroffen horeca is geen mannensector.

Tabel 6.4

Ontwikkelingen in het arbeidsaanbod, bevolking van 15-64 jaar, 1998-2008^a (in absolute aantallen x 1000 en procenten)

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2007	2008
bevolking	10.606	10.729	10.863	10.925	10.940	10.952	10.963	10.970
beroepsbevolking ^b	6.941	7.187	7.337	7.398	7.401	7.486	7.603	7.714
werkzame beroepsbevolking	6.587	6.917	7.035	6.919	6.918	7.074	7.259	7.410
voltijds (≥ 35 uur per week)	4.599	4.694	4.540	4.370	4.344	4.405	4.479	4.516
deeltijds (< 35 uur per week)	1.988	2.223	2.494	2.549	2.575	2.669	2.781	2.894
werknemers	5.850	6.116	6.175	6.018	5.998	6.131	6.292	6.428
vaste arbeidsrelatie	5.244	5.584	5.711	5.569	5.518	5.602	5.717	5.851
flexibele arbeidsrelatie ^c	606	532	465	449	480	529	575	577
zelfstandigen	737	801	858	901	919	943	966	982
werklozen	354	270	302	479	483	413	344	304
geregistreerde werklozen ^d	287	188	170	319	311	260	182	145
langdurig (> 1 jaar)	155	82	55	114	118	106	81	55
brutoparticipatie ^e (%)								
mannen	78	79	79	78	78	78	78	79
vrouwen	53	55	56	57	58	59	61	62
20-64-jarigen ^f	.	71	72	73	.	73	74	.
55-64-jarigen	30	35	38	40	41	42	45	47
15-24-jarigen	45	47	49	45	44	44	44	45
niet-westerse allochtonen	55	54	57	58	59	58	59	62
basisonderwijs	36	40	^g	40	39	39	40	41
vmbo/mbo-1 of gelijkwaardig	56	55	.	55	54	54	54	56

Tabel 6.4 (vervolg)

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2007	2008
nettoparticipatie ^h (%)	62	65	65	63	63	65	66	68
mannen	75	77	76	74	73	74	75	76
vrouwen	49	52	53	53	53	55	57	59
55-64-jarigen	29	34	36	38	38	40	43	45
15-24-jarigen	41	44	44	39	38	39	40	41
niet-westerse allochtonen	47	48	52	49	49	50	53	57
basisonderwijs	31	37	.	34	34	35	36	37
vmbo/mbo-1 of gelijkwaardig	52	52	.	50	49	50	51	53
werkloosheid ⁱ (%)	5,1	3,8	4,1	6,5	6,5	5,5	4,5	3,9
mannen	3,7	2,7	3,4	5,7	5,6	4,5	3,6	3,3
vrouwen	7,3	5,4	5,1	7,6	7,8	6,9	5,8	4,8
55-64-jarigen	3,4	3,0	2,9	5,0	6,0	5,7	5,4	4,6
15-24-jarigen	8,6	6,7	8,5	13,5	13,2	10,7	9,2	8,7
niet-westerse allochtonen	15,5	11,0	9,8	15,9	16,4	14,3	10,3	9,0
basisonderwijs	12,2	7,6	.	13,0	12,7	12,3	9,2	8,9
vmbo/mbo-1 of gelijkwaardig	7,1	5,0	.	8,6	9,0	7,3	6,5	5,6

- a Het CBS gebruikt een nieuwe weegmethode voor de Enquête beroepsbevolking (EBB). De cijfers zijn met terugwerkende kracht vanaf 2001 gereviseerd. De cijfers over de geregistreerde werkloosheid zijn niet gereviseerd.
- b Werkenden met een baan van ten minste 12 uur per week plus werkzoekenden die een baan willen van ten minste 12 uur per week.
- c Uitzendkrachten, oproepkrachten/invalkrachten en personen met een tijdelijk arbeidscontract voor minder dan één jaar.
- d Werkzoekenden die een baan willen van ten minste 12 uur per week én ingeschreven staan bij UWV WERKbedrijf.
- e Beroepsbevolking als percentage van de totale bevolking van 15-64 jaar.
- f Bron: CPB (2008b); CBS (2009)
- g Het CBS heeft nog geen gereviseerde cijfers beschikbaar gesteld over de participatie naar opleidingsniveau in 2001 en 2002.
- h Werkzame beroepsbevolking als percentage van de totale bevolking van 15-64 jaar.
- i Werklozen als percentage van de beroepsbevolking van 15-64 jaar.

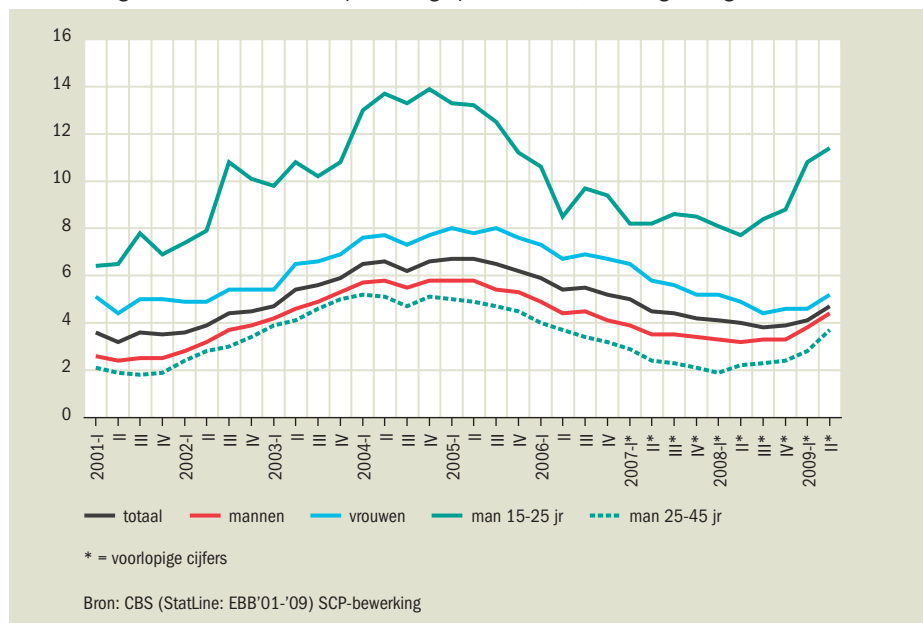
Bron: CBS (StatLine: EBB'98-'08) SCP-bewerking

De werkloosheid in Nederland behoort, ondanks de recessie, nog steeds tot de laagste van de Europese Unie (Eurostat 2009a, gegevens tweede kwartaal 2009). Tien jaar geleden was dat ook al het geval. Vrouwen en niet-westerse allochtonen hebben het afgelopen decennium een inhaalslag gemaakt. Waren tussen 1998 en 2001 vrouwen 1,9 tot 2 keer zo vaak werkloos als mannen, tussen 2002 en 2008 was dat nog 1,3 tot 1,6 keer zo vaak. En waren niet-westerse allochtonen in 1998 3,7 keer zo vaak werkloos als autochtonen, nu is dat 2,8 keer zo vaak. Onder 55-plussers, daarentegen, is het percentage werklozen de afgelopen tien jaar gestegen (zie tabel 6.4). In 1998 waren zij minder vaak werkloos dan gemiddeld, maar inmiddels is onder hen het percentage werklozen even groot als gemiddeld. Zoals in de vorige Sociale staat van

Nederland al werd opgemerkt, komt dat mogelijk door de beperking van de alternatieve uitstroommogelijkheden voor ouderen (VUT, WAO; SCP 2007). Aangezien ouderen, als zij eenmaal werkloos zijn, een kleine kans hebben om weer aan het werk te komen (Corpeleijn 2009), zullen werkloze ouderen waarschijnlijk lang last houden van de huidige recessie. De werkloosheid onder laagopgeleiden is de afgelopen tien jaar niet structureel veranderd.

Figuur 6.2

Ontwikkeling van het werkloosheidspercentage per kwartaal, seizoen gecorrigeerd, 2001-2009

Op het gebied van de arbeidsparticipatie doet Nederland het in vergelijking met andere EU-landen eveneens goed. Het aandeel 15-64-jarigen met een baan van minimaal 12 uur per week – de nettoparticipatiegraad –, was in 2008 68%. Alleen in Denemarken ligt de arbeidsdeelname hoger (Eurostat 2009b, gegevens 2008).³ De afgelopen tien jaar is de nettoparticipatiegraad met 6 procentpunten gestegen (zie tabel 6.4). Deze stijging is vooral te danken aan de toegenomen arbeidsdeelname van vrouwen. Daarnaast heeft de toegenomen arbeidsdeelname van ouderen en niet-westerse allochtonen hier een bijdrage aan geleverd.

Het kabinet wil de arbeidsdeelname verder verhogen en streeft naar een stijging van de brutoparticipatiegraad van 74% in 2007 naar 80% in 2016 (TK 2008/2009a: 27-117). De brutoparticipatiegraad is het aandeel mensen dat werk heeft van ten minste 12 uur per week of daar actief naar zoekt én direct beschikbaar is. In tegenstelling tot de gebruikelijke CBS-cijfers heeft het streefcijfer van het kabinet geen betrekking op 15-64-jarigen, maar alleen op 20-64-jarigen. De brutoparticipatiegraad

zou de komende negen jaar dus met 6 procentpunten moeten stijgen. Het is de vraag of dit haalbaar is, aangezien de brutoparticipatiegraad van 20-64-jarigen de afgelopen zeven jaar met slechts 3 procentpunten is toegenomen (zie tabel 6.4).

De doelstelling van het kabinet wijkt af van de doelstelling die in 2000 op Europees niveau is geformuleerd. Deze houdt in dat het aandeel 15-64-jarigen dat ten minste 1 uur per week werkt in 2010 in de EU als geheel minimaal 70% moet zijn. In de Europese doelstelling tellen werkzoekenden dus niet mee, maar personen met een kleine baan (1-11 uur per week) wel. Bovendien worden ook 15-19-jarigen meegeteld; die drukken de gemiddelde arbeidsdeelname, doordat zij vaak nog een dagopleiding volgen. Nederland heeft volgens de Europese definitie overigens al sinds 1999 een arbeidsdeelname van meer dan 70% (Eurostat 2009b).

6.4 Voorzieningen op het terrein van inkomen en werk

6.4.1 Inkomensvervangende regelingen

Tot zo'n vijftien jaar geleden was inkomensbescherming de belangrijkste doelstelling bij het verstrekken van uitkeringen. Vanaf medio jaren negentig zijn verschillende kabinetten ook sterk de nadruk gaan leggen op bevordering van de arbeidsparticipatie van uitkeringsgerechtigden. Als gevolg daarvan werden de voorwaarden in de regelingen aangescherpt en kwam de re-integratiefunctie centraler te staan (zie § 6.4.3). Het beroep op de uitkeringsregelingen weerspiegelt echter maar ten dele de effecten van zulke beleidsinterventies. Dat beroep wordt in belangrijke mate gestuurd door maatschappelijke ontwikkelingen die niet of nauwelijks beleidsmatig te beïnvloeden zijn (vergrijzing, economische conjunctuur, individualisering). Tabel 6.5 geeft voor het tijdvak 1998-2008 het aantal verstrekkingen van de belangrijkste inkomensvervangende regelingen.

Het aantal uitkeringen (excl. die voor ziekteverzuim) bedroeg in 2008, met 3,9 miljoen, enkele tienduizenden minder dan tien jaar daarvoor. Nadat in 2004 het maximum van bijna 4,1 miljoen was bereikt, daalde het totale volume met 50.000 tot 100.000 per jaar. De cijfers voor 2008 verstoren deze neerwaartse trend: het totale uitkeringsvolume neemt het laatste jaar weer licht toe.

Achter het per saldo vrij stabiele beeld in de totaalcijfers – in de hier beschouwde periode schommelend tussen de 3,9 en 4,1 miljoen uitkeringsjaren – gaan verschillende ontwikkelingen schuil. Bij de uitkeringen wegens arbeidsongeschiktheid, werkloosheid en ouderdom is er sprake van vrij grote veranderingen, die elkaar deels compenseren. Het totale aantal arbeidsongeschiktheidsuitkeringen liep in 2002 op tot bijna 1 miljoen, maar nam daarna af tot 835.000 in 2008 (-16%). In 2004 waren er nog 700.000 uitkeringsjaren wegens werkloosheid (incl. bijstand); vier jaar later was dat afgenomen tot 471.000 (-33%). Het beroep op de grootste uitkeringsregeling, de AOW, groeide daarentegen gestaag: van ruim 2,1 miljoen in 1998, via 2,3 miljoen in 2004, tot bijna 2,5 miljoen in 2008.

Tabel 6.5

Afhankelijkheid van inkomensvervangende regelingen, 1998-2008 (aantal uitkeringen x 1000, tenzij anders aangegeven)

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2007	2008 ^a
arbeidsongeschiktheid								
WAO/WIA-uitkeringen (x 1000)	729	769	803	766	703	658	634	618
vanwege gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid	216	234	261	257	238	214	200	185
aandeel psychische arbeidsongeschiktheid (%)	30	33	34	34	33	28	36	35
instroom	100	100	92	59	20	32	34	34
uitstroom	81	76	82	79	82	77	58	58
WAZ-uitkeringen (x 1000)								
vanwege gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid	24	22	21	21	21	18	16	15
aandeel psychische arbeidsongeschiktheid (%)	16	18	19	19	18	16	20	20
instroom	10	7	8	6	5	1	1	1
uitstroom	8	7	7	7	7	7	6	5
Wajong-uitkeringen (x 1000)								
vanwege gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid	3	3	3	3	3	3	3	3
aandeel psychische arbeidsongeschiktheid (%) ^b	45	48	55	61	63	43	68	65
instroom	10	10	8	8	10	14	15	16
uitstroom	4	4	4	5	6	5	4	4
totaal arbeidsongeschiktheid	905	953	993	964	904	861	844	835
ziekte								
ziekteverzuim (%)								
particuliere bedrijven	5,0	5,5	5,4					
rijksoverheid		7,7	6,8					
totaal				4,3	4,3	4,4	4,4	4,3

Tabel 6.5 (vervolg)

	1998	2000	2002	2004	2005	2006	2007	2008 ^a
werkloosheid en bijstand								
werkloosheidsuitkeringen (WW) (x 1000)	280	194	205	322	307	249	192	171
bijstandsuitkeringen (x 1000)	412	354	342	363	355	329	305	292
duur langer dan 1 jaar (%)	79	81	79	78	81	83	83	82
uitgekeerd aan 65-plussers (%)	4	5	6	7	7	9	10	11
IOAW/IOAZ (x 1000)	24	23	21	16	13	8	7	8
totaal werkloosheid en bijstand (x 1000)	717	570	568	701	675	587	504	471
ouderdom								
ouderdomspioenen (AOW) ^c (x 1000)	2132	2174	2221	2290	2330	2368	2415	2472
gekort (%) ^d	5	6	7	7	8	8	8	9
overig								
nabestaandenpensioenen (Anw) ^c (x 1000)	168	157	147	135	128	121	114	107
totaal (excl. ziekteverzuim en ouderdom)								
(x 1000)	1790	1680	1707	1739	1707	1570	1463	1413
totaal (excl. ziekteverzuim) (x 1000)	3922	3854	3929	4089	4037	3938	3878	3885
I/A-ratio^e								
idem, excl. AOW	68.7	65.5	65.2	67	67.6	66.1	64.3	63
	32.4	29.9	29.3	29.8	29.7	28	26.2	24.7

a Voorlopige cijfers.

b De toename in 2007 wordt veroorzaakt door toepassing van een nieuw diagnostisch systeem. Hierdoor is de categorie 'onbekend' sterk afgenomen.

c Binnenlandse uitkeringen.

d Vanwege niet-verzekerde jaren.

e Aantallen inactieven per 100 actieven (ouder dan 15 jaar).

Bron: CBS (StatLine) SCP-bewerking; UWV (2009a, 2009b); CPB (2008c)

De fluctuaties in de uitkeringsvolumina komen voort uit drie ontwikkelingen: de vergrijzing, het toenemende accent op activering van uitkeringsgerechtigden en de economische conjunctuurcyclus. De vergrijzing is een belangrijke oorzaak van de groei van het beroep op de AOW; deze zal voortduren tot rond 2040 en naar verwachting leiden tot een verdubbeling van het percentage 65-plussers. Desondanks heeft Nederland vergeleken met andere Europese landen een relatief jonge bevolking. Het aandeel AOW'ers dat wordt gekort omdat zij tussen hun vijftiende en vijftenzestigste levensjaar deels in het buitenland hebben gewoond, is gestegen van 5% in 1998 naar 9% in 2008. Als zij door die korting onder het sociaal minimum belanden, kunnen zij een beroep doen op een aanvullende bijstandsuitkering.

Hoe groot de druk is die de vergrijzing op het uitkeringsvolume uitoefent, wordt zichtbaar als het aantal AOW-uitkeringen buiten beschouwing wordt gelaten. Dan blijkt er de laatste tien jaar een forse afname van het uitkeringsvolume te hebben plaatsgevonden: zonder de AOW en Ziektewet bedroeg in 1998 het totale beroep op de uitkeringen 1.790.000; in 2008 was dit gedaald naar 1.413.000 (-21%).

Indirect doet de vergrijzing ook invloed gelden op het beroep op de arbeidsongeschiktheidsregelingen en de loondoorbetaling bij ziekteverzuim. Een oudere beroepsbevolking is immers minder gezond, en zal daardoor ceteris paribus vaker aanspraak op deze voorzieningen maken. De tweede ontwikkeling die de afgelopen jaren haar invloed deed gelden, lijkt echter een remmende invloed te hebben op het gebruik van de voorzieningen: de toenemende nadruk op het activeren van de (potentiële) uitkeringsgerechtigde. De ziekte- en arbeidsongeschiktheidsregelingen zijn de afgelopen jaren ingrijpend herzien (zie het overzicht in Jehoel-Gijsbers 2007: 20-21). Van belang was met name de gestage verlenging van de periode waarin de werkgever het loon moest doorbetalen: in 1994 werd dit 2 à 6 weken, in 1996 een jaar, en in 2004 twee jaar. Daarnaast is na jarenlange discussie de WAO per 1 januari 2006 vervangen door de Wet werk en inkomen naar arbeidsvermogen (WIA), die strengere toegangseisen heeft.

Het arbeidsongeschiktheidsvolume is vanaf 2002 gedaald en bereikte in 2008 een voorlopig laagtepunt (835.000 uitkeringsjaren). Deze daling kwam vooral door de vermindering van het aantal WAO/WIA-uitkeringen, de grootste regeling op dit terrein. De laatste jaren vlakt de afname in het arbeidsongeschiktheidsvolume af door de toename van het aantal Wajong-uitkeringen. In 2008 bedroeg dit 179.000 uitkeringsjaren, tegenover 118.000 in 1998. Vooral de stijgende instroom (8000 in 2004, 16.000 in 2008) valt hierbij op.⁴ Dit kan worden toegeschreven aan een grotere bekendheid van de regeling, maar ook aan het dichtere institutionele netwerk rond jonggehandicapten,⁵ een verbeterde diagnostiek van bepaalde stoornissen en een groeiende complexiteit van de samenleving (zie Suijker 2007). Ook substitutie-effecten na de invoering van de nieuwe bijstandswet (WWB) spelen een rol: deze regeling prikkelt gemeenten om zo min mogelijk mensen tot de bijstand toe te laten, wat het aantrekkelijk maakt een deel van de potentieel rechthebbenden naar de Wajong door te verwijzen. Bij ongewijzigd beleid is het de verwachting dat het beroep op de Wajong nog tot 2023 blijft stijgen; in dat jaar zullen de eerste uitkeringsgerechtigden uit 1976, wegens het bereiken van de 65-jarige leeftijd, uitstromen naar de AOW (Suijker 2007). Om de instroom in de Wajong te beperken, wil het kabinet de regeling per 1 januari 2010 op een aantal punten wijzigen.

De invloed van de economische golfbeweging doet zich vooral gelden bij de ontwikkeling van het aantal werkloosheids- en bijstandsuitkeringen. In de jaren 2000-2002 kwam het beroep op deze regelingen neer op ongeveer 570.000 uitkeringsjaren. Daarna liep het snel op, tot het aantal van 700.000 in 2004. Sindsdien is het volume weer teruggelopen, tot 471.000 in 2008. Dit zou wel eens een voorlopig laagtepunt kunnen blijken: het Centraal Planbureau voorspelt in de Macro economische verken-

ningen een stijging van het werkloosheidspercentage naar 5,25% in 2009 en 8% in 2010 (CPB 2009b).

Overigens lijkt het activerende beleid ook op de werkloosheidsuitkeringen invloed te hebben gehad. Het totale beroep daarop gedurende en kort na het eerste economische dieptepunt van deze eeuw (in 2002-2004) was immers nagenoeg gelijk aan dat van 1998 (ongeveer 700.000), dat echter een gewoon jaar was. De Wet werk en bijstand (wwb), die in 2004 werd ingevoerd, legt de nadruk op het tegengaan van de instroom en het bevorderen van de uitstroom uit de bijstandsregeling. In het eindrapport waarin de invoering van deze regeling werd geëvalueerd (Bosselaar et al. 2007) is geschat dat het bijstandsvolume in 2006 4% lager lag dan zonder de invoering van de wwb het geval geweest zou zijn.

De I/A-ratio fungeert als een soort samenvattende maat voor de uitkeringsafhankelijkheid; het is de verhouding tussen het aantal economisch inactieven en actieven (d.w.z. mensen die al dan niet betaalde arbeid verrichten). Deze ratio geeft ook aan hoe groot het financiële draagvlak van de uitkeringsregelingen is; zij is immers ook te zien als de verhouding tussen het aantal uitkeringsontvangers en het aantal betalende van belastingen en premies. In 1998 lag de I/A-ratio op 69; dat houdt in dat er 69 niet-werkenden waren op elke 100 werkenden. In 2008 bedroeg de ratio 63, hetgeen erop duidt dat het financiële draagvlak de afgelopen tien jaar duidelijk verbeterd is. De I/A-ratio wordt in belangrijke mate bepaald door het volume van de grootste uitkeringsregeling, de AOW, en is daarmee ook gevoelig voor de vergrijzing. Als de 65-plussers buiten beschouwing worden gelaten, daalt de I/A-ratio in de hier beschouwde periode nog sterker: van 32 in 1998 naar 25 in 2008.

6.4.2 Beschermde arbeid

In het kader van de Wet sociale werkvoorziening (Wsw) wordt mensen met lichamelijke, verstandelijke of psychische beperkingen de gelegenheid geboden om onder aangepaste omstandigheden betaald werk te verrichten. Traditioneel werden Wsw-geïndiceerden vooral te werk gesteld in sociale werkvoorzieningen. Vanaf het eind van de vorige eeuw is meer nadruk komen te liggen op het plaatsen van Wsw'ers op een gesubsidieerde baan bij een reguliere werkgever. De groep mensen die een beroep doet op de Wsw is de laatste jaren toegenomen. Ook de algemene toename van het aantal jongeren dat een beroep doet op ondersteuning vanwege een handicap of beperking, is zichtbaar in de Wsw (szw 2009).

De beleidsdoelstellingen ten aanzien van de Wsw zijn niet concreet uitgewerkt in de rijksbegroting (TK 2008/2009a). De geringe uitstroom uit de Wsw, de daarmee samenhangende oplopende wachtlijsten, de relatief hoge kosten van het instrument en het feit dat grote groepen personen met beperkingen niet in aanmerking komen voor een Wsw-indicatie, hebben wel aanleiding gegeven de regelgeving omtrent de sociale werkvoorziening opnieuw te beoordelen. Begin 2008 zijn er enkele wijzigingen doorgevoerd, waarbij gemeenten meer mogelijkheden hebben gekregen de regie te voeren over de Wsw en de doelgroep zelf meer zeggenschap heeft gekregen. Om de werking van de Wsw echter meer structureel te verbeteren, is begin 2008 de com-

missie-De Vries ingesteld. Naar aanleiding van het door de commissie uitgebrachte advies zal, op basis van de uitkomsten van een aantal proefprojecten, de definitieve besluitvorming over de toekomst van de Wsw plaatsvinden (zie SZW 2008b, 2009).

Tabel 6.6 laat zien dat in 2007 het bestand van werkenden binnen de Wsw ruim 100.000 personen omvatte. Het merendeel van deze personen was aan het werk in een Wsw-bedrijf of via een detachering (96%), en een klein aandeel (4%) had een arbeidsovereenkomst begeleid werken bij een reguliere werkgever. In 2007 nam het aantal personen met een Wsw-dienstbetrekking niet toe, terwijl het aantal begeleide werkplekken bij reguliere werkgevers groeide met 40%.

De uitstroom uit de Wsw is gering. Het merendeel van de uitstromers gaat met (vervroegd) pensioen (25%), wordt opnieuw op de wachtlijst geplaatst (24%) of komt in een uitkering wegens ziekte of arbeidsongeschiktheid (16%). De laatste jaren is er in het overheidsbeleid meer nadruk komen te liggen op het doel mensen zoveel mogelijk te laten doorstromen naar regulier werk. Gezien de langdurige lichamelijke, psychische en/of verstandelijke beperkingen van de doelgroep, verloopt dit moeizaam. Van de totale uitstroom in 2007 kwam slechts 4% in een reguliere baan terecht.

Tabel 6.6

Sociale werkvoorziening: deelname, uitstroom en uitstroombestemming, 2001-2007 (in absolute aantallen en procenten)

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007
deelname ^a	93.375	94.950	96.520	98.310	99.200	99.313	100.471
toename/afname (%)	+0,9	+1,7	+1,7	+1,9	+0,9	+0,1	+1,0
uitstroom	5.260	5.495	5.510	5.655	5.715	5.610	5.875
wv. naar reguliere arbeid (%) ^b	13	8	5	3	3	4	4

a Aantal deelnemers aan het eind van het desbetreffende jaar.

b Percentage ten opzicht van de totale uitstroom.

Bron: Bolhuis en Flapper (2007); Van Santen et al. (2008)

6.4.3 Re-integratie van uitkeringsontvangers

In 2008 lag de effectiviteit van re-integratie door UWV en gemeenten flink onder vuur (zie Mallee et al. 2008). Begin van dat jaar verscheen de Beleidsdoorlichting re-integratie, waarin een beperkt effect van re-integratie in de periode 2001-2005 werd gerapporteerd (szw 2008a). De Algemene Rekenkamer liet zich kritisch uit over de beschikbare informatie over de doelmatigheid van de re-integratiebudgetten (Algemene Rekenkamer 2008). Per 1 januari 2009 is een aantal wijzigingen doorgevoerd die de resultaten van het re-integratiebeleid zouden moeten verbeteren. Zo zijn het CWI en het UWV gefuseerd en verdergegaan onder de naam UWV WERKbedrijf. Ook is begin 2009 de Wet participatiebudget in werking getreden, waarbij de drie bestaande budgetten voor gemeenten voor re-integratie, inburgering en

scholing zijn gebundeld tot één bedrag: het participatiebudget. De Wet stimulering arbeidsparticipatie (Stap) maakt het voor zowel gemeenten als UWV mogelijk om participatieplaatsen en loonkostensubsidies in te zetten bij de re-integratie van uitkeringsgerechtigden. Sinds de invoering van de Wet structuur uitvoeringsorganisatie werk en inkomen (SUWI) in 2002 waren UWV en gemeenten verplicht hun uitvoerende re-integratietaken uit te besteden aan private re-integratiebedrijven. Sinds januari 2006 is deze verplichting voor gemeenten vervallen. Met de wijzigingen in de SUWI-wet begin 2009 heeft ook het UWV de ruimte gekregen om bij cliënten met een relatief korte afstand tot de arbeidsmarkt geen re-integratiebedrijf in te schakelen.

Re-integratie via UWV

Tabel 6.7 toont gegevens over het aantal gestarte trajecten van ww'ers en arbeidsongeschikten in de periode 2005-2008. Het aantal personen met een werkloosheidsuitkering dat met een traject begon, is in die periode duidelijk gedaald. De forse daling tussen 2005 en 2006 heeft echter deels te maken met de start van een gedifferentieerde dienstverlening eind 2005, waarbij losse producten worden ingezet voor cliënten die geen volledig traject nodig hebben (zoals korte cursussen of trainingen). Daarnaast heeft ook de afnemende werkloosheid gezorgd voor een daling van het aantal trajecten. Bij arbeidsongeschikten is het aantal gestarte trajecten, na een stabiele periode, in 2008 gedaald naar ruim 29.000. Het plaatsingspercentage geeft weer welk aandeel van de beëindigde trajecten heeft geresulteerd in een betaalde baan. Bij werklozen ligt dit de laatste paar jaar rond de 50%; bij arbeidsongeschikten is het aandeel plaatsingen in afgelopen jaren gestegen naar 42% in 2008. Deze percentages moeten echter enigszins worden genuanceerd, aangezien een groot deel van de beëindigde trajecten al meerdere jaren loopt.

Zoals in paragraaf 6.1 reeds werd genoemd, streeft men ernaar dat in 2011 60% van de mensen die re-integratieondersteuning ontvangen binnen twee jaar uitstroomt naar regulier werk. De huidige stand van zaken met betrekking tot deze doelstelling is niet exact bekend. Wel is bekend dat van de werklozen en arbeidsongeschikten die in 2006 zijn gestart met een traject, respectievelijk 42% en 31% in de periode tot eind 2008, dus binnen twee à drie jaar, is geplaatst. Ten opzichte van twee jaar eerder (in 2004 gestart en in 2006 geplaatst) is dit aandeel slechts met 7 respectievelijk 2 procentpunten gestegen. Op basis van deze indicatie lijkt de doelstelling van 60% plaatsingen na twee jaar erg ambitieus.

Tabel 6.7

Trajecten WW en arbeidsongeschikten, 2005-2008 (in absolute aantallen en procenten)

	2005	2006	2007	2008
trajecten WW				
gestarte trajecten	53.272	27.218	18.908	14.742
beëindigde trajecten	43.324	42.151	32.434	26.261
lopende trajecten	62.088	47.111	33.584	22.065
geplaatst	17.055	17.213	16.425	13.221
plaatsingspercentage (%) ^a	39,4	40,9	49,6	51,2
gestarte diensten	.	9.544	20.356	26.288
beëindigde diensten	.	2.763	12.414	27.092
lopende diensten	.	7.006	14.945	14.060
trajecten arbeidsongeschikten				
gestarte trajecten	33.034	32.101	33.078	29.076
beëindigde trajecten	35.257	33.775	28.821	25.756
lopende trajecten	49.742	45.135	47.925	44.904
geplaatst	11.832	10.200	10.584	10.805
plaatsingspercentage (%)	33,6	30,2	36,7	42,0

a Het plaatsingspercentage is het aantal plaatsingen als percentage van het aantal beëindigde trajecten.

Bron: UWV (2009c)

Re-integratie via gemeenten

Sinds 2005 worden gegevens over de trajecten die in opdracht van gemeenten worden uitgevoerd, vastgelegd in de Statistiek re-integratie door gemeenten (SRG). Een traject wordt hierin gedefinieerd als een periode waarin een of meer voorzieningen gericht op arbeidsinschakeling (bv. scholing, kinderopvang, onkostenvergoeding) worden ingezet. Tabel 6.8 geeft de ontwikkeling weer van de deelname aan en de uitstroom uit re-integratietrajecten in de periode 2005-2008. Daarbij is onderscheid gemaakt tussen enerzijds niet-uitkeringsgerechtigde werkzoekenden (nuggers) en personen met een uitkering op grond van de Algemene nabestaandenwet (Anw'ers), en anderzijds bijstandsgerechtigden en overige cliënten van de gemeenten.

Het aantal trajecten dat is ingezet voor nuggers en Anw'ers laat een dalende trend zien in de periode 2005-2007, maar is in de tweede helft van 2008 weer iets gestegen. Het is op basis van de beschikbare gegevens niet vast te stellen hoe deze trend zich verhoudt tot het aantal nuggers dat zich heeft gemeld bij gemeenten. De uitstroom naar reguliere arbeid nam tot 2006 toe, maar is daarna vrijwel constant gebleven. Het aantal trajecten voor bijstandsgerechtigden en de overige cliënten van gemeen-

ten bedroeg in de tweede helft van 2008 ruim 200.000, een stijging ten opzichte van het voorgaande jaar.

Recentelijk is er veel aandacht geweest voor de re-integratie van niet-uitkeringsgerechtigde werkzoekenden. De financiële verantwoordelijkheid van gemeenten heeft mogelijk tot gevolg dat zij zich vooral richten op de re-integratie van bijstandsgerechtigden. Onderzoek laat zien dat gemeenten in hun beleid ten aanzien van nuggers in het algemeen relatief terughoudend zijn (zie o.a. Commissie arbeidsparticipatie 2008; Groot et al. 2007; Bakker en Bunt 2007; Hersevoort et al. 2007).

Tabel 6.8

Re-integratietrajecten en loonkostensubsidies voor cliënten van gemeenten (nug/Anw en overig), 2005-2008 (in absolute aantallen en procenten)

	2005 1e half- jaar	2005 2e half- jaar	2006 1e half- jaar	2006 2e half- jaar	2007 1e half- jaar	2007 2e half- jaar	2008 1e half- jaar	2008 2e half- jaar
<i>re-integratietrajecten^a</i>								
nug/Anw								
deelname ^b	17.780	16.240	14.740	14.750	13.520	10.110	10.100	10.490
uitstroom ^c	3.460	4.350	2.510	3.140	2.460	2.250	1.730	1730
wv. naar reguliere arbeid (%) ^d	22	16	22	31	30	30	28	29
bijstand en overig								
deelname ^b	202.760	215.850	217.100	218.140	212.660	213.200	213.380	218.350
uitstroom ^c	29.990	37.510	35.790	40.840	47.150	37.810	36.760	37.090
wv. naar reguliere arbeid (%) ^d	22	22	22	27	21	27	26	23
<i>loonkostensubsidies</i>								
nug/Anw								
deelname ^b	7.940	6.390	6.450	7.000	6.650	4.350	3.990	3.500
uitstroom ^c	780	1.050	560	790	780	650	440	780
wv. naar reguliere arbeid (%) ^d	23	16	21	33	26	29	32	24
bijstand en overig								
deelname ^b	38.120	33.240	33.770	31.560	31.650	31.170	30.840	28.640
uitstroom ^c	3.590	5.160	4.090	4.790	4.780	5.150	4.760	6.630
wv. naar reguliere arbeid (%) ^d	20	22	25	34	35	32	37	26

a Incl. loonkostensubsidies.

b Aantal trajecten/loonkostensubsidies aan het eind van de meetperiode.

c Aantal beëindigde trajecten in de meetperiode.

d Percentage ten opzichte van de totale uitstroom.

Bron: CBS (SRG'05-'08) SCP-bewerking

In tabel 6.8 is tevens het aantal loonkostensubsidies weergegeven dat is ingezet als onderdeel van de re-integratievoorziening. Met de invoering van de Wet werk en bijstand (wwb) in 2004 zijn de regelingen rond gesubsidieerde arbeid op grond van de Wet inschakeling werkzoekenden (wiw-banen) en de zogenoemde in- en doorstroombanen (id-banen) komen te vervallen. De budgetten voor gesubsidieerde arbeid zijn opgegaan in het op basis van de wwb toegekende flexibele re-integratiebudget, waarbij gemeenten vrij zijn om te bepalen in hoeverre zij loonkostensubsidies (blijven) inzetten als re-integratieinstrument. Een groot deel van de loonkostensubsidies na 2004 betreft dan ook een voortzetting van de oude regelingen (zie Rienstra et al. 2008). Tabel 6.8 laat een dalend verloop zien van het aantal loonkostensubsidies.

De voormalige wiw- en id-banen hadden vaak een langdurig karakter en waren veelal gericht op sociale activering. De huidige vormen van loonkostensubsidie hebben veel meer het doel de afstand tot de arbeidsmarkt te overbruggen; daarbij ligt de nadruk explicieter op reguliere arbeid. De uitstroom naar gewone banen als percentage van de totale uitstroom is in de periode 2006-2008 op jaarbasis gemiddeld redelijk stabiel gebleven. In 2008 ging 27% van de uitstroom aan nuggers/Anw'ers over naar een reguliere baan (tegen 27% en 28% in 2007 resp. 2006), terwijl dit bij de bijstands- en overige cliënten van de gemeenten 30% bedroeg (tegen 34% en 30% in 2007 resp. 2006).

6.5 Oordelen van de bevolking over inkomen en werk

6.5.1 Inkomen en sociale zekerheid

In hoofdstuk 3 (Opinieklimaat) is reeds een aantal individuele overtuigingen en oordelen van burgers in Nederlander de revue gepasseerd. In deze paragraaf gaan we specifiek in op opvattingen die te maken hebben met inkomen en sociale zekerheid.

Inkomen

Eind 2008, begin 2009 was 59% van de bevolking tevreden met het eigen inkomen (tabel 6.9); dit is het hoogste percentage van de afgelopen tien jaar. Als het slecht gaat met de economie, zijn mensen mogelijk eerder tevreden met wat zij zelf hebben. De gegevens moeten echter voorzichtig worden geïnterpreteerd, in verband met een mogelijke trendbreuk in het laatste jaar (zie hoofdstuk 3).

Tabel 6.9

Tevredenheid met het eigen inkomen, naar arbeidsmarktpositie, opleidingsniveau en huishoudenssamenstelling, bevolking van 16 jaar en ouder, 1998-2008/'09 (in procenten 'tevreden')

	1998	2000	2002 ^a	2004	2006	2008/'09 ^a
totaal	53	49	44	52	52	59
arbeidsmarktpositie^b						
werkend	53	50	44	53	55	59
uitkering	38	30	26	28	22	28
gepensioneerd	70	60	66	64	61	71
anders	48	48	38	48	47	57
opleidingsniveau						
lager onderwijs (geen, lager of voortgezet)	50	47	38	48	48	54
middelbaar onderwijs	52	48	43	47	49	58
hoger onderwijs	59	56	50	62	59	67
huishoudenssamenstelling						
alleenstaand	50	47	39	47	45	54
paar zonder kinderen	64	57	54	62	62	67
paar met kinderen	50	47	42	49	51	57
alleenstaand met kinderen	23	42	28	38	44	34

a In 2002 is de methodologische aanpak enigszins afwijkend geweest, hetgeen de resultaten kan hebben beïnvloed (zie Verhagen 2007). Dit geldt tevens voor 2008/'09 (zie hoofdstuk 3).

b Arbeidsmarktpositie is in 2008 op een iets andere manier bevestigd dan in eerdere jaren, waardoor de categorieën niet geheel vergelijkbaar zijn. In 2008 worden personen die ten minste 12 uur per week werken tot de werkenden gerekend, in eerdere jaren lag de grens bij 15 uur.

Bron: SCP (CV'98-'08/'09)

Moeilijk rondkomen

Tabel 6.10 laat zien welk aandeel van de Nederlandse huishoudens aangeeft moeilijk of zeer moeilijk te kunnen rondkomen van hun nettohuishoudensinkomen, en welk aandeel huishoudens naar eigen zeggen betalingsachterstanden heeft. In 2007 was het aandeel huishoudens dat moeilijk kon rondkomen 11%, een daling ten opzichte van het voorgaande jaar. Het aandeel huishoudens met betalingsachterstanden liet in de periode 2000-2007 een licht stijgende lijn zien: in 2000 was het aandeel huishoudens met betalingsachterstanden nog 3%, tegen 6% in 2007. Met name eenoudergezinnen lopen een groot risico op financiële problemen: vier op de tien eenoudergezinnen zegt moeilijk te kunnen rondkomen en 14% heeft betalingsachterstanden.

Tabel 6.10

Aandeel huishoudens dat moeilijk kan rondkomen en betalingsachterstanden heeft, naar opleidingsniveau (van de hoofdkostwinner), inkomensgroep en huishoudenssamenstelling, 2002-2007 (in procenten)

	moeilijk rondkomen					betalingsachterstanden ^a				
	2000	2002	2004	2006	2007	2000	2002	2004	2006	2007
totaal	9	10	13	15	11	3	3	5	6	6
opleidingsniveau										
lager onderwijsniveau	17	17	24	22	18	4	4	10	7	6
middelbaar onderwijsniveau	6	9	13	14	9	2	3	6	6	6
hoger onderwijsniveau	4	4	5	8	6	3	2	3	5	5
inkomensgroep (gestandaardiseerd)										
20% laagste inkomensgroep	23	26	30	35	28	8	8	13	12	12
20% hoogste inkomensgroep	1	2	2	2	2	1	0	1	2	3
huishoudenssamenstelling										
alleenstaand	13	15	16	21	15	6	4	7	8	7
paar zonder kinderen	5	4	5	6	6	2	1	2	5	6
paar met minderjarige kinderen	5	8	11	12	8	2	3	6	6	5
alleenstaand met minderjarige kinderen	32	33	45	46	41	13	12	22	18	14

a Betalingsachterstand op huur of hypotheek en/of gas, water en elektriciteit en/of op afbetaling gekochte artikelen.

Bron: CBS (StatLine; SEP'00-'02; POLS'03-'04; EU-SILC'05-'07)

Opvattingen over inkomensongelijkheid en sociale uitkeringen

Het stelsel van sociale zekerheid is gebaseerd op de gedachte dat mensen die vanwege bepaalde omstandigheden niet zelfstandig kunnen meekomen, het recht hebben op ondersteuning om in hun levensbehoeften te kunnen voorzien. Dit stelsel is alleen houdbaar als de aanspraak op verzorging of sociale voorzieningen legitiem wordt geacht door het merendeel van de bevolking. In deze paragraaf gaan we in op opvattingen over inkomensongelijkheid in Nederland en over de hoogte van de sociale uitkeringen.

Tabel 6.11 laat zien dat door de jaren heen een meerderheid (ongeveer twee derde) van de bevolking van mening is dat de inkomensverschillen in ons land kleiner zouden moeten zijn. Tussen 2006 en 2008/09 nam dit aandeel toe, van 66% naar 72%. De toename weerspiegelt wellicht de lichte stijging in feitelijke inkomensongelijkheid tussen 2006 en 2007 (zie § 6.2), maar kan ook te maken hebben met de discussie in de maatschappij over topinkomens. Tevens moet rekening gehouden worden met de eerdergenoemde afwijkende methodologische aanpak in 2008/09,

die de resultaten kan hebben beïnvloed. De uitkeringen van de AOW, WWB, en WAO/WIA worden door vier op de tien personen onvoldoende gevonden (tabel 6.12). De uitkering op grond van de ww wordt minder vaak onvoldoende geacht. Dit patroon is vrij consistent door de jaren heen.

Tabel 6.11

Opvattingen over inkomensongelijkheid ('inkomensverschillen moeten kleiner'), naar arbeidsmarktpositie, opleidingsniveau en huishoudenssamenstelling, 1998-2008/'09 (in procenten 'mee eens')

	1998	2000	2002 ^a	2004	2006	2008/'09 ^a
totaal	67	68	67	65	66	72
arbeidsmarktpositie						
werk	64	67	64	63	65	71
uitkering	83	81	78	75	71	84
pensioen	65	74	73	68	68	76
anders	68	65	66	65	64	68
opleidingsniveau						
lager onderwijs (geen, lager of voortgezet)	71	70	73	69	70	73
middelbaar onderwijs	65	71	69	68	65	74
hoger onderwijs	61	60	59	59	62	67
huishoudenssamenstelling						
alleenstaand	68	71	70	64	68	68
paar zonder kinderen	66	70	66	67	66	74
paar met kinderen	66	66	65	65	63	72
alleenstaand met kinderen	75	72	72	68	70	74

a In 2002 is de methodologische aanpak enigszins afwijkend geweest, hetgeen de resultaten kan hebben beïnvloed (zie Verhagen 2007). Dit geldt tevens voor 2008/'09 (zie hoofdstuk 3).

Bron: SCP (CV'98-'08/'09)

Tabel 6.12

Opvattingen over sociale uitkeringen, bevolking van 16 jaar en ouder, 1998-2008/'09
(in procenten 'mee eens')

	1998	2000	2002 ^a	2004	2006	2008/'09 ^a
uitkeringen van de Algemene Ouderdoms-wet zijn onvoldoende	51	46	32	44	48	39
uitkeringen van de Wet werk en bijstand zijn onvoldoende	51	45	32	43	44	38
uitkeringen van de Werkloosheidswet zijn onvoldoende	24	19	17	27	28	28
uitkeringen van Arbeidsongeschiktheids-wet zijn onvoldoende	44	39	31	39	42	39

a In 2002 is de methodologische aanpak enigszins afwijkend geweest, hetgeen de resultaten kan hebben beïnvloed (zie Verhagen 2007). Dit geldt tevens voor 2008/'09 (zie hoofdstuk 3).

Bron: SCP (CV'98-'08/'09)

6.5.2 Kwaliteit van de arbeid

De overheid stelt zich tot doel veilige en gezonde arbeidsomstandigheden en een goede verzuimaanpak te bevorderen. Helaas is niet goed vast te stellen hoe de kwaliteit van de arbeid zich de afgelopen jaren heeft ontwikkeld; CBS-enquêtes bevatten vanaf 2005/'06 geen vragen meer over dit onderwerp. Bij alternatieve gegevensbronnen zijn recentelijk trendbreuken opgetreden.⁶ Tabel 6.13 beperkt zich daarom tot gegevens uit 2008. Uit de tabel blijkt dat 21% van de werknemers regelmatig kracht moet zetten in het werk, terwijl 31% onder hoge tijdsdruk werkt. Werken onder lawaai of in een ongemakkelijke houding komen nog wat minder vaak voor. Ongeveer 70% van de werknemers heeft gevarieerd werk. De verhouding met de collega's is in het algemeen goed.

De overheid heeft een aantal streefcijfers opgesteld over het arbeidsomstandighedenbeleid van werkgevers en het aantal arbeidsongevallen (TK 2008/2009a: 27-117). Op het moment van schrijven was alleen de voortgang bekend bij het streefcijfer over arbeidsongevallen. Arbeidsongevallen moeten afnemen van 3,2 per 100 werknemers in 2007 tot 2,9 in 2013. In 2008 was er echter geen sprake van een verbetering: het aantal arbeidsongevallen per 100 werknemers bedroeg toen 3,4 (Koppes et al. 2009).

Tabel 6.13

Aandeel werknemers dat gunstige of ongunstige kenmerken van het werk rapporteert, 2008
(in procenten)

			2008
fysieke arbeidsomstandigheden			
veel kracht zetten	regelmatig		21
onder lawaai werken	regelmatig		7
in een ongemakkelijke houding werken	regelmatig		11
arbeidsinhoud			
onder hoge tijdsdruk werken	regelmatig		31
volgorde zelf bepalen	regelmatig		66
zelf beslissen hoe het werk uitvoert	regelmatig		65
zelf het werktempo regelen	regelmatig		61
gevarieerd	vaak of altijd		72
emotioneel veeleisend	vaak of altijd		12
arbeidsverhoudingen			
leidinggevende heeft oog voor het welzijn van de medewerkers	mee eens		80
collega's zijn vriendelijk	mee eens		97

Bron: TNO (Nationale Enquête Arbeidsomstandigheden 2008); Koppes et al. (2009)

6.6 Slotbeschouwing

Zoals de vorige recessie van 2002/'03 liet zien, duurt het even voordat een economische neergang effect heeft op de inkomens en de werkgelegenheid, en werkt een neergang vervolgens nog een paar jaar na. De inkomens na inflatiecorrectie bleven dalen tussen 2002, het eerste jaar van de recessie, en 2005, toen de economische groei zich al weer twee jaar hersteld had. De arbeidsmarkt gaf dezelfde vertraagde reactie te zien: de piek in de werkloosheid lag pas in 2004 en 2005. Het duurde vervolgens tot 2008 eer de werkloosheid weer op hetzelfde lage niveau was als vóór de recessie. Ook bij de huidige recessie zal het even duren voor de inkomens getroffen worden en de werkloosheid het hoogste punt bereikt. Vermoedelijk zal dit pas in 2010 en later het geval zijn. Het herstel zal vervolgens ook weer enige tijd op zich laten wachten.

Op het moment van schrijven was het risico op werkloosheid het sterkst gestegen bij mannen tot 45 jaar. Dit komt waarschijnlijk doordat de recessie tot nu toe vooral typische mannensectoren treft, zoals de industrie. In het overheidsbeleid wordt momenteel veel aandacht besteed aan bestrijding van de jeugdwerkloosheid. Dit is logisch: jongeren zijn sowieso relatief vaak werkloos, en in tijden van laagconjunc-

tuur worden zij als eersten getroffen. Als de economie eenmaal aantrekt, daalt de jeugdwerkloosheid echter weer snel. Daarentegen hebben oudere werknemers, als zij eenmaal werkloos zijn, een kleine kans om weer werk te vinden. Tien tot twintig jaar geleden was dat niet zo'n probleem, omdat ouderen minder vaak werkloos raakten dan gemiddeld en er veel alternatieve uitstroommogelijkheden voor hen waren, zoals de WAO en de VUT. Tegenwoordig zijn die mogelijkheden echter veel beperkter en is het werkloosheidspercentage onder ouderen net zo hoog als gemiddeld. Oudere werklozen zullen daarom vermoedelijk lang last hebben van de huidige crisis.

De sombere vooruitzichten als gevolg van de huidige recessie moeten ons echter niet doen vergeten dat de ontwikkelingen in het afgelopen decennium vrij positief waren. De inkomens stegen tussen 1997 en 2007, na correctie voor inflatie, met gemiddeld 6%. Wel is het sommige groepen wat minder goed vergaan dan andere, zoals de eenverdieners zonder kinderen en de bijstandsgerechtigden. De armoede nam licht af. 59% van de Nederlanders is tevreden met de hoogte van het inkomen. Het aandeel dat betalingsachterstanden heeft, is echter, ondanks de stijging van het gemiddelde inkomen, met een paar procentpunten toegenomen. De arbeidsparticipatie is gegroeid en behoort inmiddels tot de hoogste van Europa. Vooral vrouwen, ouderen en niet-westerse allochtonen werken nu vaker dan voorheen. De verhouding tussen het aantal werkenden en het aantal inactieven (excl. AOW'ers) is verbeterd. Het percentage ww'ers en arbeidsongeschikten in een re-integratietraject dat binnen twee tot drie jaar werk vindt, is de laatste jaren iets gestegen. Bij dit laatste moet wel de kanttekening worden geplaatst dat niet bekend is in hoeverre deze mensen ook zonder hulp werk zouden hebben gevonden. Door de aantrekkende economie in de afgelopen jaren zal het sowieso makkelijker zijn geweest om een baan te krijgen.

De overheid heeft voor een aantal van de bovengenoemde terreinen doelstellingen geformuleerd. De belangrijkste daarvan zijn dat de inkomensontwikkeling evenwichtig moet blijven, de arbeidsparticipatie dient te stijgen en re-integratie vaker tot uitstroom naar regulier werk moet leiden. Of een evenwichtige inkomensontwikkeling haalbaar is, is onzeker door de economische neergang. Het inkomen na inflatiecorrectie kan de komende jaren dalen als gevolg van de recessie. Het zal moeten blijken of de pijn evenwichtig verdeeld kan worden.

De twee andere doelstellingen zouden ook zonder de huidige zware economische neergang ambitieus zijn. De arbeidsparticipatie moet in de komende acht jaar met 6 procentpunten stijgen van 74% naar 80%. Nederland heeft, zoals gezegd, internationaal gezien al een hoge arbeidsdeelname, maar de overheid wenst een verdere stijging, om de sociale voorzieningen betaalbaar te houden. Het aandeel mensen dat binnen hooguit twee jaar vanuit een re-integratietraject uitstroomt naar regulier werk, moet in 2011 zijn toegenomen tot 60%. Op dit moment is dat aandeel ten hoogste zo'n 30% tot 40%. Beide doelstellingen vergen een sterkere toename, in het geval van de re-integratie zelfs een veel sterkere toename, dan in de afgelopen jaren. Het is dan ook de vraag of deze doelstellingen haalbaar zijn.

Noten

- 1 In reactie op de economische neergang heeft het kabinet vanaf oktober 2008 maatregelen getroffen die gericht zijn op het beter functioneren van de economie (o.m. kapitaalinjecties, aandelenovernames, kredietfaciliteiten). Ook zijn maatregelen getroffen om de nood op de arbeidsmarkt te lenigen, waaronder de bijzondere werktijdverkortingsregeling, de regeling voor deeltijd-ww, en de inrichting van een landelijk netwerk van mobiliteitscentra, gekoppeld aan vestigingen van UWV WERKbedrijf (SZW 2009).
- 2 In de jaren 1969-1971 lag de vacaturegraad nog hoger (zie CPB 2009a). De cijfers vóór 1997 zijn echter exclusief de sectoren 'overheid' en 'onderwijs', waar de vacaturegraad meestal wat lager ligt.
- 3 Het Europese Statistische Bureau, Eurostat, gebruikt een andere definitie van arbeidsparticipatie dan het CBS: personen die minder dan 12 uur per week werken tellen daar ook mee. Volgens deze definitie hadden Nederland en Zweden in 2008 een participatiegraad van 79%, en Denemarken een participatiegraad van 81% (Eurostat 2009b).
- 4 De toename van de instroom wordt vanaf 2004 voor ongeveer 20% door statistische factoren verklaard. Vanaf dat jaar zijn de in- en uitstroomcijfers structureel met bijna 600 uitkeringen verhoogd, omdat in- en uitstromers net zoveel keren worden meegeteld als zij binnen een kalenderjaar in- en uitstromen. Daarnaast zijn in 2006 door een wijziging in de registratie ten gevolge van de Walvis-operatie (de koppeling van bestanden van belastingdienst en UWV) eenmalig 1000 instromers bijgeteld (zie Suijker 2007).
- 5 Suijker (2007) noemt in dit verband de Tegemoetkoming onderhoudskosten thuiswonende gehandicapte kinderen (TOG) – die als een voorportaal van de Wajong dient –, het praktijkonderwijs, het voortgezet speciaal onderwijs en de zogenaamde rugzakjes in het reguliere onderwijs.
- 6 Bij de Nationale enquête arbeidsomstandigheden is in 2007 een trendbreuk ontstaan door wijziging van een groot deel van de vragenlijst. Ook bij veel vragen die zelf niet zijn gewijzigd, is daardoor een trendbreuk opgetreden (Van den Bossche et al. 2008). Bij het OSA Aanbodpanel kan in 2004 een trendbreuk zijn ontstaan door de overgang van een mondelinge naar een schriftelijke vragenlijst.

Literatuur

- ABN AMRO (2009). *Sectoren in stress. Een analyse naar de gevolgen van de kredietcrisis voor sectoren in Nederland*. Amsterdam: ABN AMRO.
- Algemene Rekenkamer (2008). *Rapport bij het jaarverslag 2007 van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (xv)*. Den Haag: Algemene Rekenkamer.
- AZ (2009). *Verantwoordingsbrief over 2008*. Den Haag: ministerie van Algemene Zaken.
- Bakker, R.C. en S. Bunt (2007). *Aan de slag met Nuggers. Onderzoek naar de dienstverlening van CWI en gemeenten aan niet-uitkeringsgerechtigden*. Den Haag: Raad voor Werk en Inkomen.
- Bolhuis, P. en E. Flapper (2007). *Jaarrapport Wsw-statistiek 2006. Eindrapport. Zoetermeer: Research voor Beleid*.
- Bossche, S.N.J. van den, L. Koppes, J. Granzier, E. de Vroome en P.G.W. Smulders (2008). *Nationale enquête arbeidsomstandigheden 2007. Methodologie en globale resultaten. Hoofddorp: TNO*.
- Bosselaar, H., D. Bannink, C. van Deursen en W. Trommel (2007). *Werkt de WWB?*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- CBS (2009). *Arbeidsparticipatie van 20-64-jarigen. Participatiepotentieel in 2006 en 2007*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Commissie arbeidsparticipatie (2008). *Naar een toekomst die werkt. Advies Commissie arbeidsparticipatie 2008*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Corpeleijn, A. (2009). *Werkhervatting na ontslag: een vergelijking van oudere en jongere werknemers*. In: *Socialeconomische trends*, 2009, nr. 2, p. 35-40.
- CPB (2006). *Macro economische verkenning 2007*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2008a). *Centraal economisch plan 2008*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2008b). *Effecten van participatiebeleid*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2008c). *Macro economische verkenning 2009*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2009a). *Centraal economisch plan 2009*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- CPB (2009b). *Macro economische verkenning 2010*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- DNB (2008). *Kwartaalbericht juni 2008*. Amsterdam: De Nederlandsche Bank.
- Europese Commissie (2008). *Economic forecast. Spring 2008*. Brussel: Europese Commissie.
- Eurostat (2009a). *Unemployment rates – quarterly data by sex and age groups*. Geraadpleegd 13 augustus 2009 via http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_ifs/data/database.
- Eurostat (2009b). *Activity rates by sex, age groups and nationality*. Geraadpleegd 5 augustus 2009 via http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/employment_unemployment_ifs/data/database.
- Groot, I., M. de Graaf-Zijl en J.P. Hop (2007). *Re-integratie van niet-uitkeringsgerechtigde werkzoekenden*. Den Haag: Raad voor Werk en Inkomen.
- Hersevoort, M., M. Goedhuys, D. ter Haar en K. Hagoort (2007). *Wie willen er werk? 2007. Participatiepotentieel in 2005 en 2006*. Voorburg/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- ING (2009). *Vraaguitval in alle sectoren*. Amsterdam: ING Economisch Bureau.
- Jehoel-Gijsbers, G. (2007). *Trendrapportage ziekteverzuim, arbeidsongeschiktheid en werkhervatting*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau. (SCP-publicatie 2007/22).
- Jehoel-Gijsbers, G. (2009). *Kunnen alle kinderen meedoen?* Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-Special 32).
- Koppes, L., E. de Vroome, M. Mol, B. Janssen en S.N.J. van den Bossche (2009). *Nationale enquête arbeidsomstandigheden 2008. Methodologie en globale resultaten*. Hoofddorp: TNO.

- Mallee, L., J.W.M. Mevissen en W.R. Tap (2008). *Ontwikkelingen op de re-integratiemarkt*. Den Haag: Raad voor Werk en Inkomen.
- NVB (Nederlandse Vereniging van Banken), VNO-NCW en MKB-Nederland (2009). *Gemeenschappelijke verklaring van het Nederlandse bankwezen en bedrijfsleven over kredietverlening tijdens de kredietcrisis*. Geraadpleegd 16 juni 2009 via <http://www.vno-ncw.nl/web/servlet/nl.gx.vno.client.http.StreamDbContent?code=1991>.
- Rabobank (2009). *Rabobank cijfers en trends. Ondernemersupdate: sectorprognoses*. April 2009. Utrecht: Rabobank.
- Rienstra, M., I. Bottelberghs en A. de Rijk (2008). *Afbouw gesubsidieerde arbeid*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek (paper 08008).
- RWI (2008). *Re-integratiemarktanalyse 2008*. Den Haag: Raad voor Werk en Inkomen.
- Santen, P. van, M. van Oploo en M. Engelen (2008). *Wsw-statistiek 2007. Eindrapport*. Zoetermeer: Research voor Beleid.
- SCP (2007). *De sociale staat van Nederland 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Soede, A.J. (2006). *Naar een nieuwe armoedegrens*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Soede, A. en C. Vrooman (2008). *Beyond the breadline. A poverty threshold based on a generalised budget approach*. The Hague: The Netherlands Institute for Social Research/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Suijker, F.W. (2007). *Verdubbeling van de instroom van de Wajong: oorzaken en beleidsopties*. Den Haag: Centraal Planbureau (CPB-document 156).
- SZW (2008a). *Van uitkering naar werk: beleidsdoorlichting re-integratie*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- SZW (2008b). *Werken naar vermogen. Advies van de Commissie fundamentele herbezinning Wsw*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- SZW (2009). *Iedereen doet naar vermogen mee. Kabinetsreactie op het advies van de Commissie fundamentele herbezinning Wet sociale werkvoorziening (Wsw)*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- TK (2008/2009a). *Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (xv) voor het jaar 2009*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2008/2009, 31700 hoofdstuk xv, nr. 2.
- TK (2008/2009b). *Staat van de beleidsinformatie 2009*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2008/2009, 31939 hoofdstuk xv, nrs. 1-2.
- UWV (2009a). *Kroniek van de sociale verzekeringen 2008*. Wetgeving en volumeontwikkeling in historisch perspectief. Amsterdam: Kenniscentrum UWV.
- UWV (2009b). *Kwantitatieve informatie 2008*. Amsterdam: Kenniscentrum UWV.
- UWV (2009c). *UWV Kwartaal verkenning 2009-I*. Amsterdam: Kenniscentrum UWV.
- Verhagen, J. (2007). *Robuuste meningen? Het effect van responsverhogende strategieën bij het onderzoek Culturele Veranderingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

**Gezondheid
en zorg**

7

7 Gezondheid en zorg

Maaïke den Draak en Cretien van Campen

- Nederlanders zijn sinds het begin van deze eeuw op een aantal fronten (roken, alcoholgebruik, inactiviteit) gezonder gaan leven; wel zijn de trends inmiddels gestagneerd. Het aandeel volwassenen met overgewicht is licht toegenomen; bijna de helft heeft overgewicht.
- De gemiddelde levensverwachting nam toe in het afgelopen decennium, maar het aantal levensjaren zonder chronische ziekten nam af.
- Acht van de tien Nederlanders voelen zich gezond. Ook een grote groep Nederlanders met langdurige aandoeningen voelt zich gezond.
- De sociaaleconomische gezondheidsverschillen zijn groot. Mensen met een lagere sociaaleconomische status leven ongezonder, korter en in minder goede gezondheid dan degenen met een hogere status. Op bepaalde fronten nemen de verschillen toe (lichamelijke beperkingen, goede ervaren gezondheid), op andere worden ze kleiner (overgewicht, alcoholgebruik, inactiviteit) of blijven ze gelijk.
- Niet-westerse allochtonen hebben over het algemeen gezondheidsachterstanden (overgewicht, inactiviteit, kindersterfte, diabetes), al zijn sommige groepen op bepaalde aspecten gezonder dan autochtonen (roken onder Marokkaanse vrouwen, sterfterisico's van vrouwen op middelbare leeftijd, hart- en vaatziekten onder Marokkanen). Ook zijn allochtonen negatiever over de kwaliteit van de medische zorg en de ouderenzorg.
- Het aandeel Nederlanders dat voorgeschreven medicijnen gebruikt, steeg sterk in het afgelopen decennium, met name onder 65-plussers. Ook de groep die contact had met de specialist nam licht toe, terwijl het contact met de huisarts juist licht afnam.
- De toegankelijkheid van de Nederlandse zorg wordt nauwelijks beïnvloed door de financiële kosten die individuele burgers ervoor moeten betalen. Het percentage Nederlanders dat vanwege de kosten afziet van medische zorg is klein, al geven mensen met een chronische aandoening vaker aan dat ze problemen hebben met het betalen van de rekeningen voor zorg dan mensen zonder zo'n aandoening.
- Nederlanders zijn kritisch over het zorgstelsel alhier, maar hebben vertrouwen in de zorgverlening zelf. De kwaliteit van de medische zorgverlening is gelijk gebleven en die van de ouderenzorg achteruitgegaan, zo vinden zij. Daarbij zijn zorggebruikers meer tevreden over zorgvoorzieningen dan niet-gebruikers.

7.1 Een gezond Nederland met goede zorg

De ambitie van de overheid is een gezond Nederland met een goede en solidaire zorg die voldoende toegerust is om tegemoet te komen aan de eisen die er in de toekomst aan gesteld zullen worden. Preventie en de kwaliteit van de zorg staan daarbij hoog op de politieke agenda. De verwachting is dat door maatschappelijke en demografi-

sche ontwikkelingen, zoals medische innovaties en de vergrijzing, een steeds groter beroep op de zorgvoorzieningen zal worden gedaan. Het kabinet beoogt met het beleid de kwaliteit, toegankelijkheid en betaalbaarheid van de zorg te bewaken (vws 2008). Met het idee dat voorkomen nog altijd beter is dan genezen en vanuit de wens de zorg niet (onnodig) te belasten, wil men met het preventiebeleid bevorderen dat mensen zo lang mogelijk gezond blijven. Er wordt gestreefd naar een toename van zowel de levensverwachting als het aantal gezonde levensjaren. De overheid gaat hierbij uit van de eigen verantwoordelijkheid van de burger voor een (on)gezonde leefstijl. De speerpunten van het beleid zijn: roken, problematisch alcoholgebruik en overgewicht (voeding en bewegen). Daarnaast zijn ook twee aandoeningen als speerpunt benoemd, te weten diabetes en depressie. Speciale aandacht is er in het beleid voor de verschillen in gezondheid en leefstijl tussen de diverse sociaaleconomische en etnische groepen. Het doel is om de gezondheidsachterstanden te verkleinen van mensen uit de lage sociaaleconomische klassen en van allochtonen (vws 2006, 2007b, 2008).

7.2 Ongezonde leefstijl

De overheid stelt burgers in de eerste plaats zelf verantwoordelijk voor de eigen gezondheid (vws 2007b). Maar niet iedereen heeft het idee over voldoende grip op de eigen gezondheid te beschikken. Bovendien betekenen gezondheid en gezond leven voor veel Nederlanders meer dan alleen maar voldoen aan de normen voor roken, alcoholgebruik en bewegen (Kooiker en Van der Wijst 2009). In deze paragraaf zullen we laten zien hoe het met de leefstijl van de Nederlanders gesteld is en of zij aan de gestelde normen voldoen. Dat doen we aan de hand van een aantal gezondheidsdeterminanten (waaronder de speerpunten van het preventiebeleid) waarover cijfermateriaal en trendgegevens beschikbaar zijn. Met betrekking tot de speerpunten is een aantal specifieke beleidsdoelstellingen gesteld, en waar mogelijk zullen we bespreken of deze doelen al dan niet behaald zijn.

Roken, alcohol, drugs en riskante seks

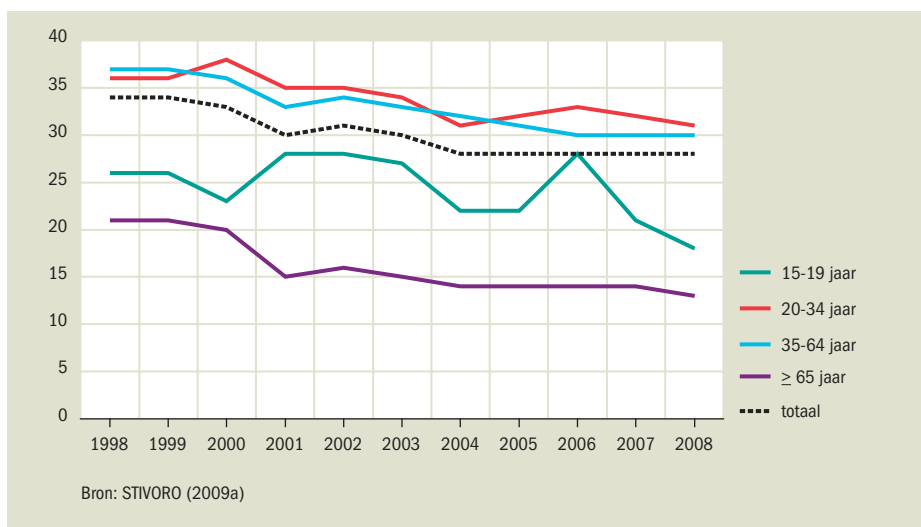
Meer dan een kwart van de Nederlandse bevolking van 15 jaar en ouder rookt (figuur 7.1 en tabel B7.1 in de bijlage). Mannen en 20-64-jarigen roken vaker dan vrouwen, 15-19-jarigen en 65-plussers. Lager opgeleiden (29%) zijn vaker roker dan hoger opgeleiden (20%), bij zowel de mannen als vrouwen (STIVORO 2009b). Marokkaanse vrouwen roken vrijwel niet ($\leq 3\%$). Bij vrouwen van Turkse afkomst is het percentage rokers vergelijkbaar met dat onder autochtone vrouwen; Turkse mannen roken veel vaker dan autochtone mannen. De cijfers voor Marokkaanse mannen zijn vergelijkbaar met die voor autochtone mannen (Hosper et al. 2007; Willemsen en Van Leent-Loenen 2007).

Het percentage rokers in de bevolking nam in het afgelopen decennium af, maar lijkt zich sinds 2004 te stabiliseren of nog slechts licht af te nemen (figuur 7.1 en

tabel B7.1 in de bijlage). Tussen 1998 en 2004 daalde het aandeel rokers van 34% naar 28% en bleef vervolgens op 28% staan. De ambitie van de overheid dat eind 2007 nog maximaal 25% van de Nederlanders zou roken, is dus niet verwezenlijkt (vws 2006). Alleen onder 15-19-jarigen lijkt het aandeel rokers nog te dalen, maar deze trend vertoont een grillig patroon. De overige recente dalingen onder 20-34-jarigen en 65-plussers en onder mannen en de lage sociale klassen (niet in de figuur), zijn heel klein. CBS-gegevens over de periode 2001-2008 bevestigen de stabilisatie in 2004, maar laten voor 2007 nog een lichte daling zien (CBS 2009).

Figuur 7.1

Percentage rokers naar leeftijd, 1998-2008 (in procenten)

Van de Nederlanders van 12 jaar en ouder gebruikt 9% overmatig alcohol, hetgeen betekent dat zij gemiddeld drie of meer glazen per dag drinken. Ook drinkt een op de tien Nederlanders minstens een dag in de week zes glazen of meer. In beide gevallen vertonen mannen dit gedrag veel vaker dan vrouwen (tabel B7.2 in de bijlage). Opvallend is het hoge percentage zware drinkers onder de 18-24-jarigen: bijna een kwart van hen drinkt minstens een dag in de week zes glazen of meer (CBS 2009). Mensen van Turkse of Marokkaanse afkomst zijn veel minder vaak alcoholgebruikers dan autochtonen. Dit hangt samen met sociaal-religieuze factoren (Hosper et al. 2007; Trimbos-instituut 2009).

Ondanks de wet- en regelgeving en het advies om op jonge leeftijd, in ieder geval voor het 16e jaar, niet te drinken (zie www.alcoholinfo.nl), had in 2007 80% van de 12-16-jarige jongens en 75% van de meisjes in die leeftijd ooit alcohol gedronken (tabel B7.3 in de bijlage). Het drinken begint al jong, en ook wordt er regelmatig en veel gedronken. De meeste scholieren in het voortgezet onderwijs beginnen met drinken tussen de 11 en 15 jaar, en 16% zegt 11 jaar of jonger geweest te zijn toen zij

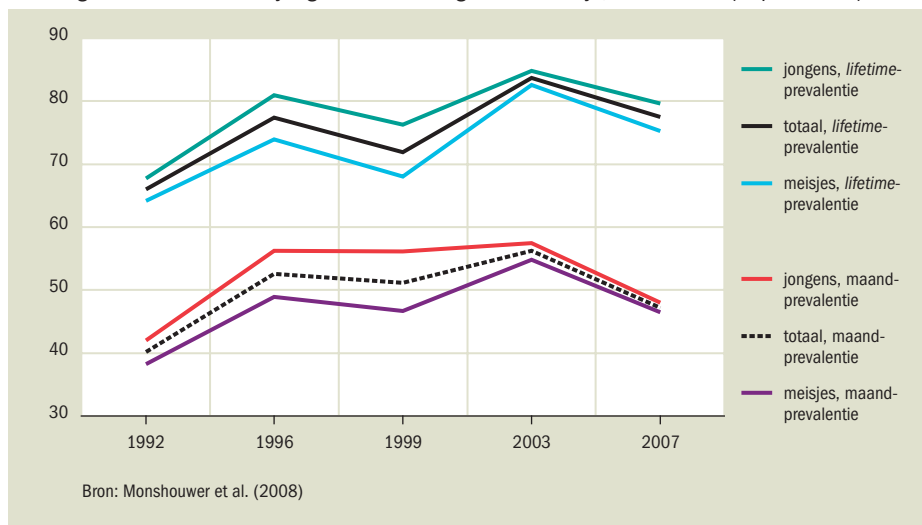
hun eerste drankje namen. Bijna de helft van de 12-16-jarigen en 85% van de 17-18-jarige scholieren hebben in de voorgaande maand gedronken. Twee derde van hen dronk daarbij wel eens vijf of meer glazen bij één gelegenheid (binge drinken) (Monshouwer et al. 2008).

Nederlanders zijn iets matiger gaan drinken in de afgelopen jaren. Tussen 2000/01 en 2008 daalden de percentages overmatige en zware drinkers licht. De dalingen vonden plaats bij zowel mannen als vrouwen, en bij vrijwel iedere leeftijdsgroep en elk opleidingsniveau (tabel B7.2 in de bijlage). Alleen onder 65-plussers nam het aandeel zware drinkers enigszins toe, van 3% tot 5%. Het blijft desondanks een groep met een relatief laag aandeel drinkers (CBS 2009). Onder Marokkanen in Amsterdam nam het percentage drinkers tussen 1999/00 en 2004 toe, terwijl het onder Turkse Amsterdammers juist daalde (Trimbos-instituut 2009).

De overheid wil het alcoholgebruik bij jongeren onder de 16 jaar terugbrengen naar het niveau van 1992 (vws 2006). Weliswaar wordt dit niveau nog niet gehaald, maar wel is er vanaf 2003 een daling te zien in zowel het percentage dat ooit gedronken heeft (de *lifetime*-prevalentie), als in het aandeel dat in de voorgaande maand gedronken heeft (de maandprevalentie; figuur 7.2 en tabel B7.3 in de bijlage). De daling volgt op een toename tussen 1999 en 2003 en vond uitsluitend plaats onder scholieren in de leeftijd van 12-14 jaar. Onder de oudere groepen is het gebruik stabiel (Monshouwer et al. 2008).

Figuur 7.2

Alcoholgebruik onder 12-16-jarigen in het voortgezet onderwijs, 1992-2007 (in procenten)

Het gebruik van illegale drugs in de algemene bevolking ligt laag en bleef tussen 1997 en 2005 stabiel (tabel B7.4 in de bijlage). De meest gebruikte drug is cannabis: in 2005

had 5% van de 15-64-jarigen in het voorgaande jaar deze drug gebruikt. Het gebruik van cannabis, cocaïne en ecstasy komt het vaakst voor onder (uitgaande) jongeren en jongvolwassenen. In 2005 gebruikte een op de tien 15-24-jarigen in het voorgaande jaar cannabis, tegenover 6% van de 25-44-jarigen en 2% van de 45-64-jarigen. Wel nam tussen 1997 en 2005 de gemiddelde leeftijd van de recente¹ gebruikers van cannabis, cocaïne en ecstasy toe met 3 à 4 jaar. Heroïne is weinig populair onder uitgaande jongeren en scholieren, en de populatie gebruikers veroudert (Van Laar et al. 2007, 2008).

Seks zonder condoomgebruik geeft een risico op besmetting met hiv of een andere soa (seksueel overdraagbare aandoening), al is dat risico niet voor alle seksuele contacten even hoog. In totaal heeft 7% van de volwassen bevolking (15-70 jaar) in het afgelopen halfjaar een verhoogd risico op besmetting gelopen (mannen 8%, vrouwen 6%). Zij hadden onbeschermd seks met een losse partner of met (een) andere partner(s) naast hun vaste partner, of zij hadden zelf geen andere sekspartner(s), maar hun vaste partner wel en zij gebruikten bij die vaste partner niet consequent condooms. De grootte van de risicogroep is waarschijnlijk een onderschatting, want de (niet geringe) groep die aangeeft dat ze niet weten of hun vaste partner met anderen seks heeft gehad, is niet meegenomen. In vergelijking met 2006 geeft in 2009 een groter deel van de vrouwen met losse partners aan condooms te gebruiken. Het is vooralsnog niet duidelijk of het hier een daadwerkelijke trend betreft of dat het om een eenmalige, al dan niet toevallige bevinding gaat (Bakker et al. 2009).

Van de jongeren (12-25 jaar) vertoont 34% van de jongens en 42% van de meisjes potentieel seksueel risicogedrag: zij hebben geslachtsgemeenschap of anale seks gehad en gebruikten geen condoom bij seks met de laatste partner. Waarschijnlijk is dit een overschatting van de risicogroep, doordat een deel van de jongeren in werkelijkheid geen risico liep, bijvoorbeeld wanneer het voor beide partners de eerste (onbeschermd) keer betrof (Bakker 2005). Risicogedrag wordt vaker aangetroffen bij schoolgaande jongens van Antilliaanse afkomst; een relatief grote groep van hen heeft onbeschermd seks, en daarbij hebben relatief veel Antilliaanse jongens tijdens een vaste relatie ook seks met anderen. Ook schoolgaande Marokkaanse jongens, Surinaamse jongeren en Antilliaanse meisjes lopen mogelijk een groter risico op soa's dan hun Nederlandse en westerse leeftijdsgenoten. Bovendien hebben Antilliaanse en Surinaamse meisjes vaker ervaring met ongewenste zwangerschap en abortus (De Graaf et al. 2005; Bakker 2006). Tussen 2003 en 2007 daalde het aantal tienerzwangerschappen in Nederland. Vooral het geboortecijfer onder niet-westerse allochtone meisjes daalde sterk (Van Lee et al. 2009)

Overgewicht, bewegen en voeding

De helft van de Nederlandse mannen van 20 jaar en ouder en twee op de vijf vrouwen is te zwaar (tabel B7.5 in de bijlage).² Een op de tien mannen en 12% van de vrouwen heeft zelfs te maken met ernstig overgewicht (obesitas) (CBS 2009).³ Het aandeel volwassenen met overgewicht neemt toe met de leeftijd. Van de 65-plussers is 57% te zwaar en heeft 14% ernstig overgewicht (figuur 7.3 en tabel B7.5 in de bijlage).

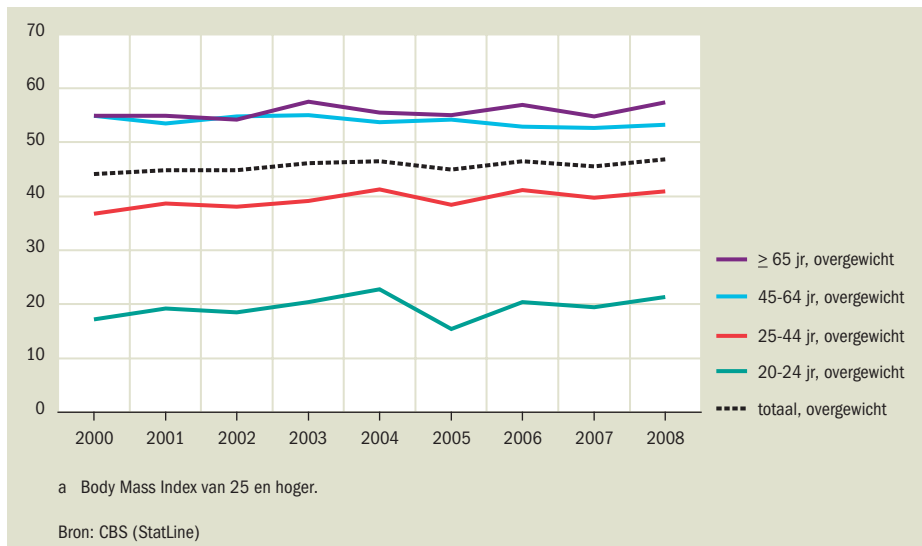
Toch komt overgewicht ook op jonge leeftijd regelmatig voor. In 2005 was 8% van de basisschoolleerlingen in groep 8 en 11% van de 12-16-jarige leerlingen in het voortgezet onderwijs te zwaar (Van Dorselaer et al. 2007). Van de 2-4-jarigen kampt 15% met overgewicht (Boere-Boonekamp et al. 2008).

Peuters met overgewicht hebben vaker een niet-westerse achtergrond, een moeder met overgewicht of een moeder met een uitkering (Boere-Boonekamp et al. 2008). Onder volwassenen zijn er ook verschillen naar sociale klasse: (ernstig) overgewicht komt vaker voor bij lager opgeleiden dan bij hoogopgeleiden (Visscher en Gommer 2008; CBS 2009). Turkse en Marokkaanse allochtonen zijn vaker te zwaar dan autochtonen. Weliswaar is dit al op jonge leeftijd – bij kinderen en jongvolwassenen – het geval (Hosper et al. 2007; Schokker et al. 2007), maar de verschillen zijn vooral groot vanaf een jaar of 40. Van de Turkse 55-plussers heeft 83% overgewicht en van de Marokkaanse senioren 78%. Ook Antilliaanse 40-54-jarigen en 55-plussers hebben vaker overgewicht dan autochtone leeftijdsgenoten, al zijn de verschillen minder groot. Surinaamse 40-plussers verschillen het minst van autochtonen in dezelfde leeftijdsgroep (Dagevos en Dagevos 2008).

Tussen 2000 en 2008 nam het percentage 20-plussers in de bevolking met (ernstig) overgewicht licht toe (figuur 7.3 en tabel B7.5 in de bijlage). Bij 45-64-jarigen en mensen met alleen basisonderwijs was geen toename te zien. In procentpunten was de toename in overgewicht het grootst onder mannen, 20-44-jarigen en middelbaar opgeleiden (CBS 2009). Het percentage kinderen van 6 jaar en ouder met (ernstig) overgewicht steeg tussen 1997 en 2002-2004 (Van den Hurk et al. 2006).

Figuur 7.3

Overgewicht^a onder 20-plussers, naar leeftijdsgroep, 2000-2008 (in procenten)

Overgewicht ontstaat wanneer de energie-inname hoger is dan het energieverbruik. Bewegen en gezond eten zijn dus belangrijke factoren in de strijd tegen overgewicht. Het kabinet wil daarom dat mensen meer sporten en bewegen (vws 2006, 2007a). Er zijn beweegnormen ontwikkeld die aangeven welke minimale hoeveelheid lichaamsbeweging nodig is voor de instandhouding en verbetering van de gezondheid en fitheid (zie hoofdstuk 9 voor cijfers). Daarnaast is inactiviteit een nuttige indicator. Lichamelijke inactiviteit is namelijk een belangrijke risicofactor voor chronische ziekten, zoals type 2-diabetes (Poortvliet et al. 2007; Wendel-Vos et al. 2007). Iemand is inactief als hij of zij geen enkele dag van de week voldoet aan de norm van ten minste 30 minuten matig intensieve lichaamsbeweging.

In 2007 was 5% van de Nederlandse bevolking van 18 jaar en ouder inactief. 75-plussers, niet-werkenden, laagopgeleiden en allochtonen zijn relatief vaak inactief. Turken en Marokkanen zijn vaker inactief dan Surinamers en Antillianen. Jeugdigen vertonen vaker inactief gedrag dan volwassenen. Dat komt deels doordat de normen voor hen strenger zijn: zij worden geacht minimaal 60 minuten per dag te bewegen. In 2006/2007 was 10% van de 4-11-jarigen en 16% van de 12-17-jarigen op geen enkele dag voldoende lichamenlijk actief (Hildebrandt et al. 2008).

Tussen 2000 en 2007 daalde het aandeel inactieve volwassenen van 9% naar 5% (figuur 7.4 en tabel B7.6 in de bijlage). Hiermee is het streefcijfer dat de overheid voor 2012 heeft gesteld, gehaald (zie ook hoofdstuk 9; vws 2007a). Na een sterke daling in 2005, lijkt het cijfer zich nu te stabiliseren. Onder scholieren en studenten van 18 jaar en ouder en onder allochtonen nam het percentage inactieven recentelijk zelfs weer toe (Hildebrandt et al. 2008).

Figuur 7.4

Inactiviteit in de bevolking van 18 jaar en ouder, naar land van herkomst, 2000-2007 (in procenten)

Het voedingspatroon heeft niet alleen invloed op het gewicht, maar is ook een risicofactor voor chronische ziekten. Zo leidt het gebruik van te veel verzadigd vet en onvoldoende voedingsvezels tot een verhoogd risico op type 2-diabetes, terwijl groente, fruit en zuivel met een laag vetgehalte het risico mogelijk verminderen (Poortvliet et al. 2007). Over de voedingspatronen van de algemene bevolking zijn (nog) geen recente (trend)gegevens beschikbaar.

7.3 Levensverwachting, aandoeningen en beperkingen

In deze paragraaf beschrijven we de volksgezondheid aan de hand van een aantal objectieve indicatoren. Naast de levensverwachting en de kwaliteit van de verwachte levensjaren, komen de aanwezigheid van aandoeningen en lichamelijke beperkingen aan bod. Daarop voortbordurend gaat paragraaf 7.4 dieper in op de gezondheid zoals die door de mensen zelf ervaren wordt (de subjectieve gezondheid). Speciale aandacht is er voor de speerpunten 'diabetes' en 'depressie' uit het preventiebeleid.

Levensverwachting

De levensverwachting bij de geboorte in Nederland was in 2007 78,0 jaar voor mannen en 82,3 jaar voor vrouwen (tabel 7.1). De levensverwachting voor de vrouwen is vergelijkbaar met het gemiddelde van de landen van de EU27,⁴ maar lager dan dat van de EU15.⁵ De Nederlandse mannen doen het in internationaal opzicht beter: hun levensverwachting is vergelijkbaar met het gemiddelde van de EU15 (en hoger dan dat van de EU27). De ongunstige positie van de Nederlandse vrouwen laat zich verklaren door de ongezonde leefstijl (roken en alcoholgebruik) die vrouwen zich in de jaren zestig en zeventig eigen maakten (Harbers et al. 2008).

Het verschil tussen de seksen bedraagt meer dan vier jaar en is vooral een gevolg van lagere sterftekansen van vrouwen boven de 65 jaar. Op 65-jarige leeftijd bedraagt de resterende levensverwachting voor Nederlandse mannen nog 16,6 jaar en die voor de vrouwen 20,0 jaar (CBS 2009; Poos 2008a). De levensverwachting is echter niet alleen afhankelijk van geslacht maar ook, en in sterkere mate, van sociaaleconomische positie. Mensen met een hoge opleiding leven gemiddeld langer dan laagopgeleiden. In de periode 1997-2005 bedroeg het verschil tussen mannen met hoger onderwijs en met alleen lager onderwijs maar liefst 6,9 jaar (tabel B7.7 in de bijlage). Bij de vrouwen was het verschil kleiner, maar nog steeds 5,7 jaar (CBS 2008).

Turkse, Surinaamse en Antilliaanse mannen hebben over het algemeen hogere sterftekansen dan autochtone mannen, zo laten cijfers voor de periode 2002-2006 zien. Marokkaanse mannen hebben daarentegen vanaf 45-jarige leeftijd lagere sterftekansen. Sterftecijfers van niet-westerse allochtone vrouwen steken op middelbare leeftijd gunstig af tegen die van autochtone vrouwen. De sterfte onder zuigelingen ligt bij niet-westerse allochtonen een kwart tot een derde hoger dan bij autochtonen. Ook zijn er aanwijzingen dat Turkse en Marokkaanse kinderen (tot 15 jaar) een hogere sterftekans hebben dan hun autochtone leeftijdsgenoten (CBS 2007; Foets en Van der Lucht 2008).

De levensverwachting bij de geboorte stijgt al heel lang en laat sinds 2002 een sterke toename zien. Tussen 1997 en 2007 nam de levensverwachting voor mannen toe met 2,8 jaar en die voor vrouwen met 1,7 jaar. De resterende levensverwachting op 65-jarige leeftijd nam in dezelfde periode toe met 1,9 jaar voor mannen en 1,2 jaar voor vrouwen. De verschillen tussen de seksen zijn dus kleiner geworden. Een van de oorzaken hiervan is dat de sekseverschillen in rookgedrag zijn afgenomen (CBS 2009; Poos 2008b).

Niet eerder was er in Nederland zo'n lange periode van dalende sterfte. Het aantal sterfgevallen nam, ondanks de vergrijzing, vanaf 2002 ieder jaar af. De daling van de sterftেকans heeft zich bij vrijwel alle leeftijdsgroepen voorgedaan, maar was het grootst onder de 70-79-jarigen. De daling beperkte zich niet tot de autochtone bevolking; onder niet-westerse allochtonen is zij zelfs nog sterker (CBS 2007; Garssen en Van der Togt 2008; Poos 2008b).

De gemiddelde levensverwachting van vrouwen is hoger dan die van mannen, maar dat wil niet zeggen dat zij ook meer jaren in goede gezondheid leven. Sterker nog, bij de geboorte is de gezonde levensverwachting voor mannen hoger dan die voor vrouwen (tabel 7.1).

Tabel 7.1

Levensverwachting (lv) en gezonde levensverwachting, naar geslacht, 2007 (in jaren)

	mannen	vrouwen
bij de geboorte	78,0	82,3
lv in als goed ervaren gezondheid	64,7	63,4
lv zonder lichamelijke beperkingen	70,7	69,9
lv zonder chronische ziekten ^a	47,9	42,3
op 65-jarige leeftijd	16,6	20,0
lv in als goed ervaren gezondheid	11,2	11,5
lv zonder lichamelijke beperkingen	13,1	12,1
lv zonder chronische ziekten ^a	4,4	3,6

a Selectie van chronische ziekten: hartaandoening, hartinfarct, astma, chronische bronchitis, longemfyseem, cara, kanker, beroerte, suikerziekte, ernstige of hardnekkige darmstoornissen, chronische gewrichtsontsteking, ernstige of hardnekkige aandoening van de rug, gewrichtsslijtage van heupen of knieën, hoge bloeddruk en migraine of regelmatige ernstige hoofdpijn.

Bron: CBS (StatLine)

De gemiddelde levensverwachting in als goed ervaren gezondheid is 64,7 jaar voor mannen en 63,4 jaar voor vrouwen. Ook de levensverwachting zonder lichamelijke beperkingen is iets hoger voor mannen dan voor vrouwen. Wanneer we kijken naar het aantal verwachte jaren zonder chronische ziekten, dan is het verschil tussen de seksen groter: 47,9 jaar voor mannen en 42,3 jaar voor vrouwen. Dit komt doordat

bij vrouwen het aandeel met een chronische aandoening hoger is dan bij mannen (CBS 2007; zie ook tabel 7.2). Ook op 65-jarige leeftijd kunnen mannen verwachten iets meer jaren zonder lichamelijke beperkingen en chronische ziekten te leven dan vrouwen (tabel 7.1). De jaren die vrouwen langer leven dan mannen zijn dus gemiddeld genomen jaren in minder goede gezondheid (CBS 2007).

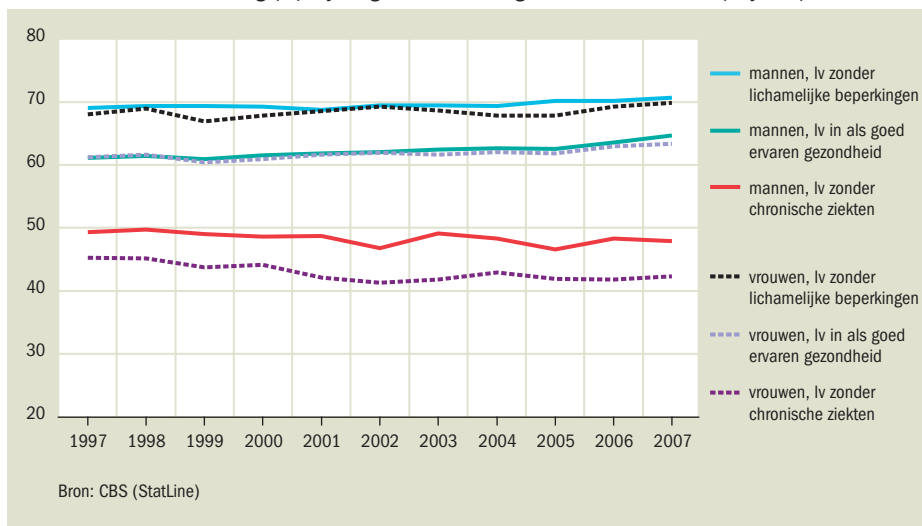
De verschillen naar opleidingsniveau zijn groot. Mensen met een hogere opleiding brengen meer jaren in goede gezondheid door dan lager opgeleiden (tabel B7.7 in de bijlage). In de periode 1997-2005 bedroeg het verschil in gezonde levensverwachting tussen de opleidingsniveaus 8 tot 19 jaar voor mannen en 5 tot 16 jaar voor vrouwen (CBS 2008).

In vergelijking met andere Europese landen (de EU25⁶) is de Nederlandse levensverwachting in als goed ervaren gezondheid relatief hoog, voor zowel mannen als vrouwen. Wat betreft de levensverwachting zonder chronische ziekten bevindt Nederland zich in de middenmoot (Harbers et al. 2008).

Sinds 1997 leven Nederlanders meer jaren zonder lichamelijke beperkingen en meer jaren in als goed ervaren gezondheid (figuur 7.5). Tussen 1997 en 2007 nam de levensverwachting zonder lichamelijke beperkingen met bijna 2 jaar toe. Het verwachte aantal jaren in als goed ervaren gezondheid steeg bij mannen met 3,6 jaar en bij vrouwen met 2,2 jaar. Wel nam de levensverwachting zonder chronische ziekten af, bij mannen met 1,4 jaar en bij vrouwen met maar liefst 3 jaar. De toename van het aantal jaren met chronische ziekten kan verklaard worden door eerdere opsporing/diagnose en betere behandelingsmethoden, waardoor mensen langer met een aandoening leven (Bruggink et al. 2009).

Figuur 7.5

Gezonde levensverwachting (lv) bij de geboorte, naar geslacht, 1997-2007 (in jaren)

Ziekten en aandoeningen

Ruim een kwart van de Nederlanders heeft een chronische ziekte (tabel 7.2); dit komt neer op bijna 4,5 miljoen chronisch zieken (Hoeymans et al. 2008). De meest voorkomende of prevalentie ziekten en aandoeningen zijn, volgens zorgregistraties uit 2003, nek- en rugklachten, contacteczeem, artrose, coronaire hartziekten en diabetes mellitus (De Hollander et al. 2006). Zoals we in de vorige *Sociale staat van Nederland* al vermeldden (Van Campen en Den Draak 2007), is het ziektepatroon in Nederland sinds de jaren negentig verschoven. In de periode 1993-2003 waren de grootste stijgers in prevalentie: astma, diabetes mellitus, depressie, angststoornissen en beroerte (De Hollander et al. 2006). Volgens prognoses zal door de groei en de vergrijzing van de Nederlandse bevolking het aantal chronisch zieken in de periode 2005-2025 sterk toenemen (Blokstra en Verschuren 2007).

Vrouwen hebben vaker een chronische aandoening dan mannen (tabel 7.2). Ook komen chronische ziekten vaker op hogere leeftijd voor. Maar liefst de helft van de 65-74-jarigen en bijna drie op de vijf 75-plussers hebben een chronische aandoening (Hoeymans et al. 2008). Daarnaast hebben mensen met een lage opleiding vaker een chronische aandoening dan hoogopgeleiden (De Hollander et al. 2006).

Niet-westerse allochtonen hebben in het algemeen een minder goede gezondheid dan autochtonen, maar niet alle aandoeningen komen vaker voor onder allochtonen. Hart- en vaatziekten komen minder vaak voor onder Marokkanen, maar wel vaker onder Turken en Surinamers. Antillianen verschillen hierin niet van de autochtone bevolking. Antillianen lijden net als Surinamers en Marokkanen, wel vaker aan schizofrenie, terwijl Turken hierin niet verschillen van autochtonen (Van der Lucht en Foets 2008).

Circa 1,3 miljoen Nederlanders, ofwel 8% van de bevolking, hebben meer dan één chronische ziekte (tabel 7.2).⁷ Zij hebben dus te maken met multimorbiditeit. De zorg die ze nodig hebben, is meer complex en leidt tot langduriger ziekenhuisverblijf en hogere zorgkosten dan de zorg voor mensen met één chronische aandoening (Schellevis en Hoeymans 2008). Vrouwen hebben vaker te maken met multimorbiditeit dan mannen; ook op hogere leeftijd komt vaker multimorbiditeit voor. Een op de vijf 65-74-jarigen en bijna een op de drie 75-plussers hebben meer dan één chronische ziekte. Daarentegen is multimorbiditeit onder de 55 jaar relatief zeldzaam (< 5%) (Hoeymans et al. 2008).

Het preventiebeleid van de overheid heeft, naast leefstijlfactoren, ook twee aandoeningen als speerpunten, te weten diabetes en depressie (vws 2006), een fysieke en een psychische aandoening. Diabetes en depressie behoorden tussen 1993 en 2003 tot de sterkst stijgende aandoeningen in prevalentie (vóórkomen), en diabetes ook in incidentie (het jaarlijkse aantal nieuwe gevallen) (De Hollander et al. 2006).⁸ Beide aandoeningen worden verantwoordelijk gehouden voor een relatief grote bijdrage

aan het aantal levensjaren dat in Nederland in ziekte wordt doorgebracht; ze dragen daarmee bij aan het verlies aan kwaliteit van leven (Hoeymans et al. 2006a, 2006b).

Tabel 7.2

Chronisch ziekten,^a naar geslacht en leeftijd, gebaseerd op huisartsregistraties, 2003-2007 (in absolute aantallen en procenten)

	aantal chronisch ziekten		aantal mensen met multimorbiditeit ^b	
		%		%
totaal	4.486.000	27,5	1.310.000	8,0
mannen	1.958.000	24,3	535.000	6,6
vrouwen	2.536.000	30,8	778.000	9,5
0-14 jaar	566.000	18,8	56.000	1,9
15-24 jaar	329.000	16,9	39.000	2,0
25-54 jaar	1.629.000	22,9	351.000	4,9
55-64 jaar	739.000	38,1	347.000	12,7
65-74 jaar	628.000	50,0	279.000	22,2
≥ 75 jaar	594.000	57,5	328.000	31,7

a Gebaseerd op een selectie van dertig chronische ziekten: tuberculose, hiv/aids, kanker, zweer van de maag of twaalfvingerige darm, inflammatoire darmziekten, gezichtsstoornis, gehoorstoornis, aangeboren hartafwijking, ischemische hartziekte met angina pectoris, hartfalen, beroerte (incl. tia), chronische nek- en rugaandoeningen, reumatoïde artritis, artrose, osteoporose, aangeboren neurologische afwijking, multiple sclerose, parkinson, epilepsie, chronisch alcoholmisbruik, dementie, schizofrenie, angststoornis / andere neurose / ptss, depressie, anorexia, verstandelijke handicap, copd, astma, eczeem en diabetes mellitus.

b Multimorbiditeit: de aanwezigheid van meer dan één (chronische) ziekte

Bron: Hoeymans et al. (2008); NIVEL (LINH'03-'07)

Diabetes en depressie

Naar schatting waren er in 2007 740.000 mensen in Nederland met gediagnosticeerde diabetes (Baan en Schoemaker 2009). Zowel de zelfgerapporteerde prevalentie van diabetes als de prevalentie in huisartsregistraties is sinds de eeuwwisseling gestegen. Daarbij spelen de vergrijzing en de verbeterde en actievere opsporing door huisartsen een rol, maar er is ook een samenhang met de toename van overgewicht in de bevolking (Baan en Poos 2005). De verwachting is dat het aantal Nederlanders met gediagnosticeerde diabetes zal toenemen tot ruim 1,3 miljoen in 2025. De toename hangt samen met de bovengenoemde factoren en met de verwachte verbetering in levensverwachting van de bevolking in het algemeen, en van diabetespatiënten in het bijzonder (Baan en Schoemaker 2009).

In ongeveer 90% van de gevallen van diabetes in Nederland gaat het om type 2-diabetes.⁹ Tussen type 1-diabetes en sociaaleconomische status is geen verband aangetoond, maar wel hebben mensen met alleen lager onderwijs twee tot drie keer zo vaak type 2-diabetes als hoogopgeleiden. Ook Turken, Marokkanen en Surinamers (waaronder Hindoestanen) hebben een verhoogd risico op type 2-diabetes (Poortvliet et al. 2007; Van der Lucht en Foets 2008).

Aan depressie lijden naar schatting jaarlijks 738.000 mensen uit de leeftijdsgroep 12-75 jaar. Onder 18-65-jarigen is de eenjaarsprevalentie 5,8%. Een depressieve episode duurt gemiddeld zes maanden, maar bij 20% van de gevallen duurt een depressie langer dan twee jaar. Jaarlijks zijn er in Nederland 357.000 nieuwe gevallen van depressie (Trimbos-instituut 2007). Onderzoek in de Nederlandse bevolking duidt niet op een toename van het aandeel personen met een depressie of met depressieve gevoelens. Echter, het aantal mensen van wie de huisarts weet dat ze aan depressie lijden, is de afgelopen tien jaar wel sterk toegenomen. Dit heeft te maken met betere herkenning en opsporing van depressie door de huisarts; ook zullen mensen dankzij voorlichting zelf eerder hulp zoeken (Van Wieren et al. 2008). Daarnaast kunnen maatschappelijke en culturele factoren een rol spelen, zoals de invloed van farmaceutische en wetenschappelijke bedrijven, het competitieve karakter van de huidige maatschappij en het ideaalbeeld van een maakbaar individu (zie Dehue 2008).

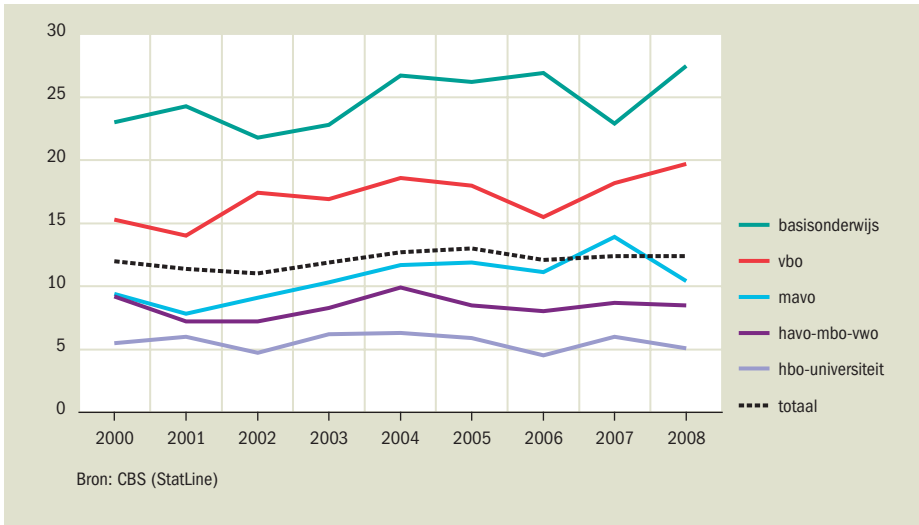
Mensen met een laag opleidingsniveau of een laag inkomen lopen een verhoogd risico op depressie (Trimbos-instituut 2007). Daarnaast hebben Marokkaanse volwassenen en ouderen en oudere Turkse allochtonen vaker depressieve gevoelens dan autochtone leeftijdsgenoten (Schoemaker et al. 2005).

Lichamelijke beperkingen

Een op de acht Nederlanders kampt met langdurige lichamelijke beperkingen. Vrouwen, ouderen en laagopgeleiden hebben vaker beperkingen dan anderen (tabel B7.8 in de bijlage; CBS 2009). In de periode 2000-2008 lieten de metingen lichte schommelingen zien in het aandeel personen in de bevolking met langdurige lichamelijke beperkingen, en sterke schommelingen onder 75-plussers. Onder laagopgeleiden nam in die periode het aandeel mensen met beperkingen toe, terwijl het aandeel onder hoogopgeleiden met lichte schommelingen min of meer gelijk bleef. De verschillen tussen laag- en hoogopgeleiden zijn daardoor in de afgelopen acht jaar toegenomen (figuur 7.6).

Figuur 7.6

Personen met matige tot ernstige lichamelijke beperkingen, bevolking van 12 jaar en ouder, naar opleidingsniveau, 2000-2008 (in procenten)

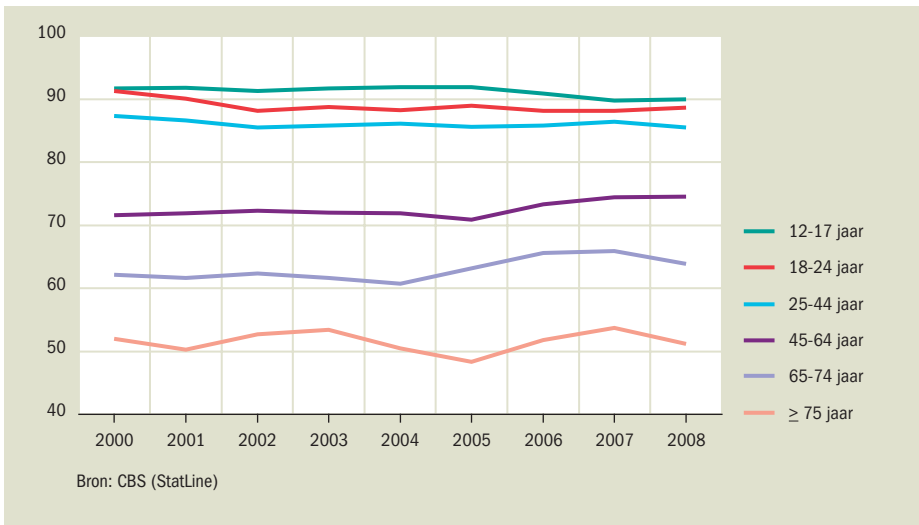
7.4 Subjectieve gezondheid

Ongeveer acht van de tien Nederlanders voelen zich (zeer) gezond (CBS 2009). Hiermee behoort Nederland tot de top van de EU-landen (EU25). Alleen in Ierland, Griekenland en Denemarken voelen meer mensen zich gezond (Harbers et al. 2008). Wel zijn er binnen ons land verschillen tussen bevolkingsgroepen. Onder personen van 75 jaar en ouder voelen vijf van de tien personen zich gezond (nog altijd de helft!). Onder personen met een lage opleiding (basisonderwijs of voorbereidend beroepsonderwijs) is dat zeven van de tien personen (CBS 2009).

In de ervaren gezondheid van de jeugd deden zich geen noemenswaardige veranderingen voor in de periode 2000-2008 (figuur 7.7). De ervaren gezondheid van 45-65-jarigen bleef in de eerste helft van dit decennium stabiel en steeg daarna gestaag. Ook de ervaren gezondheid van 65-75-jarigen nam vanaf 2004 toe, al vlakke deze stijging de laatste jaren af. De trend in de ervaren gezondheid van 75-plusers toont schommelingen. Zij nam toe vanaf 2005, en daalde vanaf 2007 naar het niveau van 2000. De sociaaleconomische gezondheidsverschillen tussen laag- en hoogopgeleiden zijn tussen 2000 en 2008 niet verkleind. Na 2007 namen ze zelfs toe (figuur B7.1 in de bijlage; CBS 2009).

Figuur 7.7

Aandeel personen met een als (zeer) goed ervaren gezondheid, bevolking van 12 jaar en ouder, naar leeftijd, 2000-2008 (in procenten)

De ervaren gezondheid van mensen hangt ook samen met de sociale cohesie¹⁰ in de wijk waarin ze wonen. In de wijken met de minste sociale cohesie hebben mensen 44% meer kans om hun gezondheid als slecht te ervaren dan in wijken met de meeste sociale cohesie. Wanneer rekening gehouden wordt met de sociaaleconomische status van de wijkbewoners en de gemiddelde sociaaleconomische status op wijkniveau, neemt de invloed van sociale cohesie af; maar nog steeds hebben mensen in wijken met de minste sociale cohesie 27% meer kans zich ongezond te voelen dan mensen in wijken met de meeste sociale cohesie (De Hollander et al. 2006).

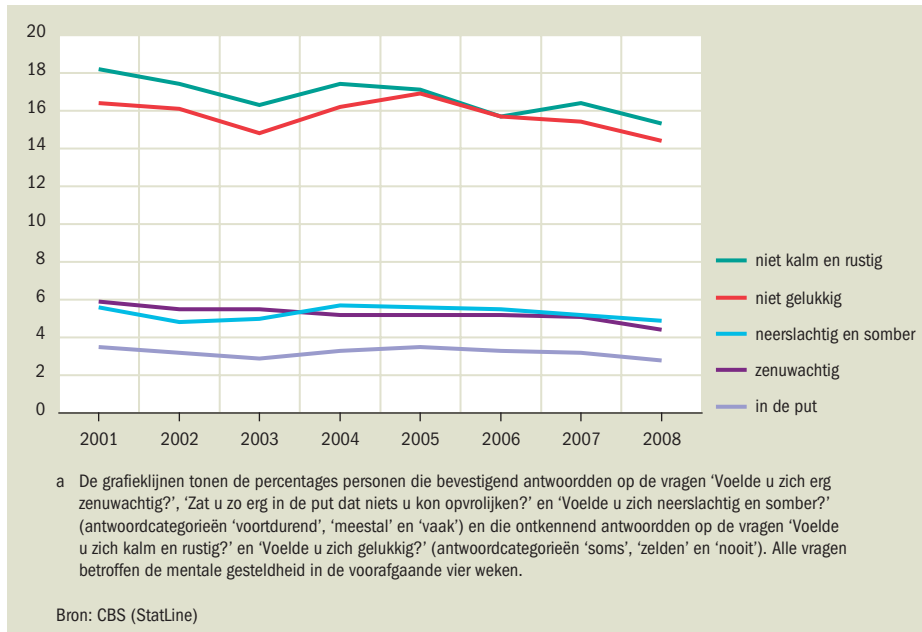
Ervaren psychische gezondheid

Wanneer men mensen vraagt naar hun gezondheid, denken zij in eerste instantie aan hun lichamelijke gezondheid. De in figuur 7.7 gerapporteerde cijfers hangen dan ook meer samen met oordelen over de fysieke gezondheid dan met die over de psychische gezondheid.¹¹

Bij de psychische gezondheid zijn subjectieve oordelen minder scherp te onderscheiden van de objectieve oordelen dan bij de fysieke gezondheid. Immers, subjectieve gevoelens van neerslachtigheid, in de put zitten, onrustig en ongelukkig zijn, maken ook deel uit van de (objectieve) diagnostiek door psychiaters. Figuur 7.8 toont enkele trends in subjectieve gevoelens in de bevolking.

Figuur 7.8

Aandeel personen die zich de afgelopen vier weken mentaal minder goed voelden,^a bevolking van 12 jaar en ouder, naar verschillende stemmingen, 2001-2008 (in procenten)

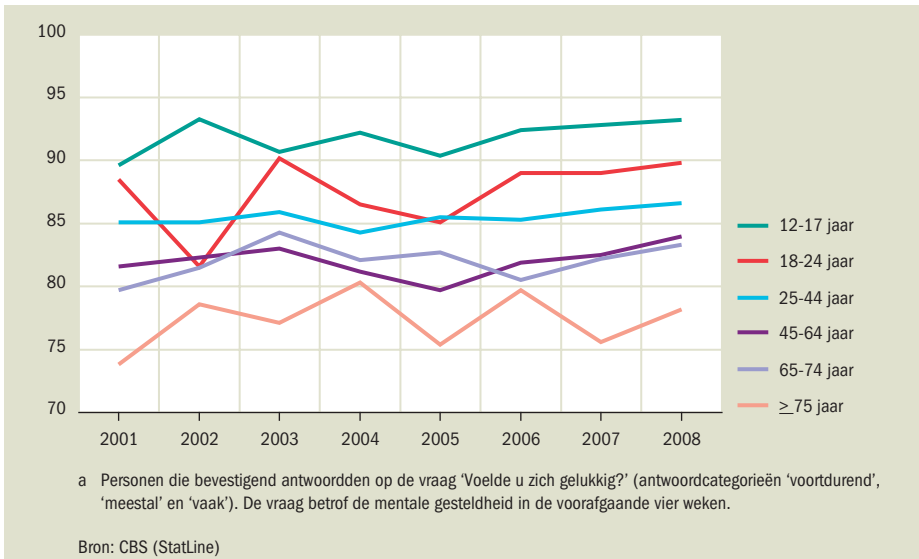

De trends wijzen erop dat de ervaren psychische gezondheid in de bevolking, net als de ervaren fysieke gezondheid, vrij stabiel is gebleven. Het aandeel personen dat zich niet gelukkig voelt (of niet kalm en rustig) ligt hoger dan het aandeel personen dat 'zo erg in de put zat dat niets hen kon opvrolijken'. Ongeveer een op de zes Nederlanders voelde zich in de voorgaande vier weken vaak tot voortdurend ongelukkig.

Het geluksgevoel van mensen is een graadmeter voor het psychisch welbevinden in de bevolking. De ervaren positieve psychische volksgezondheid kan gemeten worden door te vragen naar het geluksgevoel van burgers (Walburg 2009).¹² Figuur 7.9 geeft weer hoeveel personen zich gelukkig voelden in de afgelopen vier weken, uitgesplitst naar leeftijdsgroep.¹³ Dan wordt zichtbaar dat het geluksgevoel daalt met het klimmen der jaren. Negen van de tien jongeren voelen zich gelukkig; het aandeel gelukkige personen onder de jeugdigen nam zelfs toe in de periode 2005-2008. De meeste leeftijdsgroepen tot 75 jaar laten een stijging in geluksgevoel zien sinds 2005. De 75-plussers zijn duidelijk de minst gelukkige groep. Bijna een kwart van deze groep voelt zich niet gelukkig.¹⁴

Figuur 7.9

Aandeel personen die zich de afgelopen vier weken gelukkig^a voelden, bevolking van 12 jaar en ouder, naar leeftijd, 2000-2007 (in procenten)

Hoogopgeleiden voelen zich gelukkiger dan laagopgeleiden. Daarin is in de periode 2000-2008 nauwelijks verandering gekomen (CBS 2009). Ook op het gebied van de psychische gezondheid komen de sociaaleconomische verschillen dus tot uiting. Opvallend is dat, met uitzondering van de hoogst opgeleiden (hbo en universiteit), het geluksgevoel van alle groepen sinds 2005 is toegenomen (figuur B7.2 in de bijlage).

Mensen met gezondheidsproblemen: diabetes en depressie

Hoe is het mogelijk dat de prevalentie van aandoeningen in Nederland stijgt, terwijl de subjectieve gezondheid van Nederlanders stabiel blijft (en bij enkele leeftijdsgroepen zelfs licht toeneemt, zie figuur 7.7)? Kennelijk correleert objectief gediagnosticeerde gezondheid niet geheel met subjectieve of ervaren gezondheid.¹⁵ De volgende casussen van diabetes en depressie laten zien dat de aanwezigheid van ernstige en langdurige aandoeningen, niet altijd betekent dat die personen zich ook fysiek en psychisch ongezond voelen.

Op voorhand zou men verwachten dat personen die aan diabetes of depressies lijden, zich ook ongezond voelen. In tabel 7.3 wordt daarom de subjectieve gezondheid van deze groepen vergeleken met die van personen zonder deze aandoeningen.¹⁶ Personen met diabetes en personen met depressie is gevraagd hoe zij zich fysiek en psychisch voelden in de afgelopen vier weken. Van de mensen met diabetes voelde een meerderheid (63%) zich gezond in de afgelopen maand, en bijna driekwart (74%) voelde zich gelukkig.¹⁷ Van de mensen die in het afgelopen jaar onder

behandeling waren geweest vanwege depressiviteit, voelde twee derde zich gezond en 44% voelde zich gelukkig in de afgelopen maand.¹⁸ Tabel 7.3 maakt duidelijk dat objectieve en subjectieve gezondheid verschillende zaken zijn en dat veel mensen met een langdurige aandoening zich net zo gezond voelen als een groot deel van de mensen zonder die aandoeningen.

Tabel 7.3

Ervaren gezondheid en geluk van personen met en zonder diabetes of depressie, bevolking van 12 jaar en ouder, 2007 (horizontaal gepercentageerd)

	voelt zich gezond	voelt zich gelukkig	(n)
diabetes ^a	*	*	
ja	63	74	(261)
nee	89	83	(5633)
totaal	88	82	(5894)
depressie ^b	*	*	
ja	66	44	(314)
nee	90	84	(5580)
totaal	88	82	(5894)

a Diabetes: in het afgelopen jaar onder behandeling geweest van huisarts of medisch specialist voor suikerziekte.

b Depressie: in het afgelopen jaar onder behandeling geweest voor depressie.

* $p < 0,01$.

Bron: CBS (POLS'07) SCP-bewerking

7.5 Gebruik van zorgvoorzieningen en tevredenheid

De overheid heeft zich ten doel gesteld om de toegankelijkheid en kwaliteit van de zorg te bewaken. De volgende twee subparagrafen bespreken de toegankelijkheid aan de hand van cijfers over het (niet-)gebruik van zorgvoorzieningen. De kwaliteit van de zorg komt aan bod in de daaropvolgende subparagraaf over tevredenheid over de zorg.

De tekorten aan huisartsen, medisch specialisten en verpleeghuisartsen die in 2000 nog bestonden waren in 2007 vrijwel verdwenen. Op een aantal specifieke terreinen bestonden nog wel flinke tekorten, zoals aan artsen voor verstandelijk gehandicapten, maag-darm-leverartsen en revalidatieartsen. In de verpleging en verzorging worden op termijn personeelstekorten verwacht, maar zijn er ook nu al signalen. Zo was in 2007 29% van de verpleegkundigen en verzorgenden van mening dat er onvoldoende personeel aanwezig is om de veiligheid van patiënten te waarborgen. In verpleeghuizen en verzorgingshuizen vormt volgens cliënten de beschikbaarheid van personeel het belangrijkste verbeterpunt (Westert et al. 2008).

Zorggebruik

Tabel 7.4 laat zien in hoeverre Nederlanders gebruik maken van een aantal medische voorzieningen. Bijna driekwart heeft in het afgelopen jaar contact gehad met de huisarts, twee op de vijf had contact met een specialist en eveneens twee op de vijf gebruikte in de afgelopen twee weken voorgeschreven medicijnen. Dat het zorggebruik toeneemt met de leeftijd, is niet verwonderlijk; dit hangt samen met het grotere risico op gezondheidsproblemen op hogere leeftijd.

Tussen 1998 en 2008 steeg het aandeel in de bevolking dat contact had met een specialist of medicijnen op recept gebruikte, behalve onder de jeugd (tabel 7.4). De toenames waren het sterkst onder ouderen (65-plus), wat mogelijk samenhangt met het toenemende aandeel 80-plussers onder de ouderen. Niet alleen het gebruik van medicijnen stijgt, ook de duur van het gebruik groeit. Uit cijfers over de gemiddelde voorschrijfduur en het aantal herhalingsrecepten dat openbare apotheken verwerken, blijkt dat het chronische gebruik van geneesmiddelen toeneemt (Van Wieren en Griens 2008). Dit zal samenhangen met de toename van (gediagnosticeerde) chronische aandoeningen in de bevolking, met name onder ouderen, en de behandelingsmethoden daarvoor. Het aandeel Nederlanders dat contact had met de huisarts, is sinds 1998 licht afgenomen; in 2008 was daarin echter weer een toename te zien. Het is nog te vroeg om te zeggen of dit een toevallige fluctuatie betreft of dat het hier om een nieuwe trend gaat. Wel bevestigt ander onderzoek de hogere consultfrequentie. Mogelijk hangt de toename samen met de invoering van het nieuwe zorgverzekeringsstelsel in 2006 (Van Dijk et al. 2009).

Tabel 7.4

Zorggebruik^a naar geslacht en leeftijd, 2000-2008 (in procenten en procentpunten)

	huisarts			specialist			ziekenhuisopname			medicijngebruik op recept		
	1998	2008	1998-2008	1998	2008	1998-2008	1998	2008	1998-2008	1998	2008	1998-2008
totaal	75,6	73,3	-2,3	38,1	41,2	+3,1	5,9	6,8	+0,9	32,6	39,6	+7,0
mannen	69,7	68,4	-1,3	34,9	38,3	+3,4	5,1	5,9	+0,8	28,6	36,5	+7,9
vrouwen	81,4	78,1	-3,3	41,3	44,0	+2,7	6,7	7,8	+1,1	36,6	42,6	+6,0
0-19 jaar	71,2	68,2	-3,0	31,5	30,2	-1,3	4,0	4,3	+0,3	16,3	17,4	+1,1
20-44 jaar	73,8	70,3	-3,5	33,5	36,6	+3,1	4,9	5,5	+0,6	23,9	28,2	+4,3
45-64 jaar	77,8	75,2	-2,6	41,7	45,3	+3,6	6,3	6,9	+0,6	44,0	51,3	+7,3
≥ 65 jaar	85,6	85,8	+0,2	58,7	62,7	+4,0	11,7	14,3	+2,6	69,4	82,2	+12,8

a Contact met specialist of ziekenhuisopname in het afgelopen jaar, medicijngebruik in de voorafgaande 14 dagen.

Bron: CBS (StatLine)

Sociaaleconomische verschillen in zorggebruik hangen samen met de statistische kansen op zorggebruik (bv. de kans op het bezoeken van de huisarts gedurende de referentieperiode) en de hoeveelheid zorg die door gebruikers wordt genoten (bv. het aantal bezoeken of overnachtingen in die periode). Laagopgeleiden hebben in vergelijking met hoogopgeleiden een groter zorgvolume¹⁹ voor huisartsbezoek, ziekenhuisovernachtingen en gebruik van medicijnen op recept. In relatie tot het huishoudensinkomen worden ook significante verschillen gevonden in specialistenbezoek. De verschillen worden veroorzaakt door zowel de kansen op zorg als de hoeveelheid zorg. Wanneer rekening gehouden wordt met leeftijd, geslacht en de gezondheidstoestand, nemen de verschillen in huisartsbezoek en ziekenhuisopname fors af en verdwijnen de verschillen in medicijngebruik. Ook blijkt dan dat mensen met een lage sociaaleconomische status (SES) minder vaak naar een specialist gaan dan ongeveer even gezonde mensen met een hoge SES (Kunst et al. 2007).²⁰ Dit laatste beeld wordt bevestigd in een andere analyse (Westert et al. 2008).

Niet-westerse allochtonen hebben in vergelijking met autochtonen een groter zorgvolume voor huisartsbezoek en een grotere kans op minstens één geneesmiddelenrecept. Daarnaast hebben zij een grotere kans op specialistenbezoek of ziekenhuisopname, maar dit wordt gecompenseerd door een lager aantal bezoeken en ziekenhuisovernachtingen. Wanneer rekening gehouden wordt met leeftijd, geslacht, de gezondheidstoestand en SES, verdwijnen de verschillen in zorgvolume voor huisartsbezoek en medicijngebruik. Ook blijkt dan dat niet-westerse allochtonen minder vaak in het ziekenhuis overnachten of naar een specialist gaan dan autochtone Nederlanders met een vergelijkbare gezondheid en SES (Kunst et al. 2007).²¹ Het beeld is echter niet eenduidig; een andere bron toont dat allochtonen vaker naar de huisarts en medisch specialist gaan, maar dat Turken en Marokkanen van 55 jaar en ouder de medisch specialist minder vaak bezoeken (De Hollander et al. 2006; Westert et al. 2008).

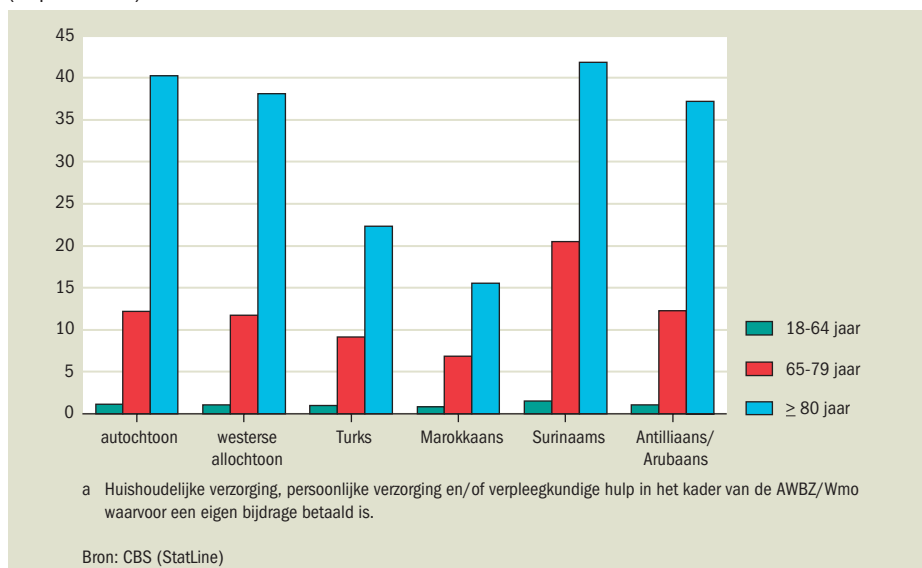
Niet alleen in het gebruik van *cure*-voorzieningen, ook in de thuiszorg (*care*) zijn verschillen te zien tussen bevolkingsgroepen. In 2007 maakte 4,8% van de bevolking van 18 jaar en ouder gebruik van thuiszorg.²² Het thuiszorggebruik is het hoogst onder hoogbejaarden (40%), ouderen van 65-79 jaar (12%) en eenpersoonshuishoudens (14%) (tabel B7.9 in de bijlage). Dit hangt samen met de slechtere gezondheidstoestand van ouderen en met het ontbreken van huisgenoten die hulp zouden kunnen bieden. Ook maken autochtonen en westerse allochtonen vaker gebruik van de zorg dan niet-westerse allochtonen, al bestaan er verschillen naar land van herkomst. Zo maken Surinamers vaker gebruik van thuiszorg dan Marokkanen, Turken of Antillianen/Arubanen (CBS 2009). Deze totaalpercentages zijn enigszins vertekend door de leeftijdssamenstelling van de diverse etnische bevolkingsgroepen. Oudere Surinamers (m.n. 65-79-jarigen) maken meer gebruik van thuiszorg dan oudere autochtonen, en 65-79-jarige Antillianen/Arubanen zijn vergelijkbaar met hun Nederlandse leeftijdsgenoten (figuur 7.10 en tabel B7.10 in de bijlage). Wel liggen de percentages voor thuiszorggebruik in iedere leeftijdsgroep het laagst onder

Marokkanen en Turken. Dat oudere Surinamers in hun hulpgebruik op autochtonen lijken en dat oudere Turken en Marokkanen relatief weinig gebruik maken van thuiszorg, bevestigt resultaten van eerder onderzoek (Schellingerhout 2004).

Tussen 2004 en 2007 bleef het percentage gebruikers van thuiszorg gelijk (tabel B7.9 in de bijlage). Alleen onder ouderen van 65-79 jaar was een lichte daling te zien, terwijl onder hoogbejaarden het percentage licht steeg (CBS 2009).

Figuur 7.10

Gebruik van thuiszorg,^a bevolking van 18 jaar en ouder, naar land van herkomst en leeftijd, 2007 (in procenten)

Niet-gebruik van zorg

Er zijn verscheidene redenen waarom mensen medisch zorggebruik uitstellen of ervan afzien, terwijl ze het wel nodig hebben. Een reden is bijvoorbeeld dat ze het financieel niet haalbaar achten. Ongeveer 1% van de Nederlanders geeft aan het afgelopen jaar vanwege de kosten te hebben afgezien van een bezoek aan een arts, 2% van een aanbevolen onderzoek of behandeling en 2% van medicijngebruik. Deze percentages zijn heel klein en ten opzichte van andere landen zeer gunstig (tabel 7.5). Wel geven binnen Nederland mensen met een chronische aandoening vaker aan dat ze problemen hebben met het betalen van rekeningen voor de zorg (7%) dan mensen zonder zo'n aandoening (3%) (Grol en Faber 2007).

Tabel 7.5

Betaalbaarheid van de zorg, bevolking van 18 jaar en ouder, 2007 (in procenten)

	NL	Aus	Can	Dui	NZ	VK	VS
heeft in het afgelopen jaar vanwege de kosten afgezien van							
bezoek aan een arts	1*	13	4	12	19	2	25
een door een arts aanbevolen medisch onderzoek of (na) behandeling	2*	17	5	8	13	3	23
aanschaf of gebruik van medicijnen	2*	13	8	12	10	5	23
tandheelkundige zorg	6*	35	21	9	42	18	33
kon in het afgelopen jaar rekeningen voor medische zorg niet of met moeite betalen	5	8	5	4	8	1	19

* $p < 0,05$.

NL = Nederland; Aus = Australië; Can = Canada; Dui = Duitsland; NZ = Nieuw-Zeeland; VK = Verenigd Koninkrijk; VS = Verenigde Staten.

Bron: Grol en Faber (2007); Schoen et al. (2007); Westert et al. (2008)

De meeste mensen met een psychische stoornis ontvangen daarvoor geen hulp. Europees onderzoek uit 2001-2003 toont dat in Nederland 50% van de volwassenen met een ernstige angst-, stemmings- of verslavingsstoornis daarvoor geen hulp ontvangt. Dit zijn de meest recente cijfers die beschikbaar zijn. Onder personen met matige of lichte varianten van deze stoornissen liggen de aandelen nog hoger, met 69% respectievelijk 84%. De Nederlandse percentages zijn hoog, maar gemiddeld vergeleken met andere West-Europese landen (België, Duitsland, Frankrijk, Italië en Spanje) (Wang et al. 2007; Westert et al. 2008).

Er is, ondanks deze percentages, niet per se sprake van onderbehandeling van psychische stoornissen. Niet iedereen heeft behoefte aan zorg of heeft zorg nodig. Een depressieve episode, bijvoorbeeld, kan in veel gevallen zonder behandeling vanzelf overgaan. Wel kan een behandeling de duur van de episode verkorten (Lemmens en Kooij 2003; Van 't Land et al. 2008). Internationale studies laten zien dat met de huidige behandelingsmethoden slechts een beperkt deel van de ziektelast van depressie op bevolkingsniveau weggenomen kan worden, ook bij een groter bereik. Om die reden zet de overheid in op de preventie van depressie (Andrews et al. 2004; Trimbos-instituut 2007).

Tevredenheid met zorg

In vergelijking met Duitsers en Britten zijn Nederlanders minder tevreden met hun gezondheidszorgstelsel. Een meerderheid vindt dat essentiële veranderingen nodig zijn of dat het stelsel opnieuw ingericht moet worden. Slechts 40% vindt dat het stelsel goed functioneert; dat oordeel is tussen 2002 en 2006 min of meer gelijk gebleven. Dat laatste getal is overigens hoger dan in Duitsland (20%) en het Verenigd

Koninkrijk (35%), maar lager dan in Frankrijk, Finland, België, Oostenrijk en Luxemburg (> 60%) (Grol en Faber 2007; OECD 2005).

Hoewel mensen kritisch zijn over de gezondheidszorg als systeem, hebben ze wel vertrouwen in de zorgverlening zelf. Op de vraag: 'Hoeveel vertrouwen hebt u dat u, wanneer u ernstig ziek mocht worden, uitstekende en veilige, medische zorg zult krijgen?' antwoordde zes op de tien mensen met 'veel vertrouwen'. Dat is een hoger percentage dan in de andere landen.

Nederlanders zijn echter niet over alle sectoren van de gezondheidszorg even tevreden. Over de medische dienstverlening (huisarts, medisch specialist, ziekenhuis) zijn meer burgers tevreden dan over de ouderen- en gehandicaptenzorg (Pommer et al. 2008). Gevraagd naar veranderingen in de kwaliteit van de zorg, vindt een meerderheid van de ondervraagden dat de kwaliteit van medische dienstverlening gelijk is gebleven en dat de kwaliteit van de ouderenzorg achteruit is gegaan (Pommer et al. 2008: 70).²³ Enkele groepen wijken af in hun oordeel, zo blijkt uit aanvullende analyses van deze data.

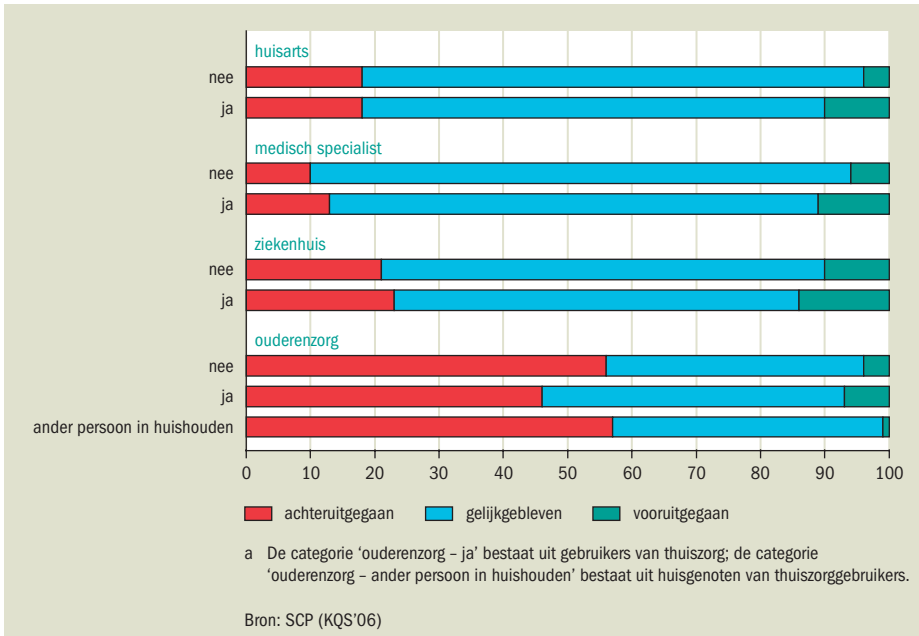
Niet-westerse allochtonen oordelen negatiever dan autochtonen over de ontwikkeling van de kwaliteit van ziekenhuizen, medisch specialisten en de ouderenzorg (tabel B7.12 in de bijlage). 65-plussers oordelen positiever over de ontwikkeling van de medische dienstverlening en de ouderenzorg dan jongere personen (tabel B7.11 in de bijlage).

Een deel van de verklaring voor de slechte beoordeling van de ouderenzorg is dat veel respondenten geen gebruik maken van die zorg en afgaan op berichten in de media, die vrijwel altijd negatief zijn. Van alle publieke diensten in Nederland worden de verzorgings- en verpleeghuizen verreweg het slechtst beoordeeld: 63% van de respondenten vindt de kwaliteit ervan in vijf jaar achteruitgegaan (Pommer et al. 2008: 163), terwijl maar weinigen van hen daar wonen en uit ervaring spreken.

Maakt men een onderscheid tussen personen die in het afgelopen jaar wel en geen gebruik hebben gemaakt van zorg (figuur 7.11), dan blijkt dat zorggebruikers positiever oordelen dan niet-zorggebruikers. De verschillen zijn met name groot voor de ouderenzorg, waarvan maar een klein deel van de bevolking (5%) gebruik maakt. Toch vindt ook 46% van de gebruikers van thuiszorg²⁴ dat de kwaliteit van de ouderenzorg in de afgelopen vijf jaar is achteruitgegaan. Opmerkelijk is dat huisgenoten van thuiszorgcliënten even negatief over de ouderenzorg oordelen als burgers die geen gebruik maken van thuiszorg.

Figuur 7.11

Oordelen over de ontwikkeling van de kwaliteit van de zorg in de afgelopen vijf jaar, personen die wel en geen gebruik ervan hebben gemaakt in het afgelopen jaar,^a 2006 (procenten)

Het beeld dat zorggebruikers positiever oordelen dan andere burgers, wordt bevestigd door ander onderzoek. Bewoners van tehuizen gaven in de periode 2002-2006 een rapportcijfer tussen de 6,7 en 7,8 aan verzorgingshuizen, en verpleeghuizen kregen rapportcijfers rond de 6,5 (Stichting Cliënt 2005; Wiegers et al. 2007). Cliënten van thuiszorgorganisaties gaven in 2004 en 2006 een 8 als rapportcijfer (Wiegers et al. 2007; PWC 2005). Ook in het SCP-onderzoek was ongeveer driekwart van de gebruikers van thuiszorg in 2006 tevreden over de dienstverlening van de thuiszorg (Pommer et al. 2008: 76).

Geconcludeerd kan worden dat burgers in het algemeen zeer negatief oordelen over de ouderenzorg in Nederland, maar gebruikers ervan gematigd positief (verpleeghuizen) tot zeer positief (thuiszorg). Huisgenoten van thuiszorggebruikers oordelen overigens ook negatief. Ook het vertrouwen in de ouderenzorg is tussen 2000 en 2006 afgenomen (Van der Maat en De Jong 2008).

7.6 Slotbeschouwing

De overheid zet sterk in op preventie en op de eigen verantwoordelijkheid van burgers voor hun gezondheid en leefstijl (vws 2006). Hoewel het hier niet mogelijk is om dit beleid te evalueren, kan wel getoond worden hoe de volksgezondheid en de zorg in Nederland zich in het afgelopen decennium ontwikkeld hebben, en welke

bevolkingsgroepen achterblijven. Een aantal ontwikkelingen springt in het oog, waarbij de vraag rijst wat de invloed van het beleid is hierop. Deze betreffen de leefstijl van Nederlanders, de gezondheidsverschillen naar sociaaleconomische status en het aantal gezonde levensjaren.

Nederlanders zijn sinds het begin van deze eeuw op een aantal fronten (roken, alcoholgebruik, inactiviteit) gezonder gaan leven, maar de trends zijn inmiddels gestagneerd. Het aandeel volwassenen met overgewicht is licht toegenomen; in 2008 had bijna de helft overgewicht. Voorts zijn de sociaaleconomische gezondheidsverschillen nog steeds groot (zie ook ROB et al. 2009). Mensen met een lagere sociaaleconomische status leven ongezonder, korter en in minder goede gezondheid dan degenen met een hogere status. Op bepaalde fronten nemen de verschillen toe (lichamelijke beperkingen, goede ervaren gezondheid), op andere worden ze kleiner (overgewicht, alcoholgebruik, inactiviteit) of blijven ze gelijk.²⁵

Welke rol het beleid precies heeft gespeeld bij het verloop van deze trends, is moeilijk te bepalen. Wel twijfelen verschillende onderzoekers en auteurs aan het ideaal van de maakbaarheid van het individu en de plicht het lot in eigen hand te nemen, dat impliciet ten grondslag ligt aan het beleid (zie o.a. Dehue 2008; Kooiker en Van der Wijst 2009). Zowel bij de wenselijkheid als de haalbaarheid ervan worden vraagtekens gezet. Sommigen menen bijvoorbeeld dat het nastreven van dit ideaal een van de onderliggende oorzaken is van de huidige 'depressie-epidemie' in de rijke landen (zie Dehue 2008). Bovendien heeft niet elke burger het idee voldoende grip te hebben op de eigen gezondheid en betekenen 'gezondheid' en 'gezond leven' voor veel Nederlanders iets anders dan de (beperkte) gezondheidsopvattingen die de overheid hanteert (Kooiker en Van der Wijst 2009). Daarnaast vindt een grote groep Nederlanders dat de overheid betuttelend bezig is met gezondheidsbevorderende maatregelen als het rookverbod in de horeca en een eventuele vettax (Trouw 2008).

Wel is duidelijk dat de verschillen tussen de sociaaleconomische bevolkingsgroepen onverminderd belangrijk blijven en dat ze aangepakt moeten worden. De Raad voor het openbaar bestuur, de Onderwijsraad en de Raad voor de Volksgezondheid & Zorg (ROB et al. 2009) menen dat er meer nodig is dan de huidige beleidsmaatregelen om sociaaleconomische gezondheidsverschillen te verkleinen. Zij pleiten voor een intersectoraal gezondheidsbeleid, met als speerpunt het terugdringen van sociaaleconomische verschillen. Volgens de raden is het daarbij van groter belang dat interventies en maatregelen een hoog bereik hebben in de laagste sociaaleconomische groepen, dan dat zij voor alle burgers gelden (ROB et al. 2009).

Een andere ontwikkeling is dat de gemiddelde levensverwachting van de Nederlanders weliswaar is toegenomen, maar dat de toegevoegde jaren niet per definitie gezonde jaren zijn: het aantal verwachte levensjaren zonder chronische ziekten nam juist af. Deze afname ligt niet in de lijn van het beleid. Paradoxaal genoeg doet de verklaring voor deze ontwikkelingen dat deels wel. De toename van chronische ziekten in de bevolking hangt samen met veranderingen in leefstijl en overgewicht in het verleden, maar daarnaast ook met de vergrijzing en groei van de bevolking, de toegenomen alertheid en vroegere opsporing/diagnose, de verbeterde behandelings-

methoden, en de toegenomen levensverwachting van mensen met een aandoening (zie Blokstra en Verschuren 2007; Baan en Schoemaker 2009; Bruggink et al. 2009).

Op de ervaren gezondheid van Nederlanders hebben deze ontwikkelingen (nog) geen effect; deze is redelijk stabiel. Nog steeds voelt acht op de tien Nederlanders zich gezond. In paragraaf 7.4 zagen we dat ook een grote groep mensen met langdurige aandoeningen (diabetes, depressie) zich gezond voelt. De vroege opsporing van aandoeningen zorgt ervoor dat mensen zonder ernstige symptomen patiënt worden, en de verbeterde behandelingsmethoden maken dat patiënten zo lang mogelijk goed kunnen blijven functioneren.

Het bovenstaande schetst de complexiteit van de ontwikkelingen in de leefsituatiedomeinen van gezondheid en zorg. Het is dan ook niet verwonderlijk dat een aantal trends en observaties (ogenschijnlijk) tegenstrijdig aan elkaar zijn. Voorbeelden zijn:

- het aandeel inactieve Nederlanders daalde de afgelopen jaren, terwijl het aandeel met overgewicht licht is toegenomen sinds 2000;
- ondanks de vergrijzing nam het aantal sterfgevallen vanaf 2002 af;
- het verwachte aantal levensjaren zonder chronische ziekten is afgenomen, terwijl de levensverwachting in als goed ervaren gezondheid is gestegen;
- niet-westerse allochtonen van 40 jaar en ouder hebben relatief gunstige sterftecijfers, maar ze hebben vaker overgewicht.

Voor deze tegenstrijdigheden zijn wellicht verklaringen te bedenken, maar ze illustreren vooral dat ontwikkelingen niet simpel of eenduidig zijn en dat ze tot (onverwachte) uitkomsten kunnen leiden.

Met de sterke inzet op preventie beoogt de overheid het zorggebruik te verminderen en de zorgvoorzieningen niet onnodig te belasten. Hierdoor zouden de toegankelijkheid, betaalbaarheid en kwaliteit van de zorg beter gewaarborgd blijven. Mede door de vergrijzing zal het beroep op de voorzieningen toenemen. Maar zoals we uit de hierboven beschreven ontwikkelingen kunnen opmaken, hoeft de inzet op preventie niet noodzakelijkerwijs te leiden tot kostenbesparing en vermindering van het zorggebruik. In het afgelopen decennium steeg het (langdurige) gebruik van voorgeschreven medicijnen, met name onder 65-plussers. Ook nam het aandeel volwassenen dat contact had met de specialist licht toe. Het aandeel Nederlanders jonger dan 65 jaar dat een beroep deed op de eerstelijnszorg van de huisarts, nam echter iets af.

De toegankelijkheid van de Nederlandse zorg wordt tot op heden nauwelijks beïnvloed door de kosten die individuele burgers ervoor moeten betalen. Het percentage Nederlanders dat vanwege de kosten afziet van medische zorg is klein, al geven mensen met een chronische aandoening vaker aan dat ze problemen hebben met het betalen van de rekeningen voor zorg dan mensen zonder zo'n aandoening (Grol en Faber 2007). Burgers zijn kritisch over het Nederlandse zorgstelsel, maar hebben wel vertrouwen in hun persoonlijke hulpverleners. Over de kwaliteit van zorgvoorzieningen, tot slot, oordelen zorggebruikers positiever dan niet-gebruikers.

Een terugkerend thema is dat de invloed van de overheid op ontwikkelingen in de volksgezondheid en het zorggebruik moeilijk is vast te stellen. Bovendien zal deze invloed beperkt zijn. Het is immers lastig om vat te krijgen op een kluwen van, soms tegengestelde, ontwikkelingen.

Noten

- 1 In het afgelopen jaar.
- 2 Overgewicht: Body Mass Index van 25 en hoger. Ernstig overgewicht: Body Mass Index van 30 en hoger.
- 3 Mogelijk liggen de percentages hoger, want de genoemde cijfers zijn gebaseerd op zelfgerapporteerd gewicht, waarvan bekend is dat dit vaak wordt onderschat (Visscher et al. 2008).
- 4 EU27: België, Bulgarije, Cyprus, Denemarken, Duitsland, Estland, Finland, Frankrijk, Griekenland, Hongarije, Ierland, Italië, Letland, Litouwen, Luxemburg, Malta, Nederland, Oostenrijk, Polen, Portugal, Roemenië, Slovenië, Slowakije, Spanje, Tsjechië, Verenigd Koninkrijk en Zweden.
- 5 EU15: België, Denemarken, Duitsland, Finland, Frankrijk, Griekenland, Ierland, Italië, Luxemburg, Nederland, Oostenrijk, Portugal, Spanje, Verenigd Koninkrijk en Zweden.
- 6 EU25: de landen van de EU27 zonder Bulgarije en Roemenië.
- 7 De resultaten zijn afhankelijk van de gemaakte selectie van ziekten. In dit geval betreft het een selectie van dertig chronische ziekten, geregistreerd in de huisartsenpraktijk. Een onderzoek in de jaren negentig dat zich baseerde op een veel langere lijst van aandoeningen, kwam tot 30% multimorbiditeit in huisartsregistraties (Hoeymans et al. 2008).
- 8 Gebaseerd op zorgregistraties.
- 9 Type 1-diabetes ontstaat meestal op jonge leeftijd. De precieze oorzaken ervan zijn nog niet bekend, maar genetische aanleg speelt een rol. Type 2-diabetes ontstaat op middelbare of oudere leeftijd. Belangrijke risicofactoren zijn overgewicht, lichamelijke inactiviteit, roken, een ongezonde voeding (te veel verzadigd vet en te weinig voedingsvezel) en genetische aanleg (Poortvliet et al. 2007).
- 10 Bij sociale cohesie gaat het bijvoorbeeld om de mate van contact met de burens en andere buurtbewoners, de mate van gehechtheid aan de wijk en de mate waarin men elkaar in de wijk kent (De Hollander et al. 2006).
- 11 De surveyvraag naar de ervaren gezondheid correleert hoog met de component over lichamelijk functioneren van het meetinstrument SF12 en laag met de component over psychisch functioneren. De laatste component correleert hoog met de surveyvraag naar geluk (Van Campen et al. 2006).
- 12 Het meten van positieve psychische gezondheid geeft substantieel andere resultaten dan het meten van psychische aandoeningen (Huppert et al. 2005).
- 13 Merk op dat in de vraagstelling deze meting van geluk iets verschilt van de meting van geluk in hoofdstuk 12. Bovendien verschillen de databronnen.
- 14 De trends in geluksgevoel laten meer fluctuaties zien dan de trends in ervaren gezondheid. Waarschijnlijk ligt dat aan de specifiekere vraagstelling bij geluk, waarbij naar de frequentie in een korte periode wordt gevraagd.
- 15 Mensen baseren hun subjectieve gezondheid op vergelijking met anderen in de omgeving. Door behandelingen en hulpmiddelen kunnen ook mensen met aandoeningen zich gezond voelen.
- 16 Merk op dat in de POLS-enquête naar zowel de aandoening als de ervaren gezondheid gevraagd is. POLS bevat geen registraties van diagnoses. De vragen naar de aandoeningen suikerziekte en depressie en behandeling daarvoor in het afgelopen jaar, zijn echter een goede indicator voor een diagnose (anders zou men er niet voor onder behandeling kunnen zijn).

- 17 Ook uit eerder onderzoek blijkt dat mensen met diabetes hun kwaliteit van leven als slechter ervaren dan mensen zonder chronische ziekten. Echter, de ervaren kwaliteit van leven met diabetes is beter dan bij de meeste andere chronische ziekten, zoals epilepsie, multiple sclerose en longziekten (Baan en Schoemaker 2009).
- 18 Dat personen met depressie gelukkig zijn lijkt in tegenspraak met elkaar, maar wordt verklaard door het feit dat deze mensen in behandeling zijn met bijvoorbeeld anti-depressiva en psychotherapie en zich daarna gelukkig voelen.
- 19 Dit is het product van de kans op minstens één keer zorggebruik en de hoeveelheid in geval van gebruik.
- 20 De resultaten zijn afkomstig van een recente studie, die zich baseerde op gegevens uit 2001-2003.
- 21 De resultaten zijn afkomstig van een recente studie, die zich baseerde op gegevens uit 2001-2003.
- 22 Huishoudelijke verzorging, persoonlijke verzorging en/of verpleegkundige hulp in het kader van de AWBZ/Wmo, waarvoor een eigen bijdrage betaald is. Gegevens afkomstig van de registratie van het Centraal Administratie Kantoor (CAK) en de Gemeentelijke Basisadministratie Persoonsgegevens (GBA) (zie CBS 2009).
- 23 Deze cijfers dateren van vóór de invoering van de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) in 2007, toen de huishoudelijke verzorging overgeheveld werd van de AWBZ naar de Wmo.
- 24 Gebruikers van thuiszorg vormen het grootste deel van de gebruikers van ouderenzorg in Nederland. De ouderenzorg bestaat in Nederland globaal uit de zorg aan ouderen door thuiszorginstellingen, verzorgingshuizen en verpleeghuizen.
- 25 Aan de sociaaleconomische gezondheidsverschillen liggen twee verschillende mechanismen ten grondslag: a) een lage sociaaleconomische status leidt via verschillende determinanten (waaronder leefstijl) tot een slechtere gezondheid, en b) een slechte gezondheid leidt via negatieve effecten op opleiding en werk tot een lagere sociaaleconomische status. Van deze twee mechanismen is de eerste kwantitatief gezien de belangrijkste (ROB et al. 2009: 14).

Literatuur

- Andrews, G., C. Issakidis, K. Sanderson, J. Corry en H. Lapsley (2004). Utilising survey data to inform public policy: comparison of the cost-effectiveness of treatment of ten mental disorders. In: *British Journal of Psychiatry*, jg. 184, p. 526-533.
- Baan, C.A. en M.J.J.C. Poos (2005). Diabetes mellitus: omvang van het probleem. Neemt het aantal mensen met diabetes mellitus toe of af? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.16, 18 december 2008). Geraadpleegd 19 maart 2009 via www.nationaalkompas.nl.
- Baan, C.A. en C.G. Schoemaker (red.) (2009). *Diabetes tot 2025. Preventie en zorg in samenhang*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport 260322004).
- Bakker, F. (2005). Seksueel gedrag: omvang van het probleem. Hoeveel mensen vertonen onveilig seksueel gedrag? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.18, 25 juni 2009). Geraadpleegd 30 juni 2009 via www.nationaalkompas.nl.
- Bakker, F. (2006). Seksueel gedrag: de determinanten, gezondheidsgevolgen en oorzaken. Zijn er verschillen naar sociaaleconomische status en etniciteit? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.18, 25 juni 2009). Geraadpleegd 30 juni 2009 via www.nationaalkompas.nl.
- Bakker, F., H. de Graaf, S. de Haas, H. Kedde, H. Kruijer en C. Wijsen (2009). *Seksuele gezondheid in Nederland 2009*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep (geraadpleegd juli 2009 via www.rng.nl).
- Blokstra, A. en W.M.M. Verschuren (red.) (2007). *Vergrijzing en toekomstige ziektelast. Prognose chronische ziektenprevalentie 2005-2025*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport 260401004/2007).
- Boere-Boonekamp, M.M., M.P. L'Hoir, M. Beltman, J. Bruil, N. Dijkstra en A.C. Engelberts (2008). Overgewicht en obesitas bij jonge kinderen (0-4 jaar): gedrag en opvattingen van ouders. In: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, jg. 152, nr. 6, p. 324-330.
- Bruggink, J.-W., B. Lodder en M. Kardal (2009). Gezonde levensverwachting neemt toe. In: *Webmagazine*, 11 februari 2009. Geraadpleegd 11 februari 2009 via www.cbs.nl.
- Campen, C. van en M. den Draak (2007). Met zorg gezond leven. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en E. Pommer (red.), *De sociale staat van Nederland 2007* (p. 159-188). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/20).
- Campen, C. van, H. Wellink en J. Iedema (2006). *Gezond en wel met een beperking*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-werkdocument 122).
- CBS (2007). *Gezondheid en zorg in cijfers 2007*. Voorburg: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2008). *Gezondheid en zorg in cijfers 2008*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CBS (2009). StatLine. Geraadpleegd via www.statline.cbs.nl.
- Dagevos, J. en H. Dagevos (2008). *Minderheden meer gewicht. Over overgewicht bij Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen en het belang van integratiefactoren*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-special 26).
- Dehue, T. (2008). *De depressie-epidemie*. Amsterdam: Augustus.
- Dijk, C.E. van, R.A. Verheij, H. van den Hoogen en D.H. de Bakker (2009). *Bekostiging van de huisartsenzorg: Eindrapportage*. Utrecht: NIVEL.
- Dorsselaer, S. van, E. Zeijl, S. van den Eeckhout, T. ter Bogt en W. Vollebergh (2007). *HBSC 2005. Gezondheid en welzijn van jongeren in Nederland*. Utrecht: Trimbos-instituut.

- Foets, M. en F. van der Lucht (2008). Sterfte: omvang van het probleem. Zijn er verschillen naar etniciteit? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.17, 2 april 2009). Geraadpleegd 28 mei 2009 via www.nationaalkompas.nl.
- Garsen, J. en K. van der Togt (2008). Levensverwachting snel toegenomen. In: *Webmagazine*, 28 juli 2008. Geraadpleegd 12 maart 2009 via www.cbs.nl.
- Graaf, H. de, S. Meijer, J. Poelman en I. Vanwesenbeeck (2005). *Seks onder je 25e. Seksuele gezondheid van jongeren in Nederland anno 2005* (in opdracht van de Rutgers Nisso Groep en Soa Aids Nederland). Delft: Eburon (RNG-studies 7).
- Grol, R. en M. Faber (2007). *Commonwealth fund international health policy survey 2007 – Onderzoek onder consumenten en patiënten in 7 landen*. Nijmegen: Centre for Quality of Care Research (WOK), UMC St Radboud.
- Harbers, M.M., E.A. van der Wilk, P.G.N. Kramers, M.M.A.P. Kuunders, M. Verschuuren, H. Eliyahu en P.W. Achterberg (2008). *Dare to Compare! Benchmarking Dutch health with the European Community Health Indicators (ECHI)*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport 270051011).
- Hildebrandt, V.H., W.T.M. Ooijendijk en M. Hopman-Rock (red.) (2008). *Tendrapport Beweging en Gezondheid 2006/2007*. Leiden: TNO Kwaliteit van Leven.
- Hoeymans, N., M.J.J.C. Poos en A.M. Gommer (2006a). Ziekten en aandoeningen. Welke ziekten tasten de kwaliteit van leven het meest aan? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.16, 18 december 2008). Geraadpleegd 12 maart 2009 via www.nationaalkompas.nl.
- Hoeymans, N., M.J.J.C. Poos en A.M. Gommer (2006b). Ziekten en aandoeningen. Welke ziekten veroorzaken de grootste ziektelast (in DALY's)? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.16, 18 december 2008). Geraadpleegd 12 maart 2009 via www.nationaalkompas.nl.
- Hoeymans, N., F.C. Schellevis en I. Wolters (2008). Chronische ziekten en multimorbiditeit: omvang van het probleem. Hoeveel mensen hebben één of meer chronische ziekten? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.16, 18 december 2008). Geraadpleegd 4 februari 2009 via www.nationaalkompas.nl.
- Hollander, A.E.M. de, N. Hoeymans, J.M. Melse, J.A.M. van Oers en J.J. Polder (red.) (2006). *Zorg voor gezondheid. Volksgezondheid Toekomst Verkenning 2006*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport 270061003).
- Hosper, K., V. Nierkens, M. Nicolaou en K. Stronks (2007). Behavioural risk factors in two generations of non-Western migrants: do trends converge towards the host population? In: *European Journal of Epidemiology*, jg. 22, nr. 3, p. 163-172.
- Huppert, F.A., N. Baylis en B. Keverne (2005). *The science of well-being*. Oxford: Oxford University Press.
- Hurk, K. van den, P. van Dommelen, J.A. de Wilde, P.H. Verkerk, S. van Buuren en R.A. HiraSing (2006). *Prevalentie van overgewicht en obesitas bij jeugdigen 4-15 jaar in de periode 2002-2004*. Leiden: TNO Kwaliteit van Leven (TNO-rapport KvL/JPB/2006.010).
- Kooiker, S. en L. van der Wijst (2009). *Wat is gezondheid voor mij en wat doe ik ervoor? Een verkenning van de leefwereld van de 'gewone' man/vrouw* (presentatie op de inspiratiedagen van het ministerie van Wonen, Wijken en Integratie, Scheveningen, 24 juni 2009). Geraadpleegd 3 juli 2009 via www.scp.nl.
- Kunst, A.E., W.J. Meeding, N. Varenik, J.J. Polder en J.P. Mackenbach (2007). *Sociale verschillen in zorggebruik en zorgkosten in Nederland 2003. Een verkenning van verschillen naar sociaaleconomische positie, samenlevingsvorm en land van herkomst*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport 270751017).
- Laar, M.W. van, A.A.N. Cruts, J.E.E. Verdurmen, M.M.J. van Ooyen-Houben en R.F. Meijer (red.) (2007). *Nationale Drug Monitor. Jaarbericht 2006*. Utrecht: Trimbos-instituut.

- Laar, M.W. van, A.A.N. Cruts, J.E.E. Verdurmen, M.M.J. van Ooyen-Houben en R.F. Meijer (red.) (2008). *Nationale Drug Monitor. Jaarbericht 2007*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Land, H. van 't, J. Grolleman, K. Mutsaers en C. Smits (2008). *Tendrapportage GGZ 2008. Deel 2 Toegang en zorggebruik. Basisanalyse*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- Lemmens, L.C. en D.G. Kooij (2003). *Depressie*. In: C.A. Baan, J.B.F. Hutten en P.M. Rijken (red.), *Afstemming in de zorg. Een achtergrondstudie naar de zorg voor mensen met een chronische aandoening* (p. 475-502). Bilthoven: RIVM (RIVM-rapport 282701005).
- Lee, L. van, I. van der Vlucht, C. Wijsen en F. Cadée (2009). *Tienerzwangerschappen, abortus en tienermoeders in Nederland. Factsheet 2009*. Utrecht: Rutgers Nisso Groep. Geraadpleegd 26 augustus 2009 via www.rutgersnissogroep.nl.
- Lucht, F. van der en M. Foets (2008). *Etniciteit: relatie met volksgezondheid. Allochtonen en gezondheid*. In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.16, 18 december 2008). Geraadpleegd 3 februari 2009 via www.nationaalkompas.nl.
- Maat, M. van der en J. de Jong (2008). *Factsheet ConsumentenPanel Gezondheidszorg. Geen grote veranderingen in het consumentenvertrouwen in de zorg na invoering van het nieuwe zorgstelsel*. Utrecht: NIVEL (geraadpleegd via <http://www.nivel.nl/pdf/Consumentenvertrouwen2006.pdf>).
- Monshouwer, K., J.E.E. Verdurmen, S.A.F.M. van Dorsselaer, E. Smit, A.F. Gorter en W.A.M. Vollebergh (2008). *Jeugd en riskant gedrag 2007. Kerngegevens uit het peilstationsonderzoek scholieren. Roken, drinken, drugsgebruik en gokken onder scholieren vanaf tien jaar*. Utrecht: Trimbos-instituut.
- OECD, Organisation for Economic Co-operation and Development (2005). *Eurobarometer 2003, Public's satisfaction with health care system, EU countries 2002*. Parijs: OECD.
- Ooijendijk, W., T. Jongert, J. Stubbe en S. Kloet (2008). *Sport, bewegen en gezondheid*. In: K. Breedveld, C. Kamphuis en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2008* (p. 214-230). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2008/25).
- Pommer, E., E. Eggink en H. van Kempen (2008). *De staat van de publieke dienst*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2008/22).
- Poortvliet, M.C., C.T.M. Schrijvers en C.A. Baan (2007). *Diabetes in Nederland. Omvang, risicofactoren en gevolgen, nu en in de toekomst*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport 260322001/2007).
- Poos, M.J.J.C. (2008a). *Levensverwachting: omvang van het probleem. Wat is in Nederland de levensverwachting?* In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.16, 18 december 2008). Geraadpleegd 4 februari 2009 via www.nationaalkompas.nl.
- Poos, M.J.J.C. (2008b). *Levensverwachting: omvang van het probleem. Neemt de levensverwachting toe of af?* In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.16, 18 december 2008). Geraadpleegd 4 februari 2009 via www.nationaalkompas.nl.
- PWC (2005). *Brancherapport Z-org benchmarkonderzoek thuiszorg 2004*. Utrecht: PricewaterhouseCoopers.
- Raad voor het openbaar bestuur (ROB), Onderwijsraad en Raad voor de Volksgezondheid & Zorg (2009). *Buiten de gebaande paden. Advies over intersectoraal gezondheidsbeleid*. Zoetermeer: Raad voor de Volksgezondheid & Zorg (www.rvz.net).
- Schellevis, F. en N. Hoeymans (2008). *Chronische ziekten en multimorbiditeit: oorzaken en gevolgen. Wat zijn de gevolgen voor multimorbiditeit voor de zorg?* In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.17, 2 april 2009). Geraadpleegd 27 april 2009 via www.nationaalkompas.nl.

- Schellingerhout, R. (2004). *Gezondheid en welzijn van allochtone ouderen*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2004/16).
- Schoemaker, C., M.J.J.C. Poos en J. Spijker (2005). Depressie: omvang van het probleem. Hoe vaak komt depressie voor? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.16, 18 december 2008). Geraadpleegd 19 maart 2009 via www.nationaalkompas.nl.
- Schoen, C., R. Osborn, M.M. Doty, M. Bishop, J. Peugh en N. Murukutla (2007). Toward Higher-Performance Health Systems. Adults' Health care experiences in seven countries, 2007. In: *Health Affairs*, jg. 26, nr. 6, w717-w734.
- Schokker, D.F., T.L.S. Visscher, A.C.J. Nooyens, M.A. van Baak en J.C. Seidell (2007). Prevalence of overweight and obesity in the Netherlands. In: *Obesity Reviews*, jg. 8, nr. 2, p. 101-107.
- Stichting Cliënt & Kwaliteit (2005). *Alles naar wens? Onderzoeksuitkomsten*. Utrecht: Stichting Cliënt & Kwaliteit.
- STIVORO (2009a). *Interactieve website Continu onderzoek rookgewoonten (volwassenen)*. Geraadpleegd maart 2009 via www.stivoro.nl.
- STIVORO (2009b). *Actuele gegevens over roken*. Geraadpleegd 18 maart 2009 via www.stivoro.nl.
- Trimbos-instituut (2007). *Preventie van depressie. Factsheet preventie*. Utrecht: Trimbos-instituut (te downloaden via <http://www.lsp-preventie.nl/?pageID=83&groupID=13&downloadID=78>).
- Trimbos-instituut (2009). *Alcohol. Gebruik: algemene bevolking*. Geraadpleegd 3 maart 2009 via www.trimbos.nl.
- Trouw (2008). Driekwart voor 'betutteling' door overheid. In: *Trouw*, 13 mei 2008. Geraadpleegd 3 juli 2009 via www.trouw.nl.
- Visscher, T.L.S. en A.M. Gommer (2008). Lichaamsgewicht: omvang van het probleem. Zijn er verschillen naar sociaaleconomische status en etniciteit? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.16, 18 december 2008). Geraadpleegd 4 februari 2009 via www.nationaalkompas.nl.
- Visscher, T.L.S., A.L. Viet, C.L. van den Brink en A.M. Gommer (2008). Lichaamsgewicht: omvang van het probleem. Hoeveel mensen hebben overgewicht of ondergewicht? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.16, 18 december 2008). Geraadpleegd 26 maart 2009 via www.nationaalkompas.nl.
- vws (2006). *Kiezen voor gezond leven 2007-2010*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2007a). *De kracht van sport*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2007b). *Gezond zijn, gezond blijven. Een visie op gezondheid en preventie*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2008). *Beleidsagenda 2009*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Walburg, J.A. (2009). *Mentaal vermogen. Investeren in geluk*. Amsterdam: Nieuw Amsterdam.
- Wang, P.S., S. Aguilar-Gaxiola, J. Alonso, M.C. Angermeyer et al. (2007). Use of mental health services for anxiety, mood, and substance disorders in 17 countries in the WHO world mental health surveys. In: *The Lancet*, jg. 370, nr. 9590, p. 841-850.
- Wendel-Vos, W., F. Frenken en J. Schuit (2007). Het beweeggedrag in Nederland 2001-2006: In: V.H. Hildebrandt, W.T.M. Ooijendijk en M. Hopman-Rock (red.), *Trendrapport Beweging en Gezondheid 2004/2005* (p. 37-51). Leiden: TNO Kwaliteit van Leven.
- Westert, G.P., M.J. van den Berg, X. Koolman en H. Verkleij (red.) (2008). *Zorgbalans 2008. De prestaties van de Nederlandse gezondheidszorg*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM-rapport 260602003).

- Wiegers T.A., J.H. Stubbe en A.H.M. Triemstra (2007). *Ontwikkeling van een CQ-index voor verpleeg- en verzorgingshuizen en thuiszorg. Kwaliteit van zorg volgens bewoners, vertegenwoordigers en cliënten*. Utrecht: NIVEL.
- Wieren, S. van en F. Griens (2008). Geneesmiddelen: vraag en gebruik. Hoe groot is het gebruik en neemt het toe of af? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.16, 18 december 2008). Geraadpleegd 3 maart 2009 via www.nationaalkompas.nl.
- Wieren, S. van, C. Schoemaker en J. Spijker (2008). Depressie: omvang van het probleem. Welke zorg gebruiken patiënten en wat zijn de kosten? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.16, 18 december 2008). Geraadpleegd 25 maart 2009 via www.nationaalkompas.nl.
- Willemsen, M.C. en H.M.J.A. van Leent-Loenen (2007). Roken: omvang van het probleem. Zijn er verschillen naar sociaaleconomische status en etniciteit? In: *Volksgezondheid Toekomst Verkenning, Nationaal Kompas Volksgezondheid* (versie 3.16, 18 december 2008). Geraadpleegd 3 maart 2009 via www.nationaalkompas.nl.

8

**Maatschappelijke en
politieke participatie
en betrokkenheid**

8 Maatschappelijke en politieke participatie en betrokkenheid

Joep de Hart en Paul Dekker

- Internationaal gezien is zowel de politieke interesse als het vertrouwen in medeburgers groot in ons land. Wat de deelname aan discussies over politiek betreft, bevinden we ons in de Europese middelmoet; bij de deelname aan verkiezingen voor het Europese Parlement zitten we daaronder.
- Vergeleken met andere Europese volkeren zijn Nederlanders in groten getale aangesloten bij maatschappelijke organisaties en bereid hieraan donaties te doen. Wel is het percentage dat is aangesloten bij een organisatie sinds 1995 aan het teruglopen; dat geldt voor zowel ideële organisaties als belangenorganisaties en recreatieve organisaties.
- Ook qua percentage vrijwilligers behoort Nederland tot de top van Europa. Het grootste aantal vrijwilligers is actief op de terreinen sport, hobby's en amateurkunst (samen 20%). Dit beeld blijft opvallend stabiel.
- Sinds het eind van de jaren negentig is het percentage Nederlandse huishoudens dat goede doelen financieel ondersteunt, gestegen van 71% naar 88%. In 2007 ging het per huishouden om gemiddeld 260 euro, en in het totaal om 1945 miljoen euro aan geld en goederen. Aan de top van de begunstigde doelen staan kerkelijke en levensbeschouwelijke instellingen. Andere populaire doelen zijn gezondheid, internationale hulp en instellingen die actief zijn op het terrein van milieu, natuurbehoud en dierenbescherming.
- De overgrote meerderheid van de bevolking onderhoudt regelmatige sociale contacten en ontleent hieraan ook emotionele steun. Ongeveer 4% geeft aan weinig contact te hebben met familieleden, vrienden of kennissen; 3% voelt zich geïsoleerd van andere mensen.
- Tussen 2000 en 2004 is de steun voor sterke leiders sterk gestegen (van 33% naar 61%), en daarna slechts licht gedaald (naar 55% in 2009). Daarentegen doen zich weinig veranderingen voor in de aantallen mensen die referenda willen bij belangrijke kwesties (vier ijdfe van de bevolking), mensen die protestgedrag tegen een onrechtvaardig geachte wet acceptabel vinden (twee derde) en mensen die zelf bereid zijn te protesteren (de helft).
- De georganiseerde maatschappelijke participatie is onder Turkse en Marokkaanse Nederlanders aanzienlijk geringer dan onder autochtonen. Respectievelijk 35%-37% en 69% is lid van een maatschappelijke organisatie of doet vrijwilligerswerk. Bij Surinamers is dit 46% en bij Antillianen/Arubanen 49%.

8.1 Vormen van betrokkenheid

Participatiedoelstellingen in het overheidsbeleid zijn divers en hebben in de tijd een wisselend perspectief. Het kan gaan om deelname aan betaalde arbeid en de arbeidsmarkt of juist om onbetaalde activiteiten in de vrije tijd; het kan al of niet gaan om activiteiten ten behoeve van de anderen of de samenleving. Bij de doelstellingen kan het gaan om integratie – van het leggen van contacten tussen individuen tot sociale cohesie en sociale steun in breder verband –, om het bereiken van collectieve doelstellingen zoals het in stand houden van voorzieningen via vrijwilligerswerk of het op grotere schaal door informele hulp in zorgbehoeften voorzien, maar ook om emancipatie en *empowerment* van achtergestelde groepen of om het mobiliseren van kennis en ervaringen van betrokkenen ter verbetering van het beleid of de publieke dienstverlening.

Sinds 1 januari 2007 is de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) van kracht, met als algemene doelstelling ertoe bij te dragen dat alle burgers kunnen participeren in de samenleving. Als men afgaat op de wettekst, kan dat heel breed worden opgevat, inclusief bijvoorbeeld activiteiten ter bevordering van de sociale samenhang in buurten. Feitelijk gaat het echter vooral om de bevordering van participatie door mensen met een beperking. De concrete vormgeving en facilitering van deze ambitie wordt voornamelijk aan de gemeenten overgelaten. Zowel wat betreft de gestelde doelen als de uitvoeringsmethodiek is de Wmo een echte participatiewet. Inspraak van burgers neemt een belangrijke plaats in, net als de ondersteuning door de overheid van vrijwilligerswerk en mantelzorg. De wet valt goed te plaatsen binnen de doelstellingen van sociale cohesie en versterking van de vrijwillige wederzijdse zorg, die in het huidige kabinetsbeleid een belangrijke plaats innemen. Onder het motto ‘samen werken samen leven’ staan ze centraal in het Regeerakkoord.

In het meest recente Sociaal en Cultureel Rapport wordt sociale cohesie gedefinieerd als ‘de mate waarin mensen in gedrag en beleving uitdrukking geven aan hun betrokkenheid bij maatschappelijke verbanden in hun persoonlijk leven, als burger in de maatschappij en als lid van de samenleving’ (Schnabel en De Hart 2008). Sociale cohesie en vraagstukken van sociale cohesie worden vaak gerelateerd aan ‘individualisering’. Met individualisering wordt bedoeld op een proces waarbij allerlei traditionele maatschappelijke verbanden (dorp, buurt, klasse, gezin, kerk) hun dwingende karakter verliezen en de ruimte groeit om het leven naar eigen inzicht en behoefte in te richten. Het begrip is op vele terreinen toegepast en beschreven. Het is onder andere in verband gebracht met veranderingen in waardeoriëntaties en de moraal, ontwikkelingen op de arbeidsmarkt en in de sociale zekerheid, leefstijlen en consumentengedrag, jeugdsubculturen, opvoedingsmodellen en onderwijscurricula, verschuivingen in de zorgsector, primaire leefverbanden, wonen, buurtleven en burenerelaties, religie en levensbeschouwing, de vrijetijdsbesteding en de verbreiding en het gebruik van ICT. In verschillende rapporten van het Sociaal en Cultureel Planbureau wordt individualisering gezien als een belangrijk langetermijnproces,

dat zich ook manifesteert op het terrein van de maatschappelijke participatie en het verenigingsleven (o.a. Schnabel 1999, 2000; Dekker et al. 2004; Dekker en De Hart 2007).

Op het terrein van de maatschappelijke participatie herkent men individualisering in de afbrokkeling van veel oude organisatievormen (kerken, vrouwenbonden, politieke partijen, omroepen) en in de verbreiding van kleinschaliger, informelere en flexibeler participatievormen waarvoor de eigen biografie veelal een belangrijke inspiratiebron is.¹ Individualisering is niet hetzelfde als het totaal verdwijnen van sociale betrokkenheid. Het houdt niet in dat mensen geen sociale relaties meer onderhouden, geen deel willen uitmaken van een groter geheel of niet langer maatschappelijk gemotiveerd zijn, maar wel dat de ambitie is gegroeid om zelf te bepalen om welke relaties, collectiviteiten of maatschappelijke doelstellingen het zou kunnen gaan, welke ambitie ook maatschappelijk gelegitimeerd wordt.

In dit hoofdstuk blijft de participatie op de arbeidsmarkt buiten beschouwing (zie daarvoor hoofdstuk 6), maar proberen we verder het terrein breed in kaart te brengen: van informele sociale contacten tot en met politiek activisme, en van min of meer consumptieve lidmaatschappen tot en met het geven van geld en tijd. Dat kan niet anders dan selectief gebeuren en zal ook sterk beschrijvend moeten blijven.

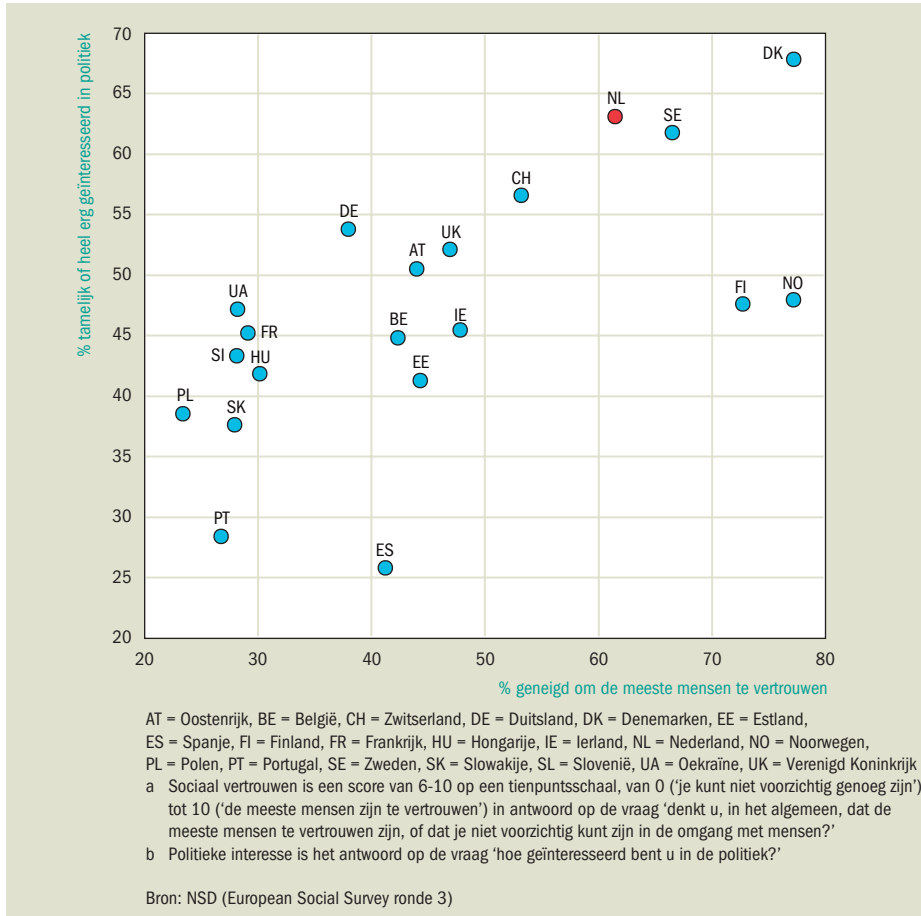
8.2 Nederland in Europa

Voordat we op de feitelijke maatschappelijke participatie ingaan, bieden we in figuur 8.1 combinaties van twee vormen van betrokkenheid, te weten een positieve houding tegenover andere mensen (sociaal vertrouwen) en interesse in de politiek. Het zijn grofweg de houdingen die het veld omspannen waarbinnen zich allerlei participatievormen voordoen, van informele sociale contacten tot puur politieke activiteiten.

In overeenstemming met eerder onderzoek (CPB/SCP 2006: 55-60) vertonen de Scandinavische landen en Nederland een hoog niveau van sociaal vertrouwen. Van de twintig landen is in Denemarken, Zweden en Nederland ook het niveau van politieke interesse het hoogst. Daarentegen scoren Portugal, Polen en Slowakije op beide metingen laag.

Figuur 8.1

Sociaal vertrouwen^a en politieke betrokkenheid^b in 20 Europese landen, 2006/'07

Tabel 8.1 brengt niveaus van sociale en politieke participatie in beeld. De gegevens over lidmaatschappen, het geven van geld en tijd en het discussiëren over politiek zijn ontleend aan een Eurobarometer-enquête uit 2004. Het zijn de meest actuele data voor de hele Europese Unie en voor deze verscheidenheid van participatievormen.² De verschillen in participatiegraad zijn fors: in Zweden (93%) zijn ongeveer zes keer zoveel mensen lid van een vereniging als in Bulgarije (16%), en zijn er vijf keer zoveel vrijwilligers (50% in Zweden tegen 10% in Bulgarije). Het patroon in tabel 8.1 komt overeen met dat uit eerdere studies (zie voor een overzicht Van der Meer 2009): het verenigingsleven bloeit met name in de Scandinavische landen (Zweden, Denemarken, Finland), in Nederland en in Luxemburg. Zuid-, Oost- en vooral Zuidoost-Europese landen bungelen doorgaans onderaan. De verschillende participatievormen (lidmaatschap, vrijwilligerswerk, donatie) hangen sterk met elkaar samen: wie vrijwilligerswerk doet voor een vereniging, is nagenoeg altijd ook

lid van die vereniging. Wel verschillen de nationale participatiepatronen. Zo scoort Malta niet uitzonderlijk hoog op lidmaatschap en vrijwilligerswerk, maar heeft het het hoogste percentage donateurs. Nederland scoort eveneens goed als vrijwilligersland (met name bij sport- en ontspanningsverenigingen) en als donateursland (relatief vaak via ideële 'mailinglistorganisaties' op het gebied van internationale hulp en milieu). De grote verschillen in burgerparticipatie in het verenigingsleven kunnen voor een groot deel herleid worden tot verschillen in bevolkingssamenstelling en in de institutionele omgeving (Van der Meer 2009). Mensen worden actief wanneer ze de middelen daartoe hebben, waaronder een goed inkomen en een hoge opleiding, maar ook een uitvoerig socialezekerheidsstelsel en burgerrechten. Democratisch bestuur is goed voor het verenigingsleven, wijdverbreide corruptie is juist schadelijk.

Als harde politieke participatiemaat is in de laatste kolommen van tabel 8.1 de opkomst bij de verkiezingen voor het Europese Parlement vermeld. Op langere termijn vertoont de opkomst in de Europese Unie een daling, deels door uitbreiding met landen die een lagere opkomst hebben, deels door een dalende trend in oude lidstaten.³ In 2009 was de opkomst in Nederland 37% en daarmee, evenals bij de voorgaande twee verkiezingen, relatief laag. Het EU-gemiddelde in 2009 was 43%; de opkomst varieerde van 20% (Slowakije) tot 79% (Malta) en 90%-91% in landen met opkomstplicht (België en Luxemburg). Vrijwel overal is de belangstelling voor Europese verkiezingen flink lager dan voor verkiezingen van de nationale volksvertegenwoordigingen. Europese verkiezingen zijn bij uitstek 'secundaire' verkiezingen, waarbij de opkomstgeneigdheid en partijkeuze niet worden ingegeven door wat er bij die verkiezingen specifiek op het spel staat, maar meer door wat er in de landelijke politiek speelt en de behoefte om uitdrukking te geven aan algemene voorkeuren en gevoelens van loyaliteit of onvrede. Interesse voor de Europese politiek motiveert de opkomst natuurlijk ook.⁴

Keren we terug naar de georganiseerde *civil society* van lidmaatschapsorganisaties en vrijwilligerswerk, dan is Nederland binnen Europa te karakteriseren als een sterk gemoderniseerde *civil society*: de aanhang van traditionele organisaties als kerken, vakbonden en politieke partijen is er beperkt, terwijl internationale ideële mailinglistorganisaties als Amnesty, Greenpeace en WNF een grote populariteit genieten (SCP 2000: 135). Er zijn verschillende initiatieven ondernomen om op een bredere basis nationale *civil societies* te vergelijken. Uit een vergelijking door de organisatie Civicus (www.civicus.org) en een internationale vergelijking van nationale non-profitsectoren door de Johns Hopkins University (www.jhu.edu/~ccss) komt Nederland naar voren als een land met een goed geoutilleerde *civil society* met een beperkte impact, respectievelijk als het beste land van 34 landen (zie verder Dekker 2009: 78-83).

Tabel 8.1

Sociale en politieke participatie in landen van de Europese Unie, 2004
(in procenten en rangorde)

	lidmaatschap ^a		geld geven ^a		vrijwilligerswerk ^a		politieke disc. ^b		% opkomst EP		
	%	rang	%	rang	%	rang	%	rang	1999	2004	2009
AT Oostenrijk	58	7	57	8	43	5	24	22	49,4	42,4	46,0
BE België	57	9	48	14	38	8	36	8	91,1	90,8	90,4
BG Bulgarije	16	27	17	26	10	27	34	11	.	.	39,0
CY Cyprus	39	15	55	11	23	16	30	16	.	72,5	59,4
CZ Tsjechië	35	17	23	24	23	18	29	19	.	28,3	28,2
DE Duitsland	57	10	56	10	35	10	36	9	45,2	43,0	43,3
DK Denemarken	90	2	56	9	42	6	48	1	50,5	47,9	59,5
EE Estland	26	16	33	16	22	14	29	4	.	26,8	43,9
EL Griekenland	28	21	17	19	15	19	23	18	70,3	63,2	52,6
ES Spanje	37	19	35	25	28	24	38	23	63,1	45,1	44,9
FI Finland	76	4	66	5	46	4	33	12	30,1	39,4	40,3
FR Frankrijk	55	12	50	13	36	9	36	7	46,8	42,8	40,6
HU Hongarije	21	25	32	20	16	22	27	21	.	38,5	36,3
IE Ierland	59	6	70	4	41	7	16	25	50,2	58,6	58,6
IT Italië	33	18	33	17	23	17	16	26	69,8	71,7	65,1
LT Litouwen	22	24	46	15	16	23	35	10	.	48,4	21,0
LU Luxemburg	75	5	73	3	47	3	37	5	87,3	91,4	90,8
LV Letland	27	20	27	22	22	20	39	3	.	41,3	53,7
MT Malta	43	13	82	1	28	13	29	20	.	82,4	78,8
NL Nederland	84	3	79	2	49	2	31	15	30,0	39,3	36,8
PL Polen	25	22	26	23	20	21	33	13	.	20,9	24,5
PT Portugal	23	23	33	18	11	25	16	27	39,9	38,6	36,8
RO Roemenië	19	26	16	27	10	26	32	14	.	.	27,7
SE Zweden	93	1	61	6	50	1	45	2	38,8	37,9	45,5
SI Slovenië	57	8	51	12	33	12	36	6	.	28,4	28,3
SK Slowakije	39	14	30	21	27	15	30	17	.	17,0	19,6
UK Verenigd Koninkrijk	56	11	57	7	33	11	22	24	24,0	38,5	34,7

a Voor een lijst met 14 organisaties is gevraagd of men daarvan lid is, er geld aan geeft (niet contributie) en actief is of vrijwilligerswerk voor verricht. Vermeld zijn percentages met een positief antwoord voor minstens één organisatie.

b Heeft over het algemeen minstens enkele keren per week discussies over politieke zaken en de actualiteit.

Bron: EC (Eurobarometer 62.2); voor de opkomstcijfers: www.europarl.europa.eu/parliament/archive/elections2009

8.3 Ontwikkelingen in betrokkenheid

Sociale relaties

In tabel 8.2 staan uitkomsten van de leefsituatieonderzoeken van het Centraal Bureau voor de Statistiek. Daarin geeft zo'n 85% van de Nederlanders aan minstens een keer per week contact te hebben met familieleden, twee derde ziet zijn burenen minimaal een keer per week en acht op de tien gaat minstens een keer per week met vrienden of kennissen om. Zo'n 4% van de Nederlanders heeft minder dan eens per maand contact met familieleden, vrienden en/of kennissen. Deze cijfers bleven de afgelopen tien jaar vrij stabiel. Het gaat hier wel om ruwe metingen. Tijdbesteding-onderzoek levert aanzienlijk verfijndere gegevens op. Daarover wordt in hoofdstuk 4 gerapporteerd; het blijkt dat de Nederlanders minder tijd in sociale contacten steken dan tien of vijftien jaar geleden, vooral doordat zij minder bij elkaar op visite gaan.

Tabel 8.2

Frequentie en waardering van sociale relaties, bevolking van 18 jaar en ouder, 1997-2007 (in procenten)

	1997	2003	2007
frequentie sociale contacten			
met familieleden			
minstens 1x per week	82	85	86
minder dan 1x per maand	5	3	4
met burenen			
minstens 1x per week	67	70	68
minder dan 1x per 2 weken	22	20	21
met vrienden of kennissen			
minstens 1x per week	77	79	81
minder dan 1x per maand	6	4	4
evaluatie van sociale contacten (% ja)			
heb mensen bij wie ik terecht kan	94	94	95
heb mensen met wie ik goed kan praten	92	92	93
heb mensen die me echt begrijpen	87	87	90
maak deel uit van een groep vrienden	71	72	73
sociale contacten oppervlakkig	19	17	17
voel me van andere mensen geïsoleerd	3	3	3

Bron: CBS (POLS '97-'07)

Over het gevoel tot sociale netwerken te behoren en over eenzaamheidsgevoelens bericht het onderste deel van de tabel. Het percentage dat spreekt van sociaal isolement komt nagenoeg overeen met het percentage dat sporadisch met vrienden en familie omgaat. Het overgrote deel van de Nederlanders lijkt tevreden over zijn sociale relaties als potentiële bron van emotionele steun; tegelijkertijd echter karakteriseert ongeveer 17% van de ondervraagden zijn sociale contacten als (doorgaans) oppervlakkig. Nadere analyses leren dat vooral ouderen en arbeidsongeschikten vaker tekenen vertonen van sociale isolatie. Ze hebben minder vaak contact met vrienden en kennissen en typeren de contacten die er zijn vaker als oppervlakkig. Ouderen en werklozen maken, net als allochtonen en laagopgeleiden, in alle jaren ook in duidelijk geringeren getale deel uit van maatschappelijke organisaties (zie figuren B8.3 en B8.4 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport).

Lidmaatschappen, geefgedrag en vrijwilligerswerk

De organisatiegraad van de bevolking is sinds halverwege de jaren negentig teruggelopen (zie tabel 8.3). De populairste organisaties zijn gericht op arbeid, sport en natuur of milieu. Over de hele linie is er sprake van een neergaande tendens. Exclusief natuur- en milieuorganisaties was in 2007 de helft van de bevolking bij een of meerdere organisaties aangesloten; in 1995 was dit nog 58%. Rekenen we de natuur- en milieuorganisaties er wel bij, dan is volgens de laatste telling 45% lid van geen enkele organisatie; ook dan is er, vergeleken met 2003, een stijging van de niet-aangeslotenen (+5 procentpunten). De daling deed zich voor bij zowel ideële organisaties als belangen- en recreatieve organisaties. De laatstgenoemde sector geeft een pluriform patroon te zien: het algemene beeld voor sportverenigingen is dat van stabiliteit, terwijl vooral jeugdverenigingen, hobbyverenigingen en vrouwenbonden te kampen hebben met een afnemende belangstelling.

Tabel 8.3

Lidmaatschap van organisaties, 1979-2007, bevolking van 18 jaar en ouder (in absolute aantallen en procenten, gewogen uitkomsten)

	1995	1999	2003	2007	% verandering 1995-2007
ideële organisaties totaal	15	12	12	12	-20
politieke partijen of politieke verenigingen	7	5	4	5	-29
organisaties met specifiek maatschappelijk doel ^a	11	9	9	9	-18
belangenorganisaties totaal	26	26	22	21	-19
werknemers/-geversorganisaties	20	22	17	17	-15
onderwijs- of schoolverenigingen	11	9	8	7	-36
recreatieve organisaties	42	41	39	35	-17

Tabel 8.3 (vervolg)

	1995	1999	2003	2007	% verandering 1995-2007
sportverenigingen	30	29	29	28	-7
zang-/muziek-/toneelverenigingen	9	9	7	7	-22
hobbyverenigingen	9	8	5	4	-56
vrouwenverenigingen of -bonden	8	6	4	4	-50
jeugdverenigingen, clubhuizen, scouting	5	4	2	1	-80
natuur-/milieuorganisaties	.	.	21	21	.
andere verenigingen	19	19	16	15	-21
lid van geen van bovenstaande organisaties ^b	42	43	46	50	+19
lid van een van bovenstaande organisaties ^b	34	34	34	32	-6
lid van twee of meer van bovenstaande organisaties ^b	24	23	20	18	-25
aantal lidmaatschappen per 100 personen	110	100	80	80	-27
aantal lidmaatschappen per 100 georganiseerden	190	170	150	150	-21
rekent zich tot een kerkgenootschap	63	63	61	60	-5
bevolking ≥ 18 jaar (x 1000)	12.039	12.298	12.599	12.794	+6

a Actiegroepen, Wereldwinkel, Amnesty International, enz.

b Excl. natuur-/milieuorganisaties.

Bron: SCP (AVO'95-'07)

In tabel 8.4 zijn diverse gegevens uit het onderzoek Geven in Nederland (GIN) van de Vrije Universiteit bij elkaar gezet (zie Schuyt et al. 2009). Het zijn veelal schattingen, met soms nogal grote verschillen tussen de jaren. Het algemene beeld kan als volgt worden samengevat. Sinds het eind van de jaren negentig is het percentage Nederlandse huishoudens dat goede doelen financieel ondersteunt, gestegen van 71% naar 88%, maar het gedoneerde bedrag vertoont na 2003 een terugval. In 2007 ging het per huishouden om gemiddeld 260 euro, en in totaal om 1945 miljoen euro aan geld en goederen, waarvan 85% (1650 miljoen euro) uit geldelijke giften bestond. Met een korte inzinking in 2005, vertoont het bedrag sinds 1999 een overwegend stijgende tendens. Aan de top van de begunstigde doelen staan kerkelijke en levensbeschouwelijke instellingen; meer dan een derde van de huishoudens geeft hieraan (gemiddeld 350 euro), en de helft van al het door huishoudens en individuen geschonken geld (840 miljoen euro) gaat daar naartoe. Andere populaire doelen zijn gezondheid (16%), internationale hulp (13%) en instellingen die actief zijn op het terrein van milieu, natuurbehoud en dierenbescherming (10%). Samen met andere bronnen van bijdragen (naast huishoudens, nalatenschappen, fondsen, bedrijven⁵ en loterijen) kwam het totale aan goede doelen bijgedragen bedrag in 2007 uit op 4274 miljoen euro, wat overeenkomt met 0,8% van het bruto binnenlands product.

Tabel 8.4

Geefgedrag, 1999-2007 (in procenten en euro's)

	1999	2001	2003	2005	2007
percentage huishoudens dat geld heeft gegeven	71	82	84	83	88
gemiddeld geldbedrag in euro's per gevend huishouden	252	263	269	254	260
doelen in percentages van de geldgiften van huishoudens:					
kerk en levensbeschouwing	33	42	46	43	51
gezondheid	19	15	17	15	16
internationale hulp	18	17	14	21	13
milieu, natuurbehoud en dierenbescherming	8	8	10	10	10
onderwijs en onderzoek	1	1	2	2	1
cultuur	1	2	1	2	1
sport en recreatie	2	3	2	2	2
maatschappelijke en sociale doelen	5	7	6	3	5
anders	3	4	2	2	1
totaal geldgiften van huishoudens in miljoenen euro's (=100%)					
giften in natura van huishoudens in miljoenen euro's	203	306	323	349	295
totaal giften van huishoudens	1414	1788	1899	1854	1945
andere bijdragen aan goede doelen					
nalatenschappen	213	231	189	182	243
fondsen	329	237	196	431	339
bedrijven	1466	1359	2271	1513	1353
loterijen			369	396	394
totaal bijdragen aan goede doelen (x mln euro's)	3422	3615	4924	4376	4274
idem als percentage van het bruto binnenlands product	0,9	0,8	1,1	0,9	0,8

Bron: VU (Geven in Nederland; ontleend aan: Schuyt et al. 2009: 28, 31, 32, 35 en 14)

In totaal werd in 2007 dus bijna 4,3 miljard euro aan goede doelen gedoneerd, waarvan ruim 45% door huishoudens. Bedrijven zijn goed voor bijna 32% van de donaties, op afstand gevolgd door loterijen (9%), fondsen (8%) en nalatenschappen (6%).

Tabel 8.5 brengt, op basis van gegevens uit de leefsituatieonderzoeken van het CBS, in beeld hoe de vrijwilligers in de afgelopen tien jaar verspreid waren over uiteenlopende sectoren van het vrijwilligerswerk. Op de terreinen sport, hobby's en amateurkunst is het grootste aantal vrijwilligers actief. Het beeld wordt gekenmerkt door een opvallende stabiliteit. Aan verschillen tussen bevolkingsgroepen besteden we later in dit hoofdstuk aandacht.

Tabel 8.5

Deelname aan vrijwilligerswerk, bevolking van 18 jaar en ouder, 1998-2007 (in procenten)

	1998	2001	2004	2007
totaal actief in georganiseerd verband	44	43	43	44
waarvan op terrein van				
politiek, arbeid en levensbeschouwing	12	12	10	11
politiek	1	1	1	1
arbeidsorganisatie	3	3	2	2
levensbeschouwelijke groep	9	9	8	9
sport, hobby en cultuur	21	20	19	20
sportvereniging	14	13	13	13
hobbyvereniging	6	5	4	5
culturele vereniging ^a	5	5	5	5
jeugdwerk, school en verzorging	15	16	16	16
jeugdwerk	4	5	4	4
school ^b	9	9	9	9
verzorging, verpleging ^c	6	8	8	8
andere organisaties ^d	8	6	7	13

a Zang, muziek, toneel.

b Oudercommissie, schoolbestuur, werken in bibliotheek, leesmoeder e.d.

c In georganiseerd verband.

d In 2007 is een aantal terreinen van vrijwilligerswerk toegevoegd.

Bron: CBS (POLS '98-'07) gewogen resultaten

Politieke betrokkenheid en participatie

In tabel 8.6 zijn meningen opgenomen die iets zeggen over betrokkenheid bij de politiek en de invloed die men daarop meent te hebben en zou willen hebben, alsmede enkele metingen van participatie en participatiegeneigdheid. Later, in tabel 8.8, komt nog het lidmaatschap van politieke partijen aan de orde.

De politieke belangstelling en het volgen van politiek nieuws in de krant vertonen flinke schommelingen. Dat geldt ook voor de opvattingen die getuigen van weinig geloof in de eigen invloed op de politiek. Zoals aangegeven in hoofdstuk 3, is bij het hier gebruikte databestand niet geheel uit te sluiten dat gesignaleerde veranderingen in de opvattingen voor een deel voortkomen uit veranderingen in het veldwerk en kleine aanpassingen in de vraagstelling. Bij deze vragen is daar echter geen sprake van, evenmin als bij de vraag naar de gewenste inspraak, die na een stijging tussen 2004 en 2006 een sterke val laat zien in 2009. De meerderheid die meer inspraak wil in het bestuur van gemeenten en provincies, is duidelijk geslonken. Dat geldt echter niet bij de voorkeur voor een direct gekozen burgemeester en voor referenda. Die ideeën krijgen in 2009 nog steeds de grote steun die ze tien jaar geleden (en eerder) ook al hadden. Een opvallende breuk doet zich voor bij de contrasterende formulering over 'sterke leiders'. Na een gestage daling in de voorafgaande kwarteeuw,

zien we een verdubbeling van de steun tussen 2000 en 2004 en sindsdien slechts een marginale daling.⁶ Vrij stabiel is daarentegen de acceptatie van ongeveer twee derde van de bevolking van protestgedrag als iemand een wet heel onrechtvaardig vindt; een even stabiele circa 50% zegt zelf waarschijnlijk te gaan protesteren als men die mening zou zijn toegedaan. De feitelijke deelname aan collectieve acties vertoont schommelingen, waarbij lokale thema's wel voortdurend een stuk populairder zijn dan (inter)nationale kwesties.

Tabel 8.6

Politieke betrokkenheid, opvattingen over politiek, en participatie, bevolking van 16 jaar en ouder, 1998-2009 (in procenten)^a

	1998	2000	2002	2004	2006	2009
politieke interesse						
vindt de eigen politieke interesse sterk of gewoon	49	43	55	51	48	53
leest regelmatig over politiek in ons land, bv. Krantenverslagen	39	34	46	44	42	51
is het eens met de stelling 'mensen zoals ik hebben geen enkele invloed op wat de regering doet'	46	52	49	54	50	51
politieke invloed						
is het eens met 'ik denk niet dat kamerleden en ministers veel geven om wat mensen zoals ik denken'	.	48	46	51	46	41
vindt dat de inspraak van de burgers op het bestuur van gemeente en provincie veel of een beetje groter moet worden	71	71	74	71	78	62
is het eens met 'de burgemeester moet worden gekozen door de inwoners van de gemeente'	71	.	73	.	.	72
is het eens met 'over sommige, voor ons land belangrijke beslissingen moet door de kiezers zelf worden gestemd, het zogenaamde referendum'	80	.	81	.	.	82
is het eens met 'wat we nodig hebben zijn minder wetten en instellingen en meer moedige, onvermoeibare en toegewijde leiders waar het volk vertrouwen in kan hebben'	.	33	.	61	56	55
politiek protest						
keurt het goed als iemand vanwege een onrechtvaardig geachte wet zou besluiten de regering bij haar werk te hinderen door protestacties	65	61	.	69	68	69
zou waarschijnlijk iets proberen te doen als men dacht dat de Tweede Kamer bezig was een onrechtvaardige wet aan te nemen	52	48	52	51	49	55

Tabel 8.6 (vervolg)

	1998	2000	2002	2004	2006	2009
collectieve acties						
heeft zich de afgelopen 2 jaar samen met anderen ingespannen voor een kwestie van nationaal of internationaal belang	12	9	13	12	10	9
heeft zich de afgelopen 2 jaar samen met anderen ingespannen voor een kwestie van lokaal belang	26	25	28	19	21	23
a Als geen neutrale antwoordcategorie werd aangeboden, telt 'weet niet' op tot 100% en anders wordt het niet meegerekend.						
Bron: SCP (CV'98-'08/'09)						

8.4 Ontwikkelingen in het middenveld

In het voorgaande ging het om de uitkomsten van enquêtes onder de bevolking, maar bijna alle organisaties houden ook zelf tellingen bij van ledentallen en donateurs. Daar gaan we nu op in, met uitzondering van recreatieve organisaties en sportclubs – die worden in hoofdstuk 9 besproken.

Tabel 8.7 toont, vanaf 1994, veranderingen in de ledentallen bij grotere organisaties (d.w.z. organisaties met 50.000 leden of meer) die actief zijn op zes terreinen. De cijfers zijn gebaseerd op cijfers die door de organisaties zelf verstrekt worden (vooral in hun jaarverslagen). Net als de eerder besproken enquête-uitkomsten (zie tabel 8.3) suggereren deze institutionele tellingen een afnemende organisatiegraad voor een aantal maatschappelijke terreinen. Gezamenlijk tellen de organisaties ongeveer 20 miljoen leden, een aantal dat al sinds enige tijd afneemt. De neergang van de grote, oudere kerken en omroepen is een langetermijngegeven. Zoals we zo dadelijk zullen zien, laat het algemene beeld van krimp in sommige sectoren (geïnstitutionaliseerde politiek, kerkelijk leven, omroepbestel), onverlet dat er ook groeiers zijn onder de politieke partijen, godsdienstige groepen en omroepverenigingen.

Tabel 8.7

Leden en donateurs van vijf soorten grotere organisaties, 1994-2008 (in absolute aantallen x 1000 en procenten)

	1994	2000	2006	2008	% verandering	
					eerste onderzoeks- jaar-2000	laatste onderzoeks- jaar-2000
werknemers (FNV, CNV en Unie MHP)						
totaal	1.605	1.789	1.674	1.695	+ 11	- 5
idem als % van de beroepsbevolking	25	25	22	22		
politieke partijen (CDA, PvdA, SP en VVD)						
totaal	241	218	216	216	- 10	- 1
idem als % van de bevolking ≥ 18 jaar	2	2	2	2		
kerken^a						
totaal	9.406 ^b	7.756	6.749	-	-18	-13
idem als % van de bevolking ≥ 18 jaar	63	49	41	-		
natuur en milieu^c						
totaal	2.541	3.256	3.295	3.359	+ 28	+ 3
idem als % van de bevolking ≥ 18 jaar	22	26	26	26		
omroeporganisaties (TROS, KRO, EO, AVRO, NCRV, VPRO en VARA)						
totaal	3.977	3.586	2.923 ^d	2.852 ^e	- 10	-20
idem als % van de bevolking ≥ 18 jaar	33	29	23	22		
sport en recreatie (excl. HCC^f)						
totaal	4.786	5.259	5.491	-	+ 10	+ 4
idem als % van de bevolking ≥ 18 jaar	40	43	43	-		
totaal	22.556	21.864	20.348	-	-3	-7
bevolkingsomvang	15.342	15.864	16.334	16.405	+ 3	+ 3
bevolking ≥ 18 jaar	11.978	12.373	12.752	12.859	+ 3	+ 4

a Rooms-katholieke kerk, PKN, christelijk gereformeerde kerken, gereformeerde kerken vrijgemaakt, gereformeerde gemeenten, diverse pinkstergemeenten en evangelische gemeenten tezamen.

b Cijfer voor 1990.

c Organisaties met in een van de jaren minstens 50.000 leden/donateurs. Met betrekking tot dubbellidmaatschappen kan worden opgemerkt dat naar schatting zo'n 100.000 personen zijn aangesloten bij drie of meer organisaties; gemiddeld is men lid van minder dan twee organisaties.⁷

d Cijfer voor 2004.

e Cijfer voor 2009.

f Computerhobbyistenvereniging (meer dan 140.000 leden), in 1977 opgericht.

Bron: eigen berekening op basis van opgave door de organisaties; Van den Berg en De Hart (2008: 18)

Politieke partijen

Al langere tijd kenmerkt Nederland zich door een, in Europees verband gezien, zeer lage organisatiegraad van de kiesgerechtigde bevolking. In de loop van de jaren negentig daalde het aantal aangeslotenen bij een politieke partij met 15%. De piek van de politieke organisatiegraad werd rond 1960 bereikt; bijna 10% van het electoraat was toen lid (en maar liefst 90% ook toen niet), een percentage dat snel afnam tot 4,5% in 1970, om daarna verder af te kalven tot 3% in 1990 en 2,4% volgens de laatste telling. Er wordt veel gesproken over de crisis in de politiek, maar die lijkt zich toch vooral te manifesteren bij de geïnstitutionaliseerde politiek – via dalende opkomstcijfers bij verkiezingen, een onrustiger opinieklimaat en ongeduriger stemgedrag, en ook via een geringer animo om lid te worden van een partij.

De afgelopen tien jaar kromp het ledenbestand van het CDA, de VVD en D66 met tientallen procenten, de PvdA had moeite haar ledenbestand op peil te houden en de lichte stijging bij de ChristenUnie liep in de pas met de groei van het electoraat (tabel 8.8). De SGP kon wel bogen op enige stijging (+13%), bij GroenLinks bedroeg de stijging zelfs +84% en bij de Socialistische Partij maar liefst +129%.

Tabel 8.8

Ledenaantallen van in de Tweede Kamer vertegenwoordigde politieke partijen, 1998-2008^a (in absolute aantallen en procenten)

	1998	2000	2002	2004	2006	2008	% verandering 1998-2008
CDA	89.000	82.000	78.000	77.000	69.000	69.200	-22
ChristenUnie ^b	26.498	26.359	27.250	24.889	24.156	27.683	+4
D66	13.747	12.027	12.188	13.507	11.059	10.370	-25
GroenLinks	11.873	13.855	15.037	20.503	21.383	21.901	+84
PvdA	61.720	60.621	57.374	61.935	61.913	59.327	-4
SGP	23.800	23.800	25.907	25.700	26.400	26.906	+13
SP	21.975	26.198	27.291	43.389	44.853	50.238	+129
VVD	52.197	49.280	47.441	44.099	40.157	36.832	-29
LPF	.	.	-	± 4.000	1.274	-	.
PvdD	6.972	.
De Groenen	563	± 400
AOV	1.500
Ouderenunie/Unie 55+	2.400
totaal	305.273	294.540	290.488	311.022	300.195	309.429	+1
als % van bevolking ≥ 18 jaar	2,5	2,4	2,3	2,5	2,4	2,4	

a De PVV heeft geen leden; het is niet mogelijk van deze partij lid te worden.

b In 1998 en 2000 GPV (14.366 resp. 13.687) en SGP (12.132 resp. 12.672) opgeteld.

Bron: DNPP (jaarboeken)

Vakbonden

Niet alleen de organisatiegraad van het electoraat in Nederland steekt mager af bij die in andere Europese landen, ook wat betreft de organisatiegraad van het werkende deel van de bevolking bevindt Nederland zich duidelijk in de Europese achterhoede. Dat geldt voor de hele naoorlogse periode en in het bijzonder vanaf de jaren zeventig. Vooral in de Scandinavische landen was en is de organisatiegraad veel hoger. Daar is dan ook de rol van de vakbonden in de behartiging van de sociale zekerheid steeds veel directer geweest, onder andere via de verschaffing van werklozenuitkeringen door de bonden zelf. De dalende organisatiegraad vanaf de jaren zeventig deed zich niet alleen in ons land voor, maar valt ook elders waar te nemen (o.a. in het Verenigd Koninkrijk, Duitsland, Frankrijk en Italië). In de meeste Europese landen daalde bij de vakbonden in de loop van de jaren tachtig zowel het absolute aantal leden als de organisatiegraad (berekend op het totaal aan salaris- of uitkeringsontvangers). Even na de overgang naar het nieuwe millennium bereikten de Nederlandse vakbonden qua ledental hun piek met ruim 1,9 miljoen leden (tabel 8.9), maar als percentage van de beroepsbevolking vertoonden zij al een dalende lijn. Het ledenverlies is voor een belangrijk deel terug te voeren op de vergrijzing van het ledenbestand. Gepensioneerden zeggen vaak hun lidmaatschap op en jongeren sluiten zich minder vaak aan. In een eerder rapport is ingegaan op de historie van de vakbeweging in de afgelopen honderd jaar (De Hart 1999). Als we die in ogenschouw nemen, nadert de huidige organisatiegraad die van de jaren twintig (in de jaren vijftig, zestig en zeventig was een uitzonderlijk hoog percentage van de beroepsbevolking aangesloten, variërend van 35% tot 39%).

Tabel 8.9

Ledentallen van vakverenigingen, 1998-2008 (in absolute aantallen x 1000 en procenten)

	1998	2000	2003	2006	2008	% verandering 1998-2008
FNV	1224	1225	1205	1171	1192	-3
CNV	357	357	355	342	334	-6
MHP	186	207	169	161	169	-9
overige	148	124	191	192	203	+37
totaal	1914	1912	1921	1866	1898	-1
als % van de beroepsbevolking	18,0	17,8	17,6	17,0	17,3.	

Bron: CBS (StatLine)

Het aantal vrouwen in de achterban van de Nederlandse vakbeweging is in de afgelopen twee decennia meer dan verdubbeld. Die toename wordt in verband gebracht met de toegenomen arbeidsdeelname door vrouwen. Toch blijft het percentage vrouwen in het ledenbestand van de Nederlandse vakbeweging steken op ongeveer 32%. De organisatiegraden van mannen en vrouwen groeien licht naar elkaar toe; daarentegen is de organisatiegraad van werknemers tussen de 45 en 64 jaar ruim driemaal zo groot (35%) als die van jongeren tussen de 15 en 24 jaar (10%).

Kerken

In 2000 rekende een meerderheid van de Amsterdammers zich tot geen enkele kerk, maar bood de stad tegelijkertijd onderdak aan niet minder dan 350 verschillende geloofsgemeenschappen (Van Eijnatten en Van Lieburg 2005: 379). Het aantal godsdienstige groeperingen is van oudsher groot in ons land. Noch godsdienstige gedrevenheid, pluriformiteit en separatiezucht, noch kerkelijke distantie en levensbeschouwelijk individualisme zijn hier nieuwe verschijnselen. Wel steekt de hoge vlucht van de buitenkerkelijkheid vanaf de tweede helft van de vorige eeuw scherp af tegen de voorgaande honderd jaren van verzuiling, met haar levensbeschouwelijk geïnspireerde massamobilisaties en bijna volledige organisatie van het maatschappelijk leven vanuit ideologische beginselen. Het huidige Nederland kent een naar internationale maatstaven laag percentage kerkleden (zeker vergeleken met het katholieke Zuid-Europa; zie Becker en De Hart 2006). Het percentage regelmatige kerkgangers ligt daar nog aanzienlijk onder: 16% van de bevolking in 2006 (resp. 25% en 40% bij de rooms-katholieke kerk en de PKN; zie Bernts et al. 2007: 18).

Tabel 8.10 geeft een indruk van de kerkelijke ontwikkelingen in ons land sinds 1970. Gerekend volgens institutionele tellingen daalde het aantal Nederlanders dat is aangesloten bij een kerk sinds 1970 van driekwart naar 44% van de bevolking. Steeg in de jaren zeventig het aantal kerkleden nog in absolute zin, vanaf de jaren tachtig liep het zowel procentueel als in absolute zin terug, sinds de jaren negentig in versneld tempo. De grootste klappen kregen de vrijzinnige kerkgenootschappen en de kerken van de Protestantse Kerk in Nederland. Er zijn ook groeiers op de religieuze markt: een aantal evangelische en pinksterkerken zag sinds 1970 zijn aanhang met 138% stijgen, terwijl ook de achterban van de bevindelijke kerken⁸ duidelijk sterker toenam dan de Nederlandse bevolking als geheel. Tegenover de 170.000 leden die de katholieke kerk en de PKN gezamenlijk jaarlijks verliezen, staat een aanwas van slechts 14.000 mensen uit andere religieuze kringen.

Tabel 8.10

Ledentallen van christelijke kerkgenootschappen, 1990-2006 (in absolute aantallen x 1000 en procenten)

	1990	2000	2006	% verandering 1990-2006
rooms-katholieke kerk	5.560	5.106	4.406	-21
Protestantse Kerk Nederland ^a	3.495	2.271	1.944	-44
orthodox gereformeerde kerken ^b	220	230	238	+8
bevindelijk gereformeerde kerken ^c	± 137	± 145	221	+61
evangelische en pinksterkerken ^d	± 107	135	143	+34
vrijzinnige kerken ^e	± 34	24	19	-44
overige kerkgenootschappen ^f	± 147	± 153	163	+11
totaal	9.699	8.063	7.133	-26
Nederlandse bevolking	14.893	15.848	16.334	+10
% Nederlanders dat lid van een kerk	65	51	44	

a T/m 2000 opgeteld: Nederlands hervormde kerk, gereformeerde kerken (synodaal) en evangelisch-lutherse kerk.

b Totaal: christelijk gereformeerde kerken, gereformeerde kerken (vrijgemaakt), Nederlands gereformeerde kerken, gereformeerde kerken in Nederland (hersteld) en voortgezette gereformeerde kerken in Nederland.

c Totaal: gereformeerde gemeenten, hersteld hervormde kerk, gereformeerde gemeenten in Nederland, oud gereformeerde gemeenten in Nederland, vrije oud gereformeerde gemeenten, gereformeerde gemeenten (buiten verband).

d Totaal: evangelische broedergemeenten, Unie van Baptistengemeenten, zevendedagsadventisten, Leger des Heils, Bond van Vrije Evangelische Gemeenten, Broederschap van Baptistengemeenten en div. pinkstergemeenten en evangelische gemeenten.

e Totaal: Algemene Doopsgezinde Sociëteit, Vrijzinnige Geloofsgemeenschap NPB en Remonstrantse Broederschap.

f Anglicaanse kerk, jehova's getuigen, Geredja Indjili Maluku, oosters orthodoxe kerken, Apostolisch Genootschap, Nieuw-Apostolische Kerk in Nederland, oud-katholieke kerk en mormonen.

Bron: Knippenberg (1992); Becker en De Hart (2006: 30-31); Bernts et al. (2006)

Schattingen van het aantal niet-westerse christelijke immigranten lopen uiteen van 700.000 tot 800.000; het totale aantal christelijke immigranten wordt geraamd op ruim 1,3 miljoen (Wijsen 2003; Ferrier 2002; Stoffels 2008).⁹ In het hedendaagse Nederland zijn tussen de 930 en 1100 immigrantenkerken actief (die meestal niet beschikken over een eigen gebouw), naast 200 kerken met diensten in een vreemde taal (Van den Broek 2004; Euser et al. 2006). Volgens Euser is in Amsterdam het aantal christelijke migrantenkerkbezoekers, met minimaal 24.000, bijna tien keer zo groot als het aantal regelmatige kerkgangers van de PKN (Euser et al. 2006: 40). Dit soort cijfers lijken erop te duiden dat er zich, onder invloed van migratieprocessen, belangrijke veranderingen voordoen aan de basis van het kerkelijk leven, vooral in de grote steden. Nederland is traditioneel een religieus veelstromenland. De institutionele tellingen suggereren dat 44% van de bevolking vandaag de dag uit christenen bestaat; moslims vormen een bevolkingsgroep van ongeveer 5% en totaal zo'n 2%-3% maakt in deel uit van de overige grote religies. In 2007/'08 telde Nederland

volgens recente schattingen 825.000 moslims (CBS 2009: 35 e.v.). Het aantal hindoes wordt geschat op 99.000; het aantal boeddhisten en joden werd door het Kaski in 2006 getaxeerd op respectievelijk 170.000 en 43.000 (Van de Donk et al. 2006: 91).

Omroepen

Sinds het begin van de jaren negentig kent ons land een duaal omroepstelsel, met zowel publieke als commerciële omroepen. Het aantal zenders is sindsdien snel toegenomen. De Nederlandse pluriformiteit van omroepverenigingen is uniek. Eens in de vijf jaar kunnen omroepverenigingen een erkenning aanvragen, die recht geeft op een aandeel in de zendtijd en het budget van de publieke omroep. In 2009 was die gelegenheid er weer, reden waarom er recente cijfers te vermelden zijn over de ledentallen.

Tussen 1992 en 2004 daalde het totale aantal leden van omroepverenigingen van ruim 3,7 miljoen naar ruim 3,2 miljoen, terwijl het aantal huishoudens steeg van ruim 6,2 miljoen naar ruim 7,0 miljoen. Dat betekent dat in 2004 nog maar 46% van de huishoudens lid was van een omroep (in 1992 was dat nog 61%, in 1997 en 2000 59% resp. 54%).¹⁰ Tabel 8.11 laat zien dat het aantal aangeslotenen sindsdien weer een stijgende lijn vertoont. Dat komt voornamelijk door de groei van een aantal recente loten aan de stam: BNN (+40%), MAX (+268%) en LLiNK (+194%), terwijl de nieuwkomers PowNed (Publieke omroep weldenkend Nederland en dergelijke) en Wakker Nederland samen goed zijn voor 111.000 leden. De oude omroepen verloren gemiddeld ruim een kwart van hun achterban.

Tabel 8.11

Ledentallen van omroepverenigingen, 1997-2009 (in absolute aantallen x 1000 en procenten)

	1997	2000	2004	2009	% verandering 1997-2009
TROS	574	502	431	465	-19
KRO	615	569	476	456	-26
EO	592	603	476	439	-26
AVRO	577	491	393	404	-30
NCRV	544	498	365	366	-33
VPRO	493	459	362	362	-27
VARA	508	464	420	360	-29
BNN	.	107	216	303	.
MAX	.	.	65	239	.
LLiNK	.	.	52	153	.
PowNed	.	.	.	52	.
Wakker Nederland	.	.	.	59	.
totaal	3903	3693	3257	3660	-6
totale aantal huishoudens	6581	6801	7049	7242	+10
% van de huishoudens	59	54	46	51	

Bron: Jaarverslagen van omroepen; Commissariaat voor de Media

Natuur en milieu

De algemene organisatiegraad mag dan relatief gering zijn op de terreinen politiek en arbeid, met betrekking tot andere interessevelden is die in ons land juist opvallend groot. Dat geldt bijvoorbeeld voor internationale hulp en mensenrechten, voor sport en consumentenbelangen, en ook voor organisaties als het Wereld Natuur Fonds, Greenpeace en het International Fund for Animal Welfare, die gerekend per hoofd van de bevolking vrijwel nergens zoveel aantrekkingskracht hebben als hier te lande.

Nederlanders organiseren zich in een beperkt aantal organisaties op het terrein van natuur en milieu: de tien grootste organisaties verenigen zo'n 80% van het totale aantal georganiseerden in zich; bij alleen al de drie grootste (WNF, Natuurmonumenten en Greenpeace) is dat bijna 60%. In het totaal zijn ruim vier miljoen Nederlanders aangesloten bij (meer dan honderd) landelijke natuur- en milieuorganisaties. De grootste daarvan is sinds enige jaren het Wereld Natuur Fonds. In het begin van de jaren negentig was Greenpeace nog verreweg de grootste organisatie (destijds met zo'n 830.000 donateurs), tegenwoordig nadert Greenpeace de half miljoen donateurs. De piek werd voor groene organisaties in 2003 bereikt; alle organisaties gezamenlijk kwamen toen op 4,1 miljoen aangeslotenen; de twintig grootste, vermeld in tabel 8.12, hadden 3,7 miljoen aangeslotenen. Meerdere organisaties tekenen aan bij hun cijfers dat er, door de economische crisis, sprake is van wegebbende belangstelling voor hun doelstellingen. Eerder werd die belangstelling nog gunstig beïnvloed door de wereldwijde aandacht voor Al Gore's film *An Inconvenient Truth*.

Sinds 1995 is de bijdrage van particuliere huishoudens gestegen van 102 naar 158 miljoen euro (in 2005; Schuyt en Gouwenberg 2007). Het publiek wordt het meest aangesproken door het veiligstellen van natuur via aankoop en beheer. De drie organisaties die zich daarop richten (Vereniging Natuurmonumenten, de Provinciale Landschappen, het Wereld Natuur Fonds) hebben tezamen 87% van de op natuur georiënteerde donateurs. Illustratief voor verschuivingen in deze wereld en de tendens tot individualisering in de betrokkenheid, is de sterke afname bij de oude jeugdbonden voor natuurstudie (Jeugdbond voor Natuur en Milieustudie en de Nederlandse Bond voor Natuurstudie) sinds de jaren tachtig. Samen hebben zij momenteel zo'n 800 leden.

Tabel 8.12

Aantal leden en donateurs van de 20 grootste natuur- en milieuorganisaties, 1997-2008
(in absolute aantallen x 1000 en procenten)

	1997	2000	2003	2006	2008	% verandering 1997-2008
Wereld Natuur Fonds	708	773	825	920	927	+31
Natuurmonumenten	870	965	960	873	882	+1
Greenpeace	611	666	699	580	547	-10
Dierenbescherming	188	192	201	194	195	+4
International Fund for Animal Welfare (NL)	220	291	325	190	194	-12
Vogelbescherming	102	125	125	130	147	+44
Stichting AAP	43	58	91	86	109	+153
World Society for the Protection of Animals (NL)	8	26	32	65	95	+1088
Milieudefensie	34	43	71	92	88	+159
Zeehondencreche Pieterburen	43	48	50	58	61	+42
Zuid-Hollands Landschap	39	43	47	55	58	+49
Proefdiervrij	20	26	37	51	54	+170
Landschap Noord-Holland	40	40	40	44	48	+20
Waddenvereniging	48	49	52	45	44	-8
Geldersch Landschap & Kastelen	36	37	38	43	42	+17
Brabants Landschap	22	26	32	33	33	+50
Nivon	43	42	39	32	31	-28
Fietsersbond	33	33	33	31	31	-6
Bont voor Dieren	29	31	29	32	28	-3
Biologica ^a	1	0	2	26	27	+2600
totaal	3.135	3.513	3.728	3.580	3.642	+16
als % van de bevolking	20	22	23	22	22	

a Incl. Adopteer een kip/een appelboom.

Bron: VARA (Vroege vogels parade '97-'08)

Sport

In 2007 waren bij de sportkoepel NOC*NSF 88 sportbonden aangesloten, waarvan 16 als buitengewoon lid. Er maakten toen circa 27.000 sportverenigingen deel uit van de bonden, die gemiddeld 181 leden telden. Tabel 8.13 geeft de ledentallen van de grootste bonden weer. In het totaal zijn in de sportbonden een kleine 5 miljoen leden verenigd, 4.745.538 om precies te zijn; daarbij worden de NCSU en de NKS (die een dubbel lidmaatschap kennen) buiten beschouwing gelaten. Ruim een derde van de leden is jonger dan 18 jaar. Van alle aangeslotenen beoefent 39% een teamsport, 40% een individuele sport en 20% een semi-individuele sport. Het aantal aangesloten solosporters is sinds 1996 beduidend sterker gestegen dan het aantal

teamsporters (+31% tegen +11%). Het verschil is terug te voeren op de stormachtige opkomst van het golfen. Als we de Nederlandse Golf Federatie buiten beschouwing laten, was de stijging bij de solosporten tussen 1996 en 2007 bijna even groot (+10%) als bij de teamsporten.

Tabel 8.13

Aantal leden van de 15 grootste sportbonden (absolute cijfers x 1000 en percentueel verschil met 1996)

	1996	2001	2007	% verschil 1996-2007
teamsporten	1505	1528	1667	+11
Koninklijke Nederlandse Voetbalbond	1031	1038	1130	+10
Koninklijke Nederlandse Hockey Bond	126	147	197	+56
Nederlandse Volleybal Bond	151	130	127	-16
Nederlandse Bridge Bond	103	116	116	+13
Koninklijk Nederlands Korfbalverbond	94	97	97	+3
semi-individuele sporten	919	882	856	-7
Koninklijke Nederlandse Lawn Tennis Bond	728	702	691	-5
Watersportverbond	100	104	102	+2
Nederlandse Badminton Bond	91	76	63	-31
solosporten	995	1179	1300	+31
Nederlandse Golf Federatie	78	169	291	+273
Koninklijke Nederlandse Gymnastiek Unie	253	288	280	+11
Koninklijke Nederlandse Hippische Sportfederatie	121	151	196	+62
Koninklijke Nederlandse Schaatsenrijders Bond	153	184	150	-2
Koninklijke Nederlandse Zwembond	155	150	146	-6
Atletiekunie	82	92	126	+54
Nederlandse Ski Vereniging	153	145	111	-27
totaal top 15	3419	3589	3823	+12
totaal overige bonden	1058	1255	1283	+21
totaal NOC*NSF	4477	4844	5106	+14

Bron: NOC*NSF (SLT'96-'07); Breedveld et al. (2008: 128 e.v.)

De in deze paragraaf gepresenteerde uitkomsten lijken te wijzen op een veranderende relatie met maatschappelijke organisaties, of toch ten minste naar een gedeeltelijke herschikking van het maatschappelijk middenveld. Een aantal traditionele wijzen waarop een groot deel van de bevolking ooit was georganiseerd (het kerkelijk lidmaatschap, de band met een omroep of politieke partij) hebben al sinds enige tijd duidelijk met tegenwind te kampen. Dat betekent niet dat Nederlanders elke betrokkenheid bij de doelen waar zulke organisaties voor staan, hebben verloren, of dat zij

zich niet langer wensen te organiseren. Zo kromp weliswaar de afgelopen tien jaar het ledenbestand van het CDA en de VVD, net als dat van de traditionele omroepen, maar verdubbelde dat van de Socialistische Partij, nam ook dat van GroenLinks sterk toe en meldden zich nieuwe partijen en omroepen zoals de Partij voor de Dieren, BNN en MAX. Ook slonk de achterban van de grote kerken (rooms-katholieke kerk, PKN) sterk, maar niet die van de bevindelijk gereformeerde kerken of de evangelische en pinksterkerken. Op het terrein van natuur, milieu en dierenbescherming konden diverse organisaties op een stormachtige ledenaanwas bogen, zoals de Nederlandse tak van de World Society for the Protection of Animals (+1088% sinds 1997), de Stichting AAP en het al omvangrijke Wereld Natuur Fonds; onder de sportbonden kende de Nederlandse Golf Federatie een spectaculaire groei (+273% sinds 1996).

8.5 Verschillen tussen bevolkingsgroepen

In deze paragraaf vergelijken we de maatschappelijke participatie en betrokkenheid van een aantal bevolkingsgroepen. We geven eerst een algemeen overzicht en gaan dan wat verder in op groepen allochtonen. Tabel 8.14 toont voor zes metingen van betrokkenheid en participatie afwijkingen van het bevolkingsgemiddelde.¹¹ Substantieel verschillen de seksen alleen bij de zelfinschatting van de politieke interesse: tegenover een minderheid van 45% sterk of gewoon politiek geïnteresseerde vrouwen staat een meerderheid van 61% soortgelijk geïnteresseerde mannen. Bij de leeftijdsgroepen vallen jongeren op door hun geringere deelname aan informele hulpverlening en vrijwilligerswerk. Lager en hoger opgeleiden onderscheiden zich op de meeste indicatoren vrij sterk. Van de lager opgeleiden getuigt 37% van sociaal vertrouwen, van de hoger opgeleiden 63%. Van de lager opgeleiden doet 20% vrijwilligerswerk en nam 21% deel aan een collectieve actie, van de hoger opgeleiden was dat respectievelijk 32% en 37%. Bij het bieden van informele hulp is er geen verschil tussen beide groepen. De inkomensverschillen liggen in de lijn van de opleidingsverschillen. Bij de sociale zelfplaatsing vallen studerende op door hun geringe sociale vertrouwen, informele hulp en vrijwilligerswerk; werklozen en arbeidsongeschikten vallen op door gering sociaal vertrouwen en frequente informele hulp, en huisvrouwen en -mannen door hun geringe politieke interesse en protestbereidheid. Frequente kerkgangers doen vaak vrijwilligerswerk, de iets minder frequente kerkgangers profileren zich meer door de deelname aan collectieve actie.

De onderscheiden categorieën in tabel 8.14 overlappen elkaar. Houdt men daar rekening mee, dan worden sommige verschillen kleiner (zo blijft er, als het opleidingseffect wordt afgetrokken, waarschijnlijk weinig over van de grotere politieke interesse van de welgestelden) en worden andere verschillen groter (als jongeren gemiddeld niet hoger opgeleid zouden zijn, zouden ze nog minder vrijwilligerswerk doen).¹²

Tabel 8.14

Maatschappelijke participatie en betrokkenheid, bevolking van 16 jaar en ouder, 2008/'09
(in procenten en procentpunten afwijking)

	sociaal vertrou- wen ^a	infor- mele hulp ^b	vrijwil- ligers- werk ^c	collec- tieve actie ^d	politiek geïnte- resseerd ^d	protest- bereid ^d
bevolkingspercentage	51	22	26	27	53	54
sekses						
man	+2	-3	+1	+2	+8	+3
vrouw	-2	+3	-1	-2	-8	-3
leeftijd						
18-34 jaar	-3	-8	-9	-3	-4	+0
35-64 jaar	+4	+1	+4	+4	+4	+5
≥ 65 jaar	-1	+5	+3	-2	-1	-5
opleidingsniveau						
lo, vgl	-14	+1	-6	-6	-11	-8
mo, mbo	-1	+1	+1	-1	-2	+2
hbo, wo	+22	-2	+6	+10	+18	+8
huishoudensinkomen						
laagste tertiël	-9	-1	-4	-6	-5	-5
middelste tertiël	-1	+2	+3	+1	-2	-1
hoogste tertiël	+10	-1	+2	+5	+7	+7
sociale zelfplaatsing						
studeert	-12	-10	-11	-6	-1	+3
betaald werk > 12 uur p.w.	+5	-2	-1	+2	+4	+5
werkloos/arbeidsongeschikt	-14	+10	-2	+1	-0	-2
huisman/-vrouw	-8	+6	-3	-12	-21	-20
gepensioneerd	-4	+2	+1	+1	-4	-3
kerkgang						
nooit	+0	-3	-6	-4	-2	+1
minder dan maandelijks	-0	+3	+0	+5	+7	-1
maandelijks	-1	+4	+9	+14	-3	+1
frequenter	-0	+6	+19	+5	+1	-5

a Antwoordt 'wel te vertrouwen' op de vraag 'vindt u dat over het algemeen de meeste mensen wel te vertrouwen zijn of vindt u dat men niet voorzichtig genoeg kan zijn in de omgang met mensen?'

b Biedt kosteloze hulp aan zieke of gehandicapte familieleden, kennissen of burens.

c Heeft zich in de afgelopen twee jaar wel eens samen met anderen ingespannen voor een lokale, nationale of internationale kwestie.

d Zie tabel 8.6; collectieve actie is een combinatie van inspanning voor een lokale en/of (inter)nationale kwestie.

Bron: SCP (CV'08/'09)

In tabel 8.15 worden groepen met een verschillende nationale afkomst met elkaar vergeleken. We beperken ons hier tot verschillen in de omvang of frequentie van sociale contacten, lidmaatschappen en vrijwilligerswerk, zonder acht te slaan op de samenstelling van de groepen waarvan men deel uitmaakt.¹³ Afgaande op frequente sociale contacten en de deelname aan godsdienstige bijeenkomsten, participeren Nederlanders van Marokkaanse en Turkse afkomst meer dan autochtonen en ook meer dan Antillianen/Arubanen en Surinamers. Bij de betrokkenheid bij maatschappelijke organisaties liggen de verhoudingen omgekeerd. Over de hele linie zijn autochtonen nu het meest actief en Turken en Marokkanen het minst. Activiteit hoeft slechts een incidenteel bezoek aan bijeenkomsten of wedstrijden te behelzen. Kijken we alleen naar lidmaatschap, dan worden de verschillen eerder groter dan kleiner. Bij het verrichten van vrijwilligerswerk zijn de verhoudingen tussen de groepen nagenoeg gelijk. Bij de combinatie van lidmaatschap en vrijwilligerswerk varieert de maatschappelijke participatie van 35%-37% bij Turken en Marokkanen via 46%-49% bij Surinamers, Antillianen en Arubanen tot 69% bij autochtonen. Deze verschillen sporen goed met eerdere metingen onder allochtone en autochtone stedelingen.¹⁴

Tot slot is in tabel 8.15 een zelfinschatting van de politieke interesse opgenomen. Die is het hoogst voor autochtonen en het laagst voor Turkse Nederlanders. Het referentiekader kan echter verschillen tussen de groepen. Het lage percentage zeer geïnteresseerde Turken zou wel eens kunnen komen doordat men in deze groep grote geïnvolveerdheid normaal vindt en zich daarom niet snel bovengemiddeld geïnteresseerd vindt. Het ontbreekt hier aan objectieve gedragsmaatstaven voor de vergelijking.

Natuurlijk zijn er binnen de groepen onderscheiden in tabel 8.15 ook weer verschillen. Tabel 8.16 brengt deze voor drie kenmerken in beeld. Mannen participeren meer dan vrouwen; de cijfers lopen van een verwaarloosbaar klein verschil bij Antillianen en Arubanen tot een substantieel verschil bij Turken. Hoger opgeleiden participeren altijd duidelijk meer dan lager opgeleiden. Bij Turken en, in sterkere mate, bij Marokkanen participeren jongeren meer dan ouderen, hetgeen duidt op een voortschrijdende integratie van de hoger opgeleide tweede generatie allochtonen in het Nederlandse middenveld.

Tabel 8.15

Maatschappelijke participatie en betrokkenheid van groepen uit verschillende herkomstlanden, bevolking van 15 jaar en ouder, naar achtergrondkenmerken, 2006 (in procenten)

	Marok- kanen	Turken	Antillianen/ Arubanen	Surina- mers	autoch- tonen
heeft minstens wekelijks contact met ^a					
niet-inwonende familie	77	75	74	78	70
vrienden en kennissen	78	82	79	75	73
buren en buutgenoten	71	77	60	61	68
godsdienstige participatie					
reket zich niet tot een godsdienst of religie	4	5	34	29	50
gaat minder dan eens per jaar naar een bijeenkomst	34	24	21	27	11
gaat een paar keer per jaar naar een bijeenkomst	21	26	16	24	17
gaat minstens maandelijks naar een bijeenkomst	42	44	29	20	23
betrokkenheid bij maatschappelijke organisaties ^b					
sportvereniging	28	24	35	33	42
vrijtijdsorganisatie (hobby, muziek, toneel, dans)	5	5	13	10	22
buurt- of wijkvereniging of huurdersorganisatie	6	8	5	6	12
vakbond, beroepsvereniging of vergelijkbare belangenorganisatie	3	2	5	6	13
organisatie van of voor allochtonen	6	7	3	4	1
politieke partij of andere politieke organisatie	2	1	2	3	4
organisatie voor geloof en religie	11	17	14	15	17
organisatie voor natuur, milieu of internationale solidariteit	1	0	2	3	7
andere organisatie(s)	2	4	5	6	11
is betrokken bij minstens één organisatie	42	47	55	52	71
is lid van minstens één organisatie	33	32	43	41	63
verricht vrijwilligerswerk ^c					
is lid en/of doet vrijwilligerswerk	37	35	49	46	69
interesse in politiek:					
niet geïnteresseerd	41	55	46	32	22
een beetje geïnteresseerd	40	34	37	46	57
zeer geïnteresseerd	19	11	17	21	21

a Met contacten wordt bedoeld op 'mensen bij wie u op bezoek gaat, die u opbelt, die u schrijft of waarmee u mailt'.

b Is lid van en/of neemt wel eens deel aan bijeenkomsten en activiteiten van deze organisaties.

c Doet 'op dit moment wel eens' vrijwilligerswerk, d.w.z. 'werk waarvoor u niets betaald krijgt, bijvoorbeeld vrijwilligerswerk op een school, in een ziekenhuis of in een bibliotheek'.

Bron: SCP (SIM'06)

Tabel 8.16

Maatschappelijke participatie van groepen uit verschillende herkomstlanden, bevolking van 15 jaar en ouder, 2006 (in procenten en procentpunten afwijking)

	Marokkanen	Turken	Antillianen/ Arubanen	Surinamers	autochtonen
is lid en/of doet vrijwilligerswerk (zie tabel 8.15)	37	35	49	46	69
waarvan afwijkingen					
naar sekse					
vrouw	-7	-10	-2	-5	-4
man	+6	+9	+2	+5	+3
naar leeftijd					
15-29 jaar	+7	+4	-0	+0	-3
30-49 jaar	-1	-1	+2	-0	+3
≥ 50 jaar	-16	-7	-4	+0	-1
naar opleidingsniveau					
laag	-9	-9	-13	-11	-11
midden	+7	+6	-2	-6	-1
hoog	+15	+15	+15	+20	+6

Bron: SCP (SIM'06)

8.6 Slotbeschouwing

De huidige economische recessie laat ongetwijfeld haar sporen na in het vrijwilligerswerk, maar hoe die effecten precies uitwerken, is niet zo duidelijk. Dat zal onder andere afhangen van de omvang en duur van de recessie en de vormen van vrijwillige inzet. Het is goed denkbaar dat menig vrijwilliger op zoek gaat naar een baan of bereid is zijn betaalde werkkring uit te breiden, omdat het gezinsbudget of de subsidie op de vrijwilligersactiviteiten onder druk komt te staan. Mensen bezuinigen op contributies of donaties, sponsors schroeven hun bijdragen terug en gemeenten houden hun subsidiebeleid nog eens tegen het licht, waardoor de financiële positie van veel verenigingen ondergraven kan worden. Anderzijds groeit door de economische teruggang het reservoir aan personen zonder betaalde baan, die in principe tijd kunnen vrijmaken voor vrijwillige inzet, al is het maar tijdelijk. Dit soort uitwaaiereffecten, waarbij de economische malaise zich ook manifesteert op het maatschappelijk middenveld, kunnen verschillend uitwerken, al naargelang het aspect of het terrein van maatschappelijke inzet. We geven hiervan twee voorbeelden. De recessie van het begin van de jaren tachtig ging gepaard met het stokken van de sterke groei van de sportsector, en een dergelijk scenario is ook nu niet ondenkbaar volgens het W.J.H. Mulier Instituut. Het instituut becijferde in maart 2009 dat een op

de vijf sporters overweegt op zijn lidmaatschap te bezuinigen, dat 2400 verenigingen (9%) aangeven eind dit jaar niet meer financieel gezond te zijn, en dat een derde van de sportverenigingen een substantiële afname van de inkomsten uit sportsponsoring verwacht.¹⁵ In dezelfde maand voerde ook Movisie een onderzoek uit, niet gericht op leden, beoefenaren en verenigingen in de sportwereld, maar gebaseerd op een enquête onder vrijwilligerscentrales. De belangrijkste conclusie was dat zowel de vraag naar vrijwilligers als de bereidheid tot het doen van vrijwilligerswerk duidelijk toenam onder invloed van de economische crisis. Deze conclusie werd bevestigd in een herhalingsonderzoek in juli 2009.¹⁶

In dit hoofdstuk is nagegaan hoe het gesteld is met de betrokkenheid bij de politiek, bij maatschappelijke organisaties en bij mede-Nederlanders. Dat gebeurde op basis van gegevens die zijn verzameld bij zowel individuele burgers als organisaties op het maatschappelijk middenveld. De hier behandelde cijfers laten geen empirische conclusies toe over relaties met de huidige recessie. De gegevensverzameling dateert immers steeds van vóór de kredietcrisis en is ook niet gerelateerd aan eerdere economische getijdenwisselingen. Wel leren de cijfers dat, vergeleken met andere Europese landen, in ons land gesproken kan worden van een grote politieke belangstelling en wijd verbreide geneigdheid tot vertrouwen in anderen. Nederlanders zijn massaal aangesloten bij organisaties en zijn ook in groten getale bereid tot het geven van geld of tijd hieraan en aan goede doelen. Op het persoonlijke vlak zijn ze in overgrote meerderheid redelijk tevreden over de kwaliteit van hun sociale relaties.

Toch is de Nederlandse *civil society* niet een zorgeloze wereld, waarin eenvormig en tevreden de goede oude tijd wordt gememoreerd. Recente ontwikkelingen doorkruisen dat beeld, en al langere tijd vertonen sommige bevolkingsgroepen een hardnekkige distantie. Het aantal Nederlanders dat niet is aangesloten bij een organisatie, neemt sinds halverwege de jaren negentig gestaag toe, en die afnemende organisatiegraad manifesteert zich over een breed front: in de politiek, de arbeidswereld, het onderwijs en de vrijetijdssfeer (sport, hobby, amateurkunst, vrouwenbonden, jeugdverenigingen). Het totaal van bijdragen aan goede doelen daalde sinds 2003 van ruim 4,9 miljard euro naar nog geen 4,3 miljard euro, voornamelijk door de fors slinkende donaties van bedrijven. Laagopgeleiden en de lage-inkomensgroepen geven blijk van beduidend minder vertrouwen in medeburgers, een geringere politieke belangstelling en veel minder maatschappelijk activisme dan mensen met meer economisch en intellectueel kapitaal. Qua sociaal kapitaal ziet het er niet veel beter uit: vooral werklozen en arbeidsongeschikten vertonen vaak tekenen van sociaal isolement en zijn naar verhouding weinig bij maatschappelijke organisaties aangesloten, waarmee ze in potentie ook moeilijker te bereiken zijn voor beleid dat is gericht op het doorbreken van achterstanden en maatschappelijke vervreemding. Niet het sociale isolement, maar wel de naar verhouding geringe maatschappelijke deelname vinden we daarnaast ook bij niet-westerse allochtone groepen, en ook daar vooral bij de laagst opgeleiden.

Noten

- 1 Zie voor de gevolgen op diverse terreinen van vrijwillige inzet verder bijvoorbeeld Dekker en De Hart (2007, 2009).
- 2 Zie Pichler en Wallace (2007) voor een uitvoeriger analyse van dit databestand. Zij besteden behalve aan het formele sociaal kapitaal van verbondenheid met organisaties, ook aandacht aan het informele sociale kapitaal van vriendennetwerken en informele hulp. Nederland heeft veel van beide. Het internationaal betrouwbaar meten van organisatieidmaatschappen en -activiteiten blijkt overigens lastig te zijn (afhankelijk van de exacte vraagstelling, worden zeer uiteenlopende frequenties gemeten). Een grote aanhang voor maatschappelijke organisaties in Noordwest-Europa wordt echter altijd gevonden (zie o.a. Dekker 2009; Van Ingen 2009; Van der Meer 2009).
- 3 Van de eerste verkiezingen in 1979 in de toenmalige negen lidstaten, tot de laatste verkiezingen van juni 2009 in de huidige 27 lidstaten, is de opkomst van de Europese kiesgerechtigde bevolking afgenomen van 62% tot 43% (via 59% in 1984, 58% in 1989, 57% in 1994, 50% in 1999 en 45% in 2004). In Nederland verliep het opkomstpercentage van 58% in 1979 via 50% in 1984, 47% in 1989, 36% in 1994, 30% in 1999 en 39% in 2004, naar 37% in 2009.
- 4 Zie CPB/SCP (2009: 39-52), ook voor verdere analyses van de achtergronden van opkomst en de afstand tussen Europese voorkeuren van de kiezers en de gepercipiëerde voorkeuren van de partijen van hun voorkeur.
- 5 Bij de bijdrage van bedrijven gaat het niet alleen om giften, maar ook om sponsoring.
- 6 Het is niet uit te maken in hoeverre de toegenomen steun voor de stelling voortkomt uit een sterker verlangen naar leiderschap, een sterkere afkeer van bureaucratische wetten en instellingen, of uit een afnemende gevoeligheid voor de autoritaire toon van de formulering. Interessant is dat de voorkeur voor sterke leiders niet kleiner, maar wat groter is bij mensen die op het eerste gezicht voor meer democratie zijn. Zo is in 2009 van de mensen die voor meer inspraak zijn, 60% voor sterke leiders, tegenover 47% van de mensen die niet voor meer inspraak zijn; en zo wil van degenen die voor de direct gekozen burgemeester zijn, 58% sterke leiders, tegenover 49% van degenen die niet voor de gekozen burgemeester zijn; en zo wil van degenen die voor het referendum zijn 56% een sterke leider, tegenover 53% van degenen die niet daarvoor zijn. Waarschijnlijk komen de voorkeuren voor meer bevolkingsinvloed en voor sterke leiders voor een deel beide voort uit (populistisch?) wantrouwen tegenover het bestaande systeem en de zittende politici.
- 7 Dubbellidmaatschappen dragen bij aan overschatting van het aantal leden, maar er zijn ook argumenten die doen veronderstellen dat de genoemde aantallen niet te hoog zijn. Onderzoek leert bijvoorbeeld dat twee keer zoveel mensen opgeven lid van Natuurmonumenten te zijn als het werkelijke ledental bedraagt, hetgeen blijkt terug te voeren op gezinslidmaatschappen. De Vroege Vogels-gegevens zijn bovendien alleen bij landelijke organisaties verzameld; plaatselijke verenigingen (waarbij veel meer Nederlanders zijn aangesloten) blijven buiten beschouwing (vgl. <http://vroege-vogels.vara.nl>).
- 8 Er is een onderscheid gemaakt tussen bevindelijk en orthodox gereformeerde kerken. De eerste groep interpreteert het geloof eerst en vooral vanuit de existentiële ervaring van een direct ingrijpen van God in het persoonlijk leven. Bevindelijken hebben doorgaans een sterke reserve tegenover de wereld, de politiek, de cultuur (wereldmijding in plaats van wereldwijding). Orthodox wil zeggen dat men het geloof primair beschouwt als het volledige onderschrijven van een bepaalde geloofsbelijdenis.

- Bij orthodoxie kan men denken aan de door de eeuwen heen steeds weer oploaiende strijd tussen preciezen en rekkelijken, die niet zelden uitliep op kerksplitsingen.
- 9 Stoffels' schatting is gebaseerd op de percentages gelovigen in de landen van herkomst. Geschat volgens dezelfde methode ligt het aantal moslims in ons land rond de 1 miljoen.
 - 10 Sinds 1997 zijn abonnees op omroepbladen niet meer automatisch lid van een omroepvereniging. Zij moeten door middel van een wilsverklaring aangeven ook lid te willen worden.
 - 11 We geven in deze en volgende tabellen geen significantieaanduidingen, maar om een idee te krijgen: bij sekse zijn verschillen in de deelname aan vrijwilligerswerk en collectieve actie niet significant ($< 0,05$), maar de andere verschillen wel.
 - 12 We gaan hier verder niet in op geschoonde effecten en combinaties van kenmerken, maar zie voor vrijwilligerswerk bijvoorbeeld Dekker en De Hart (2009: 32-36).
 - 13 De hier gebruikte data over sociale contacten zijn juist met het oog op de mate van vermenging van allochtonen en autochtonen geanalyseerd, om iets te kunnen zeggen over sociaal-culturele integratie (Dagevos et al. 2007).
 - 14 Zie Dekker (2008), ook voor verdere kwantitatieve analyses van achtergronden. Pels (2009) biedt meer informatie over organisatorische ontwikkelingen, alsook een toekomstverkenning.
 - 15 www.verenigingsburo.nl/newsletter/index.php?id=176&soort=Nieuwsbrief&bid=45 (geraadpleegd op 10-8-2009).
 - 16 www.nov.nl/onderwerpen/vrijwillige_inzet/docs/Gevolgen%20kredietcrisis%20voor%20het%20vrijwilligerswerk.pdf en [www.nvdo.nl/nvdo/nvdowbwebroom.nsf/cf0c7df65f3c5feac1256bae004dbboe/id11c09a0e9739a2c12575f90023c827/\\$FILE/20090720%20Gevolgen%20Kredietcrisis.pdf](http://www.nvdo.nl/nvdo/nvdowbwebroom.nsf/cf0c7df65f3c5feac1256bae004dbboe/id11c09a0e9739a2c12575f90023c827/$FILE/20090720%20Gevolgen%20Kredietcrisis.pdf) (geraadpleegd op 10-8-2009).

Literatuur

- Becker, J. en J. de Hart (2006). *Godsdienstige veranderingen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Berg, E. van den en J. de Hart (2008). *Maatschappelijke organisaties in beeld*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Bernts, T., G. de Jong en H. Yar (2006). Een religieuze atlas van Nederland. In: W.B.H.J. van de Donk, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee en R.J.J.M. Plum (red.), *Geloven in het publieke domein* (p. 89-138). Amsterdam: Amsterdam University Press/Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Bernts, T., G. Dekker en J. de Hart (2007). *God in Nederland 1996-2006*. Kampen: Ten Have.
- Breedveld, K., C. Kamphuis en A. Tiessen-Raaphorst (red.) (2008). *Rapportage sport 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2008/25).
- Broek, A.P. van den (2004). *Ieder hoorde zijn eigen taal*. Amsterdam: Raad van Kerken in Nederland/Samen Kerk in Nederland.
- CBS (2009). *Religie aan het begin van de 21^e eeuw*. Den Haag/Heerlen: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- CPB/SCP (2006). *Divers Europa. Europese verkenning 4*. Den Haag: Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel Planbureau.
- CPB/SCP (2009). *Strategisch Europa. Europese verkenning 7*. Den Haag: Centraal Planbureau/Sociaal en Cultureel planbureau.
- Dagevos, J., R. Schellingerhout en M. Vervoort (2007). Sociaal-culturele integratie en religie. In: J. Dagevos en M. Gijsberts (red.), *Jaarrapport integratie 2007* (p. 163-190). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. (2008). *Civil society*. In: A. van den Broek en S. Keuzenkamp (red.), *Het dagelijks leven van allochtone stedelingen* (p. 78-100). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. (2009). *De civil society vergeleken*. In: G. Buys, P. Dekker en M. Hooghe (red.), *Civil society. Tussen oud en nieuw* (p. 73-93). Amsterdam: Aksant.
- Dekker, P. en J. de Hart (2007). *Toekomstverkenning vrijwillige inzet 2015*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. en J. de Hart (2009). *Vrijwilligerswerk vanuit de civil society*. In: P. Dekker en J. de Hart (red.), *Vrijwilligerswerk in meervoud. Civil society en vrijwilligerswerk 5* (p. 17-31). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., J. de Hart en E. van den Berg (2004). *Democratie en civil society*. In: *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004* (p. 181-221). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Donk, W.B.H.J. van de, A.P. Jonkers, G.J. Kronjee en R.J.J.M. Plum (red.) (2006). *Geloven in het publieke domein. Verkenningen van een dubbele transformatie*. Amsterdam: Amsterdam University Press/Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- Euser, H., K. Goossen, M. de Vries en S. Wartena (red.) (2006). *Migranten in Mokum*. Amsterdam: Vrije Universiteit.
- Eijnatten, J. van, en F.A. van Lieburg (2005). *Nederlandse religiegeschiedenis*. Hilversum: Verloren.
- Ferrier, K. (2002). *Migrantenkerken*. Kampen: Kok.
- Hart, J. de (1999). *Langetermijntrends in lidmaatschappen en vrijwilligerswerk*. In: P. Dekker (red.), *Vrijwilligerswerk vergeleken* (p. 33-68). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/VUGA.
- Ingen, E. van (2009). *Let's come together and unite* (proefschrift). Tilburg: Universiteit van Tilburg.

- Knippenberg, H. (1992). *De religieuze kaart van Nederland*. Assen/Maastricht: Van Gorcum.
- Meer, T. van der (2009). *States offreely associating citizens* (proefschrift). Nijmegen: Radboud Universiteit.
- Pels, T. (2009). De vrijwillige inzet van nieuwe Nederlanders. In: P. Dekker en J. de Hart (red.), *Vrijwilligerswerk in meervoud* (p. 130-152). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Pichler, F. en C. Wallace (2007). Patterns of formal and informal capital in Europe. In: *European Sociological Review*, jg. 23, nr. 4, p. 423-435.
- Schnabel, P. (red.) (1999). *Individualisering en sociale integratie*. Nijmegen: SUN/Nederlands Gesprekscentrum.
- Schnabel, P. (2000). Vergroting van maatschappelijke cohesie door versterking van de sociale infrastructuur. Probleemverkenning en aanzet tot beleid. In: R.P. Hortulanus en J.E.M. Machielse (red.), *In de marge. Het sociaal debat, deel 1* (p. 21-34). Den Haag: Elsevier.
- Schnabel, P. en J. de Hart (2008). Sociale cohesie. In: P. Schnabel, R. Bijl en J. de Hart (red.), *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008* (p. 8-29). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schuyt, Th. en B. Gouwenberg (red.) (2007). *Geven in Nederland 2007*. Amsterdam: Reed Business.
- Schuyt, Th.N., B.M. Gouwenberg en R.H.F.P. Beckers (red.) (2009). *Geven in Nederland 2009*. Amsterdam: Reed Business.
- SCP (2000). *Nederland in Europa. Sociaal en cultureel rapport 2000*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wijsen, F. (2003). 'Op zondag willen wij onszelf zijn...' In: C. Hermans (red.), *Is er nog godsdienst in 2050?* (p. 92-111). Budel: Damon.

9

**Cultuur, media, sport,
recreatie en toerisme**

9 Cultuur, media, sport, recreatie en toerisme

Andries van den Broek, Jos de Haan, Frank Huysmans en Annet Tiessen-Raaphorst

- De vrije tijd beslaat niet alleen een kwart van het leven, maar is de afgelopen decennia ook een steeds belangrijker aspect van de leefsituatie geworden.
- Er is een groeiende toeloop naar populaire muziek en cabaret. De belangstelling voor gecanoniseerde cultuur is stabiel. Kunstbeoefening in de vrije tijd kende een lichte groei, dankzij de opkomst van kunstzinnige activiteiten op de pc.
- Binnen de tijd die mensen aan media besteden, verschuift de aandacht van gedrukte en audiovisuele media naar internet. Jongeren keren televisie en beeld dragers in sterkere mate de rug toe dan ouderen.
- Steeds meer volwassenen bewegen voldoende, jongeren blijven echter achter bij die trend. Sportdeelname stijgt, maar het lidmaatschap van sportverenigingen stijgt niet mee.
- Recreatieterreinen raken uit de gratie, het bezoek daaraan daalde van 47% in 1995 naar 38% in 2007.
- Overheidsbijdrage aan cultuur lijkt op brede steun te kunnen rekenen, maar die steun kalft af zodra zij afgezet wordt tegen overheidsbijdragen op andere beleidsvelden.
- Geaccumuleerde non-participatie aan cultuur, sport en recreatie treft men vooral aan onder mensen met een laag inkomen, laagopgeleiden, allochtonen, ouderen en mensen met een beperking. Die groepen zijn ondervertegenwoordigd onder degenen met een breed vrijetijds-repertoire..
- Europees gezien kent Nederland een grote aandelen mensen die culturele evenementen bezoeken, zelf in de vrije tijd een kunst discipline beoefenen, aan sport doen, een internet aansluiting hebben en regelmatig internet gebruiken.

9.1 Vrije tijd: een kwart van het leven

Een niet onaanzienlijk deel van het leven bestaat uit vrije tijd. Een week telt 168 uur; in een doorsnee werkweek bestaat ruwweg de helft daarvan uit slaap en persoonlijke verzorging, een kwart uit verplichtingen (kinderverzorging, huishouden, werk en opleiding) en een kwart uit vrije tijd. Uiteraard liggen deze verhoudingen niet voor iedereen gelijk. Of beter gezegd: men heeft niet in alle fases van de levensloop evenveel vrije tijd. Zo legt bij tweeverdieners met jonge kinderen de combinatie van verplichtingen meer beslag op de tijd dan bij gepensioneerden, die over de meeste vrije tijd beschikken. Niettemin bestaat door de bank genomen minstens een kwart van het leven uit vrije tijd. Daarmee is de vrije tijd een belangrijk deel van de leefsituatie. Bovendien is de besteding ervan voor mensen steeds belangrijker geworden. Wellicht de fraaiste illustratie daarvan is de toegenomen vermelding van de vrijetijdsbeste-

ding in contactadvertenties (Zeegers 1990). Volstond in de jaren vijftig een bondige vermelding van geslacht, religie en inkomen ('N. jongeman, R.K., m. vaste positie, 28 jr., z.k.m. net meisje, 25-27 jr.'). In latere decennia werden contactadvertenties persoonlijker en werden ook de vrijetijdsvoorkeuren er breed in uitgemeten ('Jeugd., sl. vrouw, 35 jr., geen kind., werkend, gevoelig. Houdt o.a. van lit., moderne vormg. archit., reizen, fietsen, steden, natuur'). Ook de groeiende vrijetijdsmarkt illustreert het belang van de vrije tijd.

De vrijetijdsbesteding is een breed terrein. In kort bestek zullen hier vier aspecten van dit deel van de leefsituatie de revue passeren: cultuur (§ 9.2), media (§ 9.3), sport (§ 9.4) en toerisme en recreatie (§ 9.5). Aan de orde komen steeds ontwikkelingen in beleid, aanbod en participatie, met een nadruk op het laatste. Om de Nederlandse situatie in Europees perspectief te bezien, worden van cultuur, media en sport ook Europese participatiegegevens gepresenteerd. De vigerende beleidsdoelstellingen worden niet in een aparte paragraaf vermeld, maar aan het begin van iedere afzonderlijke paragraaf. Er bestaat namelijk geen vrijetijdsbeleid; wel is er beleid op onderdelen van de vrije tijd, zoals cultuurbeleid en sportbeleid. Rode draad in dat beleid is het stimuleren van activiteiten die als waardevol gelden en waarin de markt, naar men veronderstelt, onvoldoende voorziet. Waar mogelijk wordt ingegaan op het belang dat men aan deze activiteiten en aan daarop gericht beleid hecht. Het hoofdstuk besluit met een analyse van patronen van deelname en niet-deelname aan deze vrijetijdsactiviteiten (§ 9.6).

9.2 Cultuur

Volgens de wet op het specifiek cultuurbeleid dient de bewindspersoon met cultuur in de portefeuille voorwaarden te scheppen voor het in stand houden, ontwikkelen, sociaal en geografisch spreiden of anderszins verbreiden van cultuuruitingen, waarbij overwegingen van kwaliteit en verscheidenheid leidend zijn. Volgens dezelfde wet bericht die bewindspersoon het parlement minstens eens in de vier jaar over de hoofdlijnen van het cultuurbeleid. Minister Plasterk deed dat in de notitie *Kunst van leven* (OCW 2007), waarin cultuurparticipatie, samen met excellentie en innovatie, tot de kerndoelstellingen behoort. De aandacht voor amateurkunst is in deze notitie prominenter dan in eerdere cultuurnota's. Iets eerder al werden cultuurparticipatie in het algemeen en amateurkunstbeoefening in het bijzonder expliciet genoemd in het coalitieakkoord *Samen werken, samen leven*. Daarin werden de doelstellingen van cultuurbeleid breder gezien: 'Cultuurbeleid draagt bij aan sociale samenhang en aan een vitale economie. Een rijk cultureel leven is een bron van creativiteit en versterkt het internationale vestigingsklimaat. Het is essentieel bij het creëren van trots en gemeenschapsgevoel in onze samenleving.'

Het aantal mogelijkheden om iets aan cultuur te doen is groot. Zo groot en wijd verspreid, dat het precieze aantal mogelijkheden om tentoonstellingen te zien, uitvoeringen bij te wonen of zelf cultureel actief te zijn niet exact bekend is.

Het aantal musea vertoonde tot 1997 lange tijd een groei, hoewel tellingen bemoeilijkt worden door definitieveranderingen. Volgens de huidige museumdefinitie van het CBS daalde het aantal musea sindsdien, van 942 in 1997 naar 775 in 2004. Het aantal door musea georganiseerde tentoonstellingen piekte in 1999 met 2249, om terug te zakken tot 2041 in 2005 (CBS StatLine).

Cijfers van de Vereniging van Schouwburg- en Concertgebouwdirecties (VSCD 2008) geven van 1996 tot 2007 een groei te zien in aantallen leden (124 resp. 155), zalen bij die leden (205 resp. 279), stoelen in die zalen (105.000 resp. 132.000) en aantallen voorstellingen (27.000 resp. 39.000). Een totaalbeeld is daarmee echter niet gegeven; volgens een schatting van de VSCD beslaat de beschikbare informatie 60% van het aantal voorstellingen van podiumkunst. Een CBS-telling laat andere getallen zien (CBS StatLine), maar ook die tonen een groeitrend. Over poppodia zijn geen goede trendgegevens bekend.

De mogelijkheden om zelf een kunstdiscipline te beoefenen zijn velerlei. Bij de centra voor de kunsten volgden in 2003 425.000 mensen les in een kunstdiscipline; in 1997 waren dat er 379.000. Het aantal lessen en cursisten in verenigingen, volksuniversiteiten, afstandsonderwijs enzovoort is onbekend.

Het totale aantal bioscoopzalen bedroeg in 2007 630, tegenover 596 in 2002, een groei van 5,7%. In die zalen daalde in dezelfde periode het aantal stoelen van 109.700 naar 106.100 (European Audiovisual Observatory 2008: 19-20). Een groter aantal zalen, die gemiddeld kleiner zijn, geeft distributeurs de mogelijkheid om tegelijkertijd grotere aantallen films te vertonen voor kleinere publieken, hetgeen de diversiteit in het aanbod in principe ten goede komt.

De deelname aan culturele activiteiten is aanzienlijk, maar omvat lang niet de gehele bevolking. Sinds 1995 is er sprake van ofwel consolidatie ofwel lichte groei van de deelnamecijfers (tabel 9.1; zie Van den Broek et al. 2009 voor meer details over de culturele belangstelling in Nederland). Het bereik van musea in Nederland nam toe van 35% in 1995 tot 41% in 2007. Bij elk type museum groeide het aandeel bezoekers sinds 1995, behalve bij de volkenkundige. Ook het aandeel bezoekers van podiumvoorstellingen steeg in die jaren, van 48% naar 53%. Die groei betreft uitsluitend het lichtere segment: popmuziek (incl. musicals) en cabaret. Het bereik van toneel en ballet bleef gelijk, dat van klassieke muziek ligt in 2007 wat lager dan in 1995. Cinematografische voorstellingen kenden een groeiend publiek, eerst vooral in de bioscoop en recentelijk vooral in het filmhuis. Velen beoefenen in hun vrije tijd zelf een kunstdiscipline (bv. zang, muziek, toneel, tekenen, boetseren, film/fotografie). Het aandeel mensen dat in de vrije tijd een kunstdiscipline beoefent, is gegroeid. Die groei deed zich overigens uitsluitend voor bij het creatief (multi)mediagebruik, eerst door een groeiende populariteit van fotografie en filmen, later door de opkomst van digitale beeldbewerking op de pc.

Tabel 9.1

Deelname aan culturele activiteiten in de 12 maanden voorafgaand aan de enquête, bevolking van 6 jaar en ouder, 1995-2007 (in procenten)

	1995	1999	2003	2007
bezoek aan musea (totaal)	35	37	38	41
historische musea	20	-	21	23
musea voor beeldende kunst	17	-	20	20
volkenkundige musea	8	-	9	8
natuurhistorische musea	11	-	13	13
techniekmusea	6	-	7	8
andere musea	12	-	14	18
bezoek aan podia (totaal)	48	50	51	53
toneel	26	28	26	27
ballet	4	4	5	5
klassieke muziek	17	15	14	14
popmuziek	25	28	31	34
cabaret	11	13	13	15
cinema	49	54	57	56
bioscoop	48	53	56	55
filmhuis	6	6	9	10
kunstbeoefening (totaal) ^a	38	42	46	44
muziek	20	24	21	21
theater	5	8	5	4
beeldende kunst	23	26	25	23
(multi)media ^b	7	10	15	14

- = geen gegevens

a In 2003 en 2007 incl. grafisch werk op de computer als onderdeel van de kunstdiscipline (multi)media; in alle jaren zonder creatief schrijven en dans.

b Bij foto en film werd in de vraagstelling vermeld dat het niet om familie- of vakantiekiekjes ging.

Bron: SCP (AVO'95-'07)

Hoe staat de cultuurparticipatie in Nederland er internationaal gezien voor? Een internationale vergelijking is mogelijk dankzij gegevens uit een rapport van de Europese Commissie (EC 2007). De Europese cijfers geven een veel hogere schatting van de culturele belangstelling in Nederland dan onze eigen cijfers. Aangenomen dat die vertekening voor alle landen geldt, geven deze cijfers toch een betrouwbaar beeld van hoe de culturele belangstelling in Nederland zich verhoudt tot die in Europa. Die belangstelling ligt in Nederland in alle opzichten royaal boven het Europese gemiddelde. Vooral in Zuid- en Oost-Europa is er minder culturele belangstelling dan in Nederland (tabel 9.2).

Tabel 9.2

Deelname aan culturele activiteiten in Europa, in de 12 maanden voorafgaand aan de enquête, bevolking van 15 jaar en ouder, 2007 (in procenten)

	museum of galerie	historisch monument	ballet, dans, opera	theater	concert	kunst- beoefening
Nederland	62	71	26	58	56	78
Europa	41	54	18	32	37	62
Denemarken	65	76	27	40	58	79
Finland	51	63	23	48	51	82
Zweden	62	75	26	47	40	93
Bulgarije	20	30	9	21	28	21
Estland	48	63	23	49	62	87
Hongarije	39	45	16	31	31	48
Letland	47	62	21	41	59	57
Litouwen	33	51	20	27	52	44
Polen	32	48	12	18	29	38
Roemenië	27	40	8	20	28	42
Slovenië	39	60	16	36	49	68
Slowakije	40	64	16	37	37	83
Tsjechië	44	68	20	44	45	73
België	42	54	17	33	40	78
Duitsland	48	65	19	37	42	77
Frankrijk	43	54	19	23	35	80
Ierland	38	51	13	33	49	59
Luxemburg	54	64	27	40	53	84
Oostenrijk	39	50	18	42	43	66
Verenigd Koninkrijk	49	61	20	41	53	73
Cyprus	25	35	10	25	29	53
Griekenland	25	33	12	30	21	39
Italië	34	49	20	26	31	51
Malta	34	47	28	25	32	51
Portugal	24	35	9	19	23	27
Spanje	38	50	12	25	34	46

Bron: EC (2007)

Steevast blijkt, voor zowel Nederland als elders in Europa, dat de culturele belangstelling verband houdt met leeftijd en het behaalde onderwijsniveau. Voor alle Europeanen geldt dat jongeren meer culturele belangstelling aan de dag leggen dan ouderen, en beter opgeleide mensen meer dan mensen met minder opleiding.

De constatering dat grote delen van de bevolking culturele activiteiten ontplooiën, zegt echter nog niets over het belang dat men aan die activiteiten toekent, noch over de taak die men daarin voor de overheid ziet weggelegd. Het blijkt dat cultuur in de directe woonomgeving niet erg belangrijk wordt gevonden (tabel 9.3). Wel acht men het van belang dat de overheid cultuur ondersteunt; dit is het meest het geval ten aanzien van erfgoed (75% belangrijk), maar ook van kunsten (63%) en media (60%). Kunstenaars moeten vooral ‘mooie dingen maken’ (74% mee eens) en ‘doen wat ze willen’ (65%); ‘voor verstrooiing zorgen’ wordt minder als voornaamste taak gezien (29%), en ‘de wereld verbeteren’ het minst (25% mee eens, maar ook 39% mee oneens). Eventuele overheidssteun voor de kunsten zou niet het experimentele of het traditionele moeten benadrukken, maar beide in gelijke mate moeten omvatten.

Tabel 9.3

Meningen over diverse cultuuronderwerpen, bevolking van 15 jaar en ouder, 2007 (in procenten)

	heel on- belangrijk	onbelang- rijk	neutraal	belangrijk	heel belangrijk
hoe belangrijk vindt u het te wonen in de nabijheid van					
museum, schouwburg en/of concertgebouw	18	30	32	15	4
architectuur	19	32	33	13	3
historische omgeving	16	28	33	18	5
hoe belangrijk vindt u het dat de overheid ... ondersteunt					
media (omroep, kranten, tijdschriften, boeken)	4	9	26	44	16
erfgoed (historische musea, monumenten, historische centra)	2	5	18	44	31
kunsten (kunstmusea, theater, muziek)	4	8	27	44	19
	helemaal mee oneens	mee oneens	neutraal	mee eens	helemaal mee eens
kunst en kunstenaars moeten vooral					
doen wat ze willen	5	8	22	36	29
mooie dingen maken	2	4	20	46	28
voor verstrooiing zorgen	11	21	39	21	8
de wereld verbeteren	15	24	36	16	9
als de overheid kunsten ondersteunt, dan					
	alleen traditi- onele kunst	vooral traditi- onele kunst	neutraal	vooral experi- mentele kunst	alleen experi- mentele kunst
	8	16	74	2	1

Bron: SCP (AVO'07)

Het is bekend dat men snel geneigd is het belang van iets te overschatten, wanneer dat 'iets' niet hoeft te worden afgezet tegen andere, belangrijke zaken. Geld en tijd kunnen echter maar één keer besteed worden, zodat men in de praktijk dikwijls moet kiezen. In eerder onderzoek is mensen al eens gevraagd naar het belang van een twaalfstal aspecten van de directe woonomgeving; daartoe behoorden, naast cultuur en erfgoed, ook veiligheid, winkels, groen en scholen. Culturele voorzieningen en historisch karakter sloten toen de rij, op de plaatsen 10 en 12 (Van den Broek et al. 2005: 26-28). Recentelijk heeft het SCP in het Continu onderzoek burgerperspectieven (COB) burgers gevraagd om van 17 beleidsvelden aan te geven of zij vinden dat de rijksoverheid daar (veel) minder of (veel) meer geld aan zou moeten besteden. Voor cultuur ('stimuleren van kunst en cultuur') is de uitkomst dat het een van de twee beleidsterreinen is waaraan men bij uitstek minder geld wil uitgeven. Alleen 'bijdragen aan internationale militaire missies en conflictbeheersing' werd als nog geliefder mogelijkheid tot bezuinigen aangemerkt (Dekker et al. 2008). Het belang dat men toekent aan overheidssteun voor cultuur en media, smelt blijkbaar als sneeuw voor de zon zodra keuzes gemaakt moeten worden.

9.3 Media, informatie en communicatie

Overheidsbeleid op het gebied van media, informatie en communicatie raakt alle onderdelen van het communicatieproces: de zender, de boodschap, de distributiekanaalen, de ontvangers en zelfs de (mogelijke) gevolgen van mediagebruik voor die ontvangers. Omdat media, informatie en communicatie met veel maatschappelijke domeinen zijn verweven, is mediabeleid ook deels cultuurbeleid, deels economisch beleid en deels technologie/infrastructuurbeleid. De overheid bewaakt en ordent het speelveld, financiert en coördineert publieke omroepen op nationaal, regionaal en lokaal niveau en stuurt zo de pure marktwerking bij, opdat waarden als pluriformiteit en toegankelijkheid niet in het gedrang komen.

De nieuwe Mediawet, die eind 2008 is gepubliceerd, heeft als voornaamste doel beperkingen weg te nemen die klassieke massamedia als omroep en dagbladuitgevers belemmeren om hun activiteiten uit te breiden in het digitale domein. Wel worden er nog steeds beperkingen gesteld aan de werking van de vrije markt. Meest in het oog springt de formulering van een publiekemediaproject (artikel 2.1), die de mogelijkheid biedt om binnen de Richtlijn van de Europese Unie, naast het commerciële domein, een publiek mediadomein in stand te houden.

De suboptimale werking van de vrije markt komt in deze tijden van recessie vooral tot uiting in de wereld van de dagbladen. Bovenop de al jaren geleidelijk dalende oplagen komt een forse krimp in de advertentie-inkomsten. Aangezien online kranten nog altijd niet of nauwelijks geld opleveren, is de zoektocht naar een nieuw bedrijfsmodel ineens urgent geworden. Een onlangs ingestelde commissie heeft recentelijk voorstellen gedaan over de beste manier om innovatie in de dagbladwereld te stimuleren (commissie-Brinkman 2009).

Het media-aanbod kenmerkt zich door expansie en convergentie. Wereldwijd groeit de productie van informatie (in ruime zin) van jaar tot jaar sterk. Schattingen lopen uiteen van een groei met 30% per jaar, wat een verdubbeling van de totale hoeveelheid informatie in drie jaar betekent (Lyman en Varian 2003), tot zelfs een vertienvoudiging in vijf jaar tijd (IDC 2008). Op het gebied van de traditionele massamedia is de groei minder sterk, maar speelt vooral convergentie – het naar elkaar toegroeien in het digitale domein van de voorheen technologisch en bedrijfsmatig gescheiden werelden van gedrukte media en radio- en televisieomroep.

Het terrein van media, informatie en communicatie is met dit alles zonder twijfel een van de meest veranderlijke in de maatschappij van vandaag. Dat doet de actualiteitswaarde van onderzoek ernaar snel verminderen. Daarom zijn, voor het in beeld brengen van recente ontwikkelingen, de langjarige SCP-metingen in tabel 9.4 aangevuld met gegevens uit andere bronnen. Deze zijn niet geheel vergelijkbaar met die uit het SCP-onderzoek, maar ze geven niettemin een indruk.

In grote lijnen laat tabel 9.4 een beeld zien van een snelle opkomst van het internet, die hand in hand gaat met een geleidelijke afkalving van de oudere media. De terugloop van het lezen van kranten, tijdschriften en boeken begon al ruim voor de opkomst van het internet als thuismedium. Het boeken lezen lijkt zich de laatste jaren wat te stabiliseren. Tegenover een nog immer dalende boekenuitleen bij de openbare bibliotheken, staat een stijging in het aantal verkochte exemplaren. Ook aan het lezen van tijdschriften besteedden Nederlanders in 2005 minder tijd dan tien jaar eerder. Deze trend in het lezen wordt overigens niet weergegeven door de oplagecijfers. De gezamenlijke oplagen van publieks- en vaktijdschriften zijn sinds de eeuwwisseling ongeveer stabiel gebleven (www.hoi-online.nl). In krantenland is de concurrentie van het internet nog het meest voelbaar. Aan het online vermarkten van de artikelen wordt nog maar weinig verdiend, terwijl de oplagen van de gedrukte exemplaren dalen – als tenminste de gratis dagbladen buiten de berekeningen worden gehouden. Het zijn echter juist deze gratis bladen die door de economische recessie hard worden getroffen, aangezien zij voor hun inkomsten volledig afhankelijk zijn van de ingezakte advertentiemarkt.

Voor radio en televisie is het beeld wat diffuser, vooral omdat de cijferreeksen verschillende dingen laten zien. Het Tijdbestedingsonderzoek (TBO) van het SCP toonde al ruim voor 1995 een daling in het luisteren naar de radio, een trend die zich sindsdien heeft voortgezet. Het Continu luisteronderzoek (CLO), dat het naar de radio luisteren met meer precisie meet, laat een min of meer vlakke lijn zien, die zich bovendien op een veel hoger niveau bevindt. Voor het televisiekijken is er in het TBO eveneens sprake van een daling vanaf 2000. Deze kan in direct verband worden gebracht met de gestegen internettijd – de daling was het grootst onder jongeren, bij wie de stijging in het internetgebruik het sterkst was. Het Continu kijkonderzoek (CKO), bekend van de kijkcijfers, toont echter pas sinds 2006 een lichte daling.

Tabel 9.4

Media- en internetgebruik, bevolking van 0 jaar en ouder, 1995-2008

	bron	steekproef- kader	eenheid	jaar								
				1995	1999	2000	2003	2005	2006	2007	2008	
televisie- kijken	SCP (TBO)	≥ 12 jaar	uren per week hoofdactiviteit	12,4		12,4		10,8				
	SKO (CKO)	≥ 6 jaar	uren per week				21,8	22,7	23,0	21,7	21,5	
	CBS (POLs)	≥ 0 jaar	% meer dan 20 uur per week			31	32	31	31	30	29	
radio luisteren	SCP (TBO)	≥ 12 jaar	uren per week hoofd- + nevenactiviteit	13,2		10,3		9,5				
	Intomart (CLO)	≥ 10 jaar	uren per week, mrt-apr				21,6	22,6	22,6	21,6	22,8	
krant lezen	SCP (TBO)	≥ 12 jaar	uren per week hoofdactiviteit	2,0		1,8		1,5				
	CBS (POLs)	≥ 15 jaar	% leest dagelijks			63	65	62	61	58	59	
tijdschrift lezen	SCP (TBO)	≥ 12 jaar	uren per week	1,0		0,8		0,7				
boeken lezen	SCP (TBO)	≥ 12 jaar	uren per week hoofdactiviteit ^a	1,2		0,9		1,3				
	SCP (TBO)	≥ 12 jaar	% 1+ boeken ezen per maand			47		43				
	SCP (AVO)	≥ 6 jaar	% boek gelezen in afg. maand	59	59		54			55		
	SMB	boekhandels	verkochte exem- plaren (x 1 mln)						48	49	51	
	VOB/ CBS	openbare bibliotheken	uitgeleende exem- plaren (x 1 mln)	166	145	141	129	122	121	119		
internet- gebruik	SCP (TBO)	≥ 12 jaar	uren per week hoofdactiviteit	,		0,5		2,5				
	STIR (ES)	≥ 13 jaar	uren per week (surfen)								6,9	
	CBS	≥ 12-74	aantal internet- gebruikers (x 1 mln)				9,2	10,7	10,9	11,3	11,7	

a Door een wijziging in meetmethode is de stijging tussen 2000 en 2005 waarschijnlijk kunstmatig.

Bron: SCP (TBO, AVO); SKO (www.kijkonderzoek.nl, Jaarrapporten 2003-2008); CBS (POLs; www.statline.nl en www.cbs.nl, PB08-071); Continu luisteronderzoek (www.radio.nl); Stichting Marktonderzoek Boekenvak (op aanvraag); VOB (op aanvraag); CBS StatLine; STIR (www.stir.nl)

Hoewel de totale hoeveelheid aan de diverse mediumtypen bestede tijd in de periode 1995-2005 wel is veranderd, bleven de verschillen tussen bevolkingsgroepen ongeveer dezelfde (zie tabel B9.1 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl). Vooral de leeftijdsverschillen van gebruikers van het oudste en het nieuwste mediumtype, ofwel de gedrukte media en internet, springen in het oog. Internet is en blijft vooralsnog het domein van met name mannen, jongeren en hoogopgeleiden. Naar opleidingsniveau zijn de verschillen overigens wel kleiner geworden tussen 2000 en 2005. Naar sekse is dat eveneens het geval, al resteert er nog een flink verschil.

Gedrukte media zijn van oudsher het domein van hoogopgeleiden. Het is dan ook opmerkelijk dat anno 2005 laagopgeleiden evenveel tijd aan gedrukte media besteedden als hoogopgeleiden. Hierbij moet wel in het oog gehouden worden dat achter opleidingsniveau een leeftijdsverschil schuilgaat. Laagopgeleiden zijn vaker in de oudste leeftijdsgroep te vinden, die over veel meer vrije tijd beschikt dan de jongere groepen. Na statistische correctie voor dit leeftijdsverschil zijn het inderdaad hoogopgeleiden die meer tijd aan gedrukte media besteden.

Radio en geluiddragers (hier incl. mp3-spelers) hebben volgens de TBO-cijfers veel gebruikers verloren (Breedveld et al. 2006). Het sterkst is dat het geval onder jongeren, ouderen en grootstedelingen. Onder hen zijn vooral de landelijke publieke zenders en de overige zenders, waaronder de lokale en regionale, een groot aantal gebruikers kwijtgeraakt (Van den Broek et al. 2009).

Jongeren keren televisie en beelddragers in sterkere mate de rug toe dan ouderen. Het lijkt erop dat dit het spiegelbeeld is van de groeiende tijd die jongeren aan internet besteden. Ook naar opleidingsniveau werd de verdeling in kijktijd iets schever. Onder laagopgeleiden groeide de kijktijd nog iets, terwijl die onder de andere groepen licht daalde. Inwoners van de vier grote steden keken in 1995 iets meer televisie dan inwoners van minder verstedelijkte gebieden, en zijn dat blijven doen.

Beeld- en geluiddragers (in het TBO incl. mp3-spelers) hebben in het afgelopen decennium sterke concurrentie gekregen van op harde schijven en in flashgeheugen opgeslagen beeld en geluid, alsmede van *streaming* audio en video. In de TBO-meting van 2005 is de tijd die men besteedde aan het beluisteren van muziek en geluid en aan het bekijken van audiovisuele content op de pc (offline dan wel online) vooralsnog zeer gering, hoewel ook van onderrapportage sprake kan zijn geweest (zie www.tijdbesteding.nl voor cijfers en toelichting).

Vergeleken met overige Europese landen kent Nederland een sterk competitief televisielandschap. Tevens behoort Nederland, met de Scandinavische landen, tot de voorhoede wat betreft de (breedband)internettoegang in huishoudens. Maar aanbod en toegang zeggen nog weinig over daadwerkelijk gebruik. Daarvoor kijken we naar de European social survey (ESS) van 2006, die informatie geeft over het gebruik van televisie, radio, dagbladen en internet (tabel 9.5).

Tabel 9.5

Media- en internetgebruik in Nederland en Europa, bevolking van 15 jaar en ouder, 2006 (in uren per dag en procenten dagelijkse gebruikers)

	televisie (uren/dag)	radio (uren/dag)	dagbladen (uren/dag)	internet (% dagelijks)
Nederland	1,9	1,3	0,5	46
Europa ^a	1,9	1,4	0,5	28
Denemarken	1,9	1,5	0,5	50
Finland	1,7	1,2	0,7	39
Zweden	1,6	1,2	0,6	47
Bulgarije	2,4	0,8	0,5	12
Estland	2,0	1,5	0,7	38
Hongarije	1,9	1,4	0,5	16
Polen	1,8	1,6	0,4	19
Slovenië	1,5	1,6	0,5	29
Slowakije	2,0	1,8	0,5	18
België	2,0	1,6	0,4	35
Duitsland	1,9	1,4	0,6	23
Frankrijk	1,9	1,2	0,3	33
Ierland	1,9	1,8	0,8	26
Oostenrijk	1,7	1,7	0,7	37
Verenigd Koninkrijk	2,3	1,4	0,6	33
Cyprus	2,4	1,4	0,5	10
Portugal	1,9	0,9	0,4	15
Spanje	1,8	1,1	0,3	22

a Naar bevolkingsgrootte gewogen gemiddelde voor deze 19 EU-landen.

Bron: Europese Commissie (ESS'06, round 3)

Nederland kan op het gebied van dagbladen, radio en televisie met recht een middenmoter heten. De 1,9 uur televisiekijken, 1,3 uur naar de radio luisteren en 0,5 uur dagblad lezen per dag wijken niet of nauwelijks af van het (naar bevolkingsgrootte gewogen) het Europees gemiddelde. Uit het internetgebruik blijkt dat Nederlanders hun grotere toegang tot dat medium inderdaad benutten.

9.4 Sport en bewegen

Centraal in het sportbeleid van de rijksoverheid staan de doelstellingen dat meer mensen bewegen en dat meer mensen meedoen aan de maatschappij (vws 2005, 2006). De beleidsbrief *De kracht van sport* (vws 2007) borduurt voort op het coalitieakkoord *Samen werken, samen leven*. Voor het eerst zijn daarbij doelstellingen geformuleerd in percentages van de bevolking. Er worden nadrukkelijk pogingen gedaan sport te integreren in het beleid van andere departementen, zoals in het *Actieplan krachtwijken* (wwi 2007). Die samenwerking is gerealiseerd in de *Impuls brede scholen, sport en cultuur* (OCW en vws 2007) en het *Beleidskader sport, bewegen en onderwijs* (OCW en vws 2008). De diverse programma's richten zich daarbij op verschillende doelgroepen (mensen in achterstandswijken, leerlingen, werknemers) of intermediairs (sportverenigingen, scholen, werkgevers, zorgverzekeraars). Dat aan sport een meerwaarde toegekend wordt, komt duidelijk naar voren in het *Olympisch plan 2028* (NOC*NSF 2009). Het Kabinet ondersteunt dit ambitieuze plan voor de sport. Ze koppelt er ook eigen ambities aan vast om niet alleen de sport, maar ook andere terreinen ervan te laten profiteren (Kabinet 2009).

Om te sporten kan men terecht bij 9500 sportaccommodaties (tabel 9.6). Het aantal fitnesscentra en maneges groeit de laatste jaren sterk, wat voor fitness ook duidelijk terug is te zien in de deelnamecijfers (12% van de bevolking in 1995, 22% in 2007). Het totaal van de andere accommodaties blijft min of meer stabiel, mede door het multifunctionele gebruik van zalen en door de aanleg van (frequenter bruikbare) kunstgrasvelden.

Tabel 9.6

Aanbod van sportaccommodaties, 1994-2006 (in absolute aantallen)

	1994	1997	2000	2003	2006
openluchtaccommodaties	4190	4090	4040	4000	3730
overdekte accommodaties	2040	2115	2210	2160	2135
zwembaden	720	730	760	770	725
maneges	-	900	1160	1190	1460
fitnesscentra	823	951	1012	1146	1398

Bron: CBS (SO'94-'06; SZS'94-'06); KvK (2007)

Een van de beleidsdoelen is meer mensen in beweging te krijgen en inactiviteit te verminderen. In de afgelopen jaren is er inderdaad een toename geweest in het percentage volwassenen dat voldoet aan de combinorm (tabel 9.7). De combinorm houdt in dat men minimaal drie keer in de week 20 minuten intensief actief is en/of minimaal vijf dagen per week een half uur (voor jongeren een uur) matig intensief actief is.

Daarnaast is er groeiend wetenschappelijke bewijs dat intensief bewegen (waaronder sporten) van belang is voor de gezondheid (Haskell et al. 2007). Dit roept de vraag op of bewegingsstimulering zich meer op intensief bewegen moet richten.

Dezelfde aandelen mannen en vrouwen voldoen aan de combinorm, al bewegen vrouwen vaak wat minder intensief. Middelbaar opgeleiden bewegen vaker voldoende dan laag- of hoogopgeleiden en autochtonen vaker dan de allochtone bevolking (tabel B9.2 in de bijlage). Voor jongeren is de combinorm strenger dan voor volwassenen – ze moeten minimaal een uur per dag bewegen in plaats van een half uur. Echter, bij zowel de halfuur- als de uurnorm ligt het percentage normactieve jongeren lager dan dat van volwassenen.

Onvoldoende lichamelijke activiteit kost de maatschappij alleen al aan zorgkosten 907 miljoen euro per jaar (Bernaards et al. 2008). Hierbij is geen rekening gehouden met verzuimkosten, aanpassingen aan de woonomgeving en kwaliteit van leven. Het aandeel inactieve volwassenen is de afgelopen jaren gedaald, waarmee de doelstelling voor 2012 dat slechts 5% van de volwassen bevolking geen enkele dag voldoende beweging heeft, reeds bereikt is (zie verder hoofdstuk 7). Daar staat tegenover dat lichamelijke activiteit zelf ook een kostenplaatje met zich meebrengt. De directe medische kosten van sportblessures bedragen 230 miljoen euro per jaar, waarvan 30% wordt uitgegeven aan fysiotherapie en 25% aan de specialist of polikliniek (Bernaards et al. 2008). Daarnaast wordt geschat dat productieverlies, uitgedrukt in arbeidsverzuim ten gevolge van sportblessures, jaarlijks 360 miljoen euro kost. Ter vergelijking: verzuim ten gevolge van privéongevallen kost jaarlijks 700 miljoen euro (Toet et al. 2009).

Tabel 9.7

Normactiviteit en inactiviteit, ^a bevolking van 12 jaar en ouder, 2000-2007 (in procenten)

	2000/'01	2002/'03	2004/'05	2006/'07	doelstelling 2012
volwassenen ≥ 18 jaar					
voldoen aan de combinorm	52	54	61	66	70
inactief	9	9	7	5	5
jongeren van 12-17 jaar					
voldoen aan combinorm (30 minuten)	42	44	54	47	50
voldoen aan combinorm (60 minuten)	-	-	-	38	50

a Inactief houdt in dat men geen enkele dag in zomer en winter minimaal 30 minuten (voor jongeren 60 minuten) matig intensief lichamenlijk actief is.

Bron: TNO (OBIN'00/'07); VWS (2008)

Als we de grens van sportdeelname laag leggen, bij minimaal één keer in de afgelopen twaalf maanden, is de sportdeelname de laatste jaren gestegen: had in 1995 64% van de bevolking gesport, in 2007 is dat 71%. Intussen wordt in beleidsdoelstellingen een minimum van twaalf keer sporten per jaar gehanteerd, de zogenoemde RSO-norm. In SCP-veldwerk is respondenten in 2003 voor het eerst gevraagd hoeveel keer zij hebben gesport; daardoor zijn hierover geen eerdere gegevens bekend.

In 2007 voldeed 65% van de bevolking aan de RSO-norm, waarmee de doelstelling voor 2011 bijna gerealiseerd is (zie tabel 9.8). Verschillen in sportdeelname blijven bestaan tussen lager en hoger opgeleiden, tussen autochtonen en allochtonen, en tussen bewoners van verschillende wijken (zie tabel B9.3 in de bijlage). Vaak wordt gedacht dat dergelijke verschillen grotendeels verklaard kunnen worden op basis van persoonlijke factoren (attitude, sociale omgeving, motivatie om te gaan sporten), maar factoren als wijk en huishouden doen er ook toe. Vooral veiligheid en sociale cohesie spelen op wijkniveau een rol bij het gaan en blijven deelnemen aan sport (Kamphuis 2008). Wanneer mensen beginnen met sporten, zijn hun motieven veelal gezondheid, plezier of sociale contacten. Voor het blijven sporten, zijn de motieven gezondheid en de sociale contacten belangrijk (Hoekman et al. 2007).

De sportvereniging geldt als een belangrijke plek voor ontmoeting en maatschappelijke participatie. Daarom wordt veel energie en geld gestoken in het versterken van sportverenigingen, zoals via *Impuls brede scholen, sport en cultuur* (OCW en vws 2007). Dit vertaalt zich nog niet in een groeiend percentage van de bevolking dat lid is van een sportvereniging. Ook vrijwilligerswerk geldt als vorm van binding met de maatschappij. Het percentage van de bevolking dat vrijwilligerswerk verricht in een sportvereniging is stabiel en stijgt (nog) niet naar de doelstelling van 13% in 2011 (tabel 9.8).

Mensen die sporten bij een vereniging of accommodatie (tabel 9.8), vinden het belangrijk dat de trainer of instructeur deskundig, vriendelijk en behulpzaam is. Daarnaast wordt veel waarde gehecht aan schone douches en kleedruimtes. Over het algemeen is men erg tevreden over de kwaliteit van de trainer of instructeur. Over de hygiëne in de kleedruimtes is men iets minder tevreden, maar deze wordt toch nog als voldoende beoordeeld. De aanwezigheid van een horecavoorziening en het kunnen deelnemen aan competities of andere nevenactiviteiten worden minder van belang gevonden. Men is het minst tevreden met de gehanteerde prijzen (les- en contributiegelden, entreprijs of de kosten van een consumptie) en met de snelheid van de afhandeling van klachten (Lucassen en Tiessen-Raaphorst 2006).

Uit vergelijkend onderzoek, waarin gevraagd is naar deelname in de afgelopen week, blijkt het aandeel sporters in Nederlanders (52%) ruim boven het gemiddelde aandeel sporters in de Europese Unie (38%) te liggen. In Scandinavische landen doen meer mensen aan sport, in Zuid-Europa minder (EC 2004) (tabel B9.4 in de bijlage).

Tabel 9.8

Sportdeelname, lidmaatschap, vrijwilligerswerk en accommodatiegebruik, bevolking van 6-79 jaar, 2003 en 2007 (in procenten)

	2003	2007	doelstelling 2011
sportdeelname (minimaal twaalf keer per jaar)	61	65	66
lidmaatschap van een sportvereniging			
bevolking	35	34	37
sporters ^a	54	52	-
vrijwilligerswerk in de sportvereniging			
bevolking	11	10	13
sporters ^a	18	16	-
gebruik sportaccommodatie (sporters ^a)			
officiële accommodatie (zoals sportzaal, zwembad)	72	72	-
gymnastiekzaal	10	9	-
overdekte ruimte die niet uitsluitend voor sport wordt gebruikt (bv. buurthuis, dorpshuis, café)	4	4	-
in de open lucht, niet op een officieel sportterrein	52	50	-
thuis of in de tuin	8	7	-

a Minimaal twaalf keer per jaar.

Bron: SCP (AVO'03 en '07); VWS (2008)

9.5 Toerisme en recreatie

Toeristisch beleid in Nederland is in de eerste plaats economisch beleid, gericht op het aantrekken van buitenlandse toeristen en op het stimuleren van vakanties van Nederlanders in eigen land. Toerisme en recreatie vormen 3,0% van het bruto nationaal product (bnp) en omvatten 375.000 banen. De doelstelling van het toeristisch beleid is volgens de toerismebrief *Holland, meesterwerk aan het water* (EZ 2008) een combinatie van volumegroei van het inkomend toerisme (meer toeristen) en een verhoging van de klantwaarde (de gemiddelde bestedingen van specifieke doelgroepen). Op verzoek van de staatssecretaris van Economische Zaken heeft het Nederlands Bureau voor Toerisme & Congressen (NBTC) een strategisch marketingplan opgesteld om, samen met toeristische partners, in het buitenland promotieactiviteiten te initiëren, coördineren en uit te voeren. Ook het organiseren van grote internationale evenementen zou bijdragen aan het vergroten van de aantrekkelijkheid van Nederland als toeristische bestemming (NRIT 2008).

Meer dan het toerismebeleid is het recreatiebeleid gericht op de Nederlandse bevolking. Het streeft naar het realiseren van maatschappelijke doelen zoals gezond-

heid, integratie van bevolkingsgroepen, versterken van de plattelandseconomie en het vergroten van de leefbaarheid van landelijke en stedelijke gebieden (NRIT 2008: 74-86).

Het aantal logiesaccommodaties in Nederland is tussen 1995 en 2008 meer dan verdubbeld, van 3238 naar 7096. Naast de verruimde beschikbaarheid van overnachtingen is er voor de toerist in Nederland overdag een divers aanbod aan attracties beschikbaar. In de zomer trekken veel Nederlanders en buitenlanders naar de stranden, maar ook andere natuurgebieden kunnen op veel bezoekers rekenen. Daarnaast zijn de historische binnensteden in trek, niet alleen vanwege de oude gebouwen, maar ook als decor voor funshoppen en horecabezoek. Nederland is rijk aan attractieparken, festivals en andere vrijetijdsbestemmingen. Steeds meer gebieden staan in het teken van de georganiseerde pret (Metz 2002).

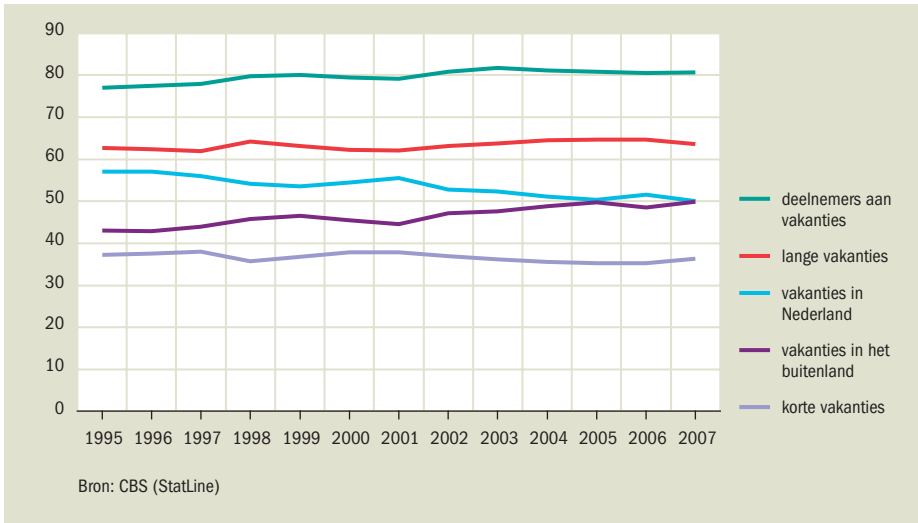
In de periode 1995-2008 steeg het aantal overnachtingen van buitenlanders van 19,7 miljoen naar 25,2 miljoen (+28%). De groei van het aantal overnachtingen in hotels, op campings en andere accommodaties kwam echter voor een nog groter deel voor rekening van de Nederlanders zelf. Het aantal overnachtingen van Nederlanders steeg van 42,2 miljoen naar 59,2 miljoen (+40%) (CBS StatLine).

In 2007 ging ruim 80% van de Nederlanders een of meerdere keren op vakantie. In 1995 lag dat aandeel, met 77%, nog iets lager (figuur 9.1). De Nederlanders die op vakantie gingen, waren samen goed voor ongeveer 35 miljoen vakanties. Het aandeel vakanties in eigen land daalde van 57% in 1995 naar 50% in 2007. In het merendeel van de gevallen (ruim 60%) betreft het vakanties van meer dan vier opeenvolgende overnachtingen ('lange vakanties' in het Continu vakantieonderzoek CVO). Gemiddeld gingen Nederlanders in 2007 2,8 keer op vakantie, iets vaker dan in 1995, toen het gemiddelde op 2,6 lag.

Niet alleen tijdens vakanties, maar ook tussendoor op vrije dagen en in het week-einde trekken Nederlanders eropuit voor uitstapjes naar (stedelijke) recreatiegebieden, bos, hei en andere (beschermde) natuurgebieden. Ook cultuurhistorische bestemmingen zijn in trek, evenals pretparken, dierentuinen en andere attractiepunten. Ten opzichte van het midden van de jaren negentig bezocht een iets groter deel van de Nederlandse bevolking in 2007 een attractiepunt (tabel 9.9). Die stijging kreeg al in de tweede helft van de jaren negentig haar beslag. Sindsdien bleef het percentage deelnemers constant. Ook het bezoek aan bezienswaardige gebouwen en oude stads- of dorpskernen werd sinds het midden van de jaren negentig iets vaker opgenomen in het programma van een vakantie, weekendtrip of dagje uit.

Figuur 9.1

Deelname aan vakanties, Nederlandse bevolking, 1995-2007 (in procenten)

Tabel 9.9

Bezoek aan diverse toeristische bestemmingen, bevolking van 6 jaar en ouder, 1995-2007 (in procenten)

	1995	1999	2003	2007
attractiepunten ^a	54	57	58	57
(beschermde) natuurgebieden	71	70	75	74
beschermde natuurgebieden ^b	35	35	.	.
bos, heide, polderlandschap of meren ^c	69	67	.	.
stadspark of stadsbos	42	41	37	41
andere aangelegde recreatieterreinen	47	43	42	38
bezienswaardig gebouw, dorp of stadsdeel	43	42	45	45

a Zoals dierentuinen en amusementsparken.
 b Tot en met 1999 had de vraag betrekking op 'beschermde natuurgebieden' zoals de Hoge Veluwe en de Kennemerduinen.; vanaf 2003 op 'natuurgebieden'.
 c Vanaf 2003 niet meer gevraagd.
 . geen gegevens.

Bron: SCP (AVO'95-'07)

Bos, hei en andere natuurgebieden trekken meer Nederlanders dan attractiepunten, bezienswaardige gebouwen en historische binnensteden. Bijna driekwart van de bevolking bezoekt jaarlijks ten minste eenmaal een natuurgebied, ongeacht of het gaat om beschermde natuurgebieden zoals de Hoge Veluwe of om gebieden zonder een beschermde status. Dit onderscheid in status is voor veel Nederlanders moeilijk

te maken; mede hierom is vanaf 2003 niet meer apart gevraagd naar beschermde natuurgebieden. De veranderde vraagstelling bemoeilijkt een vergelijking van het bezoek aan natuurgebieden in de periode 1995-2007.

Met uitzondering van een incidentele inzinking in 2003 worden stadsparken en -bossen bezocht door een constant aandeel van ruim 40% van de Nederlanders. Steeds minder mensen zeggen desgevraagd andere aangelegde recreatieterreinen te bezoeken. Of hier sprake is van een daadwerkelijke daling van dit bezoek of dat steeds minder mensen die terreinen herkennen als aangelegd gebied, is onduidelijk. Inmiddels zijn veel van de in de jaren zeventig of eerder aangelegde gebieden natuurlijke omgevingen geworden, die zonder kennis van de voorgeschiedenis moeilijk te onderscheiden zijn van andere, ook zorgvuldig onderhouden natuurgebieden.

De term 'recreatie' lijkt al evenzeer gedateerd te zijn. Van origine vooral gekoppeld aan de vrijetijdsbesteding in een groene omgeving, is de term steeds meer een containerbegrip geworden, waarin ook culturele en sportactiviteiten ondergebracht worden, evenals het bezoek aan evenementen, pretparken en festivals. Bovendien wordt steeds vaker over *leisure* gesproken. Dat betreft eveneens uithuizige vrijetijdsactiviteiten, maar dan met een nadruk op het gebruik van commerciële voorzieningen. De conceptuele verbreding van het begrip 'recreatie' leidt tot een overlap met de inhoud van de paragrafen 9.2 en 9.5 over cultuur en sport. Om deze reden is hierboven, enigszins conventioneel, de nadruk op recreatie in het groen gelegd.

9.6 Meedoen, niet meedoen en beleid

Van de 168 uur die een week telt, kan door de bank genomen circa een kwart tot de vrije tijd gerekend worden. Men kan derhalve niet aan alle vormen van vrijetijdsbesteding deelnemen, maar moet keuzes maken. Binnen de gemaakte keuzes zijn patronen van deelname te onderkennen, die erop wijzen dat individuele vrijetijdsrepertoires door meer factoren beïnvloed worden dan alleen de beschikbare tijd. Grosso modo trekken de hier onderzochte vormen van vrijetijdsbesteding meer hoogopgeleiden dan laagopgeleiden, meer jongeren dan ouderen, meer autochtonen dan allochtonen, meer mensen met een hoog dan met een laag inkomen en meer mensen zonder dan met een (ernstige) lichamelijke beperking (tabel 9.10). Een enkele uitzondering op dit algemene beeld komt later in deze paragraaf aan de orde. Primair gaat, tot besluit van dit hoofdstuk, hier de aandacht uit naar de optelling van deelname aan cultuur, sport en recreatie in de twee meest rechtse kolommen in tabel 9.10. Die optelling geeft een samenvattend beeld van de groepen die aan geen, of juist alle drie vormen van vrijetijdsbesteding deel hebben. Helaas kon mediagebruik niet in deze optelling meegenomen worden, omdat die gegevens uit een ander databestand afkomstig zijn.

Slechts een klein deel van de bevolking (7%) rapporteert cumulatieve non-participatie: geen culturele activiteiten en geen sportdeelname (meer dan twaalf keer in een jaar) en geen bezoek aan attracties of natuur- en recreatiegebieden. Omgekeerd heeft een kleine helft van de bevolking (46%) aan elk van deze drie vormen van

vrijtijdsbesteding deelgenomen. Noch de groep niet-deelnemers noch de groep met een breed vrijetijdsrepertoire vormt een evenredige afspiegeling van de bevolking. Integendeel, beide groepen zijn scheef samengesteld, waarbij ze elkaars spiegelbeeld vormen. Onder de niet-deelnemers zijn mensen met een laag inkomen, laagopgeleiden, allochtonen, ouderen en mensen met een beperking oververtegenwoordigd. Die groepen zijn juist ondervertegenwoordigd onder degenen met een breed vrijetijdsrepertoire.

In een aanvullende multivariate analyse wordt het aantal van de drie opgetelde vormen van vrijetijdsbesteding waaraan men deelheeft, ook verklaard door de in tabel 9.10 genoemde persoonskenmerken. Dan blijkt dat leeftijd (β -0,30) en opleidingsniveau (β 0,27) veruit het sterkst van invloed zijn op die deelname. Hoe jonger en hoe hoger opgeleid, des te groter het aantal vormen van vrijetijdsbesteding waaraan men deelneemt. Minder voorspellend, maar nog wel ter zake doend, is etniciteit, op enige afstand gevolgd door inkomen en beperkingen. Geslacht doet er maar in geringe mate toe, de grootte van de woonplaats in het geheel niet.

Een uitzondering op het algemene patroon is dat culturele activiteiten en mediagebruik wel een onderscheid naar sekse te zien geven, terwijl dat onderscheid in de optelling ontbrak. Cultuur en oude media trekken wat meer vrouwen dan mannen, bij nieuwe media is dat andersom. Daarbij verwijst 'oude media' naar gedrukte media (krant, tijdschrift en boek) alsmede publieke radio en publieke televisie, en 'nieuwe media' naar internet en naar commerciële radio- en televisiezenders als RTL en SBS. De ondergrens voor participatie is voor deze activiteiten wat hoger gelegd dan bij de andere activiteiten, om de percentages deelnemers niet te hoog te laten uitvallen en dus nog enige differentiatie te kunnen laten zien. Voor inkomen en etniciteit laten de gebruikte gegevens geen nadere verfijning toe.

Mannen vertonen een voorkeur voor de nieuwe media, terwijl vrouwen hun aandacht evenwichtig over de oude en nieuwe media verdelen. Laagopgeleiden zijn de meest fervente mediagebruikers, gezien hun koppositie bij beide mediaclusters (bij oude media *ex aequo* met hoogopgeleiden). Het meest in het oog springen de verschillen naar leeftijd. Tieners (12-17 jaar) geven duidelijk de voorkeur aan de commerciële omroepen en internet, ten koste van gedrukte media en de publieke omroep. Bij ouderen slaat de balans in de tegengestelde richting uit.

Tabel 9.10

Deelname en niet-deelname aan vrijetijdsactiviteiten en aan een optelling van cultuur, sport en recreatie, bevolking van 6 jaar en ouder (in procenten deelnemers^a per jaar)

	cultuur (optredens, musea en kunst-beoefening)	boeken, kranten, tijdschriften, publieke radio en tv (gem. ≥ 1u. p. dag, 2005)	internet, commerciële radio en tv (gem. ≥ 1u. p. dag, 2005)
allen	78	37	46
sekses			
mannen	76	33	51
vrouwen	81	41	42
inkomen			
onderste 20%	67	.	.
20-80%	80	.	.
bovenste 20%	87	.	.
onderwijs ^b			
geen, lager of voortgezet onderwijs	62	41	53
middelbaar onderwijs	80	30	50
hoger onderwijs	91	41	35
etniciteit			
autochtoon	80	.	.
Turks/Marokkaans	56	.	.
niet-westerse allochtoon	67	.	.
gezondheid			
wel beperkt	55	51	56
niet beperkt	81	37	46
grootte woonplaats			
G4	81	35	40
G5-G21	74	34	48
rest van Nederland	79	38	47
leeftijd			
6-17 jaar ^c	87	10	73
18-34 jaar	81	8	45
35-64 jaar	79	42	43
≥ 65 jaar	63	80	43

a Bij mediagebruik is het gehanteerde perspectief niet eens per jaar maar het percentage dat gedurende een week dagelijks gemiddeld een uur of meer aan de betreffende media besteedde.

Bron: SCP (AVO'07; TBO'05)

	sport (minstens 12x in afgelopen 12 maanden)	recreatie (attracties, natuur- en recreatie- gebieden)	cultuur + sport + recreatie	
			geen van de drie activiteiten	alle drie activiteiten
	64	84	7	46
	65	84	8	45
	63	85	7	47
	50	73	16	32
	64	87	5	47
	77	90	3	59
	42	73	15	24
	62	89	4	44
	73	94	1	61
	66	86	6	48
	50	73	14	26
	57	67	15	33
	34	64	23	18
	65	87	5	49
	61	81	9	44
	59	81	10	41
	66	86	6	47
	84	90	2	65
	71	87	5	54
	59	87	6	43
	39	67	20	22

b Huidig of hoogst genoten, 18 jaar en ouder.

c Bij media: 12-17 jaar.

Binnen het culturele veld lijken enkele ontwikkelingen te zijn ingezet die, als ze doorzetten, realiteit en beleidsdoelen dichter bij elkaar brengen. Vergeleken met medio jaren negentig bezochten in 2007 grotere delen van de bevolking eens of vaker een museum of podium en beoefenden meer mensen in hun vrije tijd een kunstzinnige discipline. Overigens deelden klassieke muziek en toneel niet in die groei. Mede door toekomstige demografische ontwikkelingen, vooral het wegvallen van de babyboomers, kan deelname aan die twee vormen van cultuur in de toekomst onder druk komen te staan. Omgekeerd werden de fraaiste groeicijfers van het bereik juist gerealiseerd op terreinen waarmee de overheid relatief weinig bemoeienis heeft: popmuziek, cabaret en film.

Het terrein van media, communicatie en informatie is door de digitalisering zodanig in transitie, dat de onzekerheid over de mate en soort van overheidsingrijpen groot is. Zorgen zijn er over de positie van de journalistiek, in een digitaliserend medialandschap, en over het geringe bereik van de publieke omroep onder delen van de bevolking (m.n. jongeren en maatschappelijk achtergestelden). De convergentie van de traditionele massamedia, informatiediensten en communicatieplatforms op internet maakt overheidsbeleid op dit terrein lastig. Het gevaar is steeds dat overheidsingrijpen de oude media en diensten bevoordeelt, ten koste van de innovatie die uitgaat van nieuwe media en diensten.

Het terrein van sport en bewegen staat volop in de aandacht, ook in het licht van het Olympisch plan 2028 (NOC*NSF 2009) en het kabinetsstandpunt hierover (Kabinet 2009). Bewegen wordt vooral geroemd om de gezondheidswaarde. Beleidsdoelstellingen zijn gericht op meer actieve en minder sedentaire Nederlanders. Bij de volwassenen zal de doelstelling zonder meer gehaald worden. Om jongeren de doelstelling voor 2012 (50% normactief) te laten behalen, is echter extra inzet nodig. Bij sport gaat de aandacht veelal uit naar sport als middel (sport zou goed zijn voor cohesie, integratie, waarden en normen, enz.). De belangrijkste doelstellingen zijn echter geformuleerd in termen van deelnamepercentages. Voor de sportdeelname ligt het behalen van de doelstelling binnen bereik. Het bereiken van de doelstellingen voor deelname aan vrijwilligerswerk en het lidmaatschap van een sportvereniging, ligt echter nog ver in het verschiet.

Het huidige recreatiebeleid concentreert zich op het realiseren van recreatief groen rond de stedelijke gebieden. Deze zogenoemde groene longen worden belangrijk geacht voor diverse maatschappelijke doelen, zoals welzijn, integratie en gezondheid. De ruime belangstelling voor natuurgebieden onder de Nederlandse bevolking wijst op een brede behoefte aan deze gebieden. Aangelegde recreatiegebieden worden minder bezocht; de cijfers hierover zijn echter wat dubieus, omdat niet alle aangelegde gebieden als zodanig herkend worden (en onderscheiden van natuurgebieden). De overheid onderkent dat groenvoorzieningen ook in verstedelijkte gebieden belangrijk zijn. Verwacht wordt dan ook dat investeringen in deze voorzieningen een bijdrage leveren aan het oplossen van grootstedelijke vraagstukken (TK 2008/2009). Bezoek aan het groen in de stad is al geruime tijd constant. In hoeverre groenrecreatie bijdraagt aan de gestelde doelen, kan op dit moment niet

worden vastgesteld. Ook is het nog te vroeg om vast te stellen wat de invloed is van de economische recessie op de omvang van het inkomend en uitgaand toerisme, en hoe zij doorwerkt op de uitgaven van toeristen.

Literatuur

- Bernaards, C., H. Toet en A. Chorus (2008). Medische kosten van onvoldoende beweging. In: K. Breedveld, C. Kamphuis en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2008* (p. 281-294). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Breedveld, K., A. van den Broek, L. Harms, J. de Haan, F. Huysmans en E. van Ingen (2006). *De tijd als spiegel*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Broek, A. van den, J. de Haan en F. Huysmans (2009). *Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Commissie-Brinkman (2009). *De volgende editie*. Den Haag: Tijdelijke commissie innovatie en toekomst pers (www.commissiebrinkman.nl).
- Dekker, P., T. van der Meer en E. Steenvoorden (2008). *Continu onderzoek burgerperspectieven. COV kwartaalbericht 2008/4*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- European Audiovisual Observatory (2008). *Yearbook 2008, Volume 3. Film and home video*. Strasbourg: European Audiovisual Observatory.
- EC, European Commission (2004). 'The citizens of the European Union and Sport. Special Eurobarometer 213.' Geraadpleegd op datum via http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_213_summ_en.pdf.
- EC, European Commission (2007). 'European cultural values. Special Eurobarometer 278.' Geraadpleegd op datum via http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_278_en.htm.
- Haskell W.L., I.M. Lee, R.R. Pate, K.E. Powell, S.N. Blair, B.A. Franklin et al (2007). Physical activity and public health. Updated recommendation for adults from the American College of Sports Medicine and the American Heart Association. In: *Medical Science in Sports and Exercise*, jg. 39, nr. 8, p. 1423-34.
- Hoekman, R., R. van der Meulen, J. Lucassen, A. Elling en K. Breedveld (2007). *Sporters in beeld. Sportersmonitor 2005-2006*. 's-Hertogenbosch: W.J.H. Mulier Instituut.
- IDC (2008). 'The diverse and exploding digital universe. An updated forecast of worldwide information growth through 2011.' Laatst geraadpleegd op 17 april 2009 via <http://www.emc.com/collateral/analyst-reports/diverse-exploding-digital-universe.pdf>.
- Kabinet (2009). *Uitblikken op alle niveaus. Kabinetsstandpunt bij Olympisch Plan 2028*. Den Haag: Kabinet.
- Kamphuis, C.B.M. (2008). *Explaining socioeconomic inequalities in health behaviours. The role of environmental factors*. Rotterdam: Erasmus Universiteit.
- KvK (2007). *ERBO branchecijfers. Fitnesscentra. Bedrijven met 2-49 werkzame personen*. Woerden: Kamer van Koophandel Nederland.
- Lucassen, J. en A. Tiessen-Raaphorst (2006). De kwaliteit van dienstverlening in een pluriforme sportmarkt. In: K. Breedveld en A. Tiessen-Raaphorst (red.), *Rapportage sport 2006* (p. 342-369). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Lyman, P. en H.R. Varian (2003). 'How much information?' Laatst geraadpleegd op 17 april 2009 via <http://www2.sims.berkeley.edu/research/projects/how-much-info-2003/>.
- Metz, T. (2002). *Pret! Leisure en landschap*. Rotterdam: NAI Uitgevers.
- NOC*NSF (2009). *Olympisch plan 2028. Heel Nederland naar Olympisch niveau*. Arnhem: NOC*NSF.
- NRIT (2008). *Tendrapport toerisme, recreatie en vrije tijd 2007/2008*. Breda: NRIT Media
- OCW (2007). *Kunst van leven. Hoofdlijnen cultuurbeleid*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap.

- OCW en vws (2007). *Bestuurlijke afspraken Impuls brede scholen, sport en cultuur*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- OCW en vws (2008). *Beleidskader Sport, bewegen en onderwijs*. Den Haag: ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap en ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- TK 2007/2008. *Holland, meesterwerk aan het water*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2007/2008, 26419, nr. 34.
- TK (2008/2009). *Toerisme en recreatie*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2008/2009, 26419, nr. 36.
- Toet, H., C. Stam en M. Panneman (2009). *Kosten van sportblessures in Nederland gemeten*. Amsterdam: Stichting Consument en Veiligheid.
- VSCD (2008). *Podia 2007. Cijfers en kengetallen van de Vereniging van Schouwburg- en Concertgebouwdirecties*. Amsterdam: Vereniging van Schouwburg- en Concertgebouwdirecties.
- vws (2005). *Tijd voor sport – Bewegen, meedoen, presteren*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2006). *Samen voor sport. Uitvoeringsprogramma van de kabinetsnota 'Tijd voor sport – Bewegen, meedoen, presteren'*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2007). *De kracht van sport*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2008). *Vaststelling van de begrotingsstaten van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (xvi) voor het jaar 2009*. Den Haag: ministerie van vws.
- WWI (2007). *Actieplan krachtwijken. Van aandachtswijk naar krachtwijk*. Den Haag: minister voor Wonen, Wijken en Integratie.
- Zeegers, W. (1990). *Langs deze mij onsympathieke weg. Contactadvertenties in Nederland 1945-1990*. Amsterdam: Bert Bakker.

10

Sociale veiligheid

10 Sociale veiligheid

Lonneke van Noije

- In 2008 is de totale criminaliteit die Nederlandse burgers ondervinden licht afgenomen. De criminaliteit in Nederland is vanaf 2002 onafgebroken gedaald, zowel volgens onder-vraagde burgers zelf als volgens de politie. Deze daling is grotendeels toe te schrijven aan de jarenlange afname van vermogensdelicten. Het aantal vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde maakt daarentegen een ongunstige ontwikkeling door. Het aantal geweldsmisdrijven schommelt de laatste jaren. De financieel-economische delicten verduis-tering, valsheidsmisdrijven en bedrog worden in 2007 vaker door de politie geregistreerd.
- De antidiscriminatiebureaus ontvangen in 2007 4247 klachten over discriminatie. Dit is minder dan in de twee voorgaande jaren. Ook de politie registreerde, met 520 voorvallen, minder gevallen van discriminatie. Ras, afkomst en huidskleur zijn de meest voorkomende redenen van discriminatie. Discriminatie op grond van leeftijd, sekse en seksuele geaard-heid wordt in 2007 relatief vaker gemeld dan in eerdere jaren.
- In 2007 heeft de politie een groter deel (23%) van de gepleegde misdrijven opgehelderd. Van de mensen die contact met de politie hebben gehad, is 57% in 2008 daar (zeer) tevre-den over. Dit percentage is de afgelopen jaren geleidelijk gestegen. Het imago van de politie onder burgers in het algemeen is sinds 2004 verbeterd, en is thans redelijk stabiel. In 2008 is 44% van de burgers (zeer) tevreden over het algemene functioneren van de politie.
- Ondanks de gedaalde criminaliteit heeft het OM in 2007 meer zaken in behandeling gekre-gen, waarvan een iets kleiner percentage door het OM zelf is afgedaan (45%). In 2007 is een kleiner deel van de verdachten door de rechter schuldig verklaard (92%). De meest voorkomende sanctie die door de rechter wordt opgelegd, is de geldboete. In 2007 worden minder gevangenisstraffen en meer taakstraffen opgelegd.
- De veiligheidsbeleving van Nederlanders ontwikkelt zich al een aantal jaren positief. Ook in 2008 voelen weer minder mensen zich wel eens onveilig (20%). De groep mensen die zich vaak onveilig voelt, is echter niet kleiner geworden (3%). Vergelijken met andere Europeanen, ervaren Nederlanders criminaliteit meer als een maatschappelijk dan als een persoonlijk probleem.

10.1 Voorkomen en genezen

Eind 2007 was de start van het Nederlandse veiligheidsproject Veiligheid begint bij voorkomen (Vbbv), als onderdeel van het overkoepelende beleidsprogramma Samen werken, samen leven (2007-2011). Onder kabinet-Balkenende IV is afscheid geno-men van het veiligheidsprogramma Naar een veiliger samenleving, van de eerste

drie kabinetten Balkenende (2002-2007). Veiligheid begint bij voorkomen neemt de centrale doelstellingen van het veiligheidsprogramma over en, zo nodig, ook al ingezette maatregelen. Nog altijd is er veel aandacht voor criminaliteit in de openbare ruimte, waarvan burgers direct hinder ondervinden. De criminaliteit en de overlast moeten in 2010 landelijk met 25% gedaald zijn ten opzichte van 2002. Ook moet de veiligheidsbeleving dan substantieel zijn toegenomen. Wel laat het project VbbV een duidelijke koerswijziging zien in de strategie om deze doelen te bereiken. Deze wordt gekenmerkt door het grotere belang dat wordt gehecht aan een preventieve aanpak, waar het veiligheidsprogramma hoofdzakelijk via de rechtshandhaving de orde wilde herstellen.

Bij de start van kabinet-Balkenende IV heerste er veel optimisme over de effectiviteit van het veiligheidprogramma; de criminaliteit en onveiligheidsbeleving waren afgenomen (zie ook Van Noije en Wittebrood 2007). Dit optimisme werd echter niet door iedereen gedeeld. Al in 2006 benadrukte de Algemene Rekenkamer dat met betrekking tot de vermindering van de criminaliteit en overlast 'vrijwel niet valt na te gaan welke bijdrage het beleid van de rijksoverheid levert ...' (TK 2005/2006: 6). Een evaluatieonderzoek naar het veiligheidsprogramma (Van Noije en Wittebrood 2008) bevestigt de onduidelijkheid over de precieze bijdrage van het beleid aan genoemde verbetering. Ook richt het onderzoek zijn pijlen op de eenzijdige nadruk op repressieve maatregelen, die vooral op de korte termijn gericht zijn. Waar in het veiligheidsprogramma de eerste zorg was om veelplegers van de straat te halen, gaat de aandacht in VbbV meer uit naar het voorkómen van recidive bij deze groep, onder andere 'door het tot stand brengen van een positieve binding met de samenleving' (AZ 2007). Een belangrijk argument voor deze koerswijziging is dat er geen nadruk meer hoeft te liggen op de rechtshandhaving, omdat de strafrechtelijke capaciteit – bij de politie, het OM en in de gevangenissen – inmiddels op adequaat niveau is gebracht (AZ 2007: 62). Tegelijkertijd wordt onderkend dat de groep veelplegers 'in hoge mate resistent blijkt voor gebruikelijke overheidsinterventies, zoals vrijheidsstraffen' (Justitie/BZK 2007: 2). Hiermee wordt aangegeven dat een vergelijkbaar strafrechtelijk accent binnen VbbV nodig noch wenselijk is.

Om de gestelde doelstelling van een daling met 25% van de criminaliteit en van de overlast in de publieke ruimte alsnog op tijd te behalen, wordt in het project VbbV extra ingezet op de bestrijding van jeugdcriminaliteit, geweld en recidive. Er wordt gewerkt aan een landelijk netwerk van veiligheidshuizen, waarin gemeenten, jeugd- en zorginstellingen, politie en justitie samenwerken. Hiermee wordt gestreefd naar een sluitend vangnet van persoonsgerichte preventie en repressie voor risicjongeren en veelplegers. Er worden maatregelen genomen ter bestrijding van de risicofactoren van geweld, zoals alcohol- en drugsgebruik door minderjarigen, en maatregelen ter bevordering van beschermende factoren, zoals opleiding en werk. De wijkgerichte aanpak wordt uitgebreid. Burgers worden opgeroepen om zelf actief bij te dragen aan respectvolle omgangsvormen in de buurt, bijvoorbeeld via gedragscodes of buurtbemiddeling. Het aantal wijkagenten wordt uitgebreid in de grootste probleemwijken, niet in de laatste plaats om een vertrouwensband tussen burgers en

politie op te bouwen en de sociale samenhang in de buurt te verhogen. Ten slotte wil men niet alleen ten strijde trekken tegen criminaliteit in de publieke ruimte, maar, meer dan voorheen, ook tegen meer onzichtbare vormen van ernstige criminaliteit, zoals cybercrime, financieel-economische criminaliteit, handel in kinderporno en georganiseerde misdaad.

Zowel de objectieve als de subjectieve veiligheid is van belang voor de kwaliteit van het dagelijks leven. Beide worden dan ook gebruikt als graadmeters voor het succes van beleid. In dit hoofdstuk zal de leefsituatie van de Nederlandse burger bekeken worden vanuit de vraag in hoeverre deze zich veilig weet en waant, welke ontwikkelingen zich daarin hebben voorgedaan en welke voorzieningen hieraan een bijdrage leveren.

10.2 Omvang en ontwikkeling van de criminaliteit

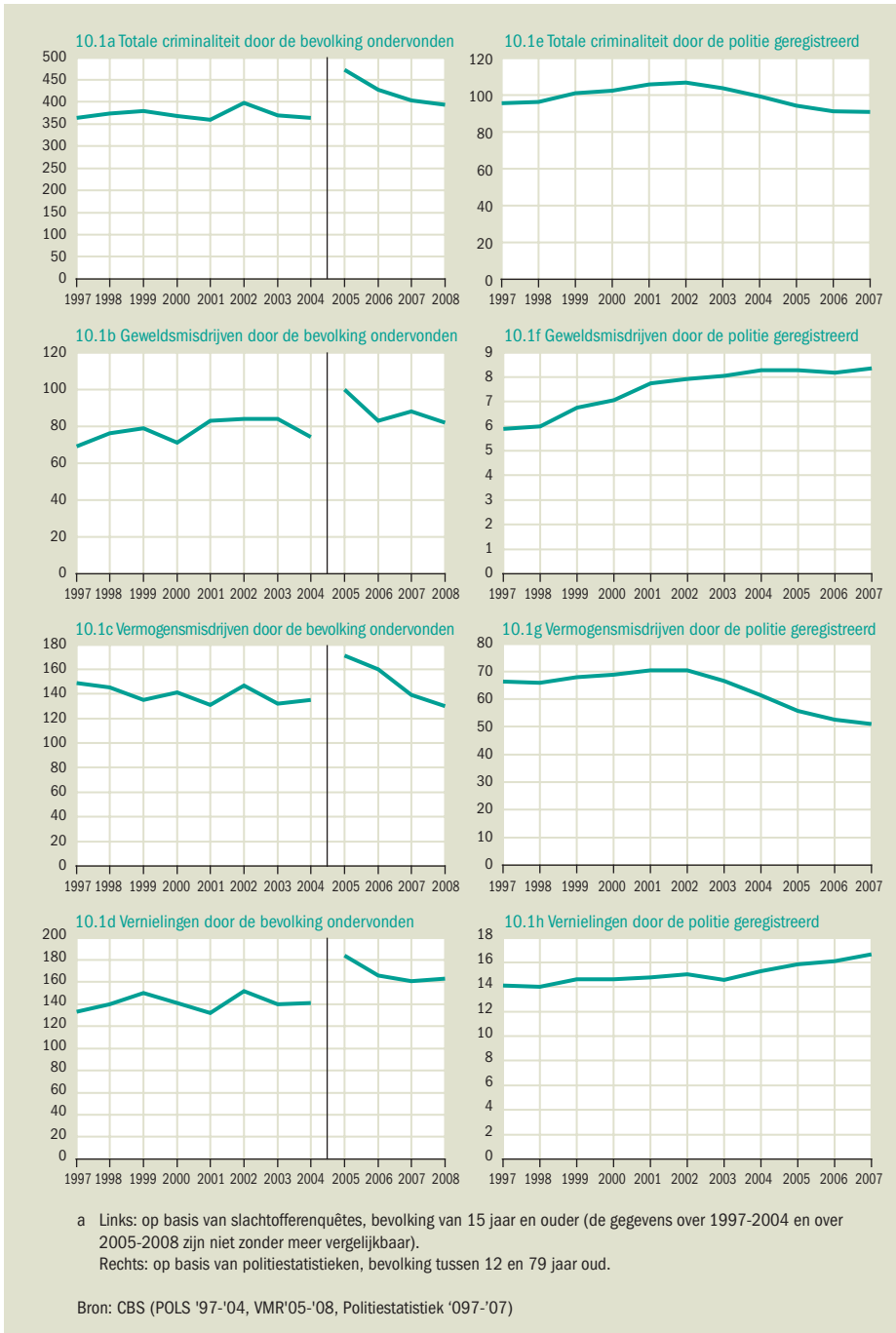
Hoeveel criminaliteit is er in Nederland? De vraag stellen is eenvoudiger dan haar beantwoorden. Zo kunnen verschillende databronnen geraadpleegd worden. De twee belangrijkste bronnen voor landelijke criminaliteitsvraagstukken, met cijfers over een lange periode, zijn de slachtofferenquêtes en de politiestatistieken.¹ Elke bron heeft zijn voor- en nadelen, zoals in deze paragraaf duidelijk zal worden. Schetsen we de ontwikkeling van de criminaliteit met behulp van slachtofferenquêtes, dan krijgen we te maken met een technische complicatie. In 2005 is een nieuwe uniforme landelijke enquête geïntroduceerd: de Veiligheidsmonitor (VMR). Door deze trendbreuk kan de omvang van het aantal delicten dat ondervonden is door de bevolking, vanaf 2005 niet meer vergeleken worden met het criminaliteitsniveau in de jaren daarvoor.

Ondervonden criminaliteit

De Nederlandse bevolking ondervindt in 2008 naar schatting 5,2 miljoen delicten. Hiervan bestaat ruim twee vijfde uit vernielingen, waaronder vooral beschadiging van de auto. Ongeveer een derde betreft vermogensmisdrijven, met name fietsendiefstal. Het aandeel geweldsmisdrijven is ruim een vijfde. Bedreiging komt in deze categorie het vaakst voor. Vanaf 2002 tekent zich een daling van de totale criminaliteit af (zie figuur 10.1). Hoewel de VMR vanwege de trendbreuk een hoger criminaliteitscijfer rapporteert dan de voorgaande enquête, is er nog altijd sprake van een dalende trend tussen 2005 en 2008. Vooral het aantal vermogensdelicten laat sinds 2005 een sterke en constante daling zien. Ten opzichte van 2005 is vooral het aantal fietsendiefstallen gedaald, maar ook het totaal aan vermogensdelicten is in 2008 lager dan in 2005. Tevens is het aantal geweldsdelicten gedaald. Deze daling strekt zich uit over de jaren 2003 tot en met 2008, met uitzondering van de stijging in 2007. In 2008 laat het aantal seksuele delicten de grootste afname zien. De aanvankelijke daling van het aantal vernielingen tussen 2005 en 2007 is vooral toe te schrijven aan de afname van het aantal beschadigingen aan auto's. In 2008 is deze daling omgebo- gen in een lichte stijging.

Figuur 10.1

Omvang van de criminaliteit per 1000 van de bevolking, 1997-2008 (in absolute aantallen)^a

Een belangrijk pluspunt van slachtofferenquêtes als informatiebron is dat ze uitgaan van de ervaringen van burgers; daarbij is niet van belang of deze criminaliteitservaringen wel of niet gevolgd werden door melding of aangifte bij de politie. Van veel voorvallen, gemiddeld ongeveer twee derde van het aantal delicten, wordt immers geen melding gedaan. Politieregistraties pikken deze voorvallen niet op en onderschatten daardoor systematisch de criminaliteit. In 2008 werd zo'n 35% van de misdrijven bij de politie gemeld. Vermogensdelicten werden, met 47%, het vaakst gemeld. Een belangrijke verklaring hiervoor is dat slachtoffers vaak een bewijs voor de verzekering willen krijgen. De meldingsbereidheid voor geweldsdelicten nam het afgelopen decennium geleidelijk toe, maar kwam in 2008, met 30,4%, lager uit dan in de drie voorgaande jaren. Ook vandalisme werd in 2008 minder vaak gemeld dan in de jaren ervoor (25,2%). Mensen kunnen verschillende motieven hebben om van aangifte af te zien, waaronder geringe schade, weinig belang hechten aan het voorval, het voorval niet als strafbaar feit herkennen, weinig vertrouwen hebben in politie en justitie, en bescherming van de dader wanneer deze een bekende is (zie ook Goudriaan et al. 2005).

Voor registratie in de politiestatistieken is het niet voldoende dat een delict wordt gemeld bij de politie. De politie moet er vervolgens ook een proces-verbaal van opmaken (Wittebrood 2006). Of dit gebeurt, hangt weer af van het delicttype. Burgers geven in 2008 aan dat net iets meer dan de helft van de gemelde geweldsdelicten door de politie wordt geregistreerd (52%), veel minder dan van de gemelde vermogensdelicten (81%) of vernielingen (67%). Geweld heeft de afgelopen jaren speciale aandacht in het beleid gekregen, en krijgt dat nog altijd. Bij de politie is een duidelijke tendens merkbaar om sneller een proces-verbaal op te maken, vooral bij geweldsdelicten. Het is dan ook opmerkelijk dat de registratiebereidheid in 2008 zoveel lager was dan in 2007 of 2006 (resp. 57% en 53%), terwijl de toename van de registratiebereidheid die we in 2006 en 2007 zagen voor vermogensdelicten (resp. 80% en 74%) en vernielingen (67% en 64%), in 2008 doorzette.

Geregistreerde criminaliteit

Het nadeel van slachtofferenquêtes is dat ze niet alle mogelijke misdrijven in beeld brengen, maar beperkt zijn tot criminaliteit waarvan particuliere huishoudens het slachtoffer worden. Daarmee missen ze zowel de slachtofferloze delicten als de delicten waarvan bedrijven of instellingen slachtoffer zijn. Hier bieden politiestatistieken een alternatief. Van de 1,2 miljoen delicten die de politie in 2007 registreerde, is 9% een geweldsmisdrijf; in 56% van de gevallen gaat het om vermogensmisdrijven en in 18% om vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde. De totale geregistreerde criminaliteit schommelde in het afgelopen decennium rond hetzelfde niveau (zie figuur 10.1e-h), al is er sinds 2002 een daling ingetreden, die pas in 2006 afvlakt. Per delicttype is het beeld echter anders. Het afgelopen decennium is er een gestage toename zichtbaar geweest van het aantal geregistreerde geweldsmisdrijven. Na een voorzichtige daling in 2006, is er in 2007 weer sprake van een stijging. De stijging betreft voornamelijk het aantal mishandelingen en bedreigingen. Het aantal

geregistreerde seksuele delicten is sterk afgenomen. De stijgende trend van het geregistreerde aantal vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde blijft tot in 2007 aanhouden. Dit komt vooral door vernielingen van en aan de auto en vernielingen van en in het openbaar vervoer. De recente daling in de totale geregistreerde criminaliteit lijkt dus vrijwel geheel toe te schrijven aan het afgenomen aantal vermogensmisdrijven vanaf 2002.

Samengevat is het beeld dat de slachtofferenquêtes tonen van de recente criminaliteitsontwikkeling wat gunstiger dan dat van de politiestatistieken. Een mogelijke verklaring van deze verschillen is gelegen in de beleidsprioriteiten die voorgaande kabinetten geformuleerd hebben. De overheid is op specifieke gebieden, zoals de geweldscriminaliteit, hardere eisen gaan stellen aan de prestaties van politie en openbaar ministerie, vooral tussen 2002 en 2005; dit heeft zich vertaald in een toegenomen activiteit binnen deze aandachtsgebieden. De geregistreerde criminaliteit stijgt onder meer onder invloed van de toegenomen actiebereidheid van politie en justitie (bv. Wittebrood en Nieuwbeerta 2006).

Criminaliteit in internationaal perspectief

Wanneer we Nederland op het gebied van criminaliteit willen vergelijken met andere landen, doen zich nieuwe uitdagingen voor in de dataverzameling. Er kunnen grote nationale verschillen optreden in de wijze waarop de politie cijfers over de geregistreerde criminaliteit levert. Dit komt door de manier waarop in elk land de meting plaatsvindt en de cijfers statistisch bewerkt worden. Ook hanteren de diverse rechtssystemen verschillende definities van misdrijven. Ter illustratie: een Nederlandse officier van justitie zal sneller geneigd zijn een ernstig geweldsdelict te vervolgen als een poging tot moord en doodslag dan een Europese collega, die hetzelfde delict eerder als zware mishandeling classificeert. Daardoor kan in een internationale slachtofferenquête hetzelfde misdrijf voor verschillende landen in een andere delictgroep terechtkomen (Smit 2008). Door al dit soort verschillen kunnen hooguit trends en verhoudingen betrouwbaar in beeld worden gebracht. Eurostat, het statistisch bureau van de Europese Commissie, werkt de komende jaren aan een geharmoniseerd registratiesysteem (zie Tavares en Thomas 2008). Om al deze methodologische problemen te omzeilen kiezen we in deze paragraaf voor de Internationale slachtofferenquête ICVS, waarin de respondenten op gestandaardiseerde wijze worden ondervraagd. Deze cijfers zijn tot 2004 beschikbaar.

De criminaliteit wordt uitgesplitst in drie hoofdcategorieën: voertuigerelateerde criminaliteit, overige vermogenscriminaliteit en geweldsmisdrijven. Vooral de voertuigerelateerde criminaliteit (grotendeels fietsendiefstal) is ervoor verantwoordelijk dat in Nederland in 2004, na Engeland en Wales, Noord-Ierland en Ierland, de meeste criminaliteit werd ondervonden van de toenmalige EU-lidstaten. (Pogingen tot) inbraak komen in Nederland minder vaak dan gemiddeld voor. Geweldsmisdrijven komen bovengemiddeld vaak voor, door het relatief grote aantal bedreigingen en mishandelingen. Engeland kent de hoogste ondervonden criminaliteit. Nederland, België en Denemarken, die onderling weinig verschillen, volgen. Tussen 1999 en

2004 is de ondervonden criminaliteit in heel Europa, met uitzondering van België, afgenomen. Nederland kent een doorsnee afname van 17%, die vooral voor rekening van vermogenscriminaliteit komt. Om de relatief hoge positie van Nederland volgens de ICVS enigszins te relativiseren, vergelijken we deze, met het eerdergenoemde voorbehoud, met de geregistreerde criminaliteit volgens Eurostat (Tavares en Thomas 2009). Uitgaande van deze politiecijfers komt Nederland uit op een 7e positie binnen de toenmalige EU in 2004, en weer op de 7e positie in 2007.

10.3 Minder zichtbare vormen van criminaliteit uitgelicht

Bij criminaliteit zoals we die in de vorige paragraaf besproken hebben, denken we al snel aan delicten als inbraak, fietsendiefstal, mishandeling of vandalisme. Dit soort veelvoorkomende criminaliteit heeft dan ook een groot aandeel in de cijfers. In grote categorieën als gewelds- of vermogensmisdrijven gaan soms vormen van criminaliteit verborgen die wellicht een afwijkende trend volgen. Zij worden echter weggedrukt in de cijfers door de veelvoorkomende delicten. Onder deze misdrijven vallen bijvoorbeeld witteboordencriminaliteit en cybercrime, die sinds VbbV hoog op de politieke agenda staan (Justitie/BZK 2007). Zoals gezegd, zijn misdrijven tegen bedrijven weliswaar opgenomen in de politiestatistieken, maar worden zij niet standaard onderscheiden van misdrijven tegen particulieren. Ook witteboordencriminaliteit is terug te vinden in de politiestatistieken, maar wordt vaak niet als zodanig herkend, omdat die al snel op één hoop wordt geveegd met straatcriminaliteit als inbraak of fietsendiefstal.

Er zijn echter meer redenen waarom de slachtofferenquêtes en politieregistraties sommige delicten onderbelicht laten. Delicten als huiselijk geweld of discriminatie leiden bijvoorbeeld tot emotionele belasting of worden niet als strafbare feiten herkend. Daardoor worden zij niet alleen moeizaam aan de politie gemeld, maar ook aan de enquêteur. Bij cybercrime speelt het probleem dat de opsporing op technische achterstand staat ten opzichte van de daders. Ook gaat er enige tijd overheen voordat een nieuwe vorm van cybercrime in het Wetboek van Strafrecht is opgenomen. Dit alles bemoeilijkt centrale registratie van het relatief nieuwe verschijnsel. Deze paragraaf beoogt licht te werpen op enkele minder zichtbare vormen van criminaliteit, voor zover daarover cijfers beschikbaar zijn.

Criminaliteit tegen bedrijven

De eerder beschreven slachtofferenquêtes hebben betrekking op criminaliteit die door individuele burgers ondervonden wordt. De afgelopen jaren zijn daarnaast ook onder bedrijven en instellingen slachtofferenquêtes gehouden. Naast enkele eenmalige studies, is in 2002 in opdracht van de ministeries van Justitie en van BZK een nulmeting verricht van de Monitor bedrijven en instellingen (Visser et al. 2002). Vanaf 2004 wordt jaarlijks de Monitor criminaliteit bedrijfsleven (MCB) gehouden. Deze laat zien dat in 2008 een derde van alle bedrijfsvestigingen in de onderzochte sectoren te maken heeft gehad met een of meer vormen van criminaliteit (MCB'08).

De detailhandel en horeca zijn relatief vaak slachtoffer van criminaliteit, de zakelijke dienstverlening en bouw relatief weinig. Het slachtofferschap is in alle sectoren afgenomen tussen 2004 en 2008. Deze afname is het sterkst voor de transportsector. In 2008 is vernieling het grootste probleem voor de horeca (24% wordt er slachtoffer van). De transportsector en de horeca worden het meest geconfronteerd met inbraak (14% in beide sectoren). Diefstal is het delict dat de detailhandel veruit het vaakst treft (28%). Hier is opvallend dat het aantal slachtoffers weliswaar is gedaald, maar het aantal diefstallen in 2008 sterk is gestegen. Een kleine groep detailhandelaren wordt dus sterk getroffen. Ten slotte doet geweld, met 9% slachtofferschap, zich het meest voor in de horeca.

Witteboordencriminaliteit

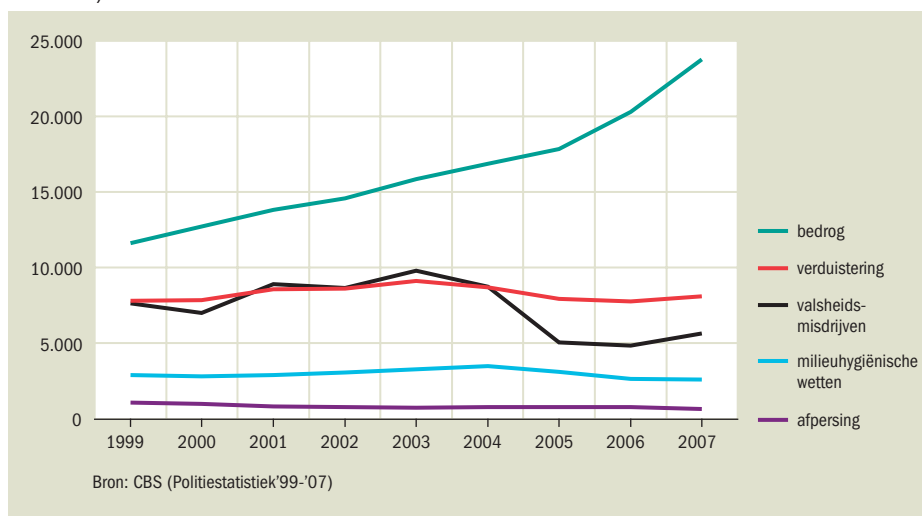
Wanneer we in meer detail naar de politiestatistieken kijken, krijgen we een voorzichtige indicatie van de ontwikkeling van wat in de volksmond witteboordencriminaliteit genoemd wordt. Het gaat hierbij om financieel-economische delicten door daders met een hoge sociale status. Witteboordencriminelen lopen minder snel tegen de lamp dan 'kruimeldieven' of 'blauweboordencriminelen'. Waarschijnlijk blijft daardoor een groot deel van deze criminaliteit buiten beeld. De hier genoemde registratiecijfers geven niet meer dan een indicatie van witteboordencriminaliteit, doordat in de beschikbare delictgroepen dezelfde strafbare feiten ook door eenvoudiger burgers gepleegd kunnen worden. Ook is de grens tussen witteboordencriminaliteit en de georganiseerde misdaad niet altijd duidelijk. Onder vermogenscriminaliteit komen we valsheidsmisdrijven tegen, waarbij gedacht kan worden aan valsheid in geschrifte of het maken of in omloop brengen van vals geld. Ook vallen daar verduistering en bedrog onder, waartoe fraude en oplichting gerekend worden (volgens de standaardclassificatie misdrijven CBS). Ter aanvulling wordt de ontwikkeling van afpersing gepresenteerd, die als een geweldsdelict wordt geclassificeerd. Afpersing gaat meestal gepaard met bedreiging en roept associaties met de georganiseerde misdaad op. Ook worden de omvang en ontwikkeling van milieuhygiënische delicten getoond, de belangrijkste delictgroep binnen de Wet op economische delicten. Hier is de dader vaak geen individuele witteboordencrimineel, maar een bedrijf. De vraag is nu in hoeverre de algemene trends uit figuur 10.1 naar dit type criminaliteit doorgetrokken kunnen worden.

De milieuhygiënische overtredingen (economische delicten) en vooral ook afpersing (geweldsdelict) vallen in het niet bij de drie vermogensdelicten die witteboordencriminaliteit het nauwkeurigst benaderen (zie figuur 10.2). Afpersing neemt sinds 1999 af, met uitzondering van het jaar 2004. In 1999 registreerde de politie 1073 gevallen, in 2007 nog maar 666. Ook het aantal milieuhygiënische delicten is fors afgenomen, van 3506 in 2004 naar 2592 gevallen in 2007. Hoewel valsheidsmisdrijven een veel grilliger trend vertonen, laten zowel valsheidsmisdrijven als verduistering een stijging tussen 2000 en 2003 zien, die omslaat in een daling tot 2005. In dat laatste jaar laten beide weer een stijging zien, naar respectievelijk 5659 en 8101

gevallen in 2007. In tegenstelling tot verduistering, ligt het aantal valsheidsmisdrijven sinds 2005 wel aanzienlijk lager dan in de zes voorafgaande jaren. Bedrog spant de kroon. Niet alleen ligt het aantal geregistreerde voorvallen vele malen hoger dan bij de andere delicten, ook is dit aantal sinds 1999 alleen maar toegenomen, tot 23.779 gevallen in 2007. Vooral na 2005 zet deze trend versterkt door. Aangezien misdrijven als fraude en oplichting tot bedrog gerekend worden, is deze delictgroep een vrij belangrijke indicator voor witteboordencriminaliteit. Tellen we de recente toename van valsheidsmisdrijven en verduistering hierbij op, dan komen we tot een ongunstige conclusie over de ontwikkeling van witteboordencriminaliteit. Dit steekt scherp af tegen de sterk dalende trend van vermogensdelicten in het algemeen. Onder de vermogenscriminaliteit neemt de veelvoorkomende blauweboordencriminaliteit af, maar neemt de kleinere groep witteboordencriminaliteit toe.

Figuur 10.2

Omvang van vier financieel-economische delicten en afpersing, 1999-2007 (in absolute aantallen)

Discriminatie

De politie registreerde in 2007 520 aangiftes van discriminatie. Dit is heel wat meer dan de 429 processen-verbaal in 1999. Wel betekent het een lichte afname sinds 2005 (535 aangiftes). De politieregistraties schetsen echter een beperkt beeld van discriminatie in Nederland; zo is in 2007 van het aantal meldingen bij meldpunten discriminatie (ADB's) slechts 12% in de politiecijfers terug te vinden. Wel heeft het registreren van discriminatie door de politie sinds de Aanwijzing discriminatie 2007 van het College van procureurs-generaal bijzondere aandacht (Tas en De Wit 2009) en is te verwachten dat het aantal registraties in de toekomst toeneemt. De ADB's functioneren als een eerste, laagdrempelig loket, waardoor zij een interessant

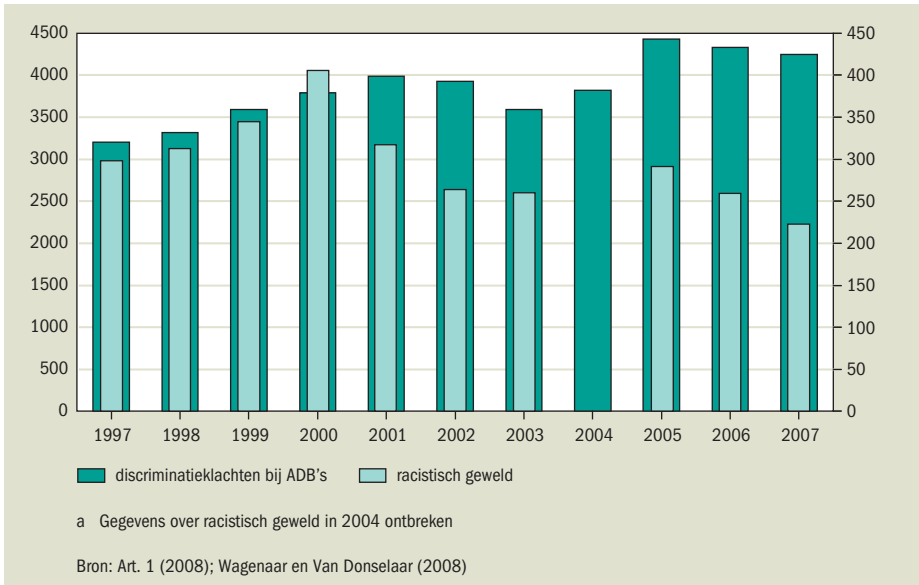
alternatief vormen om een beeld van discriminatie in Nederland te krijgen. Art. 1, de landelijke vereniging ter voorkoming en bestrijding van discriminatie (sinds 2007, voorheen Landelijke Vereniging van Anti-Discriminatie Bureaus, LVADB), verzamelde 4247 klachten die in 2007 bij de ADB's zijn binnengekomen. In 1997 waren dit er 3202 (zie figuur 10.3). De cijfers van de ADB's volgen eenzelfde trend als de politicijfers: na 2005, dat met 4433 meldingen het hoogste aantal meldingen in jaren kende, lijkt de discriminatie in Nederland weer licht af te nemen. Deze trend in het aantal meldingen kan echter niet geheel worden gekoppeld aan het vóórkomen van discriminatie in Nederland, want zoals de vereniging zelf benadrukt: 'Fluctuaties in het aantal ingediende klachten (toe- of afname) hangen samen met veranderingen in het dekkinggebied van alle ADB's, met wijzigingen in de gelijkebehandelingswetgeving en met initiatieven op lokaal niveau (zoals voorlichtingscampagnes)' (LVADB 2006). Daaraan wordt toegevoegd: 'Het maatschappelijke klimaat, de bewustwording en de bekendheid met klachtmogelijkheden hebben ook invloed op meldgedrag' (Art. 1 2008).

Net als in de voorgaande jaren betroffen in 2007 verreweg de meeste klachten discriminatie op grond van ras, afkomst of huidskleur (43%). Dit zijn 5 procentpunten minder dan in 2005, waarover in *De sociale staat van Nederland 2007* gerapporteerd werd. Daarnaast komt in 2007 ook discriminatie op grond van leeftijd veelvuldiger voor (23%), iets meer dan in 2005. Geslacht en seksuele gerichtheid zijn met 6,7% en 6,1% veel belangrijker geworden als grond voor discriminatie ten opzichte van 2005 (resp. 4,3% en 3,6%). Daarentegen is religie (m.n. islamofobie), met 5,7%, van een derde positie naar een vijfde gezakt (6,3% in 2005; in 2004 was dit nog 8,6%). Ook antisemitisme is de afgelopen jaren gemiddeld genomen afgenomen (1,7%). De laatste noemenswaardige discriminatiegrond is, met 3,9%, het hebben van een handicap of chronische ziekte.

Aan de basis van bovengenoemde klachten liggen verschillende ernstige of minder ernstige delicten. Omdat discriminatie op basis van ras, afkomst of huidskleur verreweg het grootste deel van de klachten voor haar rekening neemt, schetsen we hier de ontwikkeling van racistisch geweld in Nederland op basis van gegevens van de Monitor racisme & extremisme (Van Donselaar en Rodrigues 2008). In 2007 vonden 223 voorvallen van racistisch geweld² plaats, waarvan 138 gericht waren tegen personen. Het aantal racistische geweldsmisdrijven daalt sterk sinds 2000. Na een relatief hoog aantal voorvallen in 2005, heeft deze daling recentelijk weer doorgezet (zie figuur 10.3), hetgeen overeen lijkt te komen met de zojuist beschreven ontwikkeling van discriminatieklachten. Gegevens over het hele jaar 2004 zijn niet beschikbaar; wel is bekend dat er alleen al in de maand november van 2004, na de moord op Theo van Gogh, 173 incidenten hebben plaatsgevonden.

Figuur 10.3

Door antidiscriminatiebureaus geregistreerde klachten over discriminatie (linkeras) en incidenten van racistisch geweld (rechteras), 1997-2007^a (in absolute aantallen)

Cybercriminaliteit

Cybercriminaliteit is een vorm van hightechcriminaliteit, waarbij informatietechnologie wordt gebruikt als middel om vaak klassieke delicten als diefstal te plegen. Wanneer de computer zowel middel als doel is, wordt vaak gesproken van computercriminaliteit (Van der Hulst en Neve 2008). De meest centrale databron over cybercriminaliteit is Govcert.nl van de Nederlandse overheid, een team dat werkt aan de preventie en afhandeling van veiligheidsincidenten op ICT-gebied. Pas sinds 2007 brengt Govcert.nl een jaarlijks trendrapport uit. Dit rapport is echter vooral een beschrijving van inhoudelijke trends in populaire technieken, zoals phishing en botnets, alsook van trends in preventie en bestrijding. Verder dan het uitspreken van de verwachting dat hightechcriminaliteit de komende jaren steeds meer slachtoffers zal eisen en steeds hogere winsten zal boeken, kan onderzoek momenteel niet gaan (zie Van der Hulst en Neve 2008). Het is wachten op een databron die cijfermatig inzicht biedt in de omvang en ontwikkeling van het verschijnsel.

10.4 Verdachten en slachtoffers

De vorige paragrafen schetsten een beeld van de omvang en ontwikkeling van de criminaliteit in Nederland. Omdat criminaliteit mensenwerk is, wordt in deze paragraaf nagegaan welke mensen er eigenlijk achter deze anonieme criminaliteitscijfers zitten. Wie zijn er verantwoordelijk voor de misdrijven en wie worden erdoor getroffen?

Het Herkenningsdienstsysteem (HKS) van de Nederlandse politie bevat gegevens over aangiften van misdrijven en verdachten uit processen-verbaal. Uit het HKS (KLPD/IPOL 2009) blijkt dat de groei van de totale verdachtenpopulatie de afgelopen vijf jaar groter was dan de bevolkingsgroei: van zo'n 215.000 verdachten in 2003 tot 245.000 in 2007. In paragraaf 10.2 zagen we dat er daarentegen minder misdrijven zijn gepleegd. Van Mantgem et al. (2008) merken op dat een groter aantal verdachten niet hoeft te wijzen op meer criminaliteit, maar het gevolg kan zijn van een succesvol repressief beleid: er wordt actiever opgespoord en gearresteerd.

Jongeren van 12 tot 25 jaar oud blijken weer sterker oververtegenwoordigd in de totale verdachtenpopulatie, met 39%, in 2007 tegenover 36% in 2003. De stijging van het aandeel jongeren komt vooral voor rekening van het aandeel minderjarige verdachten, dat in vijf jaar met 35% gestegen is. Onder alle kabinetten-Balkenende is bijzondere aandacht uitgegaan naar de aanpak van jeugdcriminaliteit, wat de stijging deels kan verklaren (TK 2002/2003; Justitie/BZK 2007). Jongeren worden in toenemende mate verdacht van geweldsmisdrijven, vernielingen en verkeersdelicten (Van Mantgem et al. 2008).

Het aandeel vrouwen onder de verdachten is klein; in 2007 was 17% van de verdachten een vrouw. Vrouwen zijn wel aan een inhaalslag begonnen. Tussen 2003 en 2007 is het aantal vrouwelijke verdachten met 26% toegenomen. Vooral onder minderjarige verdachten is, met 20%, het aandeel vrouwen hoog. Het aandeel Nederlanders van buitenlandse afkomst is ongeveer gelijk onder mannelijke en vrouwelijke verdachten. Vrouwelijke verdachten zijn veel minder vaak verslaafd of veelpleger. Het enige delict waaraan vrouwen zich vaker dan mannen schuldig maken, zijn vermogensdelicten zonder geweld (Van Mantgem et al. 2008).

De etnische herkomst van verdachten is in 59% van de gevallen Nederlands. Traditioneel niet-westerse migranten (traditioneel verwijst in het HKS naar de herkomstlanden Marokko, Turkije, Suriname, Nederlandse Antillen en Aruba, van waaruit de immigratie relatief lang geleden op gang kwam) vertegenwoordigen 20% van alle verdachten; 8% is van overige niet-westerse (niet-Nederlandse) afkomst en 13% is van westerse afkomst. Mensen van niet-westerse afkomst zijn oververtegenwoordigd in de verdachtenpopulatie. Van de hele ingezetenen populatie traditioneel niet-westerse migranten van 12 jaar en ouder wordt 5,4% verdacht, van de overige niet-westerse migranten is dit 3,5%, terwijl dit bij de autochtone bevolking 1,3% is. Antillianen en Arubanen (vooral de eerste generatie) hebben de grootste kans om verdachte te zijn, gevolgd door Marokkaanse Nederlanders (vooral de tweede generatie). Na autochtonen hebben mensen van Indonesische, West-Europese, Noord-Amerikaanse en Aziatische afkomst de kleinste kans om als verdachte geregistreerd te staan (Van Mantgem et al. 2008). In de periode 2003-2007 is het verdachtenpercentage onder bijna alle herkomstgroepen gestegen. Voor de totale Nederlandse bevolking zien we dat de kans om verdacht te worden van een misdrijf is gestegen van 1,2% in 1998 naar 1,4% in 2003 en naar 1,6% in 2007. Deze toename is relatief het sterkst voor autochtone Nederlanders.

Van alle groepen worden de traditioneel niet-westerse migranten het vaakst verdacht van gewelddadige delicten, waaronder vermogensdelicten met geweld, geweld tegen personen en gewelddadige seksuele delicten. Autochtonen zijn het meest betrokken bij verkeersdelicten, vernielingen, misdrijven tegen de openbare orde en niet-gewelddadige seksuele delicten. Vermogensdelicten zonder geweld worden het vaakst gepleegd door overige niet-westerse migranten, en opiumdelicten door westerse migranten. De meeste verslaafden en veelplegers vinden we onder de traditioneel niet-westerse migranten. Ook is de recidive onder traditioneel niet-westerse migranten het hoogst (Van Mantgem et al. 2008). Volgens Blom et al. (2005) kan bijna de helft van de oververtegenwoordiging van migranten onder de volwassen verdachten worden verklaard door het relatief hoge aandeel jonge mannen binnen deze groep. Dit verklaart de verschillen bij minderjarigen echter niet. Ook de sociaal-economische positie draagt sterk bij aan de verklaring voor de verschillen tussen migranten en autochtone Nederlanders.

Het laatste persoonskenmerk van verdachten dat we hier bespreken, is het al dan niet hebben van een verslaving (alcohol en/of drugs). Wanneer een verdachte zelf aangeeft verslaafd te zijn, wordt hij als zodanig aangemerkt. De aantallen zullen daarmee onderschat zijn. Het aantal verslaafde verdachten is tussen 2003 en 2007 met 22% afgenomen. De recidive van verslaafden is aanzienlijk hoger dan die van niet-verslaafden. Opvallend is dat de gemiddelde leeftijd bij het plegen van het eerste delict veel lager ligt bij verslaafden (21 jaar) dan bij niet-verslaafden (28 jaar). Bij het laatst gepleegde delict ligt deze daarentegen veel hoger (40 tegen 32 jaar). De criminele loopbaan van verslaafden bestrijkt dus een veel groter deel van het leven. Verslaafden maken zich aan alle typen delicten vaker schuldig dan niet-verslaafden, behalve aan verkeersdelicten en seksuele misdrijven. De verschillen zijn het grootst bij vermogensdelicten zonder geweld (Van Mantgem et al. 2008).

In 2008 was 25% van de Nederlandse bevolking van 15 jaar en ouder in het voorgaande jaar slachtoffer van criminaliteit. Dit percentage is vrij stabiel van de tweede helft van de jaren negentig tot aan 2004, met uitzondering van een piek in 2002. Vanaf 2005, toen nog zo'n 29% slachtoffer werd, laat de Veiligheidsmonitor een daling zien. Vandalisme en vermogensdelicten eisten in 2008, met beide 12%, de meeste slachtoffers. Vandalisme maakt daarmee ongeveer evenveel slachtoffers als in de jaren direct voorafgaand aan 2008. Behalve ten aanzien van zakkenrollerij, zijn er ten opzichte van 2005 en 2006 minder slachtoffers van vermogensdelicten. Met 5% lopen aanzienlijk minder mensen het risico om slachtoffer van een geweldsdelict te worden. Na 2005 neemt dit risico wat af, vooral de kans op bedreiging. Sindsdien is het risico gelijk gebleven.

Niet iedereen loopt een even grote kans om slachtoffer te worden. Sommige bevolkingsgroepen worden vaker getroffen dan andere, omdat daar relatief vaak sociale kenmerken voorkomen die slachtofferschap in de hand lijken te werken. Vooral leeftijd, geslacht, etniciteit en huishoudensinkomen zijn van invloed. Jongeren worden relatief vaak het slachtoffer van gewelds- en diefstal delicten. In 2008

was 42% van de jongeren tussen de 18 en 24 jaar oud in het voorgaande jaar slachtoffer, terwijl slechts 13% van de 65-74-jarigen slachtoffer was. Mannen lopen grotere risico's dan vrouwen; in 2008 betreft het 26% van de mannen tegen 24% van de vrouwen. Mannen worden vooral getroffen door mishandeling en bedreiging, terwijl vrouwen vaker het slachtoffer zijn van seksuele delicten en zakkenrollerij (zie tabellen B10.1 t/m B10.4 in de internetbijlage voor een overzicht van slachtofferschap naar verschillende bevolkingskenmerken in de voorafgaande vijf jaren). Verder hebben leden van eenoudergezinnen, alleenstaanden, hoogopgeleiden en stedelingen een relatief grote kans om slachtoffer te worden (Wittebrood 2006; VMR'08). Zelfs wanneer er in de analyse rekening mee wordt gehouden dat bepaalde kenmerken samenhangen (zo zijn jongeren meestal ongehuwd), blijven deze verschillen bestaan. Maar, zoals ook opgemerkt ten aanzien van migranten als verdachten, de observatie dat migranten vaker slachtoffer zijn dan autochtonen wordt grotendeels verklaard door het feit dat migranten vaker in steden wonen, waar nu eenmaal relatief veel criminaliteit is (Wittebrood 2006).

Het verhoogde risico op slachtofferschap is geen direct, maar een indirect gevolg van bovengenoemde sociale kenmerken. Slachtofferschap wordt vooral verklaard door dagelijkse activiteiten en leefstijlen, die weer samenhangen met kenmerken als leeftijd en opleiding. Jongeren begeven zich bijvoorbeeld vaker in risicovolle uitgaansgebieden, en er wonen hoge percentages migranten in de steden, waar de kans op criminaliteit groter is. Gemeenschappelijke routineactiviteiten en leefstijlen helpen ook verklaren waarom de dader- en slachtofferpopulaties elkaar deels overlappen: veel daders worden zelf slachtoffer (Wittebrood en Van Wilsem 2000). Zo zijn het ook vaak jongeren, die onder invloed van drank en drugs in diezelfde uitgaansgebieden slachtoffers maken.

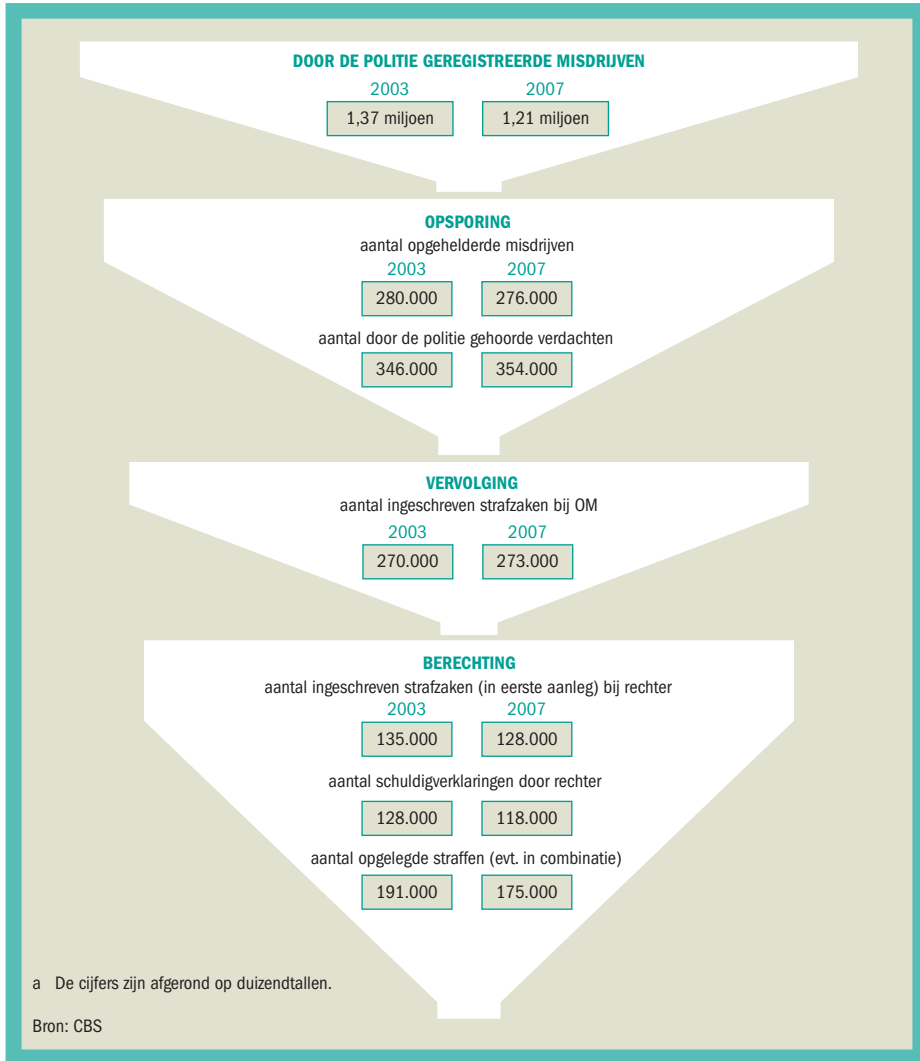
10.5 Voorkomen en bestrijden van de criminaliteit

Accenten in de criminaliteitsbestrijding verschuiven met de veranderende tijdgeest en met de opeenvolgende kabinetten. Zo werd tot eind jaren zeventig voornamelijk geïnvesteerd in de rechtshandhaving. Daarentegen zag men vanaf de tweede helft van de jaren tachtig meer in preventie en had men hoge verwachtingen van maatregelen om te voorkomen dat jongeren het criminele pad opgingen. Rond de eeuwwisseling werd het veiligheidsbeleid opnieuw sterk justitieel en zag men het meest in rechtshandhaving. Ook het huidige kabinet kiest weer sterker voor de combinatie van rechtshandhaving met vroegtijdige interventieprogramma's, gericht op risicojongeren en risicowijken.

Omdat aan het functioneren van politie, openbaar ministerie en rechtbank ook de afgelopen jaren nog hoge prioriteit is verleend, kijken we in deze paragraaf naar de belangrijkste ontwikkelingen in de delictenstroom door de strafrechtelijke keten. De strafrechtelijke keten vangt aan bij de melding van een misdrijf bij de politie en eindigt, na opsporing en vervolging, bij de berechting van een verdachte. Schema 10.1 geeft dit proces weer voor 2003 en 2007, met bij iedere stap de aantallen.³

Schema 10.1

Stroomschema van de strafrechtelijke keten, 2003 en 2007^a (in absolute aantallen)

Opsporing

In 2007 zijn er op elke 100.000 inwoners 329 politieambtenaren beschikbaar, wat aanzienlijk meer is dan de 280 ambtenaren per 100.000 inwoners in 1997. In 2003 slaat de stijging van de politiesterkte om in een daling, maar vanaf 2005 is er weer sprake van een groeiende politiesterkte. Het aantal executieve politiemensen, die belast zijn met de uitvoering van politietaken (surveillanten, agenten en rechercheurs), is tussen 1997 en 2007 toegenomen van 210 tot 220 beampten per 100.000 inwoners, maar daalt vanaf 2003; vanaf 2005 blijft het aantal nagenoeg gelijk. Hun aandeel binnen het politiapparaat is sinds 1997 alleen maar kleiner geworden.

Sinds 2003 wordt de politie hard afgerekend op het ophelderen van misdrijven. In de Landelijke Kaders Nederlandse Politie 2003-2006 en 2007 zijn de zogenaamde prestatiecontracten vastgelegd tussen de gezamenlijke korpsbeheerders en de ministers van BZK en Justitie, waarin wordt bepaald dat de politie in 2006 en 2007 40.000 verdachten meer aan het OM moet overdragen dan in 2002. Ook in de Landelijke prioriteiten 2008-2011, de huidige overeenkomst tussen de minister en de politie, wordt een minimumaantal jaarlijks af te leveren verdachten gehanteerd (250.000). Een misdrijf wordt als opgehelderd beschouwd indien ten minste één verdachte bij de politie bekend is, ongeacht of deze voortvluchtig is of ontkent het delict te hebben begaan. In 2007 zijn iets minder zaken opgehelderd dan in 2003, maar het aantal misdrijven ligt ook aanzienlijk lager. Daarmee stijgt het ophelderingspercentage tussen 2003 en 2007 van een ruime 20% naar een kleine 23%. Vermogensdelicten hebben, met slechts 10%, de kleinste kans te worden opgehelderd; voor vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde is dit 15%. Gewelddelicten worden met moeite door slachtoffers gemeld en door de politie geregistreerd, maar in 2007 werd wel 59% van deze zaken opgehelderd. Om tot dit ophelderingspercentage te komen, werden in 2007 afgerond 354.000 verdachten gehoord. Dat zijn er zo'n 8000 meer dan in 2003. Gezien het lagere aantal delicten en opgehelderde zaken, is men relatief druk geweest met het verhoren van verdachten.

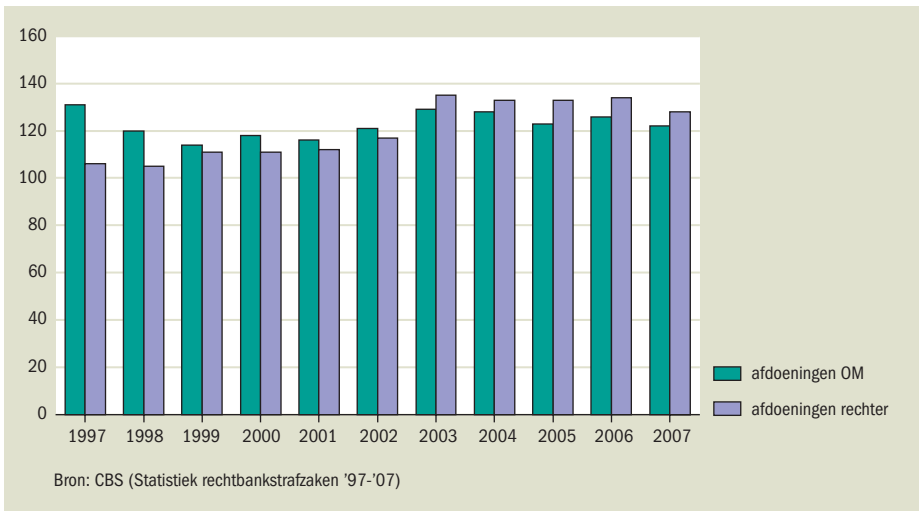
Soms wordt het wenselijk geacht om verdachten van betrekkelijk onschuldige delicten buiten het justitiële circuit te houden. De politie kan dan rechtstreeks een alternatieve straf opleggen. Van alle minderjarige verdachten is de afgelopen jaren 35% tot 40% door de politie doorverwezen naar Halt-bureaus (Het ALternatief) voor een Halt-afdoening of Stop-reactie. Halt is bedoeld voor jongeren in de leeftijd van 12 tot 18 jaar die voor de eerste of tweede keer met de politie in aanraking komen en niet al te ernstige strafbare feiten hebben gepleegd. Stop (sinds 2001) is bedoeld voor jongeren onder de 12 jaar die een Halt-waardig delict hebben begaan. Het aantal Halt-verwijzingen is gedurende het afgelopen decennium sterk toegenomen, van 20.867 in 1997 tot 23.341 in 2007.⁴ Daarnaast werd in 2007 2018 keer doorverwezen naar Stop. De politie kan ook zaken van meerderjarige verdachten buiten justitie om afhandelen, door hun een transactie aan te bieden. Dan moet aan bepaalde voorwaarden worden voldaan, zoals betaling van een geldsom of succesvolle schadebemiddeling. Andere redenen om af te zien van vervolging (politiesepot) zijn onvoldoende bewijs tegen de verdachte of geringe ernst van het delict.

Vervolging

Wanneer een delict wel voldoende ernstig bevonden wordt en de politie voldoende belastende feiten tegen de verdachte heeft weten te verzamelen, draagt zij de zaak over aan het openbaar ministerie (OM) voor vervolging. Het aantal zaken dat de parketten van het OM het afgelopen decennium in behandeling hebben gehad, vertoont aanvankelijk een daling van 251.000 in 1997 naar 233.000 in 2000, waarna het weer toeneemt tot 273.000 in 2007.

Figuur 10.4

Aantal afdoeningen door het openbaar ministerie en door de rechter, 1997-2007 (in absolute aantallen x 1000)

Het is aan de officier van justitie om voor elk van de ingeschreven zaken te beslissen of tussenkomst van de rechter noodzakelijk is. Deze keuze tussen afdoening door het OM zelf en berechting wordt mede ingegeven door beleidsmatige doelstellingen en criteria. Zo is er in de afgelopen jaren naar gestreefd dat het OM meer zaken zelf gaat afdoen, om de druk op de rechterlijke macht te verlichten (OM 2003; TK 2002/2003). Een zaak kan geseponerd worden omdat er niet voldoende bewijs is (technisch sepot) of omdat vervolging niet wenselijk of doelmatig wordt gevonden (beleidssepot). Ook kan er geschikt worden door middel van een transactie. In 1997 werd 52% van de zaken door het OM afgedaan; in 2007 is dat 45%. Sinds 2003 vinden er meer afdoeningen door de rechter dan door het OM plaats (zie figuur 10.4).

Berechting

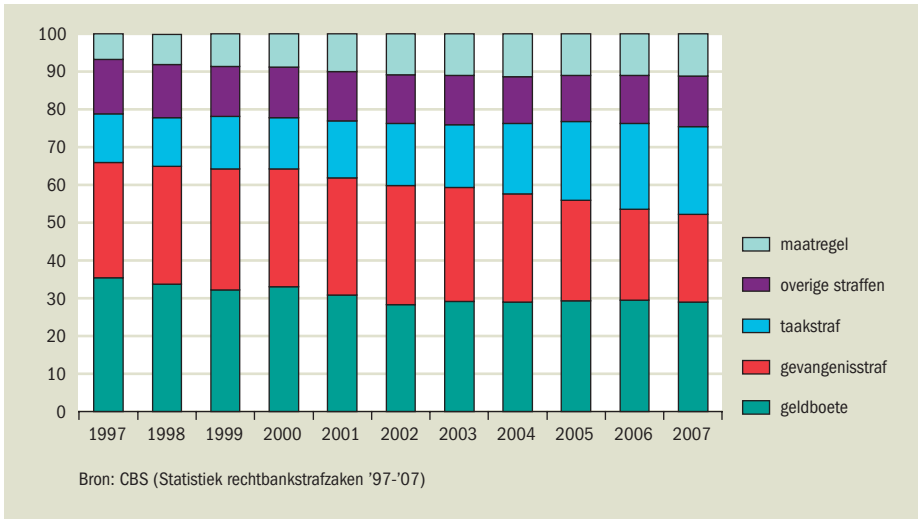
De laatste jaren worden de meeste zaken voor de rechter gebracht. De verdachte wordt dan door de officier van justitie gedagvaard om de rechter de schuldvraag te laten beantwoorden. Tussen 1997 (106.372 afdoeningen) en 2003 (134.631 afdoeningen) werd ieder jaar vaker een beroep op de rechter gedaan. In 2007 ligt het absolute aantal afdoeningen door de rechter, met 127.579 zaken, weer iets lager (zie figuur 10.4). In de laatste jaren is het aandeel schuldigverklaringen hierin gedaald naar 92% in 2007, na jarenlang 95% te hebben bedragen.

In het geval van een schuldigverklaring wordt vrijwel altijd een sanctie of maatregel opgelegd. Vaak gaat het om een combinatie van straffen en maatregelen. Tussen 1997 en 2003 is het absolute aantal straffen en maatregelen sterk gestegen, van zo'n

145.000 naar 191.000 sancties. In de daaropvolgende jaren is dit aantal geleidelijk met 16.000 sancties afgenomen.

Figuur 10.5

Afdoeningen door de rechter, naar type sanctie, 1997-2007 (in procenten)

Geldboetes hebben in alle jaren het grootste aandeel in deze sancties (50.615 geldboetes); in 2007 bedroeg dit aandeel 29%. Dit aandeel is in de afgelopen tien jaren weliswaar afgenomen, maar is sinds 2003 min of meer stabiel (zie figuur 10.5). 23% van de sancties betreft een gevangenisstraf (40.530 gevallen). Het aandeel gevangenisstraffen is vooral in de afgelopen drie jaren sterk gedaald. Het aandeel opgelegde taakstraffen door de jaren heen is sterk gestegen, naar 23% (40.610 taakstraffen). In 2007 werden er voor het eerst meer taakstraffen dan gevangenisstraffen uitgedeeld.

Niet alleen het type straf, maar ook de hoogte van de opgelegde straf drukt het oordeel van de rechter uit over de ernst van het strafbare feit. De duur van de opgelegde (onvoorwaardelijke) gevangenisstraffen schommelde de afgelopen tien jaar sterk. Tussen 1997 en 2000 daalde het gemiddelde aantal detentiedagen van 154 naar 130 dagen. In 2004 deed zich een nieuwe piek voor, van 153 dagen; sindsdien is de gemiddelde duur enigszins gedaald, naar 147 dagen in 2007. Vanaf 2004 is de duur van detentie alleen voor verkeers- en economische delicten toegenomen. De detentieduur voor geweldsmisdrijven is het afgelopen decennium alleen maar afgenomen. Sinds 2000 worden er relatief minder korte gevangenisstraffen opgelegd (korter dan een maand) en is het aandeel middellange straffen (van een tot zes maanden) toegenomen. Het aandeel gevangenisstraffen van meer dan zes maanden is al jaren redelijk stabiel.⁵ De hoogte van de opgelegde geldboetes is daarentegen de laatste jaren omlaagegaan. Het aandeel lage boetes (tot 226 euro) zakte van 25% in 1997 naar 23% in 2001, om daarna weer toe te nemen tot 29% in 2007. Het aandeel hoge boetes

(vanaf 453 euro) steeg van 39% in 1997 naar 43% in 2002. In 2007 is dit aandeel nog maar 37%. Een mogelijke verklaring voor veranderingen in de hoogte van straffen is niet per se dat er lichter of zwaarder gestraft wordt, maar ook dat meer of minder ernstige misdrijven meer of minder vaak voorkomen.

10.6 De zorg voor het slachtoffer

De eerste prioriteit van de politie, het openbaar ministerie en de rechtbank is het opsporen, vervolgen en berechten van de dader. Vanaf eind jaren zeventig is langzamerhand meer aandacht gekomen voor de positie van het slachtoffer in het justitiële proces (Boutellier 1993). Verschillende maatregelen moeten ervoor zorgen dat het slachtoffer zich minder naar de achtergrond verdrongen voelt, dat hij of zij geholpen wordt bij de verwerking van de slachtofferervaring en hulp krijgt bij het verkrijgen van (emotionele of materiële) genoegdoening. Aansluitend bij de zojuist besproken strafrechtelijke keten, bekijken we in deze paragraaf enkele voorzieningen die de overheid in het strafproces heeft geïntroduceerd om het slachtoffer bij de rechtsgang te betrekken. Ten slotte wordt de vraag gesteld hoe het met de kwaliteit van de betrokken instanties is gesteld, gemeten aan de tevredenheid van slachtoffers en burgers.

Voorzieningen voor slachtoffers

Als gevolg van de landelijke invoering van de Wet Terwee en de Aanwijzing slachtofferzorg, in 1995, heeft het actuele slachtofferbeleid een grote sprong voorwaarts gemaakt. De belangrijkste verantwoordelijkheden die politie en justitie hiermee kregen, en die in 2003 verder aangescherpt zijn, betreffen:

- 1 een correcte bejegening van en adequate informatieverstrekking aan slachtoffers;
- 2 het treffen van schaderegelingen tussen slachtoffers en daders;
- 3 het versterken van de positie van slachtoffers in het strafproces;
- 4 de opvang en begeleiding van slachtoffers (TK 2003/2004).

In 2007 gaf de overheid in totaal 40 miljoen euro uit aan slachtofferzorg, wat neerkomt op een stijging van 154% ten opzichte van 1995 (Molenaar 2008).

Adequate informatievoorziening (1) valt binnen het takenpakket van met name de politie en het OM. Van de politie wordt verwacht dat zij slachtoffers informeert over het verloop van de zaak, hen wijst op de mogelijkheden van slachtofferhulp, en preventieadviezen verstrekt. In 2008 geven respondenten aan dat in 29% van de bij de politie aangegeven delicten, tijdens de aangifte informatie is verstrekt over het verloop van de zaak. Dit is nauwelijks meer dan in 2005, toen dit 28% was. Verder meldt men in 2008 in 13% van de gevallen tijdens de aangifte preventieadvies te hebben ontvangen. In 2005 was dit 9,5% (VMR'05-'08). Het OM zelf geeft aan in 2007 145.900 slachtoffers geïnformeerd te hebben over mogelijkheden om zich te voegen in het strafproces (bv. door het claimen van schadevergoeding of spreekrecht), een stijging van 8% ten opzichte van 2004. In 2008 daalde dit aantal, met 6%, naar

136.900, wat wellicht deels te verklaren valt door de verminderde instroom aan zaken (OM 2009).

Het slachtoffer moet ook door de politie en het OM ondersteund worden bij het zo snel mogelijk verhalen van de geleden schade op de dader (2). Het is ons niet bekend hoe vaak de politie en het OM erin slagen voor de zittingsdatum een schade-regeling tussen slachtoffer en verdachte tot stand te brengen. Lukt dit niet, dan kan de officier van justitie een vordering tot schadevergoeding eisen. In 2007 kreeg het Centraal Justitieel Incasso Bureau (CJIB) 12.271 verzoeken tot incassering van schadevergoeding binnen. Van het totale aantal afgedane schadevergoedingsmaatregelen in dat jaar (15.037) werd 80% volledig betaald. Het totaal te innen bedrag bedroeg zo'n 22,5 miljoen euro. Ter vergelijking, in 1997 kwamen 3865 verzoeken van het openbaar ministerie binnen en bedroeg het totale bedrag slechts 3 miljoen (Kalidien 2008). Van alle schadegevallen wordt in een kwart een gehele of gedeeltelijke vergoeding toegekend of is de zaak nog in behandeling (Huys 2008). Een alternatieve manier om de schade vergoed te krijgen voor slachtoffers van opzettelijk geweld met ernstig lichamelijk of geestelijk letsel, is sinds 1975 via het Schadefonds Geweldsmisdrijven. De maximale uitkeringen bedragen voorlopig nog 22.700 euro voor materiële en 9.100 euro voor immateriële schade. Zijn in 2007 7776 (eerste) verzoeken tot uitkering ingediend, in 1990 was dit nog slechts 1500. Lang niet alle verzoeken voldoen echter aan de gestelde criteria. In 2007 zijn 4689 (eerste) verzoeken toegekend. Er werd in 2007 ruim 13 miljoen euro uitgekeerd (Schadefonds 2008).

De gelegenheid die het slachtoffer wordt geboden om zich in het strafproces te laten horen (3), is de afgelopen jaren sterk uitgebreid. Sinds 1 mei 2004 hebben slachtoffers het recht een schriftelijke slachtofferverklaring (ssv) te laten opstellen door Slachtofferhulp Nederland (SHN), waarbij zij aan de rechter en de verdachte kenbaar kunnen maken welke gevolgen het delict voor hen heeft gehad. Deze verklaring wordt aan het strafdossier toegevoegd en kan tijdens de zitting gedeeltelijk worden voorgelezen door de officier van justitie of de rechter. In 2005 hebben 2721 mensen onder begeleiding van Slachtofferhulp Nederland een dergelijke verklaring opgesteld. Sinds 1 januari 2005 is hieraan het spreekrecht toegevoegd. In 2005 hebben 168 mensen via Slachtofferhulp Nederland gebruik gemaakt van het spreekrecht (Leferink en Vos 2008). In 2007 heeft SHN in 3741 gevallen begeleiding geboden bij het opstellen van een schriftelijke of mondelinge slachtofferverklaring (SHN 2008). Uit voorlopige cijfers over 2007 valt op te maken dat het gebruik van het spreekrecht in twee jaar minimaal is verdubbeld (Leferink en Vos 2008).⁶ De koudwatervrees die we in *De sociale staat van Nederland 2007* nog rapporteerden, blijkt duidelijk verminderd.

Slachtofferhulp Nederland is in het leven geroepen om zorg te dragen voor de opvang en begeleiding van het slachtoffer (4); politie en justitie zijn hiervoor slechts beperkt toegerust. SHN adviseert en informeert slachtoffers op praktisch en juridisch gebied, en biedt de eerste emotionele ondersteuning. In 2007 heeft SHN 109.000 mensen bijgestaan. Dit aantal is elk jaar nog toegenomen. Verreweg de grootste

groep bestaat uit slachtoffers van geweld (45%). Ook slachtoffers van vermogensdelicten (22%) en verkeersdelicten (20%) vormen een grote groep (SHN 2008). De meeste mensen ontvingen emotionele ondersteuning, met afstand gevolgd door praktische ondersteuning.

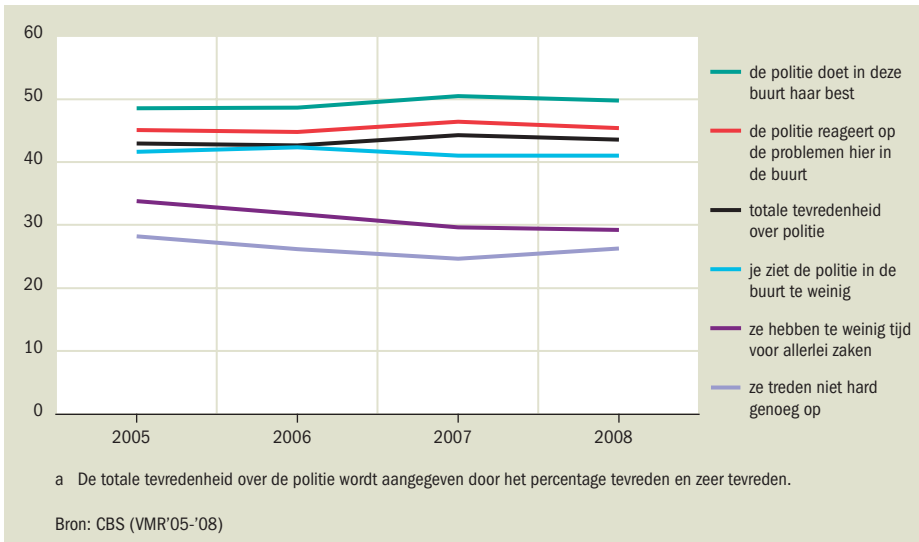
Oordeel over politie en justitie

In deze paragraaf gaan we na hoe slachtoffers enerzijds en burgers anderzijds over de politie oordelen. Omdat we over justitie geen beoordelingscijfers van slachtoffers hebben, eindigen we de paragraaf met het vertrouwen dat justitie onder de gehele bevolking geniet. In 2008 zegt 57% van de mensen die aangeven daadwerkelijk contact met de politie te hebben gehad, tevreden of zeer tevreden te zijn over het laatste politiecontact. Dit betekent een geleidelijke stijging ten opzichte van 2005, toen het aantal (zeer) tevreden 'klanten' van de politie nog op 52% uitkwam (VMR'05-'08). Pommer et al. (2008) brengen op basis van een SCP-enquête (Kwaliteit van de quartaire sector, KQS'06) in beeld wat de redenen van ontevredenheid over de politie zijn. Bijna de helft van de ontevreden respondenten gaf in 2006 als reden het gebrek aan informatie over de afloop van de zaak. Op de tweede plaats werd het feit genoemd dat de zaak niet is opgelost (47%). Op de derde en vierde plaats werden het niet oppakken of weer vrijlaten van de dader (41%) en het feit dat de politie niets deed (40%) genoemd. Het optreden van de politie zelf, waaronder de bereikbaarheid (23%), het feit dat de politie niets kon doen (25%), de lange wachttijd (25%), het feit dat de politie onvoldoende tijd of aandacht had (33%) en het feit dat de zaak niet belangrijk genoeg was (35%), bleken minder redenen tot ontevredenheid te geven.

Het algemene beeld is dat het oordeel van burgers over het functioneren van de politie vanaf 2005 erg stabiel is en hooguit met enkele procentpunten schommelt (zie figuur 10.6). De voorgaande periode 1997-2003 werd overwegend getekend door een afname van de tevredenheid. Van de ondervraagden is 44% in 2008 (zeer) tevreden over het functioneren van de politie, wat een minimale verbetering betekent ten opzichte van de 43% in 2005 en 2006. Tussen 1997 en 2003 was er sprake van een negatieve trend; in 2004 leefde de tevredenheid echter sterk op. Van de ondervraagden vindt 50% dat de politie haar best doet in de buurt. Dit is een minimale verbetering ten opzichte van 2005, toen 49% die mening was toegedaan. Aanvankelijk stijgt na 2005 het aantal mensen dat het eens is met de stelling dat de politie op problemen reageert, maar in 2008 komt de tevredenheid, met 45%, weer uit op het niveau van 2005. In 2008 vindt 41% van de mensen dat je de politie te weinig ziet in de buurt, tegen 42% in 2005. De grootste verbetering betreft het oordeel dat de politie te weinig tijd heeft. In 2008 is 29% deze mening toegedaan, terwijl dat in 2005 nog 34% was. Terwijl van 1997 tot 2004 steeds meer mensen vonden dat de politie niet hard genoeg optrad, is deze ontevredenheid tussen 2005 (28%) en 2007 (25%) duidelijk afgenomen. In 2008 is, met 26%, de ontevredenheid weer iets toegenomen. Al met al is de tevredenheid over het functioneren van de politie in 2008 een fractie hoger dan in 2005. Maar voor alle stellingen stagneert deze positieve ontwikkeling na 2007 (zie figuur 10.6).

Figuur 10.6

Oordeel over het functioneren van de politie in de eigen woonbuurt, bevolking van 15 jaar en ouder, 2005-2008 (in procenten 'mee eens')^a

Met behulp van de Eurobarometer (EB) krijgen we een idee hoe het Nederlandse oordeel over de politie zich verhoudt tot het oordeel van andere Europeanen over hun politie. In ons land geeft in 2007 maar liefst 73% van de ondervraagden aan vertrouwen in de politie te hebben (EB 68). Dit is een kleine toename ten opzichte van 1997, toen 70% zei vertrouwen te hebben (EB 48). Ook steekt dit percentage positief af tegen het Europese gemiddelde van 64% in 2007.

De Eurobarometer maakt het eveneens mogelijk een vergelijking te maken van het vertrouwen dat de verschillende bevolkingen hebben in hun nationale justitie, zowel door de tijd als tussen landen. In 2007 gaf 67% van de Nederlandse ondervraagden aan vertrouwen in het Nederlandse rechtssysteem te hebben (EB 68). Dit percentage heeft het afgelopen decennium, met 54% in 1997 (EB 48) en 55% in 2002 (EB 57), een duidelijk stijging doorgemaakt. Ook in vergelijking met andere Europese lidstaten (47% gemiddeld), is het vertrouwen van Nederlanders in justitie erg sterk te noemen. Alleen de Denen (85%), Finnen (77%) en Oostenrijkers (76%) hebben nog meer vertrouwen in hun justitiële apparaat.

10.7 Beleving van criminaliteit door de bevolking

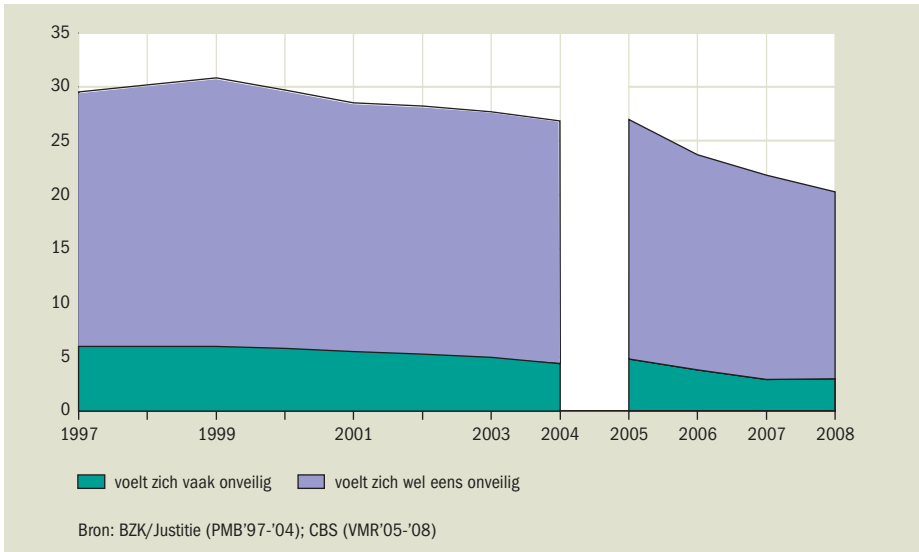
Burgers hoeven geen ervaring te hebben met criminaliteit om er bang voor te zijn. Ze pikken voldoende signalen van (on)veiligheid uit hun omgeving op om zich al dan niet veilig te voelen, zoals het niveau van verloedering in de buurt, de mate van anonimiteit in de buurt of berichtgeving in de media. Onveiligheidsgevoelens kunnen resulteren in een vertekend beeld van de feitelijke veiligheidssituatie en een grote negatieve invloed hebben op de kwaliteit van de leefsituatie.

De veiligheidsbeleving van burgers wordt onder andere beïnvloed door hun perceptie van de mate waarin de Nederlandse samenleving met criminaliteit geconfronteerd wordt. Het langjarige onderzoek Culturele veranderingen in Nederland (CV) van het SCP bevat verschillende vragen die de bezorgdheid onder de bevolking over criminaliteit als maatschappelijk probleem in kaart brengen. Hieruit blijkt dat deze bezorgdheid zich lange tijd in de gewenste richting ontwikkeld heeft, maar dat deze trend het laatste jaar niet doorzet. Was in 1995 nog 86% van de bevolking van mening dat 'de criminaliteit de laatste tijd toeneemt', in 2004 en 2006 was dit aandeel sterk gedaald naar 77% respectievelijk 64%. In 2008 was echter weer 71% deze mening toegedaan. Een vergelijkbare ontwikkeling tekent zich af bij het percentage Nederlanders dat vindt dat criminaliteit 'een echt probleem aan het worden is'. In 1995 was dit de mening van 84% van de bevolking, in 2004 en 2006 daalde dit naar 79% respectievelijk 70%. In 2008 was weer 76% van de bevolking het hiermee eens.

Om te zien of mensen zich persoonlijk wel eens onveilig voelen, gebruiken we de Veiligheidsmonitor. Zowel voor als na de trendbreuk tussen 2004 en 2005, is duidelijk zichtbaar dat het aantal mensen dat zich wel eens onveilig voelt, vanaf 1999 jaarlijks is afgenomen (zie figuur 10.7). In 2008 geeft 20% van de bevolking te kennen zich wel eens onveilig te voelen. Hiervan voelt ongeveer een op de zes zich vaak onveilig (3%). Het aandeel mensen dat zich vaak onveilig voelt, is tussen 1997 en 2007 eveneens voortdurend gedaald, maar is tussen 2007 en 2008 gelijk gebleven. Het aandeel mensen dat zich wel eens onveilig voelt, is sinds 1997 nog niet zo laag geweest. Vooral na 2005, toen het nog op 27% uitkwam, zette een forse afname van de onveiligheidsgevoelens in. Men voelt zich het meest onveilig in de buurt van rondhangende jongeren; in 2008 voelen nog 14,8% van de mensen zich daar onveilig. Toch neemt ook dit aantal af, want in 2005 was dat nog 19,5%.

Figuur 10.7

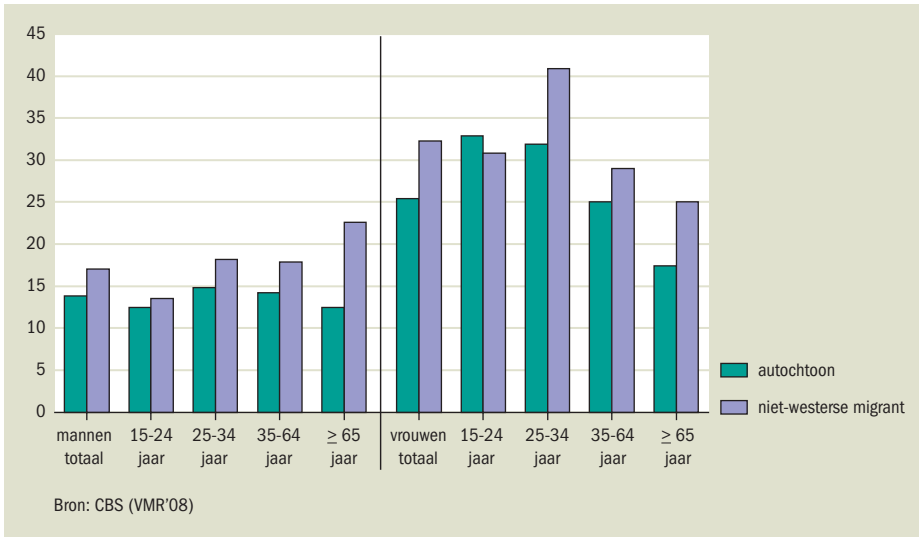
Onveiligheidsgevoelens onder de bevolking van 15 jaar en ouder, 1997-2008 (in procenten)

Onveiligheidsgevoelens hangen onder meer samen met iemands fysieke en mentale kwetsbaarheid, eerdere slachtofferervaringen en leefgewoonten. Belangrijke voorspellers voor deze kenmerken zijn leeftijd en sekse (zie figuur 10.8). Anders dan vaak gedacht, blijken ouderen zich helemaal niet zo onveilig te voelen. Het zijn veel eerder de jongeren die angstig voor criminaliteit zijn. Vrouwen voelen zich overduidelijk onveiliger dan mannen. En ook niet-westerse migranten voelen zich aanmerkelijk minder veilig dan de autochtone bevolking. Dit komt grotendeels doordat migranten relatief vaak in sterk stedelijke gebieden wonen. Wanneer voor stedelijkheid wordt gecorrigeerd, geven migranten en autochtone Nederlanders even vaak aan zich wel eens onveilig te voelen. Wel geven migranten dan nog steeds vaker aan zich vaak onveilig te voelen (Eggen en Kalidien 2008). Een aanvullende algemene bevinding uit onderzoek is dat onveiligheidsgevoelens afnemen naarmate men een hogere opleiding heeft (Oppelaar en Wittebrood 2006). In tabel B10.5 van de internetbijlage is, voor de periode 2005-2008, de veiligheidsbeleving uitgesplitst naar bevolkingskenmerken.

Figuur 10.8

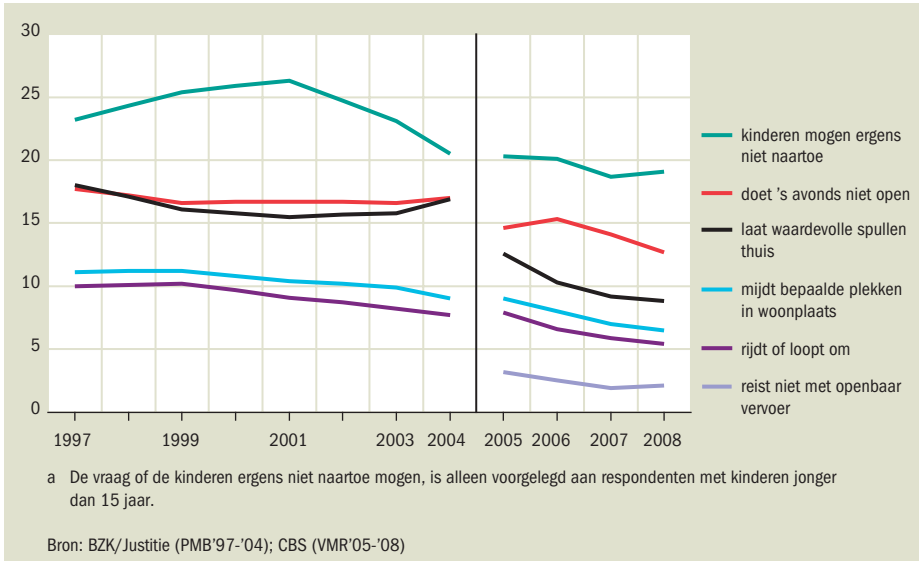
Onveiligheidsgevoelens, bevolking van 15 jaar en ouder, naar sekse, leeftijd en herkomst, 2008 (in procenten 'voelt zich wel eens onveilig')

Ten slotte kan de omvang van de onveiligheidsbeleving in Nederland afgemeten worden aan de mate waarin burgers hun gedrag veranderen om risico's uit de weg te gaan. Weer zien we een algehele daling van het vermijdingsgedrag uit veiligheids-overwegingen (figuur 10.9). Mensen met kinderen jonger dan 15 jaar laten het meest hun kinderen regelmatig ergens niet naartoe gaan vanwege onveiligheid. In 2008 gaat het om 19,1%, iets minder dan in 2005 (20,3%), en iets meer dan in 2007 (18,7%). Het valt niet uit te sluiten dat deze zorg om de veiligheid van de kinderen deels betrekking heeft op verkeersveiligheid. Het aantal mensen dat 's avonds of 's nachts de deur niet opendoet, is gedaald van 14,6% in 2005 naar 12,7% in 2008. In 2008 laat 8,8% waardevolle spullen thuis met het oog op mogelijke straatroof, tegen 12,6% in 2005. De afgelopen tien jaar zijn er geleidelijk ook minder mensen die bepaalde plekken in de woonomgeving mijden of omlopen of -rijden omwille van de veiligheid; het gaat om respectievelijk 6,5% en 5,4% in 2008. Slechts 2,1% reist in 2008 niet met het openbaar vervoer, tegen 3,2% in 2005.

Figuur 10.9

Vermijdingsgedrag, bevolking van 15 jaar en ouder, 1997-2008 (in procenten 'komt vaak voor')^a

Door middel van vermijdingsgedrag probeert de burger uit de buurt van de crimineel te blijven, maar soms komt de crimineel naar de burger toe. Dan kan de burger ook nog technische beveiligingsmaatregelen nemen. In 2008 geeft 84% aan extra hangen sluitwerk te hebben aangebracht en 81% extra buitenverlichting. Veel minder mensen maken gebruik van luiken voor ramen en deuren (17%) of hebben het Keurmerk Veilig Wonen aangevraagd en toegekend gekregen (16%). Slechts 12% heeft een inbraakalarm. Al deze particuliere initiatieven zijn tussen 1997 en 2008 in aantal toegenomen, wat wellicht bijgedragen heeft aan de daling van het aantal inbraken in deze periode.

Onveiligheidsgevoelens in internationaal perspectief

We zagen dat steeds minder, maar nog altijd een vijfde van de Nederlanders aangeeft zich wel eens onveilig te voelen. Het is lastig te beoordelen of dat nu veel of weinig is. We krijgen daar een beter idee van door Nederlanders te vergelijken met andere nationaliteiten. In de Eurobarometer wordt Europese burgers gevraagd wat volgens hen de twee belangrijkste maatschappelijke onderwerpen zijn waar hun land momenteel mee te maken heeft. In het najaar van 2008 werd criminaliteit door 26% van de Nederlanders genoemd als belangrijk thema. Dit is zeer hoog vergeleken met de 17% van de Europese burgers die criminaliteit noemt. Alleen de economische situatie scoorde, vanwege de actuele crisis, hoger. Eind 2008 gaven alleen Kroaten (62%), Britten (34%) en Bulgaren (30%) nog vaker aan criminaliteit een belangrijke maatschappelijke kwestie te vinden. Opvallend is dat wanneer Nederlanders gevraagd wordt welke twee thema's voor hen persoonlijk het meest belangrijk zijn,

criminaliteit dan ver naar beneden zakt. Criminaliteit wordt dan nog door 10% van de Nederlanders genoemd, nog maar iets boven het Europese gemiddelde van 8%.

De internationale vergelijking ziet er wat anders uit voor angst voor criminaliteit. We baseren ons hier op de International crime victim survey (ICVS), en de European international crime survey (EU ICS), die voor het laatst in 2004/05 respectievelijk 2005 gehouden zijn (Van Dijk et al. 2007). Mensen is gevraagd hoe veilig ze zich voelen wanneer ze alleen in het donker in hun buurt op straat lopen. Het gemiddelde in de dertig participerende landen (incl. de niet-Europese landen Japan, de Verenigde Staten, Canada, Australië, Nieuw-Zeeland en Mexico) is 27% in 2004/05. De veiligheidsgevoelens van Nederlanders steken gunstig af bij dit gemiddelde, met 18% van de burgers dat aangeeft zich in die situatie onveilig of erg onveilig te voelen. Alleen in de Scandinavische landen IJsland (6%), Finland (14%), Noorwegen (14%), Denemarken (17%), en ook Canada (17%) voelen nog minder burgers zich onveilig. Burgers van Bulgarije (53%), Griekenland (42%), Luxemburg (36%), Japan (35%) en Italië (35%) voelen zich het meest onveilig. Het internationale gemiddelde daalde aanvankelijk van 29% in 1992 naar 22% in 2000, maar nam weer toe tot 27% in 2004/05. In Nederland is het percentage steeds gedaald, van 22% in 1992 naar 18% in 2005.

Samenvattend ontstaat het beeld dat Nederlanders vooral bezorgd zijn om criminaliteit als maatschappelijk probleem, en dit probleem ook zwaarder vinden dan burgers in andere Europese landen. Maar in hun persoonlijke levens ervaren Nederlanders criminaliteit nauwelijks meer als een last dan andere Europeanen. Sterker nog, ze voelen zich op straat in hun eigen omgeving aanzienlijk veiliger dan de gemiddelde inwoner van de westerse wereld.

10.8 De wind in de rug

De afgelopen jaren zijn er veel positieve geluiden te horen geweest over de ontwikkeling van de criminaliteit in Nederland, ook in de vorige edities van De sociale staat van Nederland. Dit jaar heeft staatsecretaris van Justitie Albayrak zelfs aangekondigd dat er vanwege een cellenoverschot gevangenen gesloten zullen worden. Niet iedereen vindt dit even makkelijk te geloven. Veel mensen ervaren nog altijd een verharding van de maatschappij, gesterkt door de actualiteit in de media en het politieke debat, zoals de recente aandacht voor geweld tegen publieke functionarissen en hulpverleners. In dit hoofdstuk hebben we laten zien dat de totale criminaliteit momenteel inderdaad op een lager niveau ligt dan enkele jaren geleden. Toch kunnen we er niet omheen dat na 2006 voor verschillende misdrijven de afname van criminaliteit stagneert. De bescheiden daling van de totale criminaliteit in 2007 en 2008 is volgens zowel de politieregistraties als de slachtofferenquêtes te danken aan de afname van het aantal vermogensdelicten. Daarentegen is er een toename van zowel het aantal geregistreerde als het aantal ondervonden vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde. De ontwikkeling van geweld is minder eenduidig te interpreteren. Hoewel de politieregistraties en de slachtofferenquêtes voor 2007

beide een toename van geweld aangeven, is deze negatieve ontwikkeling volgens burgers in 2008 weer volledig tenietgedaan.

De licht positieve ontwikkeling die de objectieve veiligheid heeft doorgemaakt, wordt overtroffen door die van de subjectieve veiligheid. Weer minder mensen voelen zich wel eens onveilig en minder mensen vertonen risicomijdend gedrag. Wel zijn er nog evenveel mensen die zich vaak onveilig voelen. Internationaal blijkt dat Nederlanders zich relatief weinig zorgen maken om hun persoonlijke veiligheid. Wel zijn ze naar verhouding zeer kritisch over criminaliteit als maatschappelijk probleem, en deze bezorgdheid is sinds lange tijd weer toegenomen. Voor de individuele leefsituatie zijn waarschijnlijk vooral de persoonlijke onveiligheidsgevoelens van belang. In grote lijnen ontwikkelen de onveiligheidsgevoelens en de criminaliteit zich de laatste jaren in dezelfde gunstige richting. Toch is dit niet vanzelfsprekend. Onveiligheidsgevoelens worden namelijk door veel meer factoren beïnvloed dan alleen de feitelijke criminaliteit (e.g. Oppelaar en Wittebrood 2006).

De aanpak van jeugdcriminaliteit is, naast geweldscriminaliteit, de hoofdprioriteit van het kabinet-Balkenende IV. Minderjarigen zijn als verdachten sterk oververtegenwoordigd en hun aandeel blijft groeien. Steeds vaker betreft het hier geweldscriminaliteit. Het groeiende aandeel minderjarige verdachten kan niet een-op-een vertaald worden in toenemende jeugdcriminaliteit, omdat deze jongeren door de beleidsintensivering ook sneller dan voorheen opgepakt worden. Niet-westerse migranten zijn nog altijd sterk oververtegenwoordigd in de verdachtenpopulatie. Hoewel het aandeel verdachten de laatste jaren onder Nederlanders van zowel niet-westerse als autochtone afkomst is gegroeid, is deze toename relatief het sterkst onder de autochtone Nederlanders. Overigens zijn de groepen waaruit de meeste verdachten komen, ook de groepen die het grootste risico lopen om slachtoffer van geweldsdelicten te worden. Meer dan autochtonen krijgen migranten daarnaast te maken met discriminatie op grond van ras, huidskleur of religie. In 2007 werd door het kabinet-Balkenende IV toegezegd dat er ook meer aandacht aan discriminatie besteed zou worden. De destijds bekende cijfers tot 2005 lieten een alarmerende stijging van discriminatie en racistisch geweld zien (Van Noije en Wittebrood 2007). Sindsdien hebben discriminatie en geweld vanwege ras en religie zich gunstig ontwikkeld, in tegenstelling tot discriminatie op grond van leeftijd, sekse of seksuele geaardheid.

Het kabinet oordeelde in 2007 dat de capaciteit in ons rechtssysteem op orde was gebracht. Hierdoor was niet meer dezelfde nadruk nodig op productiviteitsverhoging bij politie en justitie als voorheen. De afgelopen jaren is inderdaad een verbeterde doorstroom van zaken door de justitiële keten geconstateerd (Wittebrood en Oppelaar 2005; Van Noije en Wittebrood 2007). In 2007 is het ophelderingspercentage verder toegenomen. De politie heeft, ondanks het gedaalde aantal geregistreerde misdrijven, ook meer verdachten gehoord en meer zaken overgedragen aan het OM. De rechter heeft in absolute aantallen minder zaken te verwerken gekregen. Het feit dat de rechter minder vaak reden ziet voor een

schuldigverklaring, is een kanttekening bij de druk op de politie om meer verdachten en zaken af te leveren.

Toch verhoudt een aantal ontwikkelingen zich moeizaam tot de kabinetsdoelstellingen. De politiesterkte is in 2007 gegroeid. Echter, het relatieve aantal politiebeambten dat met executieve politietaken is belast, is ten opzichte van het ondersteunende personeel kleiner geworden. Hoewel geweld een hoge prioriteit heeft, is de geneigdheid van de politie om proces-verbaal op te maken van geweldsdelicten in 2008 sterk gedaald. Dit zal een dempend effect hebben op de nog te verschijnen geweldscijfers voor 2008. Voor andere delicten is de registratiebereidheid juist toegenomen. Overigens was deze bereidheid in 2007 ook bij geweld aanzienlijk toegenomen, wat heeft bijgedragen aan de hoge geweldscijfers voor 2007. Ook slaagt het OM er nog altijd niet in om een groter aandeel van de zaken zelf af te doen. Dit hoeft niet altijd een productiviteitskwesitie te zijn; soms voldoen de zaken niet aan de hiervoor benodigde voorwaarden. De afgenomen belasting van de rechter in 2007 is dan ook vooral het gevolg van een gedaald aantal zaken, en niet van een gestegen aantal OM-afdoeningen.

Stukje bij beetje lijkt het slachtoffer zich een erkende positie in de justitiële keten te verwerven. De informatievoorziening door politie en justitie gaat langzaam de goede kant op. Er worden meer schadevergoedingen uitgekeerd, er wordt meer gebruik gemaakt van het schriftelijk of mondeling spreekrecht en van Slachtofferhulp. Deze vooruitgang lijkt zich te vertalen in een gunstiger oordeel van mensen over hun contacten met de politie. Samenvattend lijkt de grootste uitdaging voor politie en justitie te zijn om de geboekte resultaten vast te houden, ook wanneer er tegenwind mocht opsteken en de criminaliteit mocht stijgen.

Tot slot wagen we ons aan een verklaring voor de afname van criminaliteit sinds 2002. Is er misschien sprake van een verschuiving van veelvoorkomende criminaliteit tegen burgers naar andere, minder zichtbare vormen van criminaliteit? Dit lijkt niet het geval. Ook bedrijven rapporteren minder vaak slachtoffer te zijn geworden van criminaliteit. De financieel-economische delicten verduistering, valsheidsmisdrijven en vooral bedrog zijn recentelijk wel toegenomen. Desondanks is het aantal vermogensdelicten waarin ze ondergebracht zijn, sterk gedaald. Ook is het niet waarschijnlijk dat cybercrime de meer reguliere criminaliteit heeft vervangen, omdat het hier heel verschillende daders betreft. Eerder is cybercrime erbij gekomen, als nieuwe vorm, waarvan betrouwbare cijfers nog ontbreken (zie ook Vollaard et al. 2009).

Vollaard et al. (2009) wijzen op het feit dat de groep heroïneverslaafden in ons land vergrijsst en dus krimpt. Dit is de meest waarschijnlijke verklaring voor de dalende criminaliteit vanaf 2002. In overeenstemming met de bevindingen, zou dit vooral een effect hebben op de vermogenscriminaliteit en niet op geweld. Ook de toegenomen particuliere beveiligingsmaatregelen hebben waarschijnlijk een bijdrage geleverd. De auteurs zien bovendien aanwijzingen dat het strengere veiligheidsbeleid sinds 2002 aan de daling bijgedragen heeft, door gerichter politieoptreden, een hogere pak- en veroordelingskans en langere opsluiting. Het opsluiten van

veelplegers heeft vooral een tijdelijk effect op de vermogenscriminaliteit. Interessant is dat de criminaliteit na 2002 niet lijkt te hebben gereageerd op de conjuncturele schommelingen in arbeidsmarktperspectieven in die tijd. Dit biedt de hoop dat de sterk stijgende werkloosheid in de huidige economische crisis minimale effecten heeft op de criminaliteit in de komende tijd. Alleen wanneer de toenemende werkloosheid van meer structurele aard blijkt – zoals ook de verbetering halverwege de jaren negentig structureel bleek – moet wel degelijk rekening gehouden worden met nadelige gevolgen voor de criminaliteit (Vollaard et al. 2009). Toch zou het naïef zijn alle verandering toe te schrijven aan Nederlandse omstandigheden of Nederlands beleid. De criminaliteit, en dan met name de vermogenscriminaliteit, is namelijk ook in het buitenland afgenomen.

Noten

- 1 De cijfers die in deze paragraaf worden aangehaald, zijn terug te vinden op de website van het Centraal Bureau voor de Statistiek (StatLine, www.cbs.nl) en op de website van het Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum (www.wodc.nl); zie ook Eggen en Kalidien (2008).
- 2 De Monitor racisme & extremisme definieert racistisch geweld als volgt: 'die vorm van geweld waarbij de slachtoffers of doelwitten zijn uitgekozen vanwege hun etnische, raciale, etnisch-religieuze, culturele of nationale herkomst' (Van Donselaar en Rodrigues 2008: 19).
- 3 De verschillende databronnen waarmee de strafrechtketen hier beschreven wordt, zijn niet altijd goed vergelijkbaar. Ten eerste kunnen de eenheden waarin de aantallen zijn uitgedrukt, verschillen. Zo registreert de politie misdrijven, terwijl de rechtbankstatistieken uitgaan van zaken. Ten tweede kunnen de criteria waarmee een misdrijf wordt ingedeeld, verschillen. Mogelijk rubriceert de politie een zaak anders dan het OM. Ten derde verstrijkt er tijd tussen de behandeling van een misdrijf of zaak in de verschillende onderdelen van de keten. Dat betekent dat een misdrijf dat in een bepaald jaar wordt gepleegd, pas een jaar later bij het OM wordt ingeschreven en mogelijk nog een jaar later wordt afgehandeld. Tot slot kunnen gebreken in de verschillende registraties een rol spelen.
- 4 De ontwikkeling van het aantal Halt-afdoeningen wordt sterk verklaard door de uitbreiding van het aantal delicten waarvoor een afdoening mogelijk is: er zijn steeds meer 'Haltwaardige' delicten. Daarnaast is in de nieuwe richtlijnen voor de politie aangegeven dat de politie alleen bij heel lichte delicten een waarschuwing mag geven en voor het overige direct tot een Halt-verwijzing moet overgaan. Ook mag maar één keer met een waarschuwing worden volstaan; de tweede keer dient zonder meer naar Halt te worden doorverwezen (Bol en Ter Horst-van Breukelen 2001).
- 5 Het aantal opgelegde levenslange gevangenisstraffen is de laatste jaren wel sterk toegenomen: werd van 1950 tot 1990 vijf keer levenslang opgelegd, van 1990 tot 1999 was dit zeven keer en van 2000 tot april 2005 al zestien keer. Gezien de geringe aantallen is deze ontwikkeling echter niet zichtbaar in de algemene statistieken. In Nederland is 'levenslang' ook echt levenslang; van vervroegde vrijlating is geen sprake.
- 6 Beide vormen van participatie zijn uitsluitend bedoeld voor (nabestaanden van) slachtoffers van misdrijven waarvoor acht jaar of meer gevangenisstraf kan worden gegeven en enkele andere in de wet geëxpliciteerde misdrijven.

Literatuur

- Art. 1 (2008). *Kerncijfers 2007. Jaaroverzicht discriminatieklachten bij Anti Discriminatie Bureaus en Meldpunten in Nederland*. Rotterdam: Art.1.
- AZ (2007). *Samen werken, samen leven. Beleidsprogramma kabinet-Balkenende IV 2007-2011*. Den Haag: ministerie van Algemene Zaken.
- Bol, M.W. en M.H. ter Horst-van Breukelen (2001). *Jeugd*. In: F.W.M. Huls et al. (red.), *Criminaliteit en rechtshandhaving 2000: ontwikkelingen en samenhangen* (p.133-172). Den Haag/Voorburg: WODC/CBS.
- Blom, M., J. Oudhof, R.V. Bijl en B.F.M. Bakker (red.) (2005). *Verdacht van criminaliteit. Autochtonen en allochtonen nader bekeken*. Den Haag: ministerie van Justitie/ Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Boutellier, H. (1993). *Solidariteit en slachtofferschap. De morele betekenis van criminaliteit in een postmoderne cultuur*. Nijmegen: SUN.
- Dijk, J. van, J. van Kesteren en P. Smit (2007). *Criminal victimization in international perspective. Key findings from the 2004/2005 ICVS and EU ICS*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Donselaar, J. van en P.R. Rodrigues (red.) (2008). *Monitor racisme & extremisme. Achtste rapportage*. Amsterdam: Anne Frank Stichting/Amsterdam University Press.
- Eggen, A.Th.J. en S.N. Kalidien (2008) (red.). *Criminaliteit en rechtshandhaving 2007. Ontwikkelingen en samenhangen*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Goudriaan, H., P. Nieuwbeerta en K. Wittebrood (2005). *Overzicht van onderzoek naar determinanten van aangifte doen bij de politie. Theorieën, empirische bevindingen, tekortkomingen en aanbevelingen*. In: *Tijdschrift voor Veiligheid en Veiligheidszorg*, jg. 4, nr. 1, p. 27-48.
- Hulst, R.C. van der en R.J.M. Neve (2008). *High-tech crime, soorten criminaliteit en hun daders. Een literatuurinventarisatie*. Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum.
- Huys, H.W.J.M. (2008). *Slachtofferschap, slachtofferhulp, onveiligheidsgevoelens en preventie*. In: A.Th.J. Eggen en S.N. Kalidien, *Criminaliteit en rechtshandhaving 2007. Ontwikkelingen en samenhangen* (p. 61-103). Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Justitie/BZK (2007). *Veiligheid begint bij voorkomen. Voorbouwen aan een veiliger samenleving*. Den Haag: ministerie van Justitie/ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- Kalidien (2008). *Tenuitvoerlegging van sancties*. In: A.Th.J. Eggen en S.N. Kalidien, *Criminaliteit en rechtshandhaving 2007. Ontwikkelingen en samenhangen* (p. 184-214). Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Leferink, S.B.L. en K.H. Vos (2008). *Spreekrecht en schriftelijke slachtofferverklaring: recht of kans? Een onderzoek naar het Victim Impact Statement in de praktijk van het Nederlandse strafrecht*. Utrecht: Slachtofferhulp Nederland.
- LVA DB (2006). *Kerncijfers 2005. Jaaroverzicht discriminatieklachten bij Anti Discriminatie Bureaus en Meldpunten*. Amsterdam: Landelijke Vereniging van Anti Discriminatie Bureaus en Meldpunten.
- Mantgem, J. van, L. Moerenhout en D. Bol (2008). *Landelijke criminaliteitskaart 2007. Een analyse van misdrijven en verdachten op basis van gegevens uit HKS. Zoetermeer: Korps landelijke politiediensten*.

- Molenaar, D.E.B. (2008). Jaarlijkse kosten van criminaliteit. In: A.Th.J. Eggen en S.N. Kalidien, *Criminaliteit en rechtshandhaving 2007. Ontwikkelingen en samenhangen* (p. 253-278). Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Noije, L. van en K. Wittebrood (2007). Veiligheid. In: R. Bijl, J. Boelhouwer en E. Pommer, *De sociale staat van Nederland 2007* (213-244). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Noije, L. van en K. Wittebrood (2008). *Sociale veiligheid ontsleuteld. Veronderstelde en werkelijke effecten van veiligheidsbeleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- OM (2002). *Perspectief op 2006*. Den Haag: openbaar ministerie.
- OM (2009). *Jaarbericht 2008*. Den Haag: openbaar ministerie.
- Oppelaar, J. en K. Wittebrood (2006). *Angstige burgers? De determinanten van gevoelens van onveiligheid onderzocht*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau
- Pommer, E., E. Eggink en H. van Kempen (2008). *De staat van de publieke dienst. Het oordeel van de burger over de kwaliteit van overheidsdiensten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schadefonds (2008). *Jaarverslag 2007*. Rijswijk: Schadefonds Geweldsmisdrijven.
- SHN (2008). *Jaarverslag 2007*. Utrecht: Slachtofferhulp Nederland.
- Smit, P.R. (2008). Nederland in internationaal perspectief. In: A.Th.J. Eggen en S.N. Kalidien, *Criminaliteit en rechtshandhaving 2007. Ontwikkelingen en samenhangen* (p. 279-302). Den Haag: Wetenschappelijk Onderzoek- en Documentatiecentrum/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Tas, F. en W. de Wit (2009). *Poldis 2008. Criminaliteitsbeeld discriminatie*. Apeldoorn/Nijmegen: LECD/ITS.
- Tavares, C. en G. Thomas (2009). Crime and criminal justice. In: *Statistics in focus*, nr. 36/2009. Luxemburg: Eurostat.
- Tavares, C. en G. Thomas (2008). Crime and criminal justice. In: *Statistics in focus*, nr. 19/2008. Luxemburg: Eurostat.
- TK (2002/2003). *Naar een veiliger samenleving*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2002/2003, 28684, nrs. 1-2.
- TK (2005/2006). *Staat van de beleidsinformatie 2006*. Tweede Kamer, vergaderjaar 2005/2006, 30558, nr. 2.
- Visser, J., R. Frederikse en E. Hermans (2002). *Slachtofferschap criminaliteit bij bedrijven en instellingen. Monitor bedrijven en instellingen: nulmeting onder 5000 vestigingen*. Amsterdam: NIPO.
- Vollaard, B., P. Versteegh en J. van den Brakel (2009). *Veelbelovende verklaringen voor de daling van de criminaliteit na 2002*. Apeldoorn: Politie en Wetenschap.
- Wagenaar, W. en J. van Donselaar (2008). Racistisch en extreemrechts geweld in 2007. In: J. van Donselaar en P.R. Rodrigues (red.), *Monitor racisme & extremisme. Achtste rapportage*. Amsterdam: Anne Frank Stichting/Amsterdam University Press.
- Wittebrood, K. (2006). *Slachtoffers van criminaliteit: feiten en achtergronden*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wittebrood, K. en P. Nieuwebeerta (2006). Een kwart eeuw stijging in geregistreeerde criminaliteit: Vooral meer registratie en nauwelijks meer criminaliteit. In: *Tijdschrift voor Criminologie*, jg. 48, nr. 3, p. 227-242.
- Wittebrood, K. en J. Oppelaar (2005). Criminaliteit. In: Sociaal en Cultureel Planbureau, *De sociale staat van Nederland 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Wittebrood, K. en J. van Wilsem (2000). Jongeren en geweld. De relatie tussen slachtofferschap, ouderschap en leefstijl. In: *Sociale wetenschappen*, jg. 43, nr. 3, p. 59-71.

**Wonen en wijken
uit de jaren zestig
en zeventig**

11

11 Wonen en wijken uit de jaren zestig en zeventig

Frans Knol en Vic Veldheer

- Het aantal nieuwe woningen bereikte in 2008 een hoogtepunt met 79.000 nieuwe huizen. Voor 2009 wordt een terugval verwacht naar 70.500 woningen, in 2010 zullen naar verwachting 58.500 nieuwe woningen worden gebouwd.
- Het aandeel koopwoningen voor heel Nederland is gestegen naar 57%. De meeste liggen buiten de Randstad; de meeste huurwoningen staan in de vier grote steden.
- Naar verwachting zal de woningmarkt niet instorten als gevolg van de kredietcrisis. Wel zullen de toenemende werkloosheid, een dalende koopkracht en een dalend consumentenvertrouwen de huizenprijzen doen dalen.
- Een eerste, globale verkenning van de leefsituatie in de wijken uit de jaren zestig en zeventig lijkt een minder slecht beeld op te leveren dan aanvankelijk gedacht.
- In de wijken uit de jaren zestig en zeventig zijn naar verhouding weinig winkels.
- In de wijken uit de jaren zestig en zeventig wonen naar verhouding veel 50-plussers, groeit het aandeel niet-westerse allochtonen en is er sprake van een sterke toename van sociale achterstand.
- De aandelen niet-westerse allochtonen, alleenstaanden, ouderen en verdachten van misdrijven zijn in de zogenoemde aandachtswijken groter dan in de wijken uit de jaren zestig en zeventig.

11.1 Wonen en het wijkenbeleid

In *De sociale staat van Nederland 2007* is uitvoerig ingegaan op de woonsituatie van de bevolking en op de tevredenheid van burgers over hun woning en woonomgeving. Deze tevredenheid vormt een belangrijke factor in de leefsituatie van burgers. Bijna 90% van de huishoudens is (zeer) tevreden met hun woning. Bij de groep die het meest ver achterligt – niet-westerse allochtonen – neemt de tevredenheid het meest toe. Onder Marokkaanse, Turkse en Surinaamse Nederlanders groeit het eigenwoningbezit snel en neemt hun achterstand in woonkwaliteit af. Onder huishoudens met lage inkomens neemt het eigenwoningbezit nauwelijks toe; de groei is het sterkst onder huishoudens met de hoogste inkomens. De laatste jaren zijn in de vier grote steden veel koopwoningen gebouwd, merendeels appartementen. Hoewel eengezinshuizen gewilder zijn, blijken bewoners van koopappartementen tevreden te zijn met hun woning. In de steden wordt de woonomgeving beter onderhouden en met name in de grote steden neemt de overlast van omwonenden iets af. De wijken met de grootste achterstand boeken de meeste vooruitgang. De achterstandswijken in de vier grote steden worden in 2006 ook beter gewaardeerd dan voorheen (Bijl et al. 2007: 245).

Hoe tevreden zijn de bewoners van de aandachtswijken en de jarenzestig- en -zeventigwijken nu met hun huis en woonomgeving? Hoe wonen de meeste mensen, in welke woning wonen ze en wat is er te zeggen over de betreffende wijken?

Bij het aantreden van het huidige kabinet is de wijkaanpak tot speerpunt van beleid gemaakt. Werden in de vorige kabinetsperiode nog 56 wijken onderscheiden met een hoge prioriteit voor verbetering, het huidige kabinet heeft de selectie teruggebracht tot 40 wijken. Bij de selectie is uitgegaan van gegevens over de ernst van de sociaaleconomische en fysieke problemen in alle wijken; de geselecteerde 40 wijken scoren het slechtst op factoren als opleiding, werk, inkomen, de kwaliteit van de huizen, overlast en verloedering, het oordeel van de bewoners over het leefklimaat van hun wijk, hun angst voor onveilige situaties, hun geneigdheid om al dan niet te verhuizen enzovoort. Onder het motto 'van probleemwijk naar prachtwijk' – later omgezet in 'van aandachtswijk naar krachtwijk' – heeft de minister met achttien steden afspraken gemaakt over de financiële bijdragen voor deze wijkaanpak. De woningcorporaties in de aandachtswijken zullen gedurende tien jaar gemiddeld 250 miljoen euro per jaar ter beschikking stellen; de woningcorporaties buiten de veertig wijken hebben van de minister een heffing opgelegd gekregen die jaarlijks 75 miljoen moet opleveren. In totaal heeft het kabinet 300 miljoen euro beschikbaar gesteld tot en met 2011 (Huinder 2009: 26).

Inmiddels wordt er gesproken van circa honderd wijken waar achterstanden zijn en waar bewoners moeite hebben hun leefsituatie te verbeteren (zie www.minvrom.nl). Het verschil met de eerdergenoemde veertig wijken is dat de problemen in de overige zestig wijken minder ernstig zijn. Welke wijken het precies zijn, blijft echter onduidelijk. De interactieve kaart waarnaar op de site van het ministerie van VROM wordt verwezen, biedt geen duidelijkheid.

In zijn brief aan de Tweede Kamer van 24 oktober 2008 spreekt de minister van VROM zijn bezorgdheid uit over de mogelijkheid dat er nieuwe probleemwijken ontstaan (VROM 2008). Hij denkt daarbij aan wijken die in de jaren zestig en zeventig zijn gebouwd. Die zouden achterop zijn geraakt in hun voorzieningenniveau, getuigen van grote eenvormigheid, en een onevenwichtige bevolkingssamenstelling hebben. Om te voorkomen dat die wijken achterop raken, stelt de minister 60 miljoen euro ter beschikking. In dit hoofdstuk worden de resultaten gepresenteerd van een globale verkenning van de sociale staat in die wijken. Maar allereerst worden in dit hoofdstuk enkele kerngegevens van de volkshuisvesting gepresenteerd, te weten omvang en kenmerken van de woningvoorraad, het vertrouwen in de woningmarkt en een vergelijking van de woningmarkt in Nederland met die in andere Europese landen. Vervolgens wordt gekeken naar de sociale staat van de wijken uit de jaren zestig en zeventig en wordt die vergeleken met die in de aandachtswijken. Daarbij kijken we niet alleen naar de aspecten die de minister van VROM in zijn brief heeft verwoord, maar ook naar aspecten als sociale veiligheid, de kwaliteit van de huizen en de woonomgeving, de WOZ-waarde, de verhouding huur/koop, de mate van overlast en verloedering, en het voorzieningenniveau.

11.2 De woningvoorraad in Nederland

De woningvoorraad is tussen 1995 en 2009 gegroeid van 6,2 miljoen tot 7,1 miljoen huizen (tabel 11.1). Stond in *De sociale staat van Nederland 2001* nog dat in 2000 de toename van de woningvoorraad, met 70.000 woningen, een historisch dieptepunt had bereikt, inmiddels viel in de periode 2002-2005 het jaarlijkse aantal nieuwbouwwoningen nog lager uit. Daarna was er weer een opleving, waarbij er vanaf 2006 meer dan 70.000 woningen per jaar werden gebouwd. In 2008 werden bijna 79.000 woningen gerealiseerd; dit jaar zullen dat er naar verwachting 70.500 zijn en volgend jaar 58.500, een daling van 17% (Bouwkennis 2009). Het aantal gesloopte woningen is, in verhouding tot het volume van de nieuwbouw, nog steeds laag, maar is vanaf 2000 wel gestaag toegenomen (van 13% naar ca. 20%). In de periode tussen 1995 en 2007 is 3,4% van de woningen aan de voorraad onttrokken. Het gaat hier met name om sloop, maar ook om bijvoorbeeld brand of functiewijzigingen van woningen. In Noordoost-Groningen zijn relatief veel woningen aan de woningvoorraad onttrokken: Delfzijl (16,4%), Winschoten (12,0%) en Appingedam (10,3%) kennen de hoogste percentages van Groningen. In de Randstad vallen de drie grote steden op. In Rotterdam (9,5%), Amsterdam (7,5%) en Den Haag (6,8%) zijn bij herstructureringsprojecten veel woningen aan de voorraad onttrokken (Planbureau voor de leefomgeving 2009).

Tabel 11.1

Woningvoorraad op 31 december, nieuwbouw en onttrekkingen, 1995-2008

	woningvoorraad	nieuwbouw	onttrekkingen
1995	6.276.045	96.836	13.688
2000	6.650.911	70.650	13.529
2001	6.709.732	72.958	15.555
2002	6.764.066	66.704	16.410
2003	6.809.581	59.629	17.763
2004	6.858.719	65.314	19.313
2005	6.912.405	67.016	19.057
2006	6.976.046	72.382	21.656
2007	7.028.606	80.193	23.840
2008	7.106.564	78.882	.

Bron: CBS (StatLine); VROM (Cijfers over wonen online)

De groei van het aandeel koopwoningen in de woningvoorraad loopt gestaag op. Was dat aandeel in 1998 nog 51%, tien jaar later is het opgelopen tot 57%. Het aandeel koopwoningen is het hoogst in de niet-Randstedelijke provincies, met aan de top Zeeland, met 68% (zie figuur B11.1 in de bijlage, te vinden via www.scp.nl bij het desbetreffende rapport). De huursector, zowel de sociale huur als de particuliere huur,

is het best vertegenwoordigd in Noord-Holland; het aandeel sociale huurwoningen bedraagt er 36,7%, het aandeel particuliere huurwoningen 15,1% (zie figuur B11.1 in de bijlage). Een van de oorzaken hiervan is het lage aandeel koopwoningen in de stad Amsterdam. Hoewel het percentage koopwoningen er de laatste jaren is verdubbeld, van 13% in 1998 tot 26% in 2008 (O+S 2008: 415), is het in vergelijking met de andere grote steden nog steeds laag. Utrecht en Den Haag hebben de meeste koopwoningen (resp. 48% en 45%), Rotterdam scoort laag met 28% (O+S 2008: 527; cijfers over 2007). Voor heel Nederland bedraagt het percentage koopwoningen 57%.

De meeste woningen in Nederland dateren uit de naoorlogse periode; slechts een vijfde van de woningvoorraad is vooroorlogs. Verhoudingsgewijs zijn er vooral veel woningen uit de jaren zeventig: het aandeel woningen uit dit ene decennium is bijna even groot als het totale vooroorlogse aandeel uit de twintigste eeuw.

Het aantal onttrekkingen aan de woningvoorraad is hoog in het vooroorlogse deel; het betreft ruim 40% van alle gesloopte woningen en verbouwde panden. De overige gesloopte huizen zijn vooral woningen uit de naoorlogse jaren tot 1980, namelijk 56% (bron: ABF Research, Vastgoedmonitor, SCP-bewerking).

Tabel 11.2

Aandeel nieuwbouwwoningen per bouwperiode (in procenten en absolute aantallen)

	aandeel woningen (%)
voor 1945	21,0
1945-1959	10,8
1960-1970	16,5
1971-1980	17,1
1981-1990	15,6
1991-2000	12,1
2001 en later	6,9
woningvoorraad 2008 (31 december)	7.106.564

Bron: VROM (Cijfers over wonen online)

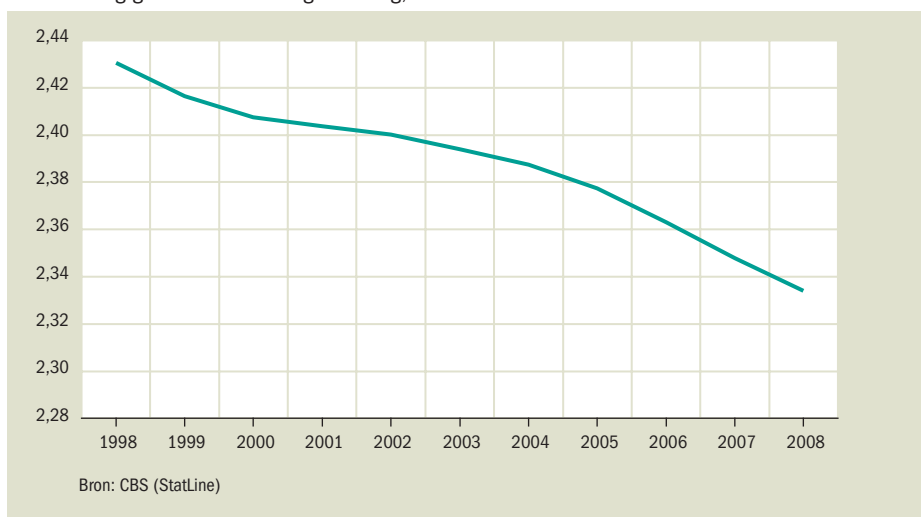
De omvangrijke woningbouw in de periode na de Tweede Wereldoorlog heeft te maken met de relatief grote bevolkingsgroei. Tussen 1948 en 1970 nam de bevolking toe met 3,25 miljoen mensen; daarentegen bedroeg in de periode 1970-1990 de toename nog geen 2 miljoen mensen (zie hoofdstuk 2).

In Nederland wonen er gemiddeld 2,4 mensen in één woning. In de (grote) steden is de gemiddelde woningbezetting het laagst; een woning in Amsterdam, Rotterdam of Den Haag heeft ongeveer twee bewoners. Op de Veluwe, in de Achterhoek en in delen van Noord-Brabant is de woningbezetting relatief hoog. Uitschieters zijn Urk, Staphorst en Tubbergen, met gemiddeld meer dan drie personen per woning (Planbureau voor de leefomgeving 2009).

Aan het eind van de jaren zestig en in de jaren zeventig zochten de babyboomers (zelfstandige) huisvesting. Doordat zij niet meer zulke grote gezinnen stichtten als hun ouders, daalde de gemiddelde woningbezetting. Tevens bleef een deel alleenstaand, of werd dat (weer) na beëindiging van een relatie. Een andere factor die de woningbezetting deed dalen, was de sinds de jaren zeventig optredende vergrijzing. Gezinnen kwamen steeds vaker in de lege-nestfase en door verweuding steeg het aantal alleenstaande ouderen. Figuur 11.1 geeft de ontwikkeling van de gemiddelde woningbezetting sinds 1998 weer. De laatste jaren daalt de woningbezetting nog steeds.

Figuur 11.1

Ontwikkeling gemiddelde woningbezetting, 1998-2008

Van de 78.882 nieuwbouwwoningen (zie tabel 11.1) is in 2008 61% uitgevoerd als een eengezinswoning. In de provincie Drenthe worden verhoudingsgewijs de meeste eengezinswoningen gebouwd. In de verstedelijkte westelijke provincies worden (traditioneel) de minste eengezinswoningen gebouwd: in Noord-Holland 53% en in Zuid-Holland 54% van de nieuwbouwwoningen. In de provincies buiten de Randstad valt Groningen op met een verhoudingsgewijs laag aandeel eengezinswoningen (57%). Het aandeel koopwoningen is het hoogst in Flevoland en het laagst in Groningen. Daarnaast is het aandeel koopwoningen ook relatief hoog in Zeeland en Utrecht (tabel B11.1 in de bijlage).

11.3 Vertrouwen in de woningmarkt

De grote recessie die eind 2008 zichtbaar werd, kan deels worden gezien als een vertrouwenscrisis. De vraag is welke invloed de recessie heeft op het functioneren van de woningmarkt en het vertrouwen dat mensen daarin hebben. In een recente publicatie van het Centraal Planbureau spreken de auteurs de verwachting uit dat de huizenmarkt niet zal instorten. Hoewel we te maken hebben met oplopende werkloosheid, een dalend consumentenvertrouwen en een dalende koopkracht, die een neerwaarts effect zullen hebben op de huizenprijzen, maken de gematigde huizenprijzen en het beperkte aantal nieuw gebouwde huizen het onwaarschijnlijk dat de woningmarkt zal instorten. Niettemin is het de verwachting dat de huizenprijzen zullen dalen en een toenemend aantal eigenaren zijn hypotheek niet meer zal kunnen aflossen.

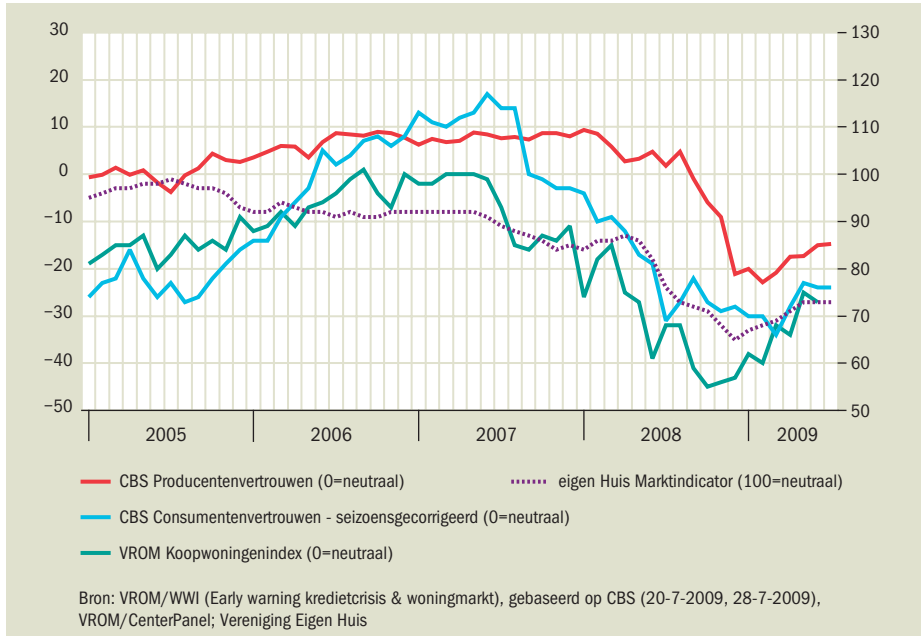
Ook speelt het vertrouwen van mensen in hun toekomstige leefsituatie een rol. De indruk is dat mensen door de crisis wachten met het kopen van een huis, ofwel omdat ze verwachten dat de huizenprijzen verder zullen dalen, ofwel omdat ze een verslechtering van hun eigen financiële situatie verwachten. Ook zijn de verwachtingen over de ontwikkeling van de rente – die nu laag is – van invloed. Daarnaast stellen de banken, door gebrek aan vertrouwen in de toekomst, strengere regels aan de kredietverschaffing, waardoor het voor burgers minder gemakkelijk is hypotheek af te sluiten. Het aantal verkochte woningen stagneert dan ook en bedraagt medio 2009 de helft van het verkochte aantal in 2007. Ook stagneert de nieuwbouw, doordat projecten worden uitgesteld of zelfs helemaal geschrapt. Voorlopig zijn hierin de effecten van de crisis nog het meest zichtbaar (Van Ewijk en Teulings 2009: 91-108).

Het vertrouwen in de (koop)woningmarkt kan in beeld worden gebracht met indices.¹ In figuur 11.2 zijn de vertrouwensindices voor woningen afgezet tegen het consumenten- en producentenvertrouwen.

In 2008 was het vertrouwen van de consument in de koopwoningenmarkt minder dan zijn vertrouwen in de economie. De vROM Koopwoningenindex bedroeg in juni -25, iets minder dan het consumentenvertrouwen. Inmiddels volgt deze index het algemene consumentenvertrouwen. De Eigen Huis Marktindicator van Vereniging Eigen Huis staat in juli voor de derde maand op rij ongewijzigd op 73. Deze stabilisatie volgt op een licht herstel dat begin 2009 had ingezet.

Figuur 11.2

Vertrouwensindices, 2005-2009

11.4 Nederland in Europa

De Europese landen met de grootste bevolking hebben vanzelfsprekend ook de grootste woningvoorraad. Duitsland heeft bijna 39 miljoen woningen, Frankrijk bijna 30 miljoen, Italië bijna 27 miljoen. Wel zijn er landen met relatief veel tweede woningen zoals Spanje, Frankrijk en Italië.

Nederland neemt, met bijna 7 miljoen woningen in 2003, een middenpositie in. Vergeleken met verschillende andere landen in Noordwest-Europa heeft Nederland een hoge gemiddelde woningbezetting, maar vergeleken met Zuid-Europese landen is de woningbezetting juist laag. De nog steeds omvangrijke sociale huursector in Nederland maakt dat er verhoudingsgewijs weinig koopwoningen zijn. Alleen in Denemarken, Duitsland, Zweden en Tsjechië is het aandeel koopwoningen lager dan in Nederland (tabel 11.4).

Tabel 11.4

Woningvoorraad, totaal en per 1000 inwoners, woningbezetting en aandeel koopwoningen, 2008 (in absolute aantallen en procenten)

	woning- voorraad x 1 mln	aantal wonin- gen per 1000 inwoners	bezettingsgraad (personen per woning)	koop- woningen %	woningen na 1990 %
België	4,8	460	2,4	68	24
Denemarken	2,6	480	2,2	53	18
Duitsland	38,9	470	2,2	45	14
Finland	2,6	500	2,2	63	34
Frankrijk	29,5	500	2,4	58	22
Griekenland	5,5	510	2,8	74	33
Hongarije	4,1	400	2,5	92	29
Ierland	1,6	390	2,9	77	42
Italië	26,5	440	2,8	66	20
Nederland	6,8	420	2,4	55	32
Oostenrijk	3,3	400	2,4	58	30
Polen	11,6	330	3	58	32
Portugal	5,3	510	2,9	75	44
Slovenië	0,8	360	2,5	84	26
Slowakije	1,9	310	3,2	74	28
Spanje	20,9	510	2,9	82	30
Tsjechië	4,4	430	2,6	47	27
Verenigd Koninkrijk	25,6	430	2,3	69	23
Zweden	4,4	490	2,1	46	18

Bron: VROM (Cijfers over wonen online)

Nederland heeft, vergeleken met andere Europese landen, een jonge woningvoorraad: 32% van de woningen dateert van na 1990. Van de in tabel 11.4 geselecteerde EU-landen hebben alleen Ierland (> 40%), en Finland (34%) meer recent gebouwde woningen. Zoals te verwachten, zijn in Duitsland veel woningen vooral vlak na de Tweede Wereldoorlog gebouwd. België, Denemarken en het Verenigd Koninkrijk zijn landen met naar verhouding veel oudere woningen; in België en het Verenigd Koninkrijk is ongeveer een derde van de woningvoorraad vooroorlogs, in Denemarken is dat 41%.

Het aantal gerealiseerde nieuwbouwwoningen is vanzelfsprekend hoog in de grote Europese landen. Toch zijn in 2004 de meeste woningen niet in het grootste Europese land gebouwd, maar in Spanje. Per 1000 inwoners kwamen er daar 12,8 woningen bij, grotendeels appartementen. Ook in een ander mediterranean land, Griekenland, zijn veel woningen gerealiseerd; daar gaat het om 11 woningen per 1000 inwoners, ook hier in de meeste gevallen appartementen. Nederland neemt met zo'n 4 nieuwbouwwoningen per 1000 inwoners een middenpositie in. Landen als

Duitsland, Polen, Slovenië, Tsjechië, het Verenigd Koninkrijk en Zweden bouwden in 2004 minder dan 4 woningen per 1000 inwoners.

In Nederland worden veel eengezinswoningen gebouwd; in 2004 behoorde driekwart van de nieuwbouw tot dit type. Alleen in Ierland waren er verhoudingsgewijs meer eengezinswoningen onder de nieuwbouwwoningen (tabel 11.5).

Tabel 11.5

Kenmerken van nieuwbouw in Europa, 2004 (in absolute aantallen en procenten)

	opgeleverde woningen x 1000	opgeleverde woningen per 1000 inwoners	aandeel eengezins- woningen %
België	46,2	4,4	51
Denemarken	26,6	4,9	57
Duitsland	278	3,4	57
Finland	30,7	5,9	42
Frankrijk	363	6	62
Griekenland	122,1	11,1	31
Hongarije	44	4,3	47
Ierland	81	20	78
Italië	255,8	4,4	
Nederland	65,3	4	75
Oostenrijk	42	5,2	55
Polen	108,1	2,8	42
Portugal	82,3	7,9	37
Slovenië	7	3,5	43
Slowakije	12,6	2,3	68
Spanje	543,5	12,8	25
Tsjechië	32,3	3,2	49
Verenigd Koninkrijk	206	3,5	
Zweden	29,6	3,3	39

Bron: VROM (Cijfers over wonen online)

11.5 De wijken uit de periode 1960-1980

Zoals gezegd in paragraaf 11.1, is de minister van VROM bezorgd over de ontwikkelingen in andere dan de aandachtswijken en wil hij om die reden de vigerende wijkaanpak intensiveren. Het gaat met name om de wijken uit de jaren zestig en zeventig. Bij de verdeling van het budget van 60 miljoen euro dat hij hiervoor beschikbaar heeft gesteld, krijgen de G31-gemeenten voorrang, met uitzondering van de gemeenten waarin een aandachtswijk ligt. In tweede instantie is het geld ook bedoeld voor gemeenten buiten de G31 die niet betrokken zijn bij de wijkaanpak.

Nu worden huizen vanzelfsprekend ouder; het is echter de vraag wanneer er sprake is van zodanige veroudering dat van verval en/of verloedering moet worden gesproken. Dat heeft met veel factoren te maken, zoals de kwaliteit van de woning, de wijze van bewoning, de ligging en dergelijke. In de laatste decennia is er veel aandacht uitgegaan naar de regeneratie van wijken van vlak na de Tweede Wereldoorlog. Veel van de aandachtswijken dateren uit die tijd.

In ideeën rond de opkomst en het verval van wijken wordt geredeneerd dat na een aanvankelijke bloei, het verval intreedt; dat verval wordt ingezet door de bouw van nieuwe woningen, die aantrekkelijker zijn dan de bestaande huizen. De meer recent gebouwde woningen bieden voorzieningen die in oudere woningen niet gebruikelijk zijn (zoals centrale verwarming, tweede toilet, warmte- en geluidsisolatie, kabel-aansluitingen en internetmogelijkheden), en ze bieden meer woonruimte, zeker ten opzichte van woningen uit de vroeg-naoorlogse periode (Knol 1998).

Doordat, volgens de vervalredenering, recent gebouwde woningen vaak aantrekkelijker zijn dan oudere woningen, trekken hogere inkomensgroepen en middeninkomens trekken naar nieuwe huizen in aantrekkelijker wijken. Lagere inkomens nemen hun plaats in. De vraag naar oudere woningen in de oude wijken neemt af, en ook onder de lagere inkomens komt er een grote verhuisgeneigdheid uit de wijk. Ten slotte blijven de groepen achter die nauwelijks nog andere mogelijkheden hebben (Kullberg 2006). Op deze manier ontstaat ook vaak leegstand.

Op de geschetste redenering valt echter wel het een en ander af te dingen. Het is bepaald niet zo dat elke oude woning en elke oude wijk minder aantrekkelijk is dan een nieuwe. Zo is de erkerwoning uit de jaren dertig zo aantrekkelijk geworden, dat er in nieuwbouwwijken zelfs tal van retro-uitvoeringen van zijn. En een combinatie van een aantrekkelijke ligging en een aantrekkelijke architectuur kan voor oudere wijken leiden tot statusverhoging, doordat bewoners die huizen kopen en opknappen (Knol 2006, 2008).

In het navolgende kijken we eerst naar de sociale staat van de wijken uit de jaren zestig en zeventig, en vergelijken we die vervolgens met de aandachtswijken en de stedelijke gemiddelden.² Onder de aandachtswijken zijn er een aantal die in de jaren zestig en zeventig zijn gebouwd. Om overlap te vermijden, zijn deze wijken alleen als aandachtswijk aangemerkt. Ze komen dus in de analyses niet voor in de groep wijken uit de jaren zestig en zeventig. Het gaat om wijken in grote en middelgrote steden, waarbij, in aansluiting op het grotestedenbeleid, de grens is gelegd bij 50.000 inwoners.

11.5.1 De woningvoorraad in de wijken

De woningvoorraad in de wijken uit de jaren zestig en zeventig wordt door de minister van VROM als eenzijdig bestempeld, wat wil zeggen dat bepaalde woningtypen oververtegenwoordigd zijn. We kijken dan ook allereerst naar de kenmerken van de woningvoorraad: het aandeel flat-/etagewoningen, het aandeel kleine woningen, het aandeel koopwoningen en de WOZ-waarde. Allereerst worden de aandelen van de wijkgroepen naar bouwperiode afgezet tegen het gemiddelde van de steden.

Het aandeel flat-/etagewoningen is, met 74%, erg hoog in de aandachtswijken. Daarentegen is in de wijken uit de jaren zestig en zeventig het aandeel flat-/etagewoningen vergelijkbaar met het stedelijk gemiddelde (45%). Wel is in deze wijken dat aandeel niet afgenomen, in tegenstelling tot de overige gebieden. Zo bedroeg in de aandachtswijken tussen 2000 en 2008 de afname bijna 2 procentpunten, en was die in het totaal van de steden 1 procentpunt (tabel 11.6 en tabel B11.7 in de bijlage). Dit lijkt niet veel, maar een af- of toename van flat- of etagewoningen is alleen mogelijk via een moeizaam proces van sloop en/of nieuwbouw, gepaard gaand met forse investeringen.

Het aandeel kleine woningen (d.i. woningen met maximaal drie kamers) is vooral hoog in de aandachtswijken (54%), waarbij dit aandeel ook nog toeneemt (met 2,2 procentpunten tussen 2000 en 2008). Buiten de aandachtswijken is het aandeel kleine woningen niet hoger dan het gemiddelde van de steden, te weten 38%; in de wijken uit de jaren zestig en zeventig bestaat 36% uit een kleine woning. Daarbij is het aandeel tussen 2000 en 2008 licht toegenomen (met 1,2 procentpunten; tabel 11.6 en tabel B11.8 in de bijlage).

Tabel 11.6

Woningvoorraad in aandachtswijken en wijken uit de jaren zestig en zeventig, vergeleken met het totaal van de steden en met Nederland, naar enkele achtergrondkenmerken, 2008 (in procenten en euro's)

	Nederland	steden	wijken bouwjaar 1960 tot 1980	aandachtswijken
% flat-/etagewoningen	29,5	45,1	45,0	73,0
% kleine woningen (≤ drie kamers)	28,5	37,6	35,9	54,4
% koopwoningen	56,9	47,7	42,1	25,6
WOZ-waarde (euro's)	240.843	210.222	181.836	142.709

Bron: ABF Research (Vastgoedmonitor 2009); CBS (WOZ-bestand 1999-2008)

Het aandeel koopwoningen in de aandachtswijken is laag, namelijk een kwart van de woningvoorraad, tegenover gemiddeld 48% in de steden. Ook in de wijken uit de jaren zestig en zeventig ligt het aandeel koopwoningen, met 42%, lager dan het gemiddelde van de steden. Het aandeel koopwoningen is tussen 1999 en 2008 overal sterk toegenomen, het sterkst in de aandachtswijken (met 8,5 procentpunten). Daarmee is in deze wijken de toename groter dan de gemiddelde toename in het totaal van de steden (van 7,4 procentpunten). In de wijken uit de jaren zestig en zeventig was er een vergelijkbare toename (7,1 procentpunten; tabel 11.6 en tabel B11.9 in de bijlage).

De gemiddelde WOZ-waarde is, met 143.000 euro in 2008, het laagst in de aandachtswijken. Verhoudingsgewijs is de waarde ook laag in de wijken uit de jaren zestig en zeventig, maar zij ligt wel hoger, namelijk op 182.000 euro. Het gemiddelde

van de steden is ruim 210.000 euro. Niet alleen hebben de wijken uit de jaren zestig en zeventig een relatief lage WOZ-waarde, ook is de stijging hier het geringst geweest (in 2008 was de waarde er 2,8 maal zo hoog als in 1999; in het totaal van de steden was dat 3,1 maal zo hoog). In de aandachtswijken zien we de sterkste stijging van de WOZ-waarde: in 2008 was die 3,3 keer zo hoog als in 1999 (tabel 11.6 en tabel B11.10 in de bijlage).

11.5.2 Wijken uit de jaren zestig en zeventig met veel sociale achterstand, en met veel kleine en veel goedkope woningen

De aandachtswijken zijn door het ministerie van VROM afgebakend op grond van een aantal criteria. Er zijn twee objectieve criteria:

- sociaaleconomische achterstanden, waarvoor drie indicatoren zijn gehanteerd: inkomen, werk en opleiding;
- fysieke achterstanden, waarvoor ook drie criteria zijn gehanteerd: kleine, oude en goedkope woningen.

De overige criteria zijn gebaseerd op bewonersoordelen over de tevredenheid met de woning en woonomgeving, alsmede over de aanwezigheid van verschillende typen van verloedering en overlast. Om na te gaan in hoeverre er ook in de wijken uit de jaren zestig en zeventig op grond van dergelijke criteria aandachtswijken kunnen worden afgebakend, zijn vergelijkbare objectieve criteria gehanteerd. Sociale achterstand is bepaald door de statusscore (zie noot 3), terwijl de waarde van de woning wordt bepaald door de WOZ-waarde in 2008. De omvang van de woning is geïndiceerd door het aantal kamers.

De wijken met een hoge sociale achterstand (een achterstandsscore > 1), zijn vaker een wijk uit de jaren zestig en zeventig dan de overige wijken³ (28% versus 14%). Ze behoren ook vaker tot de groep wijken waar zich veel kleine en goedkope woningen bevinden⁴ (16% versus 6%) (tabellen 11.7a en 11.7b).

Tabel 11.7a

Aandeel wijken uit de jaren zestig en zeventig met sociale achterstand, 2006 (in procenten)

	score sociale achterstand ≤ 1	score sociale achterstand > 1	(n)
geen wijk uit jaren zestig/zeventig	86	14	936
wijk uit jaren zestig/zeventig	72,2	27,8	108

Bron: Wegener DM 2006; ABF Research (Vastgoedmonitor 2009)

Tabel 11.7b

Aandeel wijken uit de jaren zestig en zeventig met veel kleine en goedkope woningen, 2008 (in procenten)

	weinig kleine en goedkope woningen	veel kleine en goedkope woningen	(n)
geen wijk uit jaren zestig/zeventig	93,9	6,1	938
wijk uit jaren zestig/zeventig	84,3	15,7	108

Bron: Wegener DM 2006; ABF Research (Vastgoedmonitor 2009)

Echter, wanneer de criteria worden gecombineerd, komen er slechts 7 wijken uit de periode 1960-1980 terecht in de groep wijken met kleine en goedkope woningen, en met veel sociale achterstand.

11.5.3 Bevolkingsontwikkelingen in de wijken

De minister van VROM schrijft in zijn eerdergenoemde brief te verwachten dat de wijken uit de jaren zestig en zeventig een onevenwichtige bevolkingssamenstelling hebben, zonder overigens aan te geven waarin die onevenwichtigheid zou schuilen. In het algemeen wordt een bevolkingssamenstelling als evenwichtig getypeerd als deze zoveel mogelijk overeenkomt met de bevolkingssamenstelling op een vergelijkbaar of hoger geografisch schaalniveau (gemeten naar een aantal kenmerken als leeftijd, huishoudensvorm en etniciteit). Wijken zouden een bevolkingssamenstelling moeten hebben die een afspiegeling is van de stedelijke bevolking. Er is in de regel weinig oog voor de vraag of er problemen zijn die afhankelijk zijn van de bevolkingssamenstelling en, zo ja, om welke problemen het dan gaat.

Hieronder gaan we in op de bevolkingssamenstelling van de wijken uit de jaren zestig en zeventig van steden met meer dan 50.000 inwoners. Als criteria gebruiken we leeftijd (aandeel 50-plussers, om te zien of bepaalde wijktypen meer vergrijsd zijn dan andere), sociale achterstand en etniciteit. Daarnaast kijken we naar de alleenstaande huishoudens en naar gezinnen met kinderen.

In 2008 zijn er in de jarenzestig- en -zeventigwijken 39% 50-plussers; het gemiddelde van de steden bedraagt 32%. De bevolking in de aandachtswijken is relatief jong. Het aandeel 50-plussers is er iets meer dan een kwart (27%). In de wijken uit de jaren zestig en zeventig is er in 2000-2008 een toename van deze groep, die evenredig is met die in de steden als geheel, namelijk van 3 procentpunten; in de aandachtswijken is het aandeel stabiel (tabel 11.8 en tabel B11.2 in de bijlage).

Tabel 11.8

Bevolkingsopbouw en sociaaleconomische positie van bewoners in aandachtswijken en wijken uit de jaren zestig en zeventig bouwjaar, vergeleken met het totaal van de steden en met Nederland, 2008

	Nederland	steden	wijken bouwjaar 1960-1980	aandachtswijken
bevolking				
% 50-plussers	34,8	32,4	38,8	26,9
% niet-westerse allochtonen	10,8	17	18,1	48,4
% alleenstaanden	35,5	42,1	39,7	50,7
% samenwonenden met kinderen	34,5	31,1	31,2	28,6
 sociaal-economische positie				
score sociale achterstand	0	0,35	0,68	2,20
gestandaardiseerd nettohuishoudensinkomen (euro's)	20.815	22.090	20.419	18.487

Bron: ABF Research (Vastgoedmonitor 2009); Wegener DM 2006

Het percentage niet-westerse allochtonen is, conform de verwachting, hoog in de aandachtswijken. Bovendien is daar hun aandeel tussen 2000 en 2008 sterk gestegen (van 42% naar 48%). In de wijken uit 1960-1980 is het aandeel allochtonen, met 18,1%, net iets hoger dan het gemiddelde van de steden (17,3%). Net als bij het totaal van de steden, groeit het aandeel allochtonen in deze wijken, waarbij de aanwas relatief groot is (4,6 procentpunten versus 2,6 procentpunten in de stad als totaal; tabel 11.8 en tabel B11.3 in de bijlage).

De aandachtswijken onderscheiden zich van de overige wijken door een hoge sociale achterstand (een combinatie van laag inkomen, lage opleiding en weinig werk). De achterstandsscore bedraagt er gemiddeld 2,2, terwijl het gemiddelde van de steden 0,35 is.⁵ In de jarenzestig- en -zeventigwijken is de sociale achterstand, met 0,68, relatief hoog. Weliswaar is dit nog beneden de 1,⁶ een score die vaak als grens voor de afbakening van achterstandswijken wordt gebruikt, maar er is in de wijken een aanzienlijke toename van de sociale achterstand geweest (van 0,2 in 1998 naar 0,68 in 2006; tabel 11.8 en tabel B11.4 in de bijlage). Naast een relatief hoge achterstand, kampen de aandachtswijken ook met een gemiddeld laag nettohuishoudensinkomen. Ook de bewoners van de wijken uit de jaren zestig en zeventig hebben, ten opzichte van de stad als geheel, een laag inkomen (tabel 11.8).

De aandachtswijken onderscheiden zich tevens door een hoog aandeel alleenstaanden in het totale aantal huishoudens, namelijk 50% (Schreven en Rienstra 2008). Dat is in het eerste decennium van de eenentwintigste eeuw nauwelijks toegenomen. In de wijken uit de jaren zestig en zeventig is het aandeel alleenstaanden iets lager dan

in het totaal van de steden (resp. 40% en 42%). Daarbij zijn de alleenstaanden in de aandachtswijken vaak jonger dan die in de wijken uit de jaren zestig en zeventig. Is in de aandachtswijken ruim 40% van de alleenstaanden jonger dan 35 jaar, in de wijken uit de jaren zestig en zeventig is dat iets meer dan 30% (WOON'06, SCP-bewerking). Wel is er in de wijken uit de jaren zestig en zeventig sprake van een verhoudingsgewijs aanzienlijke groei tussen 2000 en 2008 (met 3,1 procentpunten, versus 1,6 procentpunten in het totaal van de steden; tabel 11.8 en tabel B11.5 in de bijlage).

Het aandeel gezinnen met kinderen is in de wijken uit de jaren zestig en zeventig gelijk aan het gemiddelde van de steden (31%). In de aandachtswijken is dat aandeel, met 28,5%, enigszins lager dan het gemiddelde van de steden. Het aandeel gezinnen met kinderen in de wijken uit de jaren zestig en zeventig daalde tussen 2000 en 2008 met 1,8 procentpunten, tegenover een gemiddelde daling in de steden van 0,7 procentpunten. In de aandachtswijken bleef het aandeel in deze periode stabiel (tabel 11.8 en tabel B11.6 in de bijlage).

De bewoners van de stedelijke wijken uit de jaren zestig en zeventig zijn even tevreden met hun woning en hun woonomgeving als de bewoners van de steden in het algemeen, maar minder tevreden dan het totaal van de Nederlanders. Verder zijn ze iets minder tevreden met de bevolkingssamenstelling van de buurt dan de stedelingen in totaal, maar zeker minder tevreden dan Nederlanders in het algemeen. De meeste ontevredenen (maar nog altijd minder dan 50%) worden in de aandachtswijken aangetroffen. Daar is men vooral vaak ontevreden over de bevolkingssamenstelling van de buurt (tabel 11.9).

Tabel 11.9

Tevredenheid over enkele aspecten in aandachtswijken en wijken uit de jaren zeventig en tachtig, vergeleken met het totaal van de steden en met Nederland, 2006 (in procenten)

	Nederland	steden	wijken bouwjaar 1960-1980	aandachts- wijken
woonomgeving	85,6	81,3	81,9	63,7
woning	90,4	87,1	88,2	73,2
bevolkingssamenstelling in de buurt	85,1	80,5	78,4	59,8

Bron: VROM (WoON'06)

11.5.4 Welke voorzieningen hebben de wijken?

Volgens de minister van VROM schiet het voorzieningenniveau in de jarenzestig- en -zeventigwijken van de grote steden tekort. Hij licht verder niet toe wat hij onder voorzieningen verstaat. Hier definiëren we de voorzieningen als volgt: winkels voor dagelijkse levensbehoeften, de aanwezigheid van huisartsen en tandartsen, en van fysiotherapeuten. Van deze voorzieningen brengen we ook de ontwikkeling in beeld. Verder presenteren we gegevens van sporthallen en zwembaden (anno 2008).

Het aantal winkels voor dagelijkse levensbehoeften is vooral hoog in de aandachtswijken. Per 1000 inwoners zijn er meer dan twee winkels. Er zijn naar verhouding weinig winkels in de jarenzestig- en -zeventigwijken (1,34 per 1000 inwoners). Het gemiddelde van de steden bedraagt 1,83 per 1000 inwoners; hierin is tussen 2002 en 2008 een lichte afname zichtbaar (met 0,08 verkooppunten per 1000 inwoners). Vooral in de aandachtswijken is er echter een stijging van het aantal winkels (met 0,12 per 1000 inwoners; tabel 11.10 en tabel B11.11 in de bijlage).

Het aantal huisartsen per 10.000 inwoners is zowel in de wijken uit de jaren zestig en zeventig als in de aandachtswijken lager dan het gemiddelde van de steden, dat 5,94 bedraagt. In de wijken uit de jaren zestig en zeventig zijn er 5,36 huisartsen per 10.000 inwoners, in de aandachtswijken 5,62. Alleen in de wijken uit de jaren zestig en zeventig was er tussen 2001 en 2008 een relatieve toename van het aantal huisartsen (met 0,24 per 10.000 inwoners; tabel 11.10 en tabel B11.12 in de bijlage).

Tabel 11.10

Aanwezigheid voorzieningen in aandachtswijken en wijken uit de jaren zestig en zeventig, vergeleken met het totaal van de steden en met Nederland, 2008

	per aantal inwoners	Nederland	steden	wijken bouwjaar 1960-1980	aandachtswijken
verkooppunten detailhandel dagelijkse goederen	1.000	1,73	1,83	1,34	2,38
huisartsen	10.000	5,76	5,95	5,36	5,62
tandartsen	10.000	4,31	4,82	4,71	3,57
fysiotherapeuten	10.000	6,63	7,42	7,30	6,59
sporthallen	100.000	4,56	3,33	4,31	2,21
zwembaden	100.000	5,12	2,89	3,35	2,08

Bron: ABF Research (Vastgoedmonitor 2009)

Ook het relatieve aantal tandartsen is laag in zowel de aandachtswijken als de wijken uit de jaren zestig en zeventig. In het totaal van de steden zijn er 4,83 tandartsen per 10.000 inwoners; in de wijken uit de jaren zestig en zeventig zijn dat er 4,71, en in de aandachtswijken 3,57. Daarbij nam tussen 2001 en 2008 het aantal tandartsen per 10.000 inwoners overal af, het sterkst in de aandachtswijken (een afname van 2,07 tandartsen per 10.000 inwoners). De afname was vrij gering in de jarenzestig- en -zeventigwijken: 0,34 tandarts per 10.000 inwoners. In het totaal van de steden was er een afname van 1,4 tandarts per 10.000 inwoners (tabel 11.10 en tabel B11.13 in de bijlage).

Het aantal fysiotherapeuten per 10.000 inwoners is in de wijken uit de jaren zestig en zeventig vergelijkbaar met het gemiddelde van de steden (resp. 7,3 en 7,4 per 10.000 inwoners). In de aandachtswijken is het relatieve aantal vrij laag, met 6,59 per 10.000 inwoners. Overal daalde het aantal fysiotherapeuten per 10.000 inwoners

tussen 2001 en 2008, maar in de hier besproken wijken was de daling beperkter dan in de stad als totaal (een daling van 0,33 fysiotherapeut per 10.000 inwoners in de wijken uit de jaren zestig en zeventig, een daling van 0,18 in de aandachtswijken en een daling van 0,54 in de steden als totaal; tabel 11.10 en tabel B11.14 in de bijlage).

Het aantal sporthallen en het aantal zwembaden per 100.000 inwoners zijn in 2008 verhoudingsgewijs hoog in de wijken uit de jaren zestig en zeventig (resp. 4,31 en 3,33). Het gemiddelde van de steden bedraagt respectievelijk 3,32 en 2,89. Daarentegen zijn in de aandachtswijken de relatieve aantallen sporthallen en zwembaden laag (resp. 2,21 en 2,08 per 100.000 inwoners; tabel 11.10 en tabel B11.15 in de bijlage).

11.5.5 Verloedering en veiligheid

De verloedering is gemeten aan de hand van een drietal scores. De eerste geeft aan in hoeverre mensen hinder ondervinden van bijvoorbeeld hondenpoep, bekladding, vernieling en rommel op straat (fysieke verloedering). De tweede score geeft aan in hoeverre mensen hinder ondervinden van overlast door de burens, van buurtgenoten of hangjongeren (sociale verloedering). De derde score betreft de hinder van stank, geluid en verkeersoverlast (milieufactoren). Het gaat om gegevens uit 2002 en 2006. Daarnaast brengen we de ontwikkeling van de leegstand in het winkelareaal in beeld (aantal m² leegstand).

De hinder door fysieke verloedering is het grootst in de aandachtswijken (score 1,69), maar in de wijken uit de jaren zestig en zeventig is deze vergelijkbaar met de gemiddelde score voor de stad (resp. 1,33 en 1,30). De fysieke verloedering is overal afgenomen, het meest in de aandachtswijken (tabel B11.16 in de bijlage).

Ook de sociale hinder is het hoogst in de aandachtswijken (score 1,02). In de jaren-zestig- en -zeventigwijken is er verhoudingsgewijs weinig sociale hinder (score 0,70). Wel is tussen 2002 en 2006 de sociale hinder in de aandachtswijken sterk afgenomen (van 1,12 tot 1,02). Daarentegen was er in de wijken uit de jaren zestig en zeventig geen afname van de sociale hinder, terwijl in de steden als geheel de score afnam van 0,73 tot 0,70 (tabel 11.11 en tabel B11.17 in de bijlage).

De hinder door milieufactoren is, opnieuw, in de aandachtswijken het hoogst (score 1,13 in 2006). Daarmee scoren deze wijken ook voor deze vorm van hinder het hoogst: in de wijken uit de jaren zestig en zeventig bedroeg de score 0,80 en in de steden als geheel 0,89. Maar ook in dit geval is in de aandachtswijken de hinder sterk afgenomen: in 2002 bedroeg de score nog 1,24. In zowel de steden als de wijken uit de jaren zestig en zeventig is de score van ervaren hinder vrij stabiel (tabel 11.11 en tabel B11.18 in de bijlage).

De toename van de leegstand van winkels was het grootst in de aandachtswijken. In deze wijken was in 2008 het areaal leegstaande winkels 1,2 maal zo groot als in 2003. Ook in de jarenzestig- en -zeventigwijken nam de leegstand toe, maar deze toename was gematigd en vergelijkbaar met de stedelijke ontwikkelingen: zowel in de steden als totaal als de wijken uit de jaren zestig en zeventig was er in 2008 1,1 maal zoveel leegstand als in 2003 (tabel 11.11 en tabel B11.19 in de bijlage).

Tabel 11.11

Verloedering in aandachtswijken en wijken uit de jaren zestig en zeventig, vergeleken met het totaal van de steden en met Nederland, 2006 (in scorecijfers en procenten)

	Nederland	steden	wijken bouwjaar 1960-1980	aandachtswijken
fysieke verloedering	1,08	1,30	1,33	1,69
sociale hinder	0,58	0,71	0,70	1,03
milieuhinder	0,79	0,89	0,80	0,70
toename m ² leegstand winkels 2003-2008 (%)	21,2	16,0	12,0	22,5

Bron: VROM (WoON'06)

Voor meer algemene gegevens over sociale veiligheid verwijzen we naar hoofdstuk 10. Hier beperken we ons tot gegevens over burgers die verdacht worden van misdrijven. Blijkens de gegevens van het Herkenningssysteem verdachten (HKS) van het Korps landelijke politiediensten (KLDP) zijn er in de aandachtswijken in 2007 verhoudingsgewijs de meeste verdachten (3,1% van de bevolking). Dat aandeel is beduidend lager in zowel de wijken uit de jaren zestig en zeventig als de stedelijke gebieden (resp. 1,7% en 1,8%). De aandachtswijken vallen ook op door een relatief sterke groei van het aantal verdachten tussen 2000 en 2007, met 1,1 procentpunten. In de wijken uit de jaren zestig en zeventig bedroeg die groei 0,70 procentpunt, in de steden gezamenlijk 0,62 procentpunt (tabel 11.12 en tabel B11.20 in de bijlage). Verhoudingsgewijs bevinden zich de meeste verdachten in de aandachtswijken, de minste verdachten wonen in de wijken uit de jaren zestig en zeventig.

Tabel 11.12

Veiligheid in aandachtswijken en wijken uit de jaren zestig en zeventig, vergeleken met het totaal van de steden en met Nederland, 2007 (in procenten van de wijkbewoners)

	Nederland	steden	wijken bouwjaar 1960-1980	aandachtswijken
verdachten met woonadres in de buurt	1,40	1,76	1,73	3,13

Bron: KLPD (HKS-bestand 2009)

11.6 Conclusie

De gevolgen van de kredietcrisis voor de woningmarkt laten zich moeilijk voorspellen, maar zullen naar alle waarschijnlijkheid gematigd zijn. Tot op heden zijn die gevolgen nog het meest zichtbaar in de daling van het aantal verkochte woningen en in de stagnatie van de nieuwbouw: voor 2010 wordt een afname van 17% verwacht. De huizenprijzen zullen waarschijnlijk nog wel wat dalen, maar een instorting van de huizenmarkt ligt niet in de rede. In welke mate huiseigenaren problemen zullen krijgen met hun aflossingsverplichtingen, is niet goed te voorspellen.

In wijken uit de jaren zestig en zeventig wonen, vergeleken met de steden in het algemeen, naar verhouding veel 50-plussers, is er verhoudingsgewijs een grote groei van het aandeel niet-westerse allochtonen en is er een sterke toename van sociale achterstand. Het aandeel alleenstaanden groeit er, en parallel daaraan neemt het aandeel gezinnen met kinderen af. Er zijn verhoudingsgewijs weinig koopwoningen, maar het aandeel koopwoningen neemt er wel sterker toe dan in de steden als geheel. De woz-waarde is er, vergeleken met het totaal van de steden, laag en stijgt minder snel dan elders. Voorts zijn er verhoudingsgewijs weinig winkels voor dagelijkse levensbehoeften, weinig huisartsen en weinig tandartsen. Het percentage verdachten is in de aandachtswijken bijna twee keer zo hoog als in de jarenzestig- en -zeventigwijken.

Voor zover er afwijkingen van het gemiddelde van de steden zijn, lijken deze een speciale positie van alle wijken uit de jaren zestig en zeventig niet te rechtvaardigen. Dit temeer omdat bij vrijwel iedere gebruikte indicator de aandachtswijken sterk afwijken van zowel de wijken uit de jaren zestig en zeventig als alle steden tezamen. Zo zijn bijvoorbeeld de aandelen niet-westerse allochtonen, alleenstaanden, meer-gezinswoningen, huurwoningen en verdachten in de aandachtswijken hoog en zijn die dat de afgelopen tijd ook gebleven. Voor een belangrijk deel is dit echter het gevolg van het feit dat de aandachtswijken op basis van specifieke criteria zijn afgebakend, terwijl voor de wijken uit de jaren zestig en zeventig alleen het bouwjaar van de woning is gebruikt. Om die reden is, voor een vergelijking tussen de achterstandswijken en de wijken uit de jaren zestig en zeventig, gekeken naar het voorkomen van sociale achterstand en naar het aantal goedkope en kleine woningen. Dan blijken de meeste jarenzestig- en -zeventigwijken geen sociale achterstand te hebben, en zijn er geen of weinig goedkope en kleine woningen.

Het beeld dat uit deze eerste verkenning van de jarenzestig- en -zeventigwijken oprijst, is divers. De wijken uit die jaren die niet de status van aandachtswijk hebben, lijken er op het eerste gezicht minder slecht voor te staan dan aanvankelijk gedacht.

Noten

- 1 Voor de passage over het vertrouwen is gebruik gemaakt van een figuur en van een bewerking van een tekst die zijn aangeleverd door het ministerie van vROM (via Valentin Neevel).
- 2 De aandachtswijken zijn afgebakend met behulp van de postcode van vier posities. Er zijn 83 van deze postcodegebieden die als aandachtswijk kunnen worden aangemerkt. In de overzichten tot 40 wijken worden verschillende postcodes gecombineerd. Het postcodebestand van de aandachtswijken is beschikbaar gesteld door het ministerie van vROM.
- 3 Behalve de aandachtswijken is hier nu ook de eerdere beleidscategorie van de 56 wijken uitgesloten.
- 4 Het gaat om wijken met woningen met een WOZ-waarde lager dan 170.000 euro, en met meer dan 43% kleine woningen. Het betreft resp. het laagste en hoogste kwartiel (25%-groep) van de verdeling in de steden.
- 5 De scores voor sociale achterstand (of positief uitgedrukt: sociale status) zijn gebaseerd op gegevens afkomstig van WDM (WDM Nederland BV, voorheen Wegener Direct Marketing Nederland BV), bureau Geomarktprofiel. Dit bureau voert telefoongesprekken met één persoon per postcodegebied van zes posities. Deze persoon wordt gezien als informant voor zijn omgeving. Alle Nederlandse postcodegebieden worden gedekt. Door WDM zijn de gegevens vervolgens geaggregeerd naar het niveau van het postcodegebied van vier posities. In een periode van vier jaar is op deze manier het hele land rondgegaan. Dit betekent dat bijvoorbeeld het bestand uit 2006 gegevens over de periode 2002-2006 bevat. De basisgegevens zijn in een score omgezet door het gebruik van een factoranalyse (principle componentenanalyse), die voor elk meetjaar op dezelfde wijze is uitgevoerd. De scores zijn daardoor te lezen als factorscores met een gemiddelde van 0. De scores 1 en -1 zijn te lezen als eenmaal de standaardafwijking (2 en -2 zijn te lezen als tweemaal de standaardafwijking, enz.). Er is geen inhoudelijk criterium dat als basis kan dienen voor het indelen van de scores in categorieën, maar de standaardafwijking kan dienen als (arbitrair) indelingscriterium.
- 6 Een score van 1 is gelijk aan eenmaal de standaardafwijking van het gemiddelde van de scores.

Literatuur

- BouwKennis (2009). Jaarrapport Nederland 2008. Geraadpleegd 8 augustus 2009 via www.bouwkennis.nl
- Bijl, R, J. Boelhouwer en E. Pommer (red.) (2007). *De sociale staat van Nederland 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/20).
- Ewijk, C. van en C. Teulings (2009). *De grote recessie. Het Centraal Planbureau over de kredietcrisis*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Huinder, C. (red.) (2009). *Atelierboek 2. Wijken op stand, nieuwe ideeën voor wijkaanpak en diversiteit*. Utrecht: Forum.
- Knol, F. (1998). *Van hoog naar laag, van laag naar hoog*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier Bedrijfsinformatie
- Knol, F. (2006). *Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Knol, F. (2008). Themahoofdstuk: wijkontwikkeling, gentrification en participatie. In: B. Kuhry, J.J.J. Jonker, F. Knol, A.G.J. van der Torre, m.m.v. Bureau Zenc, *Maten voor gemeenten. Een analyse van de prestaties van de lokale overheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Kullberg, J. (2006). *De tekentafel neemt de wijk. Beloften en beperkingen in de herstructurering van buurten*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- O+S Amsterdam (2008). *Amsterdam in cijfers. Jaarboek 2008*. Amsterdam: O+S.
- Planbureau voor de leefomgeving (a). *Ruimtemonitor, 2005 en 2008*. Geraadpleegd 7 augustus 2009 via www.ruimtemonitor.nl.
- Roes, T. (red.) (2001). *De sociale staat van Nederland 2001*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schreven, L. en M. Rienstra (2008). *Outcomemonitor krachtwijken brengt aandachtswijken in beeld*. In: Centraal Bureau voor de Statistiek, *Bevolkingstrends, 4e kwartaal 2008*. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- VROM (2008). *Stedenbeleid na 2010. Brief aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal d.d. 24-10-2008 (SB2008104241)*.

12

**Leefsituatie en
kwaliteit van leven**

12 Leefsituatie en kwaliteit van leven

Jeroen Boelhouwer

- De leefsituatie is tussen 1997 en 2008 met 5% verbeterd; de index ging van 100 naar 105.
- Met name van 55-64-jarigen, de inkomensgroep in het laagste kwintiel (20%), eenoudergezinnen, 75-plussers en mensen in de meest stedelijke gebieden verbeterde de leefsituatie tussen 1997 en 2008.
- Daarentegen was de verbetering van de leefsituatie van jongeren en de inkomensgroep in het hoogste kwintiel minder groot dan gemiddeld.
- De verschillen in leefsituatie tussen hoge en lage inkomens, hoog- en laagopgeleiden, werkenden en niet-werkenden nemen af.
- Steeds minder mensen hebben te maken met een cumulatie van maatschappelijke achterstanden; ook hier nemen de verschillen in leefsituatie af.
- De meest stedelijke gebieden hebben hun achterstand in leefsituatie op de rest van het land ingelopen.
- Er is een positieve relatie tussen enerzijds de leefsituatie en anderzijds subjectieve oordelen over de veiligheid, leefsituatieaspecten (zoals de woning en de vriendenkring), hulpbronnen, de Nederlandse samenleving en de regering: hoe beter de leefsituatie, hoe groter de tevredenheid.
- Mensen met een slechte leefsituatie zijn tussen 2006 en 2008 tevredener geworden; bij mensen met een goede leefsituatie is dat minder het geval.
- Sinds 1997 is de individuele leefsituatie verbeterd, evenals de tevredenheid ermee; de tevredenheid met de samenleving is echter verminderd.
- Er is een groep mensen die ontevreden is met de samenleving en de regering; hun leefsituatie is slechter dan die van de groep die hierover tevreden is. Met name participeren ze minder en zijn ze minder betrokken bij de maatschappij (minder vrijwilligerswerk, verenigingslidmaatschap, meer sociaal isolement).
- 84% van de Nederlanders vindt zichzelf (erg) gelukkig. Hun leefsituatie is beter dan die van mensen die zichzelf niet gelukkig vinden.
- Vergeleken met andere Europese landen ligt de kwaliteit van leven in Nederland op een hoog niveau.

12.1 De leefsituatie-index

Dit hoofdstuk bevat een samenvattend beeld van de leefsituatie in Nederland. In de vorige hoofdstukken is steeds ingegaan op één aspect van de leefsituatie; in dit hoofdstuk integreren we acht domeinen van de leefsituatie in één index: de

leefsituatie-index. Deze index bevat gegevens over de woonsituatie van mensen, hun gezondheid, vrijetijdsbesteding, sociale participatie, sportbeoefening, vakantiegedrag, bezit van consumptiegoederen en mobiliteit (in bijlage B12.1 staat een overzicht van de gebruikte indicatoren; zie Boelhouwer 2008 voor meer informatie over de indexconstructie). Door de verschillende domeinen in hun samenhang te bekijken, kunnen we uitspraken doen over de ontwikkeling van de leefsituatie in haar geheel: is de situatie verbeterd of verslechterd? Bovendien kunnen we de sociale situatie van verschillende groepen met elkaar vergelijken en bekijken of er groepen zijn met een cumulatie van achterstanden.

Een samengestelde index kan behulpzaam zijn in het maatschappelijke en politieke debat, bijvoorbeeld als er sprake is van het gebruik van begrippen die moeilijk meetbaar en niet eendimensionaal zijn. Voorbeelden van complexe maatschappelijke begrippen zijn: sociale uitsluiting, duurzaamheid, sociale cohesie, leefbaarheid en leefsituatie. Door dergelijke begrippen meetbaar te maken, kan een beeld worden geschetst van de situatie waarin mensen, steden of Nederland als geheel zich bevinden, de veranderingen die daarin door de tijd heen plaatsvinden en de manier waarop groepen zich tot elkaar verhouden. Ook in het regeerakkoord Samen werken, samen leven, van het huidige kabinet, staan enkele complexe begrippen over de sociale kant van Nederland, zoals 'een menswaardig bestaan', 'welzijn', 'de kwaliteit van leven van mensen' en 'kwaliteit van de samenleving'. De begrippen zijn niet omschreven, maar wel aan elkaar gerelateerd; ze hebben (ook) betrekking op het sociale domein. In De sociale staat van Nederland beschrijven we dat domein ook, waarbij we ons primair richten op de leefsituatie van mensen. We beschrijven de leefsituatie aan de hand van geobjectiverde indicatoren op een aantal belangrijke domeinen in de huidige Nederlandse samenleving. Met de leefsituatie-index geven we een samenvattend beeld van de ontwikkelingen op verschillende terreinen. Daarnaast beschrijven we de samenleving met behulp van indicatoren die gaan over hoe mensen de situatie waarderen en evalueren. Door zowel de objectieve als de subjectieve kant te beschrijven, geven we een indruk van de kwaliteit van leven in Nederland.

Er is de laatste tijd veel aandacht voor een bredere kijk op welvaart en de ontwikkeling van Nederland. Werd vroeger veelal volstaan met het beschrijven van economische indicatoren, met als samenvattend meetinstrument het bruto nationaal product (bnp), tegenwoordig groeit de overeenstemming dat er daarbij ook aandacht moet zijn voor sociale indicatoren. Deze invalshoek levert tal van nieuwe initiatieven op, niet alleen in Nederland, maar ook internationaal, bijvoorbeeld onder leiding van de OESO en de Europese Commissie (*Measuring the progress of societies* en *Beyond GDP*). Maar ook in afzonderlijke landen, zoals in Engeland, waar een denktank in het leven is geroepen (New Economics Foundation), wordt gericht onderzoek gedaan naar de beleidsrelevantie van welzijn. Een ander voorbeeld is Frankrijk, waar president Sarkozy in 2008 een commissie samenstelde onder leiding van de economen en Nobelprijswinnaars Sen en Stiglitz, om te komen tot een andere meting van welvaart dan het BNP (CEMESP 2009). Ook in Nederland krijgt het debat vaart, onder andere doordat het Centraal Planbureau (CPB) aandacht besteedt aan geluk in de Macro

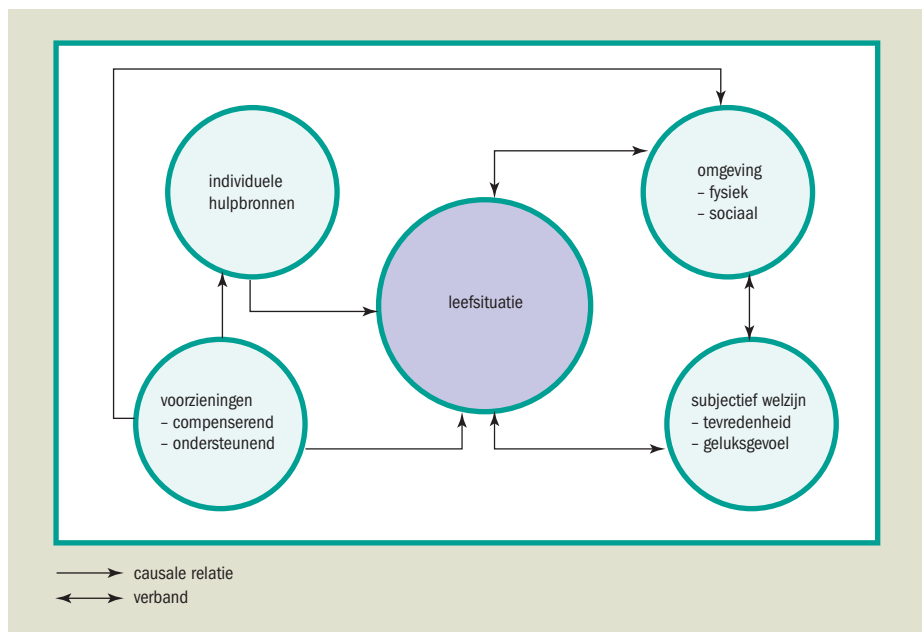
economische verkenningen (CPB 2007), de politiek leider van GroenLinks een boek publiceert over het onderwerp (Halsema 2008), en de Volkskrant in een economische agenda aandacht vraagt voor een andere meting van welvaart (Volkskrant 2009).

Evenals in voorgaande jaren beschrijven we in dit hoofdstuk de leefsituatie van burgers aan de hand van het analytisch kader dat is weergegeven in figuur 12.1. Centraal daarin staat de leefsituatie, zoals gemeten met de leefsituatie-index. Deze wordt beïnvloed door individuele kenmerken en door hulpbronnen (onderwijs, opleiding, werk, gezondheid). De overheid speelt een belangrijke rol in het trachten te voorkomen van achterstanden en, als ze toch ontstaan, het zo goed mogelijk compenseren ervan. Daarbij spelen voorzieningen in het kader van de sociale zekerheid of het zorgstelsel een grote rol. Evenals in de rest van het rapport kijken we niet alleen naar de feitelijke situatie, maar ook naar de subjectieve beleving. Zijn mensen met een goede leefsituatie gelukkiger en tevredener dan mensen met een slechte leefsituatie? Daarnaast gaan we ook in op de relatie tussen het individu en zijn omgeving. Mensen leven immers niet solitair, maar maken deel uit van verbanden en groepen, en leven in buurten en steden.

Aan het eind van het hoofdstuk vergelijken we de kwaliteit van leven in Nederland met die in andere Europese landen. Omdat de leefsituatie-index zich uitsluitend richt op Nederland, gebruiken we voor deze vergelijking andere maatstaven, zoals de Human development index en het geluk in landen.

Figuur 12.1

Analytisch kader voor de beschrijving van de leefsituatie

De gegevens in dit hoofdstuk lopen in de regel tot en met het einde van 2008. Dit betekent dat toen de laatste groep mensen werd ondervraagd, de economische recessie net ingetreden was. De gevolgen ervan zijn echter in dit hoofdstuk nog nauwelijks zichtbaar. Deels komt dit doordat een groot deel van de bevolking eind 2008 (nog) geen effecten van de recessie ondervond, deels doordat eventuele gevolgen met vertraging doorwerken in de leefsituatie-index.

12.2 De leefsituatie in 2008 en ontwikkelingen sinds 1997

In deze paragraaf komt eerst de situatie in 2008 aan de orde, vervolgens kijken we naar de ontwikkelingen van de laatste twee jaar en daarna naar de ontwikkelingen van de afgelopen tien jaar. Vervolgens richten we de aandacht op de groepen waarvan de leefsituatie het meest vooruitging of juist achterbleef. We zoeken naar de oorzaken daarvan, door naar de afzonderlijke domeinen te kijken. Met de leefsituatie-index geven we immers een samenvattend beeld van de woonsituatie van mensen, hun gezondheid, vrijetijdsbesteding, sociale participatie, sportbeoefening, vakantiegedrag, bezit van consumptiegoederen en mobiliteit.

In de afgelopen tien jaar verbeterde de leefsituatie van de Nederlandse bevolking: was de leefsituatie-index in 1997 op 100 gesteld, in 2008 heeft die een waarde van 105. Doordat we gebruik maken van gegevens op individueel niveau, kunnen we de leefsituatie ook bekijken voor sociale groepen in de samenleving. Dan blijkt dat, evenals in voorgaande jaren, de leefsituatie van hoogopgeleiden, jongeren, mensen met een baan en gezinnen met kinderen in 2008 beter is dan gemiddeld. De leefsituatie is minder goed voor laagopgeleiden, ouderen, werklozen en alleenstaanden (zie bijlage B12.2 voor de precieze cijfers).

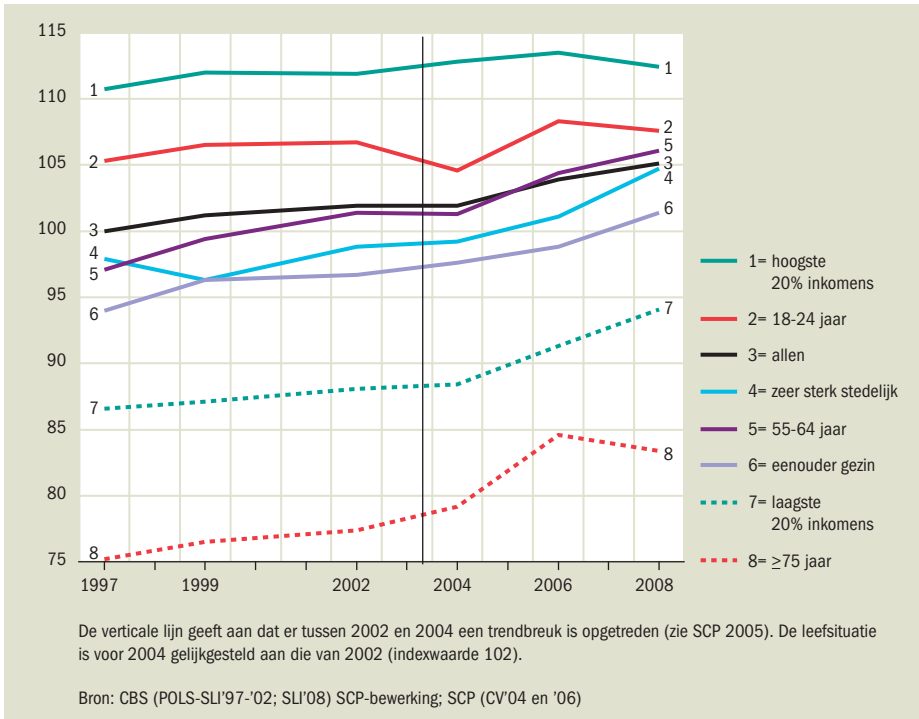
Als we inzoomen op de ontwikkeling sinds de vorige editie van *De sociale staat van Nederland*, zien we dat de leefsituatie is verbeterd, van een score van 104 in 2006 naar een score van 105 in 2008 (zie figuur 12.2). In figuur 12.2 zijn enkele groepen opgenomen waarvan de leefsituatie het meest of juist het minst verbeterde. Wat opvalt, is dat, tegen de algemene trend in, de leefsituatie van de hoogste inkomensgroepen, jongeren en 75-plussers is verslechterd. Daarentegen is de situatie van de lagere inkomens en mensen met een lage opleiding meer dan gemiddeld verbeterd.

In *De sociale staat van Nederland* richten we ons vooral op de ontwikkelingen van de laatste tien jaar. Voor de meeste onderscheiden groepen geldt dat de leefsituatie in 2008 beter is dan in 1997; echter, niet iedereen ging er in dezelfde mate op vooruit. Degenen die er minder dan gemiddeld op vooruitgingen, zijn jongeren en mensen die behoren tot de 20% met de hoogste inkomens (zie figuur 12.2). Overigens zijn dit groepen die op zichzelf een goede leefsituatie hebben. Bij de jongeren is de relatief minder verbeterde leefsituatie terug te voeren op alle acht domeinen (zie bijlage 12.3). Vooral bij het sporten is er sprake van relatieve achteruitgang. Dat betekent overigens niet dat jongeren minder zijn gaan sporten, maar dat ze wat minder afwijken van het

gemiddelde (met name doordat ouderen meer zijn gaan sporten; zie tabellen B9.2 en B9.3 in de bijlage van hoofdstuk 9 en Breedveld et al. 2008).

Figuur 12.2

Ontwikkeling van de leefsituatie van enkele sociale groepen die er het meest of minst op vooruitgingen, 1997-2008 (in indexscores, 1997 = 100 voor de gehele bevolking)

Bij de hoogste inkomens is alleen de gezondheid nog relatief verbeterd (zie ook hoofdstuk 7 over toegenomen sociaaleconomische gezondheidsverschillen); deze verbetering was echter onvoldoende om het relatieve achterblijven op andere domeinen te compenseren. Op alle andere domeinen bleven de hoogste inkomens achter, vooral bij het bezit van consumptiegoederen. Overigens betekent dit niet dat zij weinig goederen bezitten, maar dat ze in mindere mate meer zijn gaan bezitten dan andere groepen. Daarbij moet bedacht worden dat er hier sprake is van een plafond-effect: de meeste mensen met een hoog inkomen bezitten alle consumptiegoederen die in de leefsituatie-index zijn opgenomen.¹

In de afgelopen tien jaar gingen de volgende groepen er meer dan gemiddeld op vooruit: 75-plussers, mensen in zeer sterk stedelijke gebieden en, vooral, de 55-64-jarigen, eenoudergezinnen en mensen die behoren tot de laagste 20% inkomens. Van deze laatste drie groepen hebben de 55-64-jarigen op alle acht domeinen

een inhaalslag gemaakt, vooral in het bezit van consumptiegoederen (zie bijlage B12.3). Bij de laagste inkomens en, vooral, bij de eenoudergezinnen is het beeld divers: zij zijn er niet op alle domeinen (relatief) op vooruitgegaan. Bij de laagste inkomens is met name het autobezit gestegen. Bij de eenoudergezinnen valt op dat zij een inhaalslag hebben gemaakt op de domeinen die betrekking hebben op participatie (vrijtijdsbesteding, sociale participatie en sport).

Hoewel er overlap is tussen de eenoudergezinnen en de laagste inkomens (ondanks de relatief grote stijging van hun inkomen moeten relatief veel eenoudergezinnen rondkomen van een laag inkomen, zie hoofdstuk 6), gaat de ontwikkeling van de leefsituatiedomeinen dus niet gelijk op. In paragraaf 12.3 besteden we uitgebreider aandacht aan de samenhang tussen achtergrondkenmerken.

Helaas ontbreken voor 2008 cijfers over de leefsituatie van verschillende etnische groepen. We kunnen dus niet zeggen of de trend van een meer dan gemiddeld stijgende leefsituatie van niet-westerse allochtonen in 2008 doorzet (voor de gegevens van 1997-2008, zie bijlage B12.2). Als we kijken naar ontwikkelingen in de verschillende domeinen, dan is dat wel de verwachting. Zo is de huisvesting van allochtonen sterk verbeterd (Kullberg et al. 2009) en is hun sportdeelname meer dan gemiddeld toegenomen (Breedveld et al. 2008). Ook kunnen we kijken naar de recentelijk gepubliceerde ontwikkelingen in de leefsituatie in Amsterdam (O+S 2009). Daaruit blijkt dat vooral de leefsituatie van Turken en Marokkanen in de afgelopen twee jaar meer dan gemiddeld is verbeterd.

12.3 Determinanten van de leefsituatie

In de leefsituatie-index zijn inkomen, opleiding en werk niet opgenomen. Deze worden beschouwd als hulpbronnen (determinanten van de leefsituatie), waarbij de aanname is dat de leefsituatie van mensen die over veel hulpbronnen beschikken beter is dan die van mensen die over weinig hulpbronnen beschikken (Mootz en Konings-van der Snoek 1990).² Er zijn grote verschillen in leefsituatie als we kijken naar de hulpbronnen. De leefsituatie van mensen met een hoog inkomen en/of een hoge opleiding, van werkenden en van gezonde mensen is veel beter dan die van hun tegenpolen (zie tabel 12.1).³

Bij verschillen in leefsituatie naar inkomen kijken we in dit hoofdstuk standaard naar inkomensdecielen (10%-groepen). We kunnen echter ook kijken naar indicatoren die iets zeggen over armoede. We gebruiken daarvoor de lage-inkomensgrens, omdat we geen gegevens hebben voor het berekenen van andere armoedegrenzen. Als we mensen onder de lage-inkomensgrens vergelijken met mensen boven die grens, is het verschil in leefsituatie tussen 1997 en 2008 afgenomen van 14 tot 10 punten (met name doordat de groep onder de lage-inkomensgrens een grote inhaalslag maakte; zie bijlage B12.2). Overigens is het percentage arme mensen gedaald (zie ook § 6.2).

Tabel 12.1

Hulpbronnen en de leefsituatie, 1997-2008 (in indexscores, 1997 = 100 voor de gehele bevolking)

	1997	2002	2004	2006	2008
allen	100	102	102	104	105
laagste inkomensdeciël	87	88	86	90	91
hoogste inkomensdeciël	112	113	115	115	115
<i>verschil</i>	25	25	29	25	24
laagopgeleiden (max. basisonderwijs)	87	88	84	85	89
hoogopgeleiden (hbo of universiteit)	108	109	110	111	113
<i>verschil</i>	21	22	26	26	24
niet-werkenden	92	93	94	96	97
werkenden ^a	106	107	107	109	109
<i>verschil</i>	14	14	13	13	12
ervaren gezondheid zeer goed ^b	106	108	108	110	111
ervaren gezondheid (zeer) slecht	87	86	83	83	89
<i>verschil</i>	19	22	25	27	22

a Tot de werkenden worden gerekend: personen die 12 uur per week of meer werken. Overigens is er weinig verschil in leefsituatie tussen mensen die meer en mensen die minder dan 12 uur per week werken (zie bijlage B12.2).

b Omdat de indicatoren voor gezondheid voor en na 2004 verschillen, en dus onvergelijkbaar zijn, kunnen geen uitspraken worden gedaan over het verschil in leefsituatie naar objectieve gezondheid. Daarom is het verschil naar ervaren gezondheid opgenomen. Overigens is de ervaren gezondheid een goede voorspeller van de objectieve gezondheidstoestand.

Bron: CBS (POLLS-SLI'97 en '02; SLI'08) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

Sinds 1997 zijn de verschillen in leefsituatie naar inkomen en werk kleiner geworden, maar zijn de verschillen naar gezondheid en opleiding toegenomen. Daarbij moet worden aangetekend dat ook deze verschillen tussen 2006 en 2008 kleiner zijn geworden.

Index voor maatschappelijke achterstand

De hulpbronnen zijn hierboven afzonderlijk gepresenteerd, maar staan natuurlijk wel in relatie tot elkaar: iemand met een hogere opleiding heeft over het algemeen een grotere kans op werk en (daardoor) een hoger inkomen (zie § 6.2). Daarom kijken we hier naar een combinatie van de hulpbronnen, via een index voor maatschappelijke achterstand. Deze index is een simpele optelling van het hebben van maximaal basisonderwijs, een laag inkomen en het niet hebben van werk. De index loopt dan van 0 (geen achterstand) tot 3 (maximale achterstand). Omdat er weinig

werkenden (meer) zijn onder mensen ouder dan 65 jaar, laten we het hebben van werk voor hen buiten beschouwing (de maximale score is voor hen 2).

In voorgaande edities van De sociale staat van Nederland zetten we de groep zonder achterstand af tegen de groep met maximale achterstand. Omdat de achterstandsgroepen in 2008 erg klein zijn geworden, kiezen we er nu voor om de groep zonder achterstand af te zetten tegen een groep met achterstand op twee of drie indicatoren (voor 65-plussers betekent dat dus dat we presenteren voor wel versus geen achterstand). Voor de vergelijkbaarheid doen we dit ook voor alle eerdere jaren. Deze verandering heeft geen gevolgen voor de belangrijkste conclusie, namelijk dat steeds minder mensen in Nederland te maken hebben met een cumulatie van maatschappelijke achterstand (tabel 12.2). Als we de maatschappelijke achterstand relateren aan de leefsituatie, dan is door de jaren heen bij 65-plussers een wisselend verschil te zien tussen mensen met en mensen zonder achterstand. Bij mensen jonger dan 65 jaar is het verschil tamelijk stabiel (17 of 18 punten).

Tabel 12.2

Cumulatie van achterstanden in enkele hulpbronnen (inkomen, opleiding, arbeidsmarkt) en gemiddelde leefsituatie, naar leeftijdscategorie, 1997-2008 (in procenten en indexscores, 1997 = 100 voor de gehele bevolking)

	percentage					gemiddelde leefsituatie				
	1997	2002	2004	2006	2008	1997	2002	2004	2006	2008
allen						100	102	102	104	105
personen jonger dan 65 jaar										
geen achterstand	54	62	57	61	70	108	108	109	110	110
achterstand op 2 of 3 indicatoren	19	13	13	11	3	91	90	92	92	92
verschil in leefsituatie						17	18	17	18	18
personen ouder dan 65 jaar										
geen achterstand	41	51	56	65	73	90	94	96	98	95
wel achterstand	59	49	44	36	27	79	80	78	82	85
verschil in leefsituatie						11	14	18	16	10

Bron: CBS (POLLS-SLI'97 en '02; SLI'08) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

Invloed van de determinanten

Naast de hiervoor besproken hulpbronnen spelen ook leeftijd en huishoudenssamenstelling een rol bij de leefsituatie. Bij elkaar verklaren deze kenmerken en de hulpbronnen meer dan de helft van de verschillen in leefsituatie tussen mensen (tabel 12.3). Sinds 1997 zijn opleiding en inkomen het meest bepalend voor de leefsituatie, gevolgd door leeftijd. Tot 2006 werd het belang van inkomen steeds groter. Dat lijkt

in 2008 niet meer het geval te zijn; dit kan echter te maken hebben met een andere manier waarop het inkomen gemeten is (zie noot b bij tabel 12.3).

Tabel 12.3

De invloed van de hulpbronnen en enkele andere achtergrondkenmerken op de leefsituatie, 1997-2008 (multivariate anova-analyse, bèta-coëfficiënten)

	1997	2002	2004	2006	2008
leeftijd ^a	0,26	0,25	0,24	0,22	0,27
inkomen ^b	0,28	0,30	0,34	0,38	0,26 ^b
arbeidsmarktpositie ^c	0,10	0,11	0,07	0,05	0,06
opleiding ^d	0,26	0,27	0,27	0,24	0,30
huishoudenssamenstelling ^e	0,12	0,13	0,08	0,08	0,13
inkomensbron ^f	0,10	0,06	0,12	0,12	0,13
gezondheid ^g	.	.	0,14	0,18	0,15
verklaarde variantie (%)	56	55	59	54	52

. onbekend

a 18-24 jaar, 25-34 jaar, 35-44 jaar, 45-54 jaar, 55-64 jaar, 65-74 jaar, ≥ 75 jaar.

b In decielen. Tot 2008 zijn de huishoudensinkomens gemeten op het moment dat mensen ondervraagd zijn. Voor 2008 zijn alleen inkomens bekend uit het jaar 2006. In tegenstelling tot andere jaren is nu echter voor de meeste mensen een inkomen bekend op basis van gegevens van de belastingdienst (voor 2008 was er geen inkomen bekend van ongeveer 15-20% van de respondenten).

c Werkt niet; werkt wel.

d lo/vglo; mulo, mavo, vwo-3; lbo; mbo, havo, vwo; hbo, universiteit.

e Alleenstaande; paar zonder kind(eren); paar met kind(eren); eenoudergezin; overig.

f In 1997, 1999 en 2002: loon; winst; VUT; pensioen/AOW; sociale uitkering/beurs; overig. In 2004 en 2006: loon; winst; VUT; AOW; Anw, WW, WAO, bijstand; studiebeurs; overig.

g Heeft wel of niet langdurige aandoening, ziekte of handicap; data zijn pas vanaf 2004 beschikbaar.

Bron: CBS (POLLS-SLI'97 en '02; SLI'08) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

12.4 De leefsituatie en de sociale en fysieke omgeving

De leefsituatie-index is een individuele index: het gaat om de leefsituatie van individuen. Maar die leven uiteraard niet in afzondering; zij zijn onderdeel van hun omgeving. Ze maken deel uit van een groep (vrienden, kennissen, collega's) en van een buurt, stad en provincie. De een is actiever in het gebruiken en benutten van de omgeving dan de ander, de een is meer betrokken bij de omgeving dan de ander (zie ook hoofdstuk 8). In de leefsituatie-index zijn gegevens opgenomen over de aard van het sociale netwerk waarvan mensen deel uitmaken. Zo zijn indicatoren opgenomen over het verrichten van vrijwilligerswerk en over de mate waarin mensen in een sociaal isolement verkeren (zie bijlage B12.1 voor een overzicht van de indicatoren).

Sociale omgeving

Bij het sociaal isolement zoals dat in de leefsituatie-index is opgenomen, gaat het niet om de kwantiteit van het sociale netwerk (frequentie van contacten), maar om de kwaliteit ervan: heeft iemand het gevoel ergens bij te horen. Als we kijken naar de frequentie waarmee iemand contact heeft met anderen, dan zien we dat die het grootst is met familieleden, gevolgd door vrienden en kennissen en ten slotte de burens (hoofdstuk 8). Als we uitgaan van een hoge frequentie van minstens eenmaal per week contact, dan blijkt dat 20% met elk van deze groepen wekelijks contact heeft en 11% met geen van de groepen (zie tabel 12.4).

Er is ook een duidelijke relatie met de leefsituatie: de leefsituatie van mensen die wekelijks contact hebben met een van de drie groepen is beter dan die van mensen die zelden of nooit contact hebben. En de leefsituatie is nog beter wanneer iemand met alle drie de groepen wekelijks contact heeft. Te verwachten valt dat leeftijd hier een rol speelt. Dat blijkt echter maar gedeeltelijk het geval te zijn. Onder jongeren is het contact met vrienden groter dan onder ouderen; bij het contact met burens is dat juist andersom. Ook blijkt dat ouderen vaker een extreme positie innemen bij de contacten met alle drie groepen: ze zijn oververtegenwoordigd in zowel de groep die weinig contact heeft als de groep die veel contact heeft.

Tabel 12.4

Gemiddelde leefsituatie, naar frequentie van sociale contacten, 1997-2008 (in indexscores, 1997 = 100 voor de gehele bevolking)

	1997	2002	2004	2006	2008
allen	100	102	102	104	105
contact met familieleden					
1 keer per week (73%)	100	102	103	105	106
zelden of nooit (2%)	84	86	89	86	94
contact met de burens					
1 keer in de week (42%)	100	103	101	104	105
nooit (11%)	94	95	97	98	101
contact met vrienden en kennissen					
1 keer per week (56%)	102	103	104	105	107
zelden of nooit (3%)	79	77	83	81	92
met geen van de groepen eenmaal per week contact (11%)	89	86	97	98	101
met alle drie de groepen eenmaal per week contact (20%)	102	104	103	105	108

Bron: CBS (POLS-SLI'97 en '02; SLI'08) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

Alle contacten bij elkaar genomen, is er toch een (klein) deel van de bevolking dat aangeeft dat er niemand is met wie ze persoonlijke of intieme kwesties kunnen bespreken. Deze groep (4%) heeft een leefsituatiescore van 92, terwijl die meer dan

107 is voor mensen die ten minste twee personen hebben om persoonlijke of intieme kwesties mee te bespreken (85% van de bevolking).

De kwantiteit van de sociale contacten heeft dus wel een zeker verband met de kwaliteit ervan. Het ligt dan ook voor de hand om te veronderstellen dat het hebben van veel contacten leidt tot een betere leefsituatie. De kans om deel uit te maken van een hechte groep en uit een sociaal isolement te blijven (wat in de leefsituatie-index is opgenomen), is immers groter naarmate de contacten talrijker en frequenter zijn. Als we de frequentie van contacten toevoegen aan de factoren die van invloed zijn op de leefsituatie (uit tabel 12.3), blijkt deze veronderstelling inderdaad te kloppen: de frequentie van contacten heeft een zelfstandige invloed op de leefsituatie, los van de andere kenmerken, zoals leeftijd, opleiding en inkomen (zie voor de resultaten bijlage B12.4). Maar de relatie kan ook andersom zijn; zo kan het doen van vrijwilligerswerk (wat is opgenomen in de leefsituatie-index) leiden tot meer, en meer frequente sociale contacten.

Sociale cohesie in de buurt

Hiervoor is ingegaan op de contacten die mensen hebben met hun burens. Mensen zijn over het algemeen te spreken over de sociale cohesie in de buurt, zowel als het gaat om de bevolkingssamenstelling als om de contacten die mensen met elkaar hebben en de heersende omgangsvormen (tabel 12.5). Aan de andere kant is er een groep van circa 20% die vindt dat mensen in de buurt elkaar nauwelijks kennen en dat er geen saamhorigheid is.

De relatie tussen de leefsituatie en sociale cohesie in de buurt is niet altijd aanwezig. Mensen die veel en mensen die weinig of geen contact hebben met de burens, of die wel of niet wonen in een buurt met veel saamhorigheid, blijken een gelijke leefsituatie te hebben. Bij de andere items is er een positieve relatie met de leefsituatie: sociale cohesie gaat samen met een betere leefsituatie. Als we sociale cohesie beschouwen als determinant van de leefsituatie (en toevoegen aan de kenmerken in tabel 12.3), dan blijkt het effect te hebben, zij het een gering effect (zie bijlage B12.4).

Ten opzichte van 2006 is er sprake van een afname van de verschillen in leefsituatie tussen de groepen die positief en negatief oordelen over de sociale cohesie in de buurt. De grootste verschillen doen zich onveranderd voor bij de omgang met elkaar: kennen de mensen elkaar (verschil 4 punten op de leefsituatie-index) en gaan ze prettig met elkaar om (verschil 6 punten). In 2006 was het verschil in leefsituatie groter: respectievelijk 6 en 9 punten.

Enerzijds geeft de vraag of mensen op een prettige manier met elkaar omgaan in de buurt het grootste verschil in leefsituatie te zien tussen mensen met een positief en een negatief oordeel, anderzijds heeft deze vraag het kleinste aandeel negatief gestemden. Dat percentage is misschien wel verrassend klein, aangezien de wijze waarop we samenleven al geruime tijd aan de top staat van de ranglijst van grootste

problemen in het land. Die problemen zijn echter niet locatiegebonden en hoeven geen betrekking te hebben op de eigen buurt (zie COB 2009).

Tabel 12.5

Sociale cohesie en leefsituatie, 2008 (in procenten en indexscores, landelijk gemiddelde = 105)

	aandeel		leefsituatie-index	
	(helemaal mee eens)	(helemaal mee oneens)	(helemaal mee eens)	(helemaal mee oneens)
ik heb veel contact met mijn directe buren	54	21	105	105
in deze buurt gaat men op een prettige manier met elkaar om	79	5	106	100
ik woon in een gezellige buurt met veel saamhorigheid	47	19	105	105
mensen kennen elkaar in deze buurt nauwelijks	20	53	103	107
ik ben tevreden met de bevolkingssamenstelling in deze buurt	76	9	106	103
alle vragen positief		25		107
alle vragen negatief		1		99

Bron: SCP (CV'06)

Fysieke omgeving

Sociale cohesie is één aspect waarop we naar buurten kunnen kijken. We kunnen ook uitgaan van de vraag of de leefsituatie verschilt naarmate de concentratie van maatschappelijke achterstanden in een buurt groter is. Daartoe delen we de wijken in op basis van de door het SCP ontwikkelde statusscore (Knol 1998). Deze score is een combinatie van de in de wijk aanwezige percentages mensen met lage inkomens, werklozen en laagopgeleiden.⁴

Eerder zagen we al dat steeds minder mensen te maken hebben met een cumulatie van maatschappelijke achterstanden (§ 12.3). Dat komt ook tot uitdrukking in het percentage mensen dat in een wijk met een lage status woont. Was dat in 2006 nog 17%, in 2008 is dat gedaald naar 14%. Van de mensen met een slechte leefsituatie woont echter 24% in een lagestatuswijk, tegen 7% van de mensen met een goede leefsituatie. Er is dus sprake van een concentratie van mensen met een slechte leefsituatie in lagestatuswijken.

De gemiddelde leefsituatie in lagestatuswijken volgt de algemene trend en is sinds 1997 met 5 punten gestegen (tabel 12.6). In hogestatuswijken is de gemiddelde leefsituatie iets minder gestegen.

Tabel 12.6

De leefsituatie, naar sociaaleconomische achterstand van de wijk, 1997-2008 (in indexscores, 1997 = 100 voor de gehele bevolking)

	1997	2002	2004	2006	2008
allen	100	102	102	104	105
wijk met een lage status	94	96	95	98	99
wijk met een gemiddelde status	100	103	103	105	106
wijk met een hoge status	106	107	108	108	110

Bron: CBS (POL5-SLI'97 en '02; SLI'08) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

In de grote steden wonen meer mensen die te maken hebben met een cumulatie van achterstanden. De hieraan gekoppelde verwachting dat dan ook de leefsituatie in de grote stad slechter is dan elders, blijkt te kloppen (zie bijlage B12.5). De verschillen worden echter steeds kleiner: de leefsituatie in de vier grootste steden is in 2008 gelijk aan die in de G21.⁵ Weliswaar is dat nog altijd minder goed dan de leefsituatie buiten deze steden, maar het verschil is gering. Dat is helemaal duidelijk als we kijken naar de stedelijkheidsgraad van de gemeente waar iemand woont. Waar in 1997 de meest verstedelijkte gebieden onder het Nederlands gemiddelde scoorden, doen ze dat in 2008 niet meer. Met name de laatste twee jaar hebben de verstedelijkte gebieden een inhaalslag gemaakt. Dit komt vooral doordat de woonsituatie verbeterde, de vrijetijdsbesteding toenam en meer mensen op vakantie gingen.

Als we naast de stedelijkheidsgraad van de gemeente ook rekening houden met de individuele kenmerken van mensen (zoals genoemd in tabel 12.3), dan valt de invloed van de stedelijkheidsgraad op de leefsituatie weg. Wanneer bijvoorbeeld rekening wordt gehouden met de sociaaleconomische positie van de bevolking, is in 2008, in tegenstelling tot 1997, het onderscheid tussen de grote steden en de rest van Nederland niet meer relevant voor de leefsituatie. Daarentegen is de sociaaleconomische status van een wijk wel relevant. Op basis van multilevelanalyses blijkt dat in sociaaleconomische achterstandswijken de leefsituatie slechter is dan op basis van alleen individuele kenmerken verwacht mag worden. Dit effect is echter zeer gering (zie SCP 2003).

12.5 Tevredenheid, geluk en veiligheidsgevoel

In paragraaf 12.4 kwamen de sociale cohesie en cumulatie van achterstanden in buurten aan de orde. We zijn daarbij nog niet ingegaan op hoe mensen de veiligheid in hun buurt ervaren. Op de vraag of er in de wijk of buurt plekken of straten zijn waar mensen 's avonds liever niet alleen komen, geeft 27% een bevestigend antwoord. De gemiddelde leefsituatie van deze groep is slechter dan die van de groep die ontkennend antwoordt (een score van 102 tegen 106 op de leefsituatie-index).

In de leefsituatie-index zijn geen indicatoren opgenomen over hoe mensen hun situatie beoordelen. De index gaat vooral over de feitelijke situatie, niet over de tevredenheid ermee. Onveiligheidsgevoelens maken dan ook geen deel uit van de index. Uit hoofdstuk 10 bleek dat het percentage mensen dat zich onveilig voelt, sinds 1997 is afgenomen. Toch zegt in 2008 nog een op de vijf mensen zich wel eens onveilig te voelen. De leefsituatie van deze groep is slechter dan die van de mensen die zich niet onveilig voelen (102 resp. 106; zie tabel 12.7). Sinds 2004 is bovendien een tegen-gestelde richting te zien: de leefsituatie-index van de mensen die zich veilig voelen stijgt, terwijl die van de mensen die zich niet veilig voelen daalt. Dit kan komen doordat de groep die zich onveilig voelt, kleiner wordt en voor een steeds groter deel bestaat uit mensen met een relatief slechte leefsituatie. Binnen de groep die zich wel eens onveilig voelt, is er verschil in leefsituatie. Van mensen die zich vaak onveilig voelen is die beduidend slechter dan van mensen die zich soms of zelden onveilig voelen.

Tabel 12.7

Gemiddelde leefsituatie, naar onveiligheidsgevoelens, 2002-2006 (in indexscores, 1997 = 100 voor de gehele bevolking)

	2002	2004	2006	2008
voelt u zich wel eens onveilig?				
ja	101	104	103	102
nee	102	101	104	106
voelt u zich vaak, soms of zelden onveilig?				
vaak	90	93	94	80
soms	102	102	101	102
zelden	106	108	109	104

Bron: CBS (POLS-SLI'02; SLI'08) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

Voor een goede indruk van de kwaliteit van leven is het ook van belang om satisfacties en waarderingen bij de beschrijving te betrekken. Na de descriptieve cijfers over de hulpbronnen en de leefsituatie die we eerder in het hoofdstuk presenteerden, gaan we hier in op de evaluatieve cijfers. Naast de hierboven besproken subjectieve veiligheid, kijken we naar het oordeel van mensen over een aantal aspecten van de leefsituatie, de hulpbronnen en de samenleving als geheel. In de afgelopen tien jaar zijn er kleine verschuivingen geweest in het oordeel van mensen over hun maatschappelijke positie, hun financiële middelen en de Nederlandse samenleving als geheel (tabel 12.8). Bij deze onderwerpen lag het dieptepunt in 2004, hetgeen te verklaren valt door de toenmalige economische crisis (de uiteengespatte internet-zeepbel) en de gespannen sfeer in de samenleving als gevolg van onder meer de aan-

slag op de Twin Towers in New York (2001), de moord op Pim Fortuijn (2002) en het aanzwellende debat over de integratie van moslims. Na 2004 komen de rapportcijfers weer terug op het niveau van 1997.

Stabieler (en op een hoger niveau) zijn de oordelen over de woning, de woonomgeving en de vrienden- en kennissenkring. De tevredenheid met de opleiding vertoont sinds 1997 een continu stijgende lijn en komt overeen met het sterk gestegen opleidingsniveau van de bevolking (zie § 5.7 in hoofdstuk 5). Ook de tevredenheid met het leven op dit moment is sinds 2004 (toen die voor het eerst in een rapportcijfer werd uitgedrukt) continu gestegen, naar een 7,9 in 2008.

Evenals in voorgaande jaren is de tevredenheid met zaken die dichtbij staan groter dan met zaken die verder weg liggen; de Nederlandse samenleving en de regering (met resp. een 6,5 en 6) scoren beduidend minder goed dan bijvoorbeeld de eigen woning of de vrienden- en kennissenkring (beide een 8).

Tabel 12.8

Tevredenheid met onderdelen van de leefsituatie, hulpbronnen en de Nederlandse samenleving, 1997-2006 (in rapportcijfers)^a

	1997	2002	2004	2006	2008
woning	7,9	7,9	8,0	8,0	8,0
vrienden- en kennissenkring	7,7	7,9	7,9	8,0	8,0
woonomgeving	7,7	7,7	7,6	7,7	7,8
maatschappelijke positie	7,4	7,5	7,3	7,4	7,6
financiële middelen huishouden	7,4	7,4	6,9	7,1	7,3
opleiding	7,0	7,2	7,3	7,4	7,5
het leven op dit moment	.	.	7,6	7,7	7,9
Nederlandse samenleving	6,6	6,4	6,2	6,5	6,5

a 1: slechtste waardering en 10: beste waardering.

Bron: CBS (POLs-SLI'97 en '02; SLI'08) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

Niet alle groepen zijn even tevreden; zo zijn mensen met een slechte leefsituatie over alle aspecten minder tevreden dan mensen met een goede leefsituatie (tabel 12.9). Het verschil bedraagt zelfs een vol punt of meer als het gaat om zaken die aan de hulpbronnen gerelateerd zijn, zoals de maatschappelijke positie, de financiële middelen en de opleiding.

In 2006 werd geconstateerd dat mensen met een slechte leefsituatie met alle aspecten in 2006 minder tevreden zijn dan in 1997, de opleiding uitgezonderd. In 2008 is dat niet meer het geval. Ook bij mensen met een slechte leefsituatie is hun oordeel over de woning, de woonomgeving en de vrienden- en kennissenkring in 2008 gunstiger dan in 1997. De tevredenheid van mensen met een gemiddelde of goede leefsituatie is tussen 2006 en 2008 weinig veranderd.

Voor iedereen geldt dat de waardering voor de Nederlandse samenleving in 2008 nog steeds minder goed is dan in 1997. De verbeterde individuele leefsituatie gaat dus gepaard met een als slechter ervaren samenleving. ‘Met mij gaat het beter, met de samenleving slechter’ lijkt het parool.

Tabel 12.9

Oordelen over enkele onderdelen van de leefsituatie en de Nederlandse samenleving, naar kwaliteit van de leefsituatie,^a 1997 en 2008 (in rapportcijfers)

	slechte leefsituatie		gemiddelde leefsituatie		goede leefsituatie	
	1997	2008	1997	2008	1997	2008
woning	7,6	8,0	7,9	8,0	8,2	8,3
kennissenkring	7,3	7,4	7,8	8,0	7,9	8,2
woonomgeving	7,5	7,8	7,7	7,7	7,9	8,0
maatschappelijke positie	6,8	6,7	7,4	7,6	7,8	7,9
financiële middelen huishouden	6,6	6,4	7,4	7,2	7,9	7,9
opleiding	6,2	6,6	7,0	7,5	7,5	7,9
het leven op dit moment	-	7,3	-	7,8	-	8,2
de regering	-	5,6	-	5,9	-	6,4
Nederlandse samenleving	6,3	6,1	6,7	6,5	6,9	6,7

a Slechte leefsituatie: score < 85; gemiddelde leefsituatie: score 85-115; goede leefsituatie: score > 115.

Bron: CBS (POL5-SLI'97; SLI'08) SCP-bewerking

Ontevredenheid, geluk en de leefsituatie

Tussen 2006 en 2008 is er dus een verandering opgetreden in de tevredenheid van mensen met een slechte leefsituatie: de gemiddelde tevredenheid in die groep is op een aantal terreinen behoorlijk toegenomen. Een van de conclusies in *De sociale staat van Nederland 2007* was dat er een ‘behoorlijk grote – en misschien nog wel belangrijker, zoals het er nu uitziet: blijvende – minderheid in de bevolking is die ontevreden en wantrouwend is ten opzichte van de overheid, moeite heeft met de verschraving van de verzorgingsstaat, moeite heeft met de verkleuring van Nederland en zich niet serieus genomen voelt’ (Bijl et al. 2007: 305). Is er in 2008 een dergelijke groep, die over de hele linie ontevreden is, en als die er is: is er een relatie met de leefsituatie of met onderdelen ervan?

We definiëren ontevredenheid als een rapportcijfer onder de 6. Er blijken dan geen mensen te zijn die ontevreden zijn over alle genoemde aspecten van de leefsituatie of de hulpbronnen; 80% is zelfs over alle aspecten tevreden (en geeft alles dus ten minste een 6; 13% is over slechts één onderdeel ontevreden). Dat is anders als we kijken naar de ontevredenheid met de Nederlandse samenleving gecombineerd

met ontevredenheid met de regering: 12% is met beide ontevreden en nog eens 18% met een van beide. Als we deze groepen relateren aan de leefsituatie-index, dan is de leefsituatie van de groep die tevreden is beduidend beter dan die van de groep die ontevreden is over samenleving en regering (tabel 12.10).

Een volgende stap is dat we kijken naar de afzonderlijke domeinen van de leefsituatie. Zijn er specifieke domeinen waarop de ontevreden groep grotere afwijkingen vertoont dan de tevreden groep? De verschillen tussen de groepen blijken het grootst te zijn bij de domeinen die te maken hebben met participatie in en betrokkenheid bij de samenleving. Het verschil is 7 punten bij de domeinen die gaan over vrijwilligerswerk, sociaal isolement en lidmaatschap van verenigingen en 6 punten bij sport.

De groep die we hier definieerden als ontevredenen met samenleving en regering is dus ook een groep die minder dan andere groepen participeert en betrokken is bij de samenleving. Ook is in de ontevreden groep het aandeel mensen dat zich niet gelukkig voelt, met 11%, veel groter dan in de groep tevreden mensen, waar dat aandeel slechts 2% is.

Tabel 12.10

Leefsituatie-index en domeinen, naar ontevredenheid met samenleving en regering, 2008 (in indexscores)

	allen	tevreden	met een van beide ontevreden	met beide ontevreden
leefsituatie	105	107	102	99
domeinen van de leefsituatie ^a				
wonen	103	104	101	100
vrijtijdsbesteding	101	103	99	96
participatie	99	101	96	93
sport	101	103	99	97
vakantie	103	104	101	99
bezit duurzame consumptiegoederen	106	106	106	105
mobiliteit	102	103	102	100
gezondheid	100	102	98	97

a De gemiddelde scores voor de domeinen zijn per domein op 100 gezet voor 1997.

Bron: CBS (SLI'08) SCP-bewerking

In de totale bevolking zegt 3% niet gelukkig te zijn en zegt 84% (erg) gelukkig te zijn (tabel 12.11). Vergeleken met 2006 is dat een lichte verbetering: iets minder ongelukkige mensen en iets meer gelukkige (in 2006 5% resp. 82%; zie bijlage B12.6).

De leefsituatie van de mensen die zeggen dat ze gelukkig zijn, loopt in de pas met het Nederlandse gemiddelde en is met 5 punten gestegen sinds 1997. De leefsituatie van mensen die zichzelf niet gelukkig vinden, is echter meer dan gemiddeld verbeterd. Bij hen zien we evenwel tussen 2006 en 2008 een terugval in leefsituatie. Dat

kan te maken hebben met het kleiner worden van de groep: de meest ongelukkige mensen hebben de slechtste leefsituatie. Als de groep kleiner wordt, zijn zij degenen die erin achterblijven, niet de mensen die net op de grens zitten.

Tabel 12.11

Gemiddelde leefsituatie, naar algemeen geluksgevoel, 1997-2006 (in indexscores, 1997 = 100 voor de gehele bevolking; tussen haakjes percentages in 2008)

	1997	2002	2004	2006	2008
allen	100	102	102	104	105
geluk					
erg gelukkig (16)	105	107	108	109	110
gelukkig (68)	101	102	103	105	106
niet gelukkig/niet ongelukkig (14)	90	91	95	96	99
niet zo gelukkig/ongelukkig (3)	80	82	87	90	88

Bron: CBS (POLLS-SLI'97 en '02; SLI'08) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

Is de leefsituatie van invloed op het geluk? Voor een belangrijk deel niet: samen met de hulpbronnen en andere achtergrondkenmerken verklaart de leefsituatie-index 16% van de verschillen in geluk (zie bijlage B12.6). Een groot deel van het geluk wordt dus bepaald door andere factoren. Onderzoek laat zien dat geluk onder meer afhankelijk is van tevredenheid op deelaspecten, van wat anderen hebben, en een positieve levenshouding of persoonlijke eigenschappen (zie bv. Huppert et al. 2009; Layard 2005; Plagnol en Easterlin 2008; Veenhoven 2002). Wel heeft de leefsituatie-index van alle opgenomen kenmerken de meeste invloed op het geluk van mensen. Het draagt er dus ook zeker wel aan bij. De samenhang tussen de leefsituatie-index en geluk is ook groter dan de samenhang tussen de afzonderlijke indicatoren en geluk (m.u.v. de schaal voor sociaal isolement; zie bijlage B12.6).

Meer dan op geluk, is de leefsituatie van invloed op de tevredenheid met de vrienden- en kennissenkring en op de tevredenheid met de maatschappelijke positie. In beide gevallen speelt het zich al dan niet bevinden in een sociaal isolement van mensen een belangrijke rol (zie bijlage B12.6).

12.6 Met wie ging het beter en met wie ging het slechter?

Wie zijn in de afgelopen tien jaar de winnaars en de verliezers geweest; met welke groepen ging het beter en met welke slechter? In deze paragraaf kijken we op een andere manier naar de ontwikkeling van de leefsituatie van groepen dan in paragraaf 12.2. Daar ging het om de ontwikkeling van de gemiddelde leefsituatie van groepen, hier kijken we naar de uitersten: hoeveel procent binnen een groep heeft een slechte leefsituatie en hoeveel procent een goede?

In de afgelopen tien jaar is de algemene ontwikkeling positief geweest: in 2008 hebben minder mensen een slechte leefsituatie dan in 1997 (9% versus 17%) en hebben meer mensen een goede leefsituatie (27% versus 19% – zie tabel 12.12 voor een selectie van groepen; alle groepen zijn te vinden in bijlage B12.7). De gevolgen van de vorige crisis (tussen 2002 en 2004) zijn zichtbaar in tabel 12.12; in die periode stakte de afname van het aandeel met een slechte leefsituatie, evenals de toename van het aandeel met een goede leefsituatie.

In paragraaf 12.2 bleek dat de laagste inkomens er relatief veel op vooruitgingen, terwijl de hoogste inkomens relatief achterbleven. Dat zien we voor de lage inkomens ook terug in het dalende aandeel met een slechte leefsituatie, gepaard gaand met een stijgend aandeel met een goede leefsituatie. Bij de hoge inkomens zien we dat het stijgen van het aandeel met een goede leefsituatie stagneert. Daarbij moeten we aantekenen dat inmiddels de helft van de hoge inkomens al behoort tot de groep met een goede leefsituatie en vrijwel niemand meer tot de groep met een slechte leefsituatie.

Bij mensen die ouder zijn dan 75 jaar zien we nagenoeg het omgekeerde: bijna niemand heeft een goede leefsituatie en ongeveer de helft heeft een lage leefsituatie. Overigens is dat beduidend minder dan de 77% in 1997, dus ook zij behoren tot de winnaars. Wel steeg tussen 2006 en 2008 zowel het aandeel met een goede leefsituatie als het aandeel met een slechte leefsituatie. Of de 75-plussers de positieve ontwikkeling weten vast te houden, is dus de vraag.

Tot de winnaars van de afgelopen tien jaar behoren ook de eenoudergezinnen. Het aandeel met een slechte leefsituatie in deze groep daalde van 28% naar 12%, terwijl het aandeel met een goede leefsituatie steeg van 5% naar 17%. Overigens is dat laatste percentage een terugval ten opzichte van 2006, toen nog 22% van de eenoudergezinnen een goede leefsituatie had. De positieve ontwikkeling voor deze groep lijkt dus kwetsbaar. Tot slot behoren ook de inwoners van zeer sterk stedelijke gebieden tot de winnaars. Het aandeel met een slechte leefsituatie daalde van 19% in 1997 naar 10% in 2008 en tegelijkertijd steeg het aandeel met een goede leefsituatie van 12% naar 28%.

Tabel 12.12

Aandeel met een slechte leefsituatie en met een goede leefsituatie, naar bevolkingsgroep, 1997-2006 (in procenten)

	slechte leefsituatie					goede leefsituatie				
	1997	2002	2004	2006	2008	1997	2002	2004	2006	2008
gemiddelde leefsituatie (indexscore)	74	74	74	75	75	119	119	119	119	119
allen	17	13	14	12	9	15	19	19	25	27
laagste 20% inkomen	46	40	43	34	29	3	3	3	6	9
hoogste 20% inkomen	2	1	0	1	1	38	42	48	52	50
18-24 jaar	5	4	7	4	2	21	22	11	31	28
45-54 jaar	12	6	10	9	5	19	24	25	27	35
65-74 jaar	34	27	28	24	18	3	5	10	15	14
≥ 75 jaar	77	69	64	49	53	1	1	3	1	2
alleenstaande	38	33	33	28	25	5	3	6	8	10
eenoudergezin	28	26	17	21	12	5	15	15	22	17
paar zonder kind(eren)	17	12	13	10	9	12	18	20	26	26
paar met kind(eren)	6	4	6	4	2	22	28	24	31	36
lager onderwijs	43	43	54	48	34	2	4	2	3	1
hbo, universiteit	5	3	3	3	2	31	36	35	41	45
werkt 12 uur of meer	4	3	4	3	3	21	25	26	33	32
werkt niet	35	32	30	25	23	6	8	8	12	13
rest van het land	15	12	13	10	9	17	21	19	27	29
G21	20	17	15	12	10	13	16	21	22	21
G4	20	17	22	17	11	10	14	15	15	21
zeer sterk stedelijk	19	17	21	14	10	12	14	15	17	26
niet stedelijk	15	11	10	12	10	15	21	19	24	28
man	14	11	13	10	8	17	21	18	26	26
vrouw	19	16	16	13	11	13	18	19	24	27

Leesvoorbeeld: van de mensen met de laagste 20% inkomens heeft in 1997 46% een slechte leefsituatie. De andere kant op geperceerd (aandeel mensen met een laag inkomen binnen de groep met een slechte leefsituatie) is te vinden in bijlage B12.8).

Bron: CBS (POL5-SLI'97 en '02; SLI'08) SCP-bewerking; SCP (CV'04 en '06)

12.7 Kwaliteit van leven in Europa

Met de leefsituatie-index schetsen we een samenvattend beeld van de leefsituatie in Nederland en van veranderingen daarin door de tijd. We kijken daarnaast naar geluk en tevredenheid. Daardoor krijgen we een bredere kijk op kwaliteit van leven dan met economische indicatoren alleen. De leefsituatie-index is echter uitsluitend voor Nederland beschikbaar; we kunnen geen vergelijking maken met andere landen. In deze paragraaf kijken we daarom naar andere maatstaven, om de kwaliteit van leven in een breder, internationaal verband te kunnen vergelijken. Het aantal beschikbare indicatoren en indexen om landen met elkaar te vergelijken kent een stormachtige ontwikkeling. Een bekende economische indicator is het bruto nationaal product (bnp), maar daarnaast zijn er nog talloze afzonderlijke indicatoren en stelsels van indicatoren in omloop, die elk een landenvergelijking mogelijk maken (een aantal voorbeelden is te vinden in het rapport *Nederland in de wereld* van het Innovatieplatform, waarin het bv. gaat om bnp per gewerkt uur, winstgevendheid van bedrijven, percentage bedrijven dat innoveert, enz.; Innovatieplatform 2008).

Daarnaast is er een groot aantal samengestelde indicatoren of indexen (zie bv. Hagerty et al. 2001 en Sharpe en Smith 2005). Enkele voorbeelden zijn: de Sustainable society index (een duurzaamheidsindex van de Sustainable Society Foundation), de *ecological footprint* (geeft aan hoeveel natuur een land gebruikt om in zijn behoeften te voorzien), de Corruption perception index (van Transparency International), een index voor vrijheid (van Freedom House), de Global competitiveness index (van het World Economic Forum), en Government effectiveness (van de World Bank).

Uit alle beschikbare indicatoren en indexen kiezen we er drie die goed aansluiten bij De sociale staat van Nederland, omdat ze gericht zijn op het meten van kwaliteit van leven en niet alleen op economische indicatoren, en gegevens bevatten van de EU27.

De eerste, veelgebruikte indicator is geluk: hoe gelukkig zijn mensen in de verschillende landen? Het is niet onbekend dat Nederland behoort tot de meest gelukkige landen van Europa (Veenhoven 2009a). Van de 144 landen die voorkomen in de World database of happiness neemt Nederland de gedeelde dertiende plek in, een gedeelde zesde plek als we alleen landen in Europa meetellen (wij worden voorgedaan door de Scandinavische landen, Oostenrijk en Luxemburg).

Een andere bekende maatstaf om iets te zeggen over de kwaliteit van leven in landen is de Human development index (HDI) van de United Nations Development Program (UNDP 2007). Deze index is gebaseerd op ideeën van de econoom en Nobelprijswinnaar Sen, en gaat uit van de kansen en mogelijkheden die mensen zouden moeten hebben. De index heeft betrekking op gezondheid, inkomen en opleiding ('hulpbronnen' in leefsituatieterminologie). De gegevens van de HDI worden elk jaar gepresenteerd in de Human development reports. In elk rapport wordt aandacht besteed aan een specifiek onderwerp. In 2007/'08 ging het rapport over klimaatverandering en solidariteit in een verdeelde wereld; in 2006 ging het specifiek over watertekort, en in 2005 over internationale samenwerking. De meest recente versie,

die van oktober 2009, gaat over mobiliteit en migratie. De meest recente cijfers van de HDI hebben betrekking op 2005. Nederland nam toen, op een totaal van 177 landen, de negende plaats in (als we alleen naar de EU27 kijken was dat de derde plaats). Ook hier wordt de top van de ranglijst aangevoerd door de Scandinavische landen.

Tot slot kijken we naar de Quality of life index van de Economist Intelligence Unit (EIU 2005). Deze index is de meest uitgebreide van de indexen die we hier behandelen en heeft betrekking op gezondheid, gezinsleven, buurtleven, materieel welzijn, politieke stabiliteit en zekerheid, en op klimaat, baanzekerheid, politieke vrijheid en sekselijkheid. Nederland neemt hierop de zestiende plaats in, op een totaal van 111 landen (de achtste plaats als we alleen naar de EU27-landen kijken). Deze ranglijst wordt aangevoerd door Ierland, Zwitserland en Noorwegen.

Figuur 12.3

Geluk afgezet tegen het bnp per hoofd van de bevolking

Als we geluk afzetten tegen het bnp per hoofd van de bevolking, ontstaat een figuur die veelvuldig wordt gebruikt om aan te geven dat een hoger nationaal inkomen niet lineair leidt tot een groter geluk (zie figuur 12.3). Luxemburg heeft weliswaar verreweg het hoogste nationaal inkomen per hoofd van de bevolking, maar is niet

zo gelukkig als Denemarken. Aan de linkerkant van figuur 12.3 neemt het geluk nog snel toe bij een stijgend nationaal inkomen, maar naarmate het inkomen hoger is, vlakkt de toename van het geluk af (overigens verandert er niets aan het beeld als Luxemburg wordt weggelaten).

Een lineaire relatie is er wel als we geluk afzetten tegen de Human development index: hoe hoger de score op die index is, hoe groter het geluk (zie figuur 12.4). Het beeld is verder grotendeels hetzelfde: de laatst toegetreden lidstaten van de Europese Unie vormen de staartgroep bij de HDI, terwijl de Scandinavische landen, Oostenrijk, Ierland, Luxemburg en ook Nederland in de kopgroep zitten.

Figuur 12.4

Geluk afgezet tegen de Human development index

Er is ook een positief verband tussen geluk en de Quality of life index van The Economist, maar die is minder sterk dan het verband tussen geluk en de HDI (figuur 12.5). Bij de Quality of life index zijn Italië en Spanje opvallende landen aan de kop van de ranglijst, terwijl ook hier de laatst toegetreden lidstaten de staartgroep vormen.

Figuur 12.5

Geluk afgezet tegen de Quality of life index van The Economist

Het individu en de groep

Eerder in dit hoofdstuk is gebleken dat de bevinding ‘met mij gaat het goed, met ons gaat het slecht’ nog steeds geldt: Nederlanders zijn wel tevreden over hun eigen situatie, maar niet over de Nederlandse maatschappij als geheel (§ 12.5; zie ook SCP 2003, 2004). Een vergelijkbare confrontatie, maar dan op een ander niveau, ontstaat bij de vraag of er een verschil is tussen het welzijn van landen en het welzijn in landen. Dan blijkt dat er een positieve relatie is tussen het welzijn in landen en het welzijn van landen (Veenhoven 2009b). Welzijn in landen is in dat onderzoek gedefinieerd als ‘gelukkige levensjaren’. Voor het meten van welzijn van landen zijn verschillende indicatoren gebruikt, waaronder de effectiviteit van de overheid, politieke stabiliteit en de mate van corruptie.

Deze indicatoren, en de indexen die we hierboven bespraken, vergelijken landen op basis van gegevens uit verschillende databronnen. Het is daarmee niet mogelijk om op individueel niveau de verbanden te bekijken, dat kan uitsluitend op groeps- of landenniveau. Er zijn maar weinig indexen die op persoonsniveau geconstrueerd zijn: daarvoor is het immers noodzakelijk dat alle benodigde indicatoren in hetzelfde onderzoek aanwezig zijn. De leefsituatie-index is een voorbeeld van zo’n

index; veel andere voorbeelden zijn er niet, en al helemaal niet voor de vergelijking van landen (Noll 2002).

Tot slot van deze paragraaf komen twee indexen aan de orde die volledig zijn gebaseerd op één enquête: de European social survey (de indexen zijn ontwikkeld door de New Economics Foundation; NEF 2009). De ene index gaat over het persoonlijke welzijn (*personal well-being* – het betreft dan zaken als positieve en negatieve emoties, tevredenheid, zelfvertrouwen, enz.) en de andere over maatschappelijk welzijn (*social well-being* – hier gaat het om ondersteunende netwerken, vertrouwen en zich thuis voelen; zie Huppert et al. 2009 voor de precieze indicatoren van beide indexen: 41 vragen in totaal). Het gaat hierbij dus niet om welzijn in landen versus welzijn van landen, maar eerder om persoonlijk welzijn versus interpersoonlijk welzijn (tevredenheid met anderen).

Voor elk land zijn de individuele scores gemiddeld. In figuur 12.6 zijn de scores van beide indexen tegen elkaar afgezet. Daaruit blijkt dat Denemarken het goed doet op beide fronten (sommige EU27-landen ontbreken, omdat ze niet deelnemen aan de European social survey). Spanje daarentegen scoort weliswaar hoog op de *social well-being* index, maar veel minder op de *personal well-being* index.

Figuur 12.6

Persoonlijk welzijn afgezet tegen maatschappelijk welzijn

Het is dus zeker niet zo dat het persoonlijk welzijn altijd hand in hand gaat met maatschappelijk welzijn. Voor Nederland gaat dat echter wel op: op beide indexen staan we op de zesde plaats.

12.8 Slotbeschouwing

Ook in 2008 is de leefsituatie in Nederland weer beter dan in voorgaande jaren; de leefsituatie is nog nooit zo goed geweest. Bovendien zijn in 2008 nagenoeg alle onderscheiden groepen beter af dan in 1997. En dat terwijl we in een economische crisis zitten en de ene onheilstijding na de andere vernemen. Dat we de crisis niet terugzien in de leefsituatie van mensen, heeft een aantal oorzaken. Ten eerste gaat het de meeste mensen nog steeds gewoon goed. Met uitzondering van de mensen die recentelijk werkloos zijn geworden, merken de meeste mensen in hun dagelijkse leven nog weinig van de crisis. Ten tweede werkt een economische crisis met enige vertraging door in de leefsituatie. In eerste instantie slaan de gevolgen immers neer bij wat we hier hulpbronnen noemen: werk en inkomen. Mensen worden werkloos of hun (besteedbaar) inkomen wordt minder. Pas in een later stadium kan dat gevolgen hebben voor de leefsituatie – zoals gemeten met de leefsituatie-index –, als mensen minder actief worden, hun huis moeten verkopen, minder op vakantie kunnen of minder consumptiegoederen kunnen aanschaffen.

De vorige twee crises, de oliecrisis in de jaren tachtig en de internetzeepbel van 2002-2004, zorgden slechts voor een tijdelijke terugval of een tijdelijke vertraging in de verbetering van de leefsituatie. Na een jaar of vier was de leefsituatie weer terug op het niveau van voor de crises, om vervolgens weer verder te stijgen. Op dit moment is echter lastig te zeggen welk effect de huidige crisis zal hebben op de leefsituatie. Wellicht kunnen we aan de hand van de ontwikkeling bij sociale groepen tijdens de vorige crises iets zeggen over de groepen waarbij de huidige crisis zal neerslaan.

In de jaren tachtig verslechterde de leefsituatie in Nederland; dit was het sterkst het geval voor 25-34-jarigen, 55-74-jarigen, niet-werkenden, laagopgeleiden, eenoudergezinnen en lagere middeninkomens (tweede en derde octiel). Opvallend was dat de 75-plussers er toen enkele jaren eerder op achteruitgingen dan de andere groepen, en dat dit in 2008 ook het geval is.

Tussen 2002 en 2004 waren het deels dezelfde groepen waarvan de leefsituatie verslechterde: de laagopgeleiden, de niet-werkenden en de lagere middeninkomens (vierde en vijfde deciel), aangevuld met de 18-24-jarigen en paren met kinderen.

Het zijn voor een groot deel dezelfde groepen waarbij een economische recessie het eerst en het hardst aankomt; het ligt dan ook voor de hand dat dit nu niet anders zal zijn. Het gaat om mensen aan het begin van hun baan/carrière, mensen aan het eind van hun baan/carrière, laagopgeleiden en mensen die al werkloos zijn. Of hun leefsituatie door de crisis ook nu het meest zal achterblijven, is waarschijnlijk, maar valt niet met zekerheid te zeggen. Daarvoor zijn de verschillen tussen de gevolgen van de vorige crises weer net iets te groot. Veel zal ook afhangen van de maatregelen

die genomen worden en of die maatregelen zorgen voor een evenwichtige spreiding van de lasten.

Het is bovendien de vraag hoe de crisis zal doorwerken in de tevredenheid van mensen. De economische crisis van de jaren tachtig had nagenoeg geen gevolgen voor het geluk van Nederlanders. Sinds 1997 zien we dat de tevredenheid met onderdelen van de leefsituatie is toegenomen, maar dat tegelijkertijd de tevredenheid met de samenleving is afgenomen. Pas sinds 2006 zijn ook mensen met een slechte leefsituatie meer tevreden over de zaken dichtbij huis. Of dat zo blijft wanneer de gevolgen van de economische crisis vooral bij hen terechtkomen, is de vraag.

Er zijn bijna geen mensen die over de hele linie ontevreden zijn. Er is wel een groep die ontevreden is met zowel de samenleving als de regering. Deze groep kenmerkt zich vooral door een geringere participatie in en betrokkenheid bij de samenleving; daarom vereist deze groep voortdurende aandacht van het beleid.

Ondanks vorenstaande kanttekeningen ligt de kwaliteit van leven in Nederland op een tamelijk hoog niveau als we die vergelijken met andere landen in de Europese Unie. Ongeacht het meetinstrument dat we gebruiken om de kwaliteit van leven te vergelijken: we bevinden ons, in gezelschap van Oostenrijk, Luxemburg en Ierland, vlak achter de kopgroep, die wordt gevormd door de Scandinavische landen.

Noten

- 1 In 1997 had 13% van de mensen met een hoog inkomen geen van de huishoudelijke artikelen in de index (magnetron, vaatwasmachine) en had 0,5% geen van de hobby-artikelen (pc, dvd-speler) (voor de laagste inkomensgroep waren deze aandelen resp. 54% en 26%). In 2008 bezat 1% van de hoogste inkomens geen van de huishoudelijke artikelen en 3% geen van de hobbyartikelen (bij de laagste inkomens resp. 18% en 19%). Overigens ging het in 1997 deels om andere hobbyartikelen.
- 2 Gezondheid is zowel een hulpbron (het al dan niet hebben van een handicap of ernstige aandoening) als onderdeel van de leefsituatie (belemmerd zijn in de dagelijkse bezigheden of in de vrije tijd; zie SCP 2005).
- 3 De cijfers in dit hoofdstuk kunnen licht afwijken van cijfers die we in eerdere jaren publiceerden. Dit komt doordat we nu een aantal uitbijters (mensen die sterk afwijken; overigens een zeer beperkt aantal) uit de analyse verwijderd hebben, waardoor er afrondingsverschillen kunnen ontstaan.
- 4 De statusscores zijn gebaseerd op informatie van het bureau Geomarktprofiel van Wegener DM. Dit bureau ondervraagt per complete postcode met zes posities één respondent (informant) over zijn of haar directe omgeving. Via factoranalyse (principalecomponentenanalyse) worden de indicatoren samengevoegd tot één score. De meest recente factoranalyse (die van 2006) levert de volgende uitkomsten: gemiddeld inkomen: -0,82; percentage laag inkomen: 0,83; percentage zonder beroep: 0,71; percentage laag opleidingsniveau: 0,59. De verklaarde variantie bedraagt 55%. De analyse levert één factoruitkomst op.
- 5 Als we de G4 uitsplitsen, zien we dat er ook tussen de steden verschillen zijn: Utrecht en Den Haag scoren in 2008 duidelijk bovengemiddeld en hebben sinds 2006 de grootste stijging (+5 resp. +6, i.t.t. Amsterdam en Rotterdam: +3 resp. +2).

Literatuur

- Boelhouwer, J. (2008). *Measuring quality of life. What about index construction?* (paper gepresenteerd op de 30th General Conference of The International Association for Research in Income and Wealth, gehouden in Slovenië, van 24-30 augustus).
- Breedveld K., C. Kamphuis, A. Tiessen-Raaphorst (2008). *Rapportage sport 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2008/25).
- Bijl, R., J. Boelhouwer en E. Pommer (red.) (2007). *De sociale staat van Nederland 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2007/20).
- CMESP (2009). *Commission on the measurement of economic performance and social progress*. Concept samenvatting. Geraadpleegd 6 juli 2009 via www.stiglitz-sen-fitoussi.fr/documents/draft_summary.pdf.
- CPB (2007). *Macro economische verkenning 2008*. Den Haag: Sdu.
- O+S, dienst Onderzoek en statistiek (te verschijnen in 2009). *De Staat van de Stad V*. Amsterdam: gemeente Amsterdam.
- EIU (2005). *The Economist intelligence unit Quality of life index*. Geraadpleegd 30 juni 2009 via www.economist.com/media/pdf/quality_of_life.pdf.
- Hagerty, M.R., R. Cummins, A.L. Ferris, K. Land, A.C. Michalos, M. Peterson, A. Sharpe, J. Sirgy en J. Vogel (2001). *Quality of life indexes for national policy review and agenda for research*. In: *Social Indicators Research*, volume 55, p. 1-99.
- Halsema, F. (2008). *Geluk! Voorbij de hyperconsumptie, haast en hufterigheid*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Huppert F.A., N. Marks, A. Clark, J. Siegrist, A. Stutzer, J. Vittersø en M. Wahrendorf (2009). *Measuring well-being across Europe. Description of the ESS well-being module and preliminary findings*. In: *Social Indicators Research*, volume 91, p. 301-315.
- IMF (2006). 'World economic outlook database'. Geraadpleegd juni 2009 via www.imf.org.
- Innovatieplatform (2008). *Nederland in de wereld*. Geraadpleegd mei 2009 via www.innovatieplatform.nl/index.cfm/t/nederland_in_de_wereld/vid/777F3FC6-AED6-09B5-7AC68B357C77BD60.
- Knol, F. (1998). *Van hoog naar laag, van laag naar hoog*. Rijswijk/Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Elsevier Bedrijfsinformatie (Cahier 152).
- Kullberg, J., M. Vervoort en J. Dagevos (2009). *Goede burens kun je niet kopen. Over de woonconcentratie en woonpositie van niet-westerse allochtonen in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP-publicatie 2009/3).
- Layard, R. (2005). *Happiness. Lessons from a new science*. New York: The Penguin Press.
- Mootz, M. en M. Konings-van der Snoek (1990). *De mate van welzijn*. Rijswijk: Sociaal en Cultureel Planbureau (Cahier 79).
- NEF, New Economics Foundation (2009). *National accounts of well-being. Bringing real wealth onto the balance sheet*. London: New Economics Foundation.
- Noll H.-H. (2002). *Globale Wohlfahrtsmasse als Instrumente der Wohlfahrtsmessung und Sozialberichterstattung. Funktionen, Ansätze und Probleme*. In: W. Glatzer, R. Habich, K.U. Mayer (red), *Sozialer Wandel und gesellschaftliche Dauerbeobachtung* (p. 317-335). Opladen: Leske + Budrich Verlag.
- Plagnol, A.C. en R.A. Easterlin (2008). *Aspirations, attainments and satisfaction. Life cycle differences between American women and men*. In: *Journal of Happiness Studies*, nr. 9, p. 601-619.
- SCP (2003). *De sociale staat van Nederland 2003*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- SCP (2004). *In het zicht van de toekomst. Sociaal en Cultureel Rapport 2004*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP (2005). *De sociale staat van Nederland 2005*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Sharpe, A. en J. Smith (2005). *Measuring the impact of research on well-being. A survey of indicators of well-being*. Ottawa: Centre for the Study of Living Standards (CSLS Research Report 2005-02).
- UNDP (2007). *Human development report 2007/2008*. New York/Palgrave: Macmillan/United Nations Development Program.
- Veenhoven, R. (2002). Het grootste geluk voor het grootste aantal. In: *Sociale Wetenschappen*, jg. 45, nr. 4, p. 1-43.
- Veenhoven, R. (2009a). Average happiness in 144 nations 2000-2008. In: *World database of happiness, RankReport 2009-1c*. Geraadpleegd 5 juli 2009 via <http://worlddatabaseofhappiness.eur.nl>.
- Veenhoven, R. (2009b) Well-being in nations and well-being of nations. Is there a conflict between individual and society? In: *Social Indicators Research*, volume 91, p 5-21.
- Volkskrant (2009). De economische agenda. In: de Volkskrant. Te raadplegen via www.volkskrant.nl/achtergrond/economie/economische_agenda.

13

**De sociale staat
van Nederland in
tijden van crisis**

13 De sociale staat van Nederland in tijden van crisis

Rob Bijl

Hoe is de kwaliteit van leven in ons land?

In de afgelopen tien jaar is de leefsituatie van de Nederlanders verbeterd en is er vooruitgang geboekt op belangrijke maatschappelijke terreinen. Achterstanden zijn verkleind, tegenstellingen verminderd. Dit zijn enkele belangrijke conclusies uit deze Sociale staat van Nederland (SSN).

Nu worden onrust en onzekerheid in Nederland altijd gedempt. Dat komt doordat maatschappelijke en politieke conflicten geneutraliseerd worden door een goed gereguleerd overleg tussen overheid en sociale partners, het zogenoemde poldermodel. Dat polderen is thans, ten gevolge van de discussie over de verhoging van de AOW-leeftijd, tijdelijk gefrustreerd, maar dit is, naar men mag aannemen, slechts een rimpel in de vijver. Men kan niet zonder elkaar. Het andere belangrijke dempingsmechanisme is de Nederlandse verzorgingsstaat, die alle burgers een minimumbestaanszekerheid, onderwijs en zorg en oudedagsvoorziening garandeert, zodat er geen uitwassen, en daarmee onrust en onvrede, kunnen ontstaan. In ons land komen, ook in de achterstandswijken, geen situaties voor die de rechtsorde fundamenteel bedreigen, zoals wel het geval is in de Franse *banlieues* of de Amerikaanse slums.

Maar lang niet in alle opzichten is het land op orde. Het is een feit dat we een heel behoorlijke welvaart kennen, dat onze rechtsstaat over het algemeen goed functioneert en dat verschillen van mening meestal zonder geweld worden opgelost. Maar Nederland kent nog veel verschillen en ongelijkheden in de mogelijkheden van burgers om deel te nemen aan die welvaart en om hun individuele ambities en belangen te realiseren. Soms zijn deze verschillen gewenst of getolereerd, maar soms resulteren zij in ongelijke kansen en uitkomsten, ondanks grote beleidsinspanningen om deze ongelijkheid uit te bannen. Uit de vele resultaten van deze SSN lichten we in deze en volgende paragrafen de meest in het oog springende.

Noorwegen is volgens de Verenigde Naties het beste land ter wereld om te leven. Dat blijkt uit het meest recente overzicht dat de VN-ontwikkelingsorganisatie United Nations Development Programme heeft opgesteld (UNDP 2009). Nederland staat op de zesde plaats, achter Australië, IJsland, Canada en Ierland. Ook uit andere bronnen blijkt dat het in Nederland nog niet zo slecht toeven is. In hoofdstuk 2 bleek dat Nederland in 2008 de laagste score had op de zogenoemde *misère-index*. Zowel het niveau van werkloosheid, als de inflatie en het begrotingstekort van de overheid behoorden tot de laagste in Europa. Daarnaast scoren we Europees gezien ook goed als het gaat om het geluk van de bevolking en om een brede invulling van de kwaliteit van leven (hoofdstuk 12). In de huidige crisistijd blijkt ook dat de economische

basis goed is en dat de vooruitzichten op dit vlak voor de eerstkomende jaren voor Nederland gunstiger – of misschien is het beter te zeggen: minder ongunstig – zijn dan voor de meeste andere EU-landen. Maar niet alles is positief. Qua *human capital* heeft Nederland in Europa een middenpositie, en voor een land dat zich afficheert als kennissamenleving is dat een punt van zorg. In Europees verband behoort Nederland weliswaar tot de groep van tien landen met een meer dan gemiddeld hoogopgeleide bevolking (in Nederland 36%, tegenover EU-gemiddelde 30%, bij de 25-35-jarigen), maar uit hoofdstuk 5 blijkt ook dat de meeste West- en Noord-Europese landen op dit punt beter scoren dan Nederland.

Het moderne dagelijks leven wordt steeds drukker. Hoofdstuk 4 laat zien dat een toenemend deel van de bevolking tussen de 20 en 65 jaar arbeids- en zorgtaken combineert (38% in 2005). Deeltijdwerk, thuiswerken en zeggenschap over de werktijden betekenen enerzijds flexibiliteit en meer mogelijkheden om werk en privé op elkaar af te stemmen, maar kunnen er tegelijk toe leiden dat grenzen tussen de levenssferen vervagen. De betekenis van internet in het dagelijks leven van steeds meer burgers is in korte tijd heel groot geworden. Mensen nemen hun werk meer mee naar huis, en andersom is men op het werk met thuis bezig. Daar waar werk en privé elkaar raken, voelen vrouwen en mannen zich tegenover het thuisfront eerder tekortschieten dan op het werk. Het dagelijks leven is voor vrouwen de laatste 10 à 15 jaar wat drukker geworden en zij combineren ook het vaakst taken. 56% van de werkende vrouwen voelt zich regelmatig gejaagd en 31% voelt zich regelmatig tekortschieten tegenover het thuisfront. Onder werkende mannen komen dergelijke gevoelens iets minder vaak voor.

Hoewel de heftigheid van het politieke debat over de integratie van minderheden, en met name die met een islamitische achtergrond, evenals de grote aandacht daarvoor in de media, anders doen vermoeden, is de Nederlandse bevolking door de jaren heen juist ruimhartiger geworden. Was in 2000 nog ruim de helft van de mensen van mening dat er te veel allochtonen in Nederland wonen, nu is dat gedaald naar 39% (zie hoofdstuk 3). Leren omgaan met verschillen kost tijd. Daarbij moet wel bedacht worden dat een decennium maar een korte periode is, zeker als we in herinnering roepen dat de verzuiling – de strikte scheiding tussen Nederlandse bevolkingsgroepen met de daarbij behorende onderlinge verkettering, het wantrouwen en de vooroordelen – ook nog maar recent achter de rug is.

Dit betekent niet dat alles pais en vree is tussen de bevolkingsgroepen. Twee derde van de Nederlanders vindt de tegenstelling tussen autochtonen en niet-westerse migranten groot tot zeer groot. Overigens wijken de diverse allochtone groepen niet eens veel af van de autochtone Nederlanders in hun opvattingen over integratie. Ook zij hechten bijvoorbeeld groot belang aan het leren van de Nederlandse taal. En zowel autochtone als allochtone Nederlanders zijn het in overgrote meerderheid oneens met de stelling dat allochtonen de eigen cultuur en gewoonten moeten loslaten.

Het lijkt erop dat een meer pragmatische benadering van de integratie de overhand krijgt. Men stelt zich de vraag wat ervoor nodig is om te kunnen participeren in de samenleving. De migranten moeten zich dan de betreffende vaardigheden eigen maken; verder is het de keuze van het individu hoe hij zijn leven wenst in te richten. De strengere toelatingsregels die de overheid heeft gesteld aan 'importbruiden' passen in dit beeld. Men wil voorkomen dat er burgers naar Nederland komen die op de langere termijn niet of nauwelijks volwaardig zullen participeren en daardoor in een marginale sociale positie blijven steken. Aan de andere kant is er nog een lange weg te gaan met betrekking tot de sociaal-culturele aspecten van het integratieproces. De beeldvorming en stereotypering over en weer en de sociale afstand tussen de bevolkingsgroepen is hardnekkig en aan beide kanten (autochtoon én allochtoon) niet eenvoudig te veranderen. De afgelopen jaren hebben zich vele incidenten voorgedaan die dit onderstrepen, zoals de discussie over de dubbele nationaliteit van Marokkanen en hun vermeende gebrek aan loyaliteit aan de Nederlandse rechtsstaat, en de voortdurende spanningen tussen overlast veroorzakende jongeren van allochtone afkomst en zich daardoor bedreigd voelende autochtone wijkbewoners.

Hoewel uit deze Sociale staat van Nederland opnieuw blijkt dat we een overwegend gelukkig en gezond volk zijn, zijn we toch niet geheel vrij van zorgen, en ook niet blind voor wat er niet goed (geregeld) is in ons land. Opvallend zijn de tegengestelde ontwikkelingen die zich in Nederland voordoen. Aan de ene kant lijkt er zich steeds meer een *joie de vivre* naar mediterrane snit te ontwikkelen, zoals blijkt uit de opkomst van de terrascultuur, de groei van het aantal betere restaurants door het hele land, en ook het gemak waarmee veel mensen veel geld besteden aan eten, drinken en vrijetijdsbesteding en vakanties. Zo ging bijvoorbeeld in 2007 ruim 80% van de Nederlanders een of meerdere keren op vakantie. Maar naast deze ogenschijnlijk ontspannen levensstijl zijn er tegelijkertijd ook een verbetering en gebrek aan relativering te constateren in de onderlinge verhouding tussen bevolkingsgroepen. De roep om 'respect', de zorg om het 'korte lontje', en het ongeduld en zich tekortgedaan voelen, nemen in de sociale omgang hand over hand toe. We vinden elkaar lang niet altijd aardig, en verwoorden dat dan vaak op nogal ruwe wijze. Tegelijkertijd tekent er zich een ambivalentie af: uit Continu onderzoek burgerperspectieven (COB'og) blijkt dat er zowel een meerderheid van burgers is die zich erover beklaagt dat er steeds minder respect in de samenleving is, als een meerderheid die zegt dat er nog altijd veel hulpbereidheid in de Nederlandse samenleving is.

Sociale betrokkenheid en participatie

De sociale betrokkenheid is van oudsher groot in Nederland. Meer dan inwoners van andere Europese landen zijn Nederlanders in groten getale aangesloten bij maatschappelijke organisaties en bereid tot het geven van donaties aan goede doelen. Wel is het percentage burgers dat is aangesloten bij een organisatie sinds 1995 aan het teruglopen; dat geldt voor zowel voor ideële organisaties als belangenorganisaties en

recreatieve organisaties. Ook qua vrijwilligerswerk behoort Nederland tot de top van Europa. Op de terreinen sport, hobby's en amateurkunst is het grootste aantal vrijwilligers actief (samen 20%) en dat is door de jaren heen opvallend stabiel gebleken.

Toch doemen er donkere wolken op aan de horizon van de Nederlandse *civil society* (zie hoofdstuk 8). Al langere tijd houdt een aantal bevolkingsgroepen hardnekkig vast aan distantie. Het aantal Nederlanders dat niet bij een organisatie is aangesloten, neemt sinds halverwege de jaren negentig gestaag toe. Die afnemende organisatiegraad manifesteert zich over een breed front: in de politiek, de arbeidswereld, het onderwijs en de vrijetijdssfeer (sport, hobby, amateurkunst, vrouwenbonden, jeugdverenigingen). Tevens daalde het totaal van bijdragen aan goede doelen sinds 2003, voornamelijk door de fors slinkende donaties van bedrijven. De huidige economische crisis zal daar nog een extra negatief effect op hebben. Laagopgeleiden en de lage inkomensgroepen geven blijk van beduidend minder vertrouwen in medeburgers, van een geringere politieke belangstelling en van veel minder maatschappelijk activisme dan mensen met meer economisch en intellectueel kapitaal. Qua sociaal kapitaal ziet het er niet veel beter uit: vooral werklozen en arbeidsongeschikten vertonen vaak tekenen van sociaal isolement en zijn naar verhouding weinig bij maatschappelijke organisaties aangesloten; daarmee zijn ze in potentie ook moeilijker te bereiken voor beleid dat is gericht op het doorbreken van achterstanden en maatschappelijke vervreemding. Niet het sociale isolement, maar wel de naar verhouding geringe maatschappelijke deelname vinden we ook bij niet-westerse allochtone groepen, en daar eveneens vooral bij de laagst opgeleiden.

De grote welvaart die over de gehele linie zichtbaar is, laat onverlet dat er toch honderdduizenden mensen zijn die weinig of niet sociaal participeren. Uit hoofdstuk 9 blijkt dat er bij 7% van de bevolking sprake is van cumulatieve non-participatie, wat wil zeggen dat deze mensen in een jaar tijd noch aan culturele activiteiten hadden deelgenomen, noch aan sport deden, noch een bezoek hadden gebracht aan attracties of natuur- en recreatiegebieden. Onder de niet-deelnemers is een oververteenwoordiging van mensen met een laag inkomen, laagopgeleiden, allochtonen, ouderen en mensen met een beperking. In sommige gevallen zal er sprake zijn van 'niet willen', geen belangstelling hebben of het niet passend achten bij de eigen cultuur. Maar er zijn ongetwijfeld ook mensen bij die het zich financieel niet kunnen veroorloven om te participeren of die sociaal in een isolement verkeren en daarom niet kunnen of durven participeren. In de vorige editie van de SSN (Bijl et al. 2007) is al gewaarschuwd voor de verspilling van menselijk kapitaal door het sociaal uitgesloten zijn van groepen burgers. De huidige economische recessie zal ertoe leiden dat het aantal uitgeslotenen nog verder zal groeien.

Een andersoortige vorm van sociale betrokkenheid is te vinden bij dat deel van de bevolking dat zich niet gehoord of begrepen voelt door bestuurders en politici. In de SSN 2007 wezen we op de fluctuaties in vertrouwen en wantrouwen van burgers in politiek en overheid. Die trend heeft zich de afgelopen jaren voortgezet. Toen het

kabinet eind 2008 de banken steunde, steeg het vertrouwen in de regering aanzienlijk. Dat had niet zozeer te maken met vertrouwen dat de gekozen maatregelen effectief zouden zijn voor het bezweren van de crisis, als wel met het feit dát er maatregelen werden genomen, dat er daadkracht zichtbaar was. Dit vergrootte het vertrouwen van de burgers in de overheid. Van de overheid wordt immers verwacht dat zij in buitengewone omstandigheden, zoals deze crisis, maatregelen neemt om de burgers te beschermen. Deze opleving van het vertrouwen was overigens van korte duur en lijkt zelfs bij een niet geringe minderheid van de bevolking te zijn omgeslagen in wantrouwen. Want de banken blijken hun leven niet te hebben gebeterd en strooien weer kwistig met bonussen ‘van ons belastinggeld’, terwijl er grote financiële offers van de burgers gevraagd gaan worden om de overheidsfinanciën gezond te maken. Van bewondering voor de daadkracht van het kabinet is de stemming omgeslagen in boosheid over het onvermogen van de overheid om het gedrag van de banken te sturen.

Onzekerheid en verwarring over de eigen toekomst maakt burgers gevoelig voor simpele oplossingen en voor het aanwijzen van zondebokken voor de eigen vermeende achtergesteldheid. In de vorige ssN (Bijl et al. 2007: 305) constateerden we dat er een niet geringe en blijvende minderheid in Nederland is die ontevreden en wantrouwend staat ten opzichte van de overheid, moeite heeft met de verschraving van de verzorgingsstaat, problemen heeft met de verkleuring van Nederland en zich niet serieus genomen voelt. Deze groep is luid en duidelijk aanwezig in de media. Aan zowel de linker- als rechterzijde van het politieke spectrum heeft deze groep gehoor gekregen. Hoewel de uitingvormen van de politici populistische trekken hebben, zijn de opvattingen van deze burgers te kenschetsen als ‘modern conservatisme’ (Schnabel 2009). Zij staan voor het behoud van verworvenheden, zoals de bescherming van burgers door de verzorgingsstaat, het niet teloor laten gaan van de gelijkwaardige maatschappelijke positie van vrouwen en homo’s, het voorkomen dat de Nederlandse cultuur en identiteit in Europa ten onder gaan. De bedreigingen van deze vrijheden en verworvenheden komen in hun ogen van ‘Europa’, ‘de islam’ of ‘de elite in Den Haag’.

Inmiddels is duidelijk dat deze groep nogal divers is samengesteld, maar vooral een oververtegenwoordiging kent van lager opgeleiden. Of politieke bewegingen als de PVV en TON en politieke partijen als de SP deze burgers blijvend aan zich zullen weten te binden, hangt mede af van de vraag of zij erin slagen bij te dragen aan oplossingen voor de crisis. Zijderveld (2009) wees er recentelijk op dat populistische bewegingen doorgaans tegen iets of iemand zijn, en dat deze negativiteit verenigend werkt. Zodra er echter oplossingen gepresenteerd moeten worden en er verantwoordelijkheid gedragen moet worden, kunnen de zeer verschillende achtergronden en belangen van de aanhangers van deze partijen of bewegingen de eenheid drastisch verstoren. Vooral nog valt op dat het politieke landschap in Nederland flink versplinterd en gepolariseerd is en dat de gevestigde middenpartijen hiertegen weinig weerwoord hebben.

Werk en inkomen: spanning tussen arbeidsparticipatie en de behoefte aan mantelzorg

De sombere vooruitzichten als gevolg van de huidige recessie moeten ons echter niet doen vergeten dat de ontwikkelingen in het afgelopen decennium vrij positief waren (zie hoofdstuk 6). De koopkracht van inkomens steeg tussen 1997 en 2007 met gemiddeld 6%. Sinds het begin van het decennium was de groei verhoudingsgewijs sterk bij paren met kinderen en eenoudergezinnen. Sommige groepen is het wel wat minder goed vergaan dan andere, zoals de eenverdieners zonder kinderen en de bijstandsgerechtigden. De arbeidsparticipatie is gegroeid en behoort inmiddels tot de hoogste van Europa. Vooral vrouwen, ouderen en niet-westerse allochtonen werken nu vaker dan voorheen. De verhouding tussen het aantal werkenden en het aantal inactieven (excl. AOW'ers) is verbeterd. De inkomensongelijkheid in Nederland en het aandeel van de rijkere in het totale inkomen bleven sinds 1997 tamelijk stabiel. De armoede nam licht af.

De overheid heeft voor een aantal van de bovengenoemde terreinen doelstellingen geformuleerd. De belangrijkste daarvan zijn dat de inkomensontwikkeling evenwichtig blijft, de arbeidsparticipatie stijgt en re-integratie vaker leidt tot uitstroom naar regulier werk. Of een evenwichtige inkomensontwikkeling haalbaar is, is onzeker door de economische neergang. Het inkomen na inflatiecorrectie kan de komende paar jaren dalen als gevolg van de recessie. Het zal moeten blijken of de pijn evenwichtig verdeeld kan worden.

De twee andere doelstellingen zouden ook zonder de huidige zware economische neergang ambitieus zijn. De arbeidsparticipatie van de 20-65-jarigen moet in de komende acht jaar met 6 procentpunten stijgen, van 74% naar 80%. Nederland heeft, zoals gezegd, internationaal gezien al een hoge arbeidsdeelname, maar de overheid wil een verdere stijging om de sociale voorzieningen betaalbaar te houden. Daartoe zet zij onder meer in op vergroting van de uitstroom van uitkeringsgerechtigden naar betaald werk. Het aandeel mensen dat binnen hooguit twee jaar vanuit een re-integratietraject uitstroomt naar regulier werk, moet in 2011 zijn toegenomen tot 60%. Op dit moment is dat aandeel ten hoogste 30% tot 40%. Beide doelstellingen vergen een forsere toename, in het geval van de re-integratie zelfs een veel forsere, dan in de afgelopen jaren. Het is dan ook de vraag of deze doelstellingen haalbaar zijn.

Langzaam maar zeker komen in de discussie over de arbeidsmarkt en het streven de arbeidsparticipatie te laten groeien, bijvoorbeeld door vrouwen te stimuleren gemiddeld meer uren per week te gaan werken en mensen tot op hogere leeftijd te laten doorwerken, ook de nadelen ervan naar voren (Sadiraj et al. 2009). Onderkend wordt dat door dergelijke beleidsmaatregelen het aantal beschikbare mantelzorgers onder druk komt te staan. Er dreigt een dilemma te ontstaan in het overheidsbeleid: als door hogere arbeidsparticipatie het aantal mantelzorgers afneemt – wat op zich al een probleem is vanwege de vergrijzing – zal de noodzakelijke zorg door (dure) professionals moeten worden uitgevoerd. De doelstelling van stijgende arbeidsparticipatie wringt met de overheidsdoelstelling het aantal mantelzorgers ten minste constant te houden.

Gezondheid: persoonlijke keuzevrijheid en maatschappelijke kosten

Nederlanders zijn sinds het begin van deze eeuw gezonder gaan leven. We roken minder, drinken minder alcohol en bewegen meer. Maar zorgelijk is wel dat deze trends inmiddels zijn gestagneerd. En ook zijn de sociaaleconomische gezondheidsverschillen nog steeds groot. Mensen met een lage sociaaleconomische status (SES) leven ongezonder, korter en in minder goede gezondheid dan degenen met een hogere SES. Bij sommige gezondheidsaspecten nemen de verschillen tussen mensen met een hoge en een lage SES toe (lichamelijke beperkingen, goede ervaren gezondheid), bij andere worden ze kleiner (overgewicht, alcoholgebruik, inactiviteit) of blijven ze even groot. De Raad voor het openbaar bestuur, de Onderwijsraad en de Raad voor de Volksgezondheid & Zorg bepleitten onlangs een intersectoraal gezondheidsbeleid, met als speerpunt het terugdringen van sociaaleconomische verschillen. Volgens de raden is het daarbij belangrijk dat interventies en maatregelen vooral de laagste sociaaleconomische groepen bereiken, in plaats van alle burgers in gelijke mate (Rob et al. 2009). Gezien de hardnekkigheid van de gezondheidsverschillen lijkt dit een wijs advies.

Nederlanders worden nog wel gemiddeld steeds ouder, maar die gemiddeld langere levensverwachting gaat gepaard met een afname van het aantal verwachte gezonde levensjaren. Gezond (heel) oud worden is er dus vaak niet bij.

Een terugkerend punt van zorg is dat er bij niet-westerse allochtonen over het algemeen sprake is van gezondheidsachterstanden (in termen van o.a. overgewicht, inactiviteit, kindersterfte en diabetes). Wel zijn sommige allochtone groepen op bepaalde aspecten gezonder dan autochtonen (minder roken onder Marokkaanse vrouwen, kleinere sterfterisico's van vrouwen op middelbare leeftijd, minder hart- en vaatziekten onder Marokkanen). Allochtone burgers zijn gemiddeld genomen negatiever over de kwaliteit van de medische zorg. De Nederlandse zorg slaagt er kennelijk nog niet over de gehele linie in deze groepen op adequate wijze te bedienen.

In het publieke debat over gezondheid en zorg – en de kosten daarvan – komen steeds nadrukkelijker de vaak tegengestelde belangen van het individu en de samenleving aan de orde. Enerzijds is algemeen geaccepteerd dat burgers in hoge mate zelf moeten kunnen bepalen hoe zij leven en zich gedragen. Wie wil roken, rookt, wie wil drinken, drinkt. Aan de andere kant wordt betoogd dat die individuele vrijheid ten koste kan gaan van medeburgers, niet alleen door de overlast en de schadelijke effecten van bijvoorbeeld meer roken, maar ook in de vorm van de behandelkosten van aandoeningen ten gevolge van ongezonde leefwijzen. Deze kosten komen ten laste van de belastingbetalers, ook degenen die wél gezond leven. Hoofdstuk 7 laat zien dat in het huidige overheidsbeleid sterk wordt geleund op het ideaal van de maakbaarheid van (de gezondheid van) het individu en de plicht het lot in eigen hand te nemen. Echter, bij zowel de wenselijkheid als de haalbaarheid hiervan kunnen vraagtekens gezet worden. In veel gevallen is ziekte iets wat een mens treft en waar hijzelf weinig grip op heeft. Daarnaast hebben voor veel Nederlanders gezondheid

en gezond leven een andere betekenis dan de (beperkte) gezondheidsopvattingen die de overheid uitdraagt. Een grote groep Nederlanders is van mening dat de overheid betuttelend bezig is met gezondheidsbevorderende maatregelen zoals het rookverbod in de horeca en een eventuele vettaks. Dit dilemma tussen de persoonlijke keuzevrijheid en de maatschappelijke kosten van ongezonde levenswijzen lijkt de laatste jaren te zijn verscherpt.

Onderwijs: steeds hoger opleidingsniveau, maar nog steeds achterstanden en veel schooluitval

In hoofdstuk 5 is getoond dat niet alleen in Nederland, maar ook elders in de EU jonge vrouwen qua opleidingsniveau jonge mannen zijn voorbijgestreefd. In Nederland is bij de 25-35-jarigen 38% van de vrouwen hoogopgeleid, tegenover 34% van de mannen. In de gehele EU is dat respectievelijk 34% en 27%.

Het totale opleidingsniveau van de Nederlandse bevolking stijgt gestaag, ook onder allochtonen. Zo nam de laatste jaren het aandeel niet-westerse allochtone studenten in zowel het hbo als het wetenschappelijk onderwijs sterk toe. Vooral de studierichtingen bedrijfskunde, rechten en administratie zijn populair, en ondanks de in vergelijking met de autochtone studenten hoge uitval, neemt het aantal allochtone afgestudeerden toe.

Bijzonder gunstig is dat al in het basisonderwijs een positieve trend is te zien. Tussen 2001 en 2008 is het kennis- en vaardigheidsniveau in lezen en rekenen van de Turkse en Marokkaanse achterstandsleerlingen aanzienlijk toegenomen. De startpositie van deze leerlingen is dus verbeterd. Maar nog steeds hebben allochtone leerlingen gemiddeld een achterstand op autochtone leerlingen.

Ook in het voortgezet onderwijs zien we ongelijkheid: zo volgen relatief meer allochtone leerlingen een opleiding in het vmbo en autochtone leerlingen juist meer in het havo en vwo. Niet-westerse allochtone leerlingen slagen minder vaak voor het eindexamen in het voortgezet onderwijs dan autochtone leerlingen. Vooral bij het havo- en vwo-eindexamen is dat verschil groot.

In vergelijking met andere landen in de Europese Unie presteert het Nederlandse onderwijs niet beter dan de middenmoot bij het terugdringen van voortijdig schoolverlaten. In 2006 was bijna 13% van 18-24-jarigen in Nederland een voortijdig schoolverlater, dat is ongeveer evenveel als in Frankrijk en Groot-Brittannië. Finland en Oostenrijk slagen erin dit aandeel beneden de 10% te houden. Nederland zat, met 75% leerlingen die een startkwalificatie behalen, onder de middenmoot en nog ver af van de Lissabon-doelstelling van 85%. De ongunstige positie van allochtone leerlingen blijkt ook hier. Het meeste risico op uitval in het voortgezet onderwijs hebben namelijk leerlingen in de lagere leerwegen van het vmbo, vooral leerlingen met een indicatie voor leerwegondersteuning. Een ander breekpunt betreft de uitval in het mbo; jaarlijks valt hier 10% van de leerlingen uit en vertrekt uiteindelijk 35%

zonder startkwalificatie. De oorzaak daarvan moet deels gezocht worden in de hoge doorstroom van vmbo naar mbo, die deels drempelloos verloopt. Dat wil zeggen: een deel van de leerlingen stroomt zonder vmbo-diploma in het mbo in, en juist onder hen vindt veel uitval plaats.

In het onderwijs staan doelen rond kwaliteit en kwantiteit soms op gespannen voet met elkaar. Het streven naar toegankelijkheid en meer hoger opgeleiden zet het niveau van het onderwijs onder druk. Het accent ligt nu sterk op verbetering van de onderwijskwaliteit en van basisvaardigheden van leerlingen en studenten, maar dat kan leiden tot meer selectie, wat weer wringt met de doelstelling van toegankelijkheid en het streven naar een hoger opgeleide bevolking.

Criminaliteit en slachtoffers

De afgelopen jaren zijn er veel positieve geluiden te horen geweest over de ontwikkeling van de criminaliteit in Nederland, ook in de vorige edities van De sociale staat van Nederland. Toch ervaren veel mensen nog altijd een verharding van de maatschappij; dit gevoel wordt versterkt door de media en het politieke debat, zoals de recente aandacht voor geweld tegen publieke functionarissen en hulpverleners. In deze ssN (hoofdstuk 10) hebben we laten zien dat de totale criminaliteit momenteel inderdaad op een lager niveau ligt dan enkele jaren geleden. Toch kunnen we er niet omheen dat na 2006, voor verschillende misdrijven, de afname van criminaliteit stagneert. De bescheiden daling van de totale criminaliteit in 2007 en 2008 is volgens zowel de politieregistraties als de slachtofferenquêtes te danken aan de afname van het aantal vermogensdelicten. Het aantal geregistreerde en ondervonden vernielingen en misdrijven tegen de openbare orde is daarentegen juist toegenomen.

De licht positieve ontwikkeling die de objectieve veiligheid heeft doorgemaakt, wordt nog voorbijgestreefd door de subjectieve veiligheid. Weer minder mensen dan twee jaar geleden voelen zich wel eens onveilig en ook minder mensen vertonen risicomijdend gedrag. Er zijn echter nog evenveel mensen die zich vaak onveilig voelen. In de vergelijking met andere landen blijken Nederlanders zich relatief weinig zorgen te maken om hun persoonlijke veiligheid. Wel zijn ze naar verhouding zeer kritisch over criminaliteit als maatschappelijk probleem, en deze bezorgdheid is na lange tijd weer toegenomen.

Een groeiend maatschappelijk probleem is de bevinding dat minderjarigen als verdachten sterk oververtegenwoordigd zijn en dat hun aandeel blijft groeien: de criminaliteit verjongt. Steeds vaker maken minderjarigen zich ook schuldig aan geweldscriminaliteit. Het groeiende aandeel minderjarige verdachten duidt echter niet een-op-een op een toenemende jeugdcriminaliteit, omdat deze jongeren, door de beleidsintensivering, sneller dan voorheen opgepakt worden. Ook criminaliteit door vrouwen is in opkomst. Niet-westerse migranten zijn nog altijd sterk oververtegenwoordigd in de verdachtenpopulatie. Hoewel het aandeel verdachten de laatste jaren zowel onder niet-westerse migranten als onder autochtone Nederlanders is gegroeid, is deze toename relatief het sterkst onder de autochtone Nederlanders.

De groepen waaruit de meeste verdachten komen, lopen ook het grootste risico om slachtoffer van geweldsdelicten te worden. Ook krijgen migranten meer dan autochtone Nederlanders te maken met discriminatie op grond van ras, huidskleur of religie. Tot 2005 was er sprake van een alarmerende stijging van discriminatie en racistisch geweld. Sindsdien hebben discriminatie en geweld vanwege ras en religie (zowel islamofobie als antisemitisme) zich gunstig ontwikkeld, in tegenstelling tot discriminatie op grond van leeftijd, sekse of seksuele voorkeur.

Financiële crisis, sociale gevolgen

In De sociale staat van Nederland kijken we altijd terug in de tijd om na te gaan of de kwaliteit van leven van de Nederlandse burgers erop vooruit of achteruit is gegaan. Dat is ook nu weer gebeurd. Maar juist nu dringt zich onvermijdelijk de vraag op waar het naartoe zal gaan, hoe de huidige economische crisis de leefsituatie van de Nederlanders zal gaan raken. Deze editie van De sociale staat van Nederland verschijnt op een moment dat de wereld in een ongekende recessie verkeert. Hoe onverwacht en onbeheersbaar deze crisis is en voorlopig ook nog wel zal blijven, blijkt uit de ramingen van het Centraal Planbureau (CPB) voor de Nederlandse economie. Op Prinsjesdag 2008 voorspelde het CPB dat de Nederlandse economie in 2009 met 1,25% zou groeien. Drie maanden later, toen de onrust op de financiële markten in volle omvang merkbaar was geworden, werd die groeiprognose bijgesteld naar een daling. En in juni 2009 raamde het CPB voor 2009 een krimp van de Nederlandse economie met bijna 5%. Welke gevolgen de crisis zal hebben voor de Nederlandse burgers is nog moeilijk te overzien. De meningen over de duur en de diepte van de crisis lopen uiteen. De rust op de internationale financiële markten is nog allerminst teruggekeerd en over de vraag of het economische herstel alweer is ingetreden of dat de opleving medio 2009 gevolgd zal worden door een nieuwe neergang, wordt door politici en economen nog volop gediscussieerd. Met zoveel onzekerheden is het op dit moment ook moeilijk te voorspellen hoe de leefsituatie van de Nederlandse burgers zich zal ontwikkelen. Crises zijn weliswaar altijd tijdelijk, maar het einde van een crisis betekent niet het onmiddellijke einde van de ellende voor burgers. De werkloosheid, bijvoorbeeld, zal, met enige vertraging, stijgen van een kleine 4% eind 2008 naar mogelijk 9,5% in 2010 – bijna het niveau van 1983 en 1984. En op de woningmarkt zien we nu al een toename van de gedwongen verkoop van huizen van eigenaren die de hypotheek niet meer kunnen opbrengen. Het aantal faillissementen neem toe. De sociale gevolgen van de crisis zullen, met andere woorden, nog vele jaren na-ijlen.

Niet alleen de ramingen van de blijvende financiële schade voor de samenleving lopen uiteen, maar ook de daaraan gekoppelde opvattingen over de bezuinigingen die de overheid zal moeten opleggen om de overheidsfinanciën gezond te krijgen. Onder economen is het allerminst een uitgemaakte zaak dat de crisis blijvende schade zal toebrengen aan de samenleving en daarmee aan de overheidsbegroting.

Het CPB raamt de blijvende schade op circa 9 miljard euro. De economische groei blijft straks 9% achter: 5% krimp over twee jaar in plaats van een gemiddelde groei van 2% per jaar zoals vóór de crisis. Dit komt overeen met een schade van circa 50 miljard euro bbp. Overheden en bedrijven hebben de eerste klappen opgevangen, maar zullen dit grotendeels op de burgers verhalen, via grotere werkloosheid, loonmatiging en bezuinigingen op de overheidsfinanciën (ten bedrage van circa 35 miljard euro de komende jaren, oftewel ruim 2100 euro per Nederlander). Het is nog onduidelijk hoeveel last de burgers zullen ondervinden – en welke groepen in het bijzonder geraakt zullen worden – van te voorziene wijzigingen in het socialezekerheidsstelsel, bezuinigingen in het onderwijs, de zorg, de veiligheid, de hypotheek-renteaftrek, de kinderbijslag, de ziektekostenbijdrage en van versoeringen en het bijstellen of uitstellen van ambities op andere maatschappelijke terreinen. Daarbij mag niet vergeten worden dat ook de toekomstige generaties de gevolgen zullen ondervinden van nu gemaakte keuzes. Denk daarbij aan de plannen om de AOW-leeftijd te verhogen, of de ideeën om hogere financiële drempels op te werpen voor de toegang tot het (hoger) onderwijs, of om te snijden in maatregelen om duurzame energie te bevorderen. Het kabinet heeft twintig ambtelijke werkgroepen ingesteld die opdracht hebben gekregen tot het analyseren van diverse beleidsthema's en tot het ontwikkelen van beleidsalternatieven. Voor elk beleidsveld dient minstens één variant te worden ontwikkeld die de netto-uitgaven ten opzichte van 2010 structureel met 20% verlaagt (Kamerbrief Heroverwegingen, 25 september 2009). In het voorjaar van 2010 moeten de voorstellen op tafel liggen, zodat het kabinet dan besluiten kan nemen. Oplossingen voor de actuele financiële problemen zullen grote sociale gevolgen hebben, nu direct, maar ook vele jaren later.

Hoe erg is het? En voor wie?

Nederland heeft het afgelopen decennium een gunstige economische ontwikkeling doorgemaakt. Weliswaar is na de millenniumwisseling de economische groei enkele jaren tot stilstand gekomen, maar vanaf 2003 is de welvaart weer met gemiddeld 3% per jaar gestegen. Door de kredietcrisis wordt in 2009 een terugslag verwacht, die ons weer op het welvaartsniveau van 2006 brengt. Ook zal door de kredietcrisis de gemiddelde koopkracht in 2009 vermoedelijk met 1% dalen.

In Europees verband heeft Nederland het de afgelopen jaren goed gedaan. De score op belangrijke economische indicatoren als economische groei, werkloosheid, inflatie en begrotingstekorten levert Nederland een positie in de top drie in Europa op. Ook de kredietcrisis brengt hier weinig verandering in, ondanks de relatief grote klappen die de Nederlandse economie heeft opgelopen.

Vanuit een macro-economisch perspectief lijkt het dus eigenlijk allemaal wel mee te vallen en is Nederland van een rijk land teruggevallen tot een (tijdelijk) minder rijk land. Maar een dergelijke macrobenadering verhult dat de schade niet door alle burgers in gelijke mate zal worden geleden: de verdeling van de terugslag is

zeer ongelijk. Degenen die hun baan verliezen, hun huis moeten zien te verkopen of hun als pensioenvoorziening bedoelde beleggingen voor een aanzienlijk deel in rook hebben zien opgaan, zullen vermoedelijk heel wat minder relativerend zijn en wel degelijk flink in hun inkomen geraakt worden. Veel burgers, en dan vooral degenen met een middeninkomen, zullen hun toekomstplannen – eerder stoppen met werken, verre reizen maken na hun zestigste jaar – drastisch moeten (gaan) bijstellen. En hoewel schrijnende armoede zoals in de crisistijd van de jaren dertig, gesymboliseerd door de lange rijen wachtenden voor de gaarkeukens, zich niet zal gaan voordoen, worden sommige bevolkingsgroepen harder dan andere getroffen door de crisis of door de maatregelen die genomen gaan worden. Als we afgaan op de gevolgen die vorige crises hadden op de leefsituatie, dan is het waarschijnlijk dat met name mensen aan het begin en aan het eind van hun arbeidsloopbaan, laag-opgeleiden en mensen die al werkloos zijn, getroffen worden (zie hoofdstuk 12).

Zoals de recessie van 2002/03 liet zien, duurt het even voor de inkomens en de werkgelegenheid geraakt worden door een economische neergang, en werkt een neergang vervolgens nog een paar jaar na. De inkomens na inflatiecorrectie daalden tussen 2002, het eerste jaar van de recessie, en 2005, toen de economische groei zich alweer twee jaar hersteld had. De arbeidsmarkt gaf dezelfde vertraagde reactie te zien: de piek in de werkloosheid lag pas in 2004 en 2005. Het duurde vervolgens tot 2008 eer de werkloosheid weer op hetzelfde lage niveau was als vóór de recessie. Ook bij de huidige recessie zal het even duren voor de inkomens getroffen worden en de werkloosheid het hoogste punt bereikt. Het herstel zal vervolgens ook weer enige tijd op zich laten wachten.

Bepaalde arbeidsmarktsectoren worden nu al zwaar getroffen door de werkloosheid (de bouw, de transportsector), andere daarentegen heel beperkt (het onderwijs, de zorgsector). Ook bij de zzp'ers (zelfstandigen zonder personeel) en uitzendbureaus vallen flinke klappen; een van de eerste maatregelen die bedrijven nemen, is het niet meer inhuren van tijdelijke arbeidskrachten. Wie in de 'verkeerde' sector werkt, zijn baan verliest of failliet gaat en een eigen huis heeft, komt in zwaar weer terecht. Men kan de hypotheek niet betalen en moet het huis verkopen, maar de verkoop is ingeklapt. Hoe snel de situatie op de woningmarkt is veranderd, blijkt uit het gegeven dat in augustus 2009 ruim 38% minder bestaande woningen van eigenaar wisselden dan in augustus 2008 (bron: CBS website: www.cbs.nl). Van alle woningtypen en in alle provincies was het aantal verkopen fors lager. Ten opzichte van juli 2009 daalde het totale aantal transacties met bijna 28%. De prijzen van verkochte bestaande koopwoningen waren in augustus 2009 gemiddeld 5,6% lager dan in augustus 2008. Degenen die hun huis moeten verkopen en geen of een geringe overwaarde hebben opgebouwd, lopen de kans nog jarenlang een schuldenlast te moeten torsen. Of de woningmarkt substantieel door de kredietcrisis zal worden getroffen, of dat de problemen van korte duur zullen zijn, is niet te zeggen.

Veel onzichtbaarder voor veel burgers zijn de gevolgen van de crisis voor hun toekomstige pensioen. Door de kredietcrisis hebben de pensioenfondsen ongeveer 200 miljard euro verloren. De dekkingsgraad, het opgebouwde vermogen van de pensioenfondsen ten opzichte van de pensioentoezeggingen, dient minimaal 105% te zijn. Dan kunnen alle toegezegde pensioenen betaald worden en er is voldoende buffer voor tegenvallers. De Nederlandsche Bank houdt hier toezicht op. Begin 2009 was de dekkingsgraad bij meer dan de helft van de pensioenfondsen gedaald tot onder de 100%. In september was dit onder invloed van de stijgende aandelenkoersen weer gestegen naar 103%. Naast het herstel van aandelenmarkten en de rentepercentages zijn er zijn grosso modo drie manieren om de noodzakelijke dekkingsgraad weer op peil te brengen en te houden: de pensioenpremies verhogen, de pensioenen een aantal jaren niet (geheel) indexeren, en de pensioenen verlagen. Welke oplossing ook gekozen wordt, er zijn altijd verliezers. In het ene geval zijn het vooral de (nu nog) werkenden die de prijs betalen, door meer premie te moeten afdragen, waartegenover geen hoger pensioen zal staan in de toekomst. In het andere geval zijn het de gepensioneerden die de zwaarste lasten dragen, omdat hun pensioen bevroren wordt of zelfs lager wordt; maar ook dan worden de werkenden getroffen, omdat zij in de toekomst een lager pensioen tegemoet kunnen zien dan verwacht. Een recente CPB-publicatie (Van Ewijk en Teulings 2009) laat zien dat de wijze waarop de pensioenfondsen denken de pijn te verdelen over de verschillende deelnemers, nog helemaal uitgedacht moet worden. Dat de inkomensgevolgen voor de zeer lange termijn groot kunnen zijn, staat buiten kijf. Eveneens is het nog de vraag wie het meest getroffen zal worden: jongeren of ouderen, werkenden of gepensioneerden.

Crisis en zelfreflectie?

Opvallend is dan dat de Nederlanders vooralsnog in meerderheid tamelijk laconiek de crisis beleven. Wellicht betreft het de (overgrote) groep die zijn baan niet kwijt is of daar weinig risico op loopt en die geen grote aandelenportefeuille bezit. Bij een peiling in het derde kwartaal van 2009 (Van der Meer et al. 2009) verwachtte 40% van de burgers een verslechtering van de Nederlandse economie in de komende twaalf maanden; een half jaar eerder was dat nog 65%. Evenmin maakt de meerderheid zich zorgen over de eigen financiële situatie; slechts 15% verwacht een verslechtering. Jongeren zijn optimistischer over de crisis dan ouderen; zij ervaren dan ook minder negatieve gevolgen ervan. De grondhouding van de Nederlandse burgers is tamelijk constant: crisis of geen crisis, men is persoonlijk tevreden, maatschappelijk bezorgd en politiek ontevreden (Dekker et al. 2009). Het vertrouwen in de Tweede Kamer (57%) en de regering (53%) is nog altijd hoger dan vóór het begin van de economische crisis en iets lager dan vlak na het inzetten van de crisis. Uit recente Eurobarometer-peilingen blijkt dat in de lijst van 27 EU-landen Nederland op de gedeelde vijfde plaats staat wat betreft vertrouwen in de regering. Het vertrouwen in instituties als vakbonden, grote ondernemingen, de kranten, de televisie en de rechtspraak is opvallend stabiel. Twee derde van de burgers geeft aan voldoende

vertrouwen te hebben in deze instituties (Van der Meer et al. 2009). Het vertrouwen in de grote ondernemingen, dat sinds het begin van de crisis flink afgenomen was, is in het derde kwartaal van 2009 weer flink toegenomen.

De meeste burgers ervaren de crisis vooralsnog als een verschijnsel dat vooral anderen treft. De hiervoor al genoemde vertraagde uitwerking van de gevolgen van de crisis – de werkloosheid zal vanaf eind 2009 fors toenemen en vermoedelijk pas in 2010 op haar hoogtepunt zijn – en de tegengestelde geluiden in de media en de politiek over de impact van de crisis, lijken veel burgers het zicht op de ernst van de situatie te ontnemen. Bovendien lijkt de crisis zo op het eerste gezicht ook positieve kanten te hebben. Veel prijzen zijn gedaald, wat voor de consument natuurlijk prettig is.

Het Continu onderzoek burgerperspectieven 2009 (Steenvoorden, 2009) bevestigt dat er ook positieve kanten zijn aan de economische crisis: de deelnemers aan dat onderzoek geven aan dat men leert anders te kijken naar het eigen leven, dat men zich sterker realiseert dat men het nog niet zo slecht heeft en dat men zich gelukkig prijst met dat wat men heeft in plaats van alleen maar méér te willen. Steeds vaker worden het bedrijfsleven en de overheid door de politiek en het maatschappelijk middenveld opgeroepen om de crisis niet alleen te bezien vanuit het ongemak en ellende die zij heeft gebracht, maar om ook oog te hebben voor de mogelijkheden die de crisis biedt om de economie te hervormen in een meer duurzame richting. Nu blijkt dat de crisis ook bij individuele burgers een morele herbezinning teweeg kan brengen en gebruikt kan worden om het eigen leven en de eigen levensstijl vanuit een ander perspectief te leren bekijken. Oftewel, in de woorden van Hillary Clinton, de minister van Buitenlandse Zaken van de Verenigde Staten: ‘never waste a good crisis.’

Op weg naar 2011

Welke gevolgen de economische recessie zal hebben voor de sociale omstandigheden in Nederland en in welke mate de verschillen en tegenstellingen tussen bevolkingsgroepen zullen toenemen, weten we nog niet. Wie in welke mate de klappen zal krijgen, hangt ook af van de oplossingen die de politiek kiest. Het antwoord daarop komt pas in het voorjaar van 2010.

De Nederlandse samenleving is divers van samenstelling. Het is altijd verleidelijk te spreken in termen als ‘de Nederlander’ en ‘de burger’ en diens opvattingen en gedrag. Maar zo simpel ligt dat niet en we hebben de verleiding daartoe in deze Sociale staat van Nederland dan ook proberen te weerstaan. Ook in deze editie van De sociale staat van Nederland herkennen we veel gemeenschappelijks, een grote gemene deler, waar het gaat om de betrokkenheid van burgers op elkaar. Nederlanders willen over het algemeen wel klaarstaan voor anderen en willen mensen die het nodig hebben een handje helpen, maar dat dient wel te gebeuren op hun voorwaarden en voor zover het hun eigen leven niet al te zeer in de war schopt. In het Sociaal en Cultureel Rapport 2008 (Schnabel et al. 2008) is dat omschreven als ‘betrokkelijke betrokkenheid’. Ook is het in Nederland relatief rustig en zijn de maatschappelijke

tegenstellingen te overzien en te hanteren. In dit opzicht is het leven in Nederland voor de meeste burgers aangenaam. Dat neemt niet weg dat de samenleving steeds sterker gepolariseerd raakt, er veel burgers zijn die niet of niet volwaardig kunnen deelnemen aan de samenleving, en dat er nog grote groepen burgers zijn die de toekomst met weinig vertrouwen tegemoet zien en de politiek wantrouwen. Het zal niet eenvoudig zijn voor de regering om draagvlak te vinden voor maatregelen om de crisis te lijf te gaan.

Literatuur

- Bijl, R., J. Boelhouwer en E. Pommer (2007). *De sociale staat van Nederland 2007*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P., T. van der Meer, P. Schyns en E. Steenvoorden (2009). *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu onderzoek burgerperspectieven 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Ewijk, C. van en C. Teulings (2009). *De grote recessie. Het Centraal Planbureau over de kredietcrisis*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Meer, T. van der, P. Dekker en E. Steenvoorden (2009). *Continu onderzoek burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009/3*, Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Rob, Raad voor het openbaar bestuur, Onderwijsraad en Raad voor de Volksgezondheid & Zorg (2009). *Buiten de gebaande paden. Advies over intersectoraal gezondheidsbeleid*. Den Haag: Raad voor de Volksgezondheid en Zorg.
- Sadiraj, K., J. Timmermans, M. Ras en A. de Boer (2009). *De toekomst van de mantelzorg*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schnabel, P., R. Bijl en J. de Hart (red.) (2008). *Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Schnabel, P. (2009). Modern conservatief. In: *Het Financieel Dagblad*, 24 oktober 2009.
- Steenvoorden, E. (2009). De publieke stemming in 2008. In: P. Dekker, T. van der Meer, P. Schyns en E. Steenvoorden (red.), *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu onderzoek burgerperspectieven 2008*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- UNDP, United Nations Development Programme (2009). *Human Development Report 2009. Overcoming barriers: human mobility and development*. New York: United Nations Development Programme.
- Zijderfeld, A.C. (2009). *Populisme als politiek drijfzand*. Amsterdam: Cossee.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt twee keer per jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma is te vinden op de website van het SCP: www.scp.nl.

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel, of via de website van het SCP. Een complete lijst is te vinden op deze website: www.scp.nl.

Sociale en Culturele Rapporten

Investeren in vermogen. Sociaal en Cultureel Rapport 2006. ISBN 90-377-0285-6
Betrekkelijke betrokkenheid. Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008. ISBN 978-90-377-0368-9

SCP-publicaties 2008

- 2008/1 Vrijwillig verzorgd. Over vrijwilligerswerk voor zorgbehoevenden en mantelzorgers buiten de instellingen (2008). Jeroen Devilee. ISBN 978-90-377-0353-5
- 2008/2 Vroeger was het beter. Nieuwjaarsuitgave 2008 (2008). ISBN 978-90-377-0344-3
- 2008/3 Facts and Figures of the Netherlands. Social and Cultural Trends 1995-2006 (2008). Theo Roes (ed.). ISBN 90-377-0211-8
- 2008/4 Nederland deeltijdland. Vrouwen en deeltijdwerk (2008). Wil Portegijs en Saskia Keuzenkamp (red.). ISBN 978-90-377-0346-7
- 2008/5 Het dagelijks leven van allochtone stedelingen (2008). Andries van den Broek en Saskia Keuzenkamp (red.). ISBN 978-90-377-0336-8
- 2008/6 De openbare bibliotheek tien jaar van nu (2008). Frank Huysmans en Carlien Hillebrink. ISBN 978-90-377-0351-1
- 2008/7 De openbare bibliotheek tien jaar van nu. De hoofdlijnen (2008). Frank Huysmans en Carlien Hillebrink. ISBN 978-90-377-0373-3
- 2008/8 The future of the Dutch public library: ten years on (2008). Frank Huysmans en Carlien Hillebrink. ISBN 978-90-377-0380-1
- 2008/9 De virtuele cultuurbezoeker. Publieke belangstelling voor cultuurwebsites (2008). Jos de Haan en Anna Adolfsen. ISBN 978-90-377-0357-3
- 2008/10 Gestruikeld voor de start. De school verlaten zonder startkwalificatie (2008). Lex Herweijer. ISBN 978-90-377-0339-9
- 2008/11 Sociale veiligheid ontsleuteld. Veronderstelde en werkelijke effecten van veiligheidsbeleid (2008). Lonneke van Noije en Karin Wittebrood. ISBN 978-90-377-0349-8
- 2008/12 Grijswaarden. Monitor ouderenbeleid 2008 (2008). Cretien van Campen (red.). ISBN 978-90-377-0376-4
- 2008/13 Overwegend onderweg. De leefsituatie en de mobiliteit van Nederlanders (2008). Lucas Harms. ISBN 978-90-377-0377-1
- 2008/14 De sociale pijler. Ambities en praktijken van het grotestedenbeleid (2008). Jeroen Hoenderkamp. ISBN 978-90-377-0378-8
- 2008/15 De school bestuurd. Schoolbesturen over goed bestuur en de maatschappelijke opdracht van de school (2008). Monique Turkenburg. ISBN 978-90-377-0338-2

- 2008/16 *Weinig over de schreef. Een onderzoek naar onwenselijk gedrag in de breedtesport* (2008). Annet Tiessen-Raaphorst, Jo Lucassen, Remko van den Dool, Janine van Kalmthout. ISBN 978-90-377-0360-3
- 2008/17 *Meedoen en gelukkig zijn. Een verkennend onderzoek naar de participatie van mensen met een verstandelijke beperking of chronisch psychiatrische problemen* (2008). M.H. Kwekkeboom en C.M.C. van Weert. ISBN 978-90-377-0369-6
- 2008/18 *Values on a grey scale. Elderly Policy Monitor 2008* (2008). Crétien van Campen (red.). ISBN 978-90-377-392-4
- 2008/19 *Overgebleven dorpsleven. Sociaal kapitaal op het hedendaagse platteland* (2008). Lotte Vermeij (SCP) en Gerald Mollenhorst (UU). ISBN 978-90-377-0367-2
- 2008/20 *Het platteland van alle Nederlanders. Hoe Nederlanders het platteland zien en gebruiken* (2008). Anja Steenbekkers, Carola Simon, Lotte Vermeij, Willem-Jan Spreeuwens. ISBN 978-90-377-0366-5
- 2008/21 *Portretten van Mantelzorgers* (2008). Sjoerd Kooiker en Alice de Boer. ISBN 978-90-377-0347-4
- 2008/22 *De staat van de publieke dienst. Het oordeel van de burger over de kwaliteit van overheidsdiensten* (2008). Evert Pommer, Hetty van Kempen en Evelien Eggink. ISBN 978-90-377-0370-2
- 2008/23 *Maten voor gemeenten 2008* (2008). Bob Kuhry, Jedid-Jah Jonker, Frans Knol, Ab van der Torre, m.m.v. Bureau Zenc. ISBN 978-90-377-0396-2
- 2008/24 *Verdeelde tijd. Waarom vrouwen in deeltijd werken* (2008). Wil Portegijs, Mariëlle Cloïn, Saskia Keuzenkamp, Ans Merens, Eefje Steenvoorden. ISBN 978-90-377-0397-9
- 2008/25 *Rapportage Sport 2008* (2008). Koen Breedveld, Carlijn Kamphuis, Annet Tiessen-Raaphorst. ISBN 978-90-377-0361-0
- 2008/26 *Betrekkelijke betrokkenheid; Studies in sociale cohesie. Sociaal en Cultureel Rapport 2008*. Paul Schnabel, Rob Bijl, Joep de Hart. ISBN 978-90-377-0368-9

SCP-publicaties 2009

- 2009/1 *Nooit meer dezelfde. Gevolgen van misdrijven voor slachtoffers* (2009). Willemijn Lamet en Karin Wittebrood. ISBN 978-90-377-0402-0
- 2009/2 *Emancipatiemonitor 2008* (2009). Ans Merens en Brigitte Hermans (red.). ISBN 978-90-377-0406-8
- 2009/3 *Goede burens kun je niet kopen. Over de woonconcentratie en woonpositie van niet-westerse allochtonen in Nederland* (2009). Jeanet Kullberg, Miranda Vervoort en Jaco Dagevos. ISBN 978-90-377-0401-3
- 2009/4 *De jeugd een zorg. Ramings- en verdeelmodel jeugdzorg 2009* (2009). John Stevens, Evert Pommer, Hetty van Kempen, Elke Zeijl, Isolde Woittiez, Klarita Sadiraj, Rob Gilsing, Saskia Keuzenkamp. ISBN 978-90-377-0355-9
- 2009/5 *Mantelzorg. Een overzicht van de steun van en aan mantelzorgers in 2007* (2009). Alice de Boer, Marjolein Broese van Groenou en Joost Timmermans (red.). ISBN 978-90-377-0408-2
- 2009/6 *At a glance. Summaries of 16 scp research projects in 2008*. ISBN 978-90-377-0413-6
- 2009/7 *Vrijwilligerswerk in meervoud. Civil society en vrijwilligerswerk 5* (2009). Paul Dekker en Joep de Hart. ISBN 978-90-377-0348-1
- 2009/8 *Cultuurbewonderaars en cultuurbeoefenaars. Trends in cultuurparticipatie en media-gebruik* (2009). Andries van den Broek, Jos de Haan en Frank Huysmans. ISBN 978-90-377-0400-6
- 2009/9 *Making up the Gap. Migrant Education in the Netherlands* (2009). Lex Herweijer. ISBN 978-90-377-0433-4

- 2009/10 *Gelukkig voor de klas?. Leraren voortgezet onderwijs over hun werk.* Ria Vogels.
ISBN 978-90-377-0340-5
- 2009/11 *Rules of Relief. Institutions of social security, and their impact (2009).* J.C. Vrooman.
ISBN 978 90 377 0218 7
- 2009/12 *Overlast en verloedering ontleuteld (2009).* Lonneke van Noije en Karin Wittebrood.
ISBN 978 90 377 0436 5
- 2009/13 *Crisis in aantocht? Verdiepingsstudie Continu Onderzoek Burgerperspectieven 2008 (2009).*
Paul Dekker, Tom van der Meer, Peggy Schyns en Eefje Steenvoorden.
ISBN 978 90 377 0404 4
- 2009/14 *De sociale staat van Nederland 2009 (2009).* Rob Bijl, Jeroen Boelhouwer,
Evert Pommer, Peggy Schyns. ISBN 978 90 3770434 1
- 2009/15 *Deeltijd (g)een probleem. Mogelijkheden om de arbeidsduur van vrouwen met een kleine deeltijdbaan te vergroten (2009).* Saskia Keuzenkamp (red.), Carlien Hillebrink, Wil Portegijs, Babette Pouwels. ISBN 978-90-377-0448-8
- 2009/16 *De toekomst van de mantelzorg (2009).* Klarita Sadiraj, Joost Timmermans, Michiel Ras, Alice de Boer. ISBN 978 90 377 0435 8
- 2009/20 *Maten voor gemeenten. Een analyse van de prestaties van de lokale overheid (2009).*
B. Kuhry en J.J.J. Jonker. ISBN 978-90-377-0452-5

SCP-essays

- 1 *Voorbeelden en nabeelden (2005).* Joep de Hart. ISBN 90-377-0248-1
- 2 *De stem des volks (2006).* Arjan van Dixhoorn. ISBN 90-377-0265-1
- 3 *De tekentafel neemt de wijk (2006).* Jeanet Kullberg. ISBN 90-377-0261-9
- 4 *Leven zonder drukte (2006).* Tjirk van der Ziel met een naschrift van Anja Steenbekkers en Carola Simon. ISBN 90-377-0262-7
- 5 *Otto Neurath en de maakbaarheid van de betere samenleving (2007).* Ferdinand Mertens.
ISBN 978-90-5260-260-8

Overige publicaties

- Ondersteunende voorzieningen (2008).* Roelof Schellingerhout. ISBN 978-90-3770354-2
- Wel of niet aan het werk (2008).* Patricia van Echtelt en Stella Hoff. ISBN 90-377-0364-1
- Ontwikkeling van AWBZ-uitgaven 1985-2030 (2008).* Evelien Eggink, Evert Pommer en Isolde Woittiez. ISBN 90-377-0365-8
- Veranderlijkheid van opvattingen over de EU (2008).* Charlotte Wennekers.
ISBN 978-90-377-0382-5
- Advies over het macrobudget huishoudelijke WMO-hulp voor 2009 (2008).* Evert Pommer,
Ab van der Torre. ISBN 90-377-0383-2
- Informatievoorziening integratie niet-westerse allochtonen. Inventarisatie van de beschikbare bronnen en voorstellen voor verbetering (2008).* Jaco Dagevos en Mérove Gijsberts.
ISBN 978-90-377-0388-7
- De ongreepbare nonrespondent (2008).* Josine Verhagen. ISBN 978-90-377-0359 7.
- Europa's burenschapbeleid en de publieke opinie over de Europese Unie (2008).*
Paul Dekker, Albert van der Horst, Suzanne Kok, Lonneke van Noije en Charlotte Wennekers. ISBN 978-90-377-0381-8
- Minderheden meer gewicht. Over overgewicht bij Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen en het belang van integratiefactoren (2008).* Jaco Dagevos en Hans Dagevos.
ISBN 978-90-377-0394-8
- Maatschappelijke organisaties in beeld. Grote ledenorganisaties over actuele ontwikkelingen op het maatschappelijk middenveld (2008).* Esther van den Berg en Joep de Hart.
ISBN 978-90-377-0391-7

Dubbele nationaliteit en integratie (2008). Jaco Dagevos. ISBN 978-90-377-0398-6

Werk en tevredenheid onder chronisch zieken met een langdurig lichamelijke beperking (2008). Mieke Cardol, Mieke Emmen en Mieke Rijken (Nivel), met medewerking van Cretien van Campen (SCP). ISBN 978-90-377-0409-9

Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2008. Deel 1 (2008). Paul Dekker en Eefje Steenvoorden. ISBN 978-90-377-0384-9

Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2008. Deel 2 (2008). Paul Dekker en Eefje Steenvoorden. ISBN 978-90-377-0393-1

Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2008. Deel 3 (2008). Paul Dekker, Tom van der Meer en Eefje Steenvoorden. ISBN 978-90-377-0410-5

Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 1 (2009). Eefje Steenvoorden, Peggy Schyns en Tom van der Meer. ISBN 978-90-377-0417-4

Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 2 (2009). Tom van der Meer, Paul Dekker en Eefje Steenvoorden. ISBN 978-90-377-0418-1

Continu Onderzoek Burgerperspectieven. Kwartaalbericht 2009. Deel 3 (2009). Eefje Steenvoorden, Tom van der Meer en Paul Dekker. ISBN 978-90-377-0447-1

Wmo Evaluatie. Eerste tussenrapportage. De invoering van de Wmo: gemeentelijk beleid in 2007 (2008). Gijs van Houten, Mathijs Tuynman en Rob Gilsing. ISBN 978-90-377-0390-0

Wmo Evaluatie. Tweede tussenrapportage. Ondersteuning en participatie van mensen met een lichamelijke beperking (2009). Anna Maria Marangos, Mieke Cardol en Mirjam de Klerk. ISBN 978-90-377-0399-3

M/V. SCP-nieuwjaarsuitgave 2009 (2009). ISBN 978-90-377-0411-2

Definitief advies over het Wmo-budget huishoudelijke hulp voor 2009 (2009). Evert Pommer, Ab van der Torre, Evelien Eggink. ISBN 978-90-377-0415-0

TBO/eu en TBO/nl. Een vergelijking van twee methoden van tijdbestedingsonderzoek (2009). Carlijn Kamphuis, Remko van den Dool, Andries van den Broek, Ineke Stoop, Patty Adelaar, Jos de Haan. ISBN 978-90-377-0423-5

Kunnen alle kinderen meedoen? Onderzoek naar de maatschappelijke participatie van arme kinderen (2009). Gerda Jehoel-Gijsbers. ISBN 978-90-377-0416-7

Werken en weldoen. Kiezen voor betaalde en onbetaalde arbeid (2009). Ingrid Ooms, Jedid-Jah Jonker, Ab van der Torre. ISBN 978-90-377-0403-7

Genoeg om van te leven. Focusgroepen in discussie over de minimale kosten van levensonderhoud (2009). Stella Hoff, Arjan Soede, Cok Vrooman, Corinne van Gaalen, Albert Lutén, Sanne Lamers. ISBN 978-90-377-407-5

Sociale uitsluiting: een meetinstrument (2009). Gerda Jehoel-Gijsbers, Wendy Smits, Jeroen Boelhouwer, Harry Bierings. ISBN 978-90-377-0427-3

Profielen van vragers naar AWBZ-GGZ (2009). Cretien van Campen. ISBN 978-90-377-0444-0

Sociale uitsluiting: een meetinstrument (2009). Gerda Jehoel-Gijsbers (SCP), Wendy Smits (CBS), Jeroen Boelhouwer (SCP) en Harry Bierings (CBS). ISBN 978 90 377 0427 3

Sociale samenhang in de wijk. NSV actualiteitencollege 2008 (2009). Maurice Gesthuizen en Vic Veldheer (red.). ISBN 978 90 377 0445 7

Metén wat leeft? Achtergrondstudie bij het Continu Onderzoek Burgerperspectieven (2009). Paul Dekker (red.). ISBN 978-90-377-0419-8